

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
HANDELSHÖGSKOLAN VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

86

Samhävd och rågång

Om egendomsrelationer, ägoskiften och
marknadsintegration i en värmländsk skogsbygd
1630-1750.

Staffan Granér

Göteborg 2002

Abstract

THY NEIGHBOURS PROPERTY. Property Relations, Enclosures and Market Integration in a Forest District of Central Sweden 1630-1750. (Publications of the Department of Economic History, School of Economics and Commercial Law, Göteborg University no 86)

ISSN 1403-2864. ISBN 91-85196-54-1. Göteborg 2002.

Author: Staffan Granér

Doctoral Dissertation at the Department of Economic History, Göteborg University. (Written in Swedish with a Summary in English)

Distribution: The Department of Economic History, Göteborg University, Box 720, SE-405 30 Göteborg, Sweden.

The development towards more exclusive and private agrarian property rights has been considered one of the most important and crucial aspects of the modernisation process. Several theoretical models have been suggested to explain and analyse this development. Among them, two not necessarily incompatible, approaches can be identified. The neo-institutional *property rights* approach focuses on economising behaviour among individual agents in relation to factors such as enforcement and transaction costs, relative prices, market integration and contracts. The more sociological or class based *property relations* approach focuses on factors such as power structure, distribution, exploitation and social networks.

The aim of this thesis is to carry out a local empirical study of this development in a critical dialogue with these theoretical models. The investigated area is *Fryksdals härad* (hundred) in *Värmland* County, a forest and ironproducing district in central Sweden. Local court rolls constitute the main sources of the thesis

The region experienced a considerable economic transformation during the investigated period. The regulation and privatisation of access to commonly controlled woodlands and pastures as well as the reallocation of scattered strips on infields plays an important role. Immigration, population growth, colonisation and rapid establishing of iron mills in the 1690's, contributed to a commercialisation of economic relations in general, and an increased scarcity of commonly managed resources such as wood, charcoal and waterpower. This development puts strains on the traditional local arrangements of rights over land and natural resources.

A significant part of the legal cases reflects disputes and agreements concerning rights to village commons and infield strips. In the beginning of the period these cases are dominated by inter-village relationships concerning demarcations and common rights. During the investigated time, intra-village relationships concerning both commons and scattered strips become more frequent. The long-run result of this process could be described as a kind of enclosure where communal and socially embedded rights were gradually redefined.

KEYWORDS: property rights, entitlements, common-rights, modernisation, property relations, enclosure, land consolidation, open fields, institutional change, laws, legal practice, court rolls, iron mills, market integration, field-system, agrarian history, forest history, Värmland, swiddening, charcoal-burning, timber cutting

©Staffan Granér
ISBN 91-85196-54-1
ISSN 1403-2864

Printed in Sweden
Kompendiet
Göteborg 2002

Förord

Det sägs att avhandlingsförfattandet är en ensam tillvaro. Så har det också känts många gånger. När jag nu tänker tillbaka på alla som har bidragit till denna boks tillkomst, som har hjälpt, uppmuntrat, kritiserat, och undervisat mig, är det svårt att förstå hur den känslan har vari möjligt.

Carl-Johan Gadd har varit min handledare under huvuddelen av den tid som arbetet pågått. Hans noggrannhet och rika detaljkännedom om mitt forskningsfält har ofta kompenserat mina egna tillkortakommanden. Att dessa akademiska förtjänster dessutom kombineras med en prestigelös, nyfiken och engagerad hållning har gjort samarbetet lätt.

Under merparten av min doktorandtid har Ulf Olsson varit examinator och huvudansvarig för forskarutbildningen. Den generositet och det intresse han har uppvisat gentemot mig och min forskning har varit uppmuntrande. Under en kortare period har också Martti Rantanen varit engagerad som min officiella bihandledare. Över en betydligt längre tid sträckte sig min vana att störa honom med frågor och diskussioner om stort och smått. Hans rika kunskaper om 1700-talets ekonomiska idé-, rättshistoria och demografi har varit en källa att ösa ur. Förutom de ovan nämnda har också Sverker Jonsson, Martin Fritz och Jan Jörnmark läst och kommenterat avhandlingsmanuskriptet i slutskedet.

Under forskarutbildningens formativa inledningsskede var Lars Herlitz min handledare och examinator. Hans insatser som lärare och forskare var en viktig inspirationskälla. Efter sin pensionering tog Lars sig tid att läsa de flesta av mina tidiga utkast och kommentera dem i utförliga brev eller samtal. Sista gången vi sågs, bara två veckor före hans bortgång, kom vi överens om att det nu var dags för honom att läsa igenom manuskriptet i sin helhet. Om så blivit gjort hade avhandlingen säkert blivit annorlunda och bättre på många punkter.

Många andra på institutionen har tagit sig tid att läsa och kommentera delar av avhandlingen Här förtjänar Linda Lane, Christina Dalhede, Jan Bohlin och Örjan Emilsson ett särskilt omnämnande.

Med Örjan förde jag under de första åren på institutionen ett nästan dagligt samtal, med många roliga och lärorika stickspår, om gemensamma avhandlingsämnen och ekonomisk historia i allmänhet. I detta andetag bör också Urban Herlitz nämnas. Hans insatser som lärare och handledare på grundutbildningen och som kollega och

samtalspartner under några år, bidrog till att forma min syn på ämnet.

Som jag ser det utgör seminarieverksamheten en hörnsten i det akademiska livet. Det högre seminariet på institutionen har, i sina bästa stunder, varit ett verkligt lärosäte och ibland mina vedermödors prövosten. Tack till alla som medverkat.

Med mina datortekniska problem har jag främst besvärat Åke Kihlström men också Per Hallén och Martti Rantanen har ställt upp. Liselotte Falk och Kerstin Berntsson har hjälpt mig med administrativa problem och visat en orimlig fördragsamhet med min benägenhet att ständigt förlägga världsliga ting, som nycklar och kopieringskort. Kerstin har också producerat avhandlingens fina kartor.

Även utanför institutionen finns många som förtjänar min tacksamhet. Först och främst ett postumt tack till Gunnar Almqvist. Utan hans insatser med att sammanfatta de rättsprotokoll som utgör mitt främsta källmaterial hade avhandlingen knappast kunnat färdigställas i den form den nu föreligger. Vi träffades några gånger och han hade vänligheten att ställa datafiler för såväl publicerade som opublicerade sammanfattningar till mitt förfogande. Det hade varit så roligt att få visa honom hur jag har använt dem.

Med Anna Eriksson-Treter i Uppsala har jag, bytt tankar och skrivna utkast om våra gemensamma avhandlingsämnen under många år. Maria Sjöberg och Maria Ågren har läst och gett uppmuntrande kommentarer till några kapitelutkast. Maria Ågren såg också till att jag fick presentera en promemoria vid det agrarhistoriska seminariet i Uppsala. Tack alla som var med och bidrog med uppslag och kritik.

Elsa Sjödal har gett mig viktig information om dalsländska domböcker. Lennart Palm lät mig ta del av då opublicerade skattningar av undersökningsområdets demografiska utveckling.

Ett särskilt stort tack går till Lisa Granér som noggrant och engagerat har läst korrektur på avhandlingens slutmanuskript.

Personalen på Göteborgs universitetsbibliotek, i synnerhet ekonomisk biblioteket, har på alla vis underlättat mitt arbete genom yrkesskicklighet och hjälpsamhet. Detsamma gäller för de arkiv som jag har utnyttjat i min forskning.

Trots alla ovannämndas förtjänster och hjälp är det Ann Ighe som förtjänar mina innerligaste tacksägelser. Under de år som detta arbete pågått har hon kommit att bli min viktigaste medarbetare, min noggrannaste läsare, min skarpaste kritiker, mitt främsta stöd och

min allra käraste vän. Alla delar av avhandlingen har granskats, rättats och kommenterats av henna i otaliga versioner. Under de sista kaotiska veckorna var Anns hjälp ovärderlig, inte minst vad det gällde formulerandet av en läslig engelsk summary.

Ytterligare två tack ger jag till Joel och Daniela att dela på. Ett mindre för alla gånger ni visat tålamod med mig och mitt arbetande, men ett större för de gånger ni sagt ifrån och krävt att jag skall vara med er. Vore det inte för er så undrar jag om jag alls hade kommit mig för att åka och bada, se en fotbollsmatch eller göra något annat kul det här sista året.

Slutligen en något mer långsökt, men likväl nödvändig, tack-sägelse. De frågor som ledde fram till denna avhandling har många upprinnelser. En klar fåra gå till en lokal på Tredje Långgatan där jag, tillsammans med några andra vinddrivna existenser, investerade en del av mina flyende ungdomsår. Där samverkade en omfattande praktisk aktivitet med studiecirklar, diskussioner, och ett och annat andligt fältslag, kring kulturen, samhällslivet och modernitetens förtjänster och tillkortakommanden. Många av dem som var med är på ett eller annat vis medansvariga för den frigörande oreda som alltsedan dess har rått i mina tankebanor. För det vill jag passa på att publicera ett gemensamt tack.

Göteborg, januari 2002
STAFFAN GRANÉR

Innehållsförteckning

I. Introduktion	1
Undersökningsområdet	2
Källmaterialet	2
Avhandlingens uppläggning	3
II. Utgångspunkter och infallsvinklar	5
Egendomsförhållanden som historisk kategori	5
Egendom, förfoganderätt, rådighet; ett försök till begreppsbestämning	7
Ett exempel	12
Äganderätt i moderniseringsprocessen	18
Institutioner i ekonomisk teori och ekonomisk historia	20
Institutionell teori som kritik av neoklassisk jämviktsteori	20
Den neoinstitutionella vändningen	23
Property rights-ekonomi	26
Externaliteterna och allmänningens tragedi	27
Transaktionskostnadsanalysen	30
Privata och kollektiva rådigheter kontra fri tillgång	32
Övervakningskostnader som förklaring till kollektivt markutnyttjande	36
Transaktionskostnader, stordriftsfördelar och de öppna fältens gåta	38
Property rights-ekonomiska förklaringsmodeller	42
Rådigheter som sociala relationer	45
Rationella val	46
Individualismen	47
Fördelning och makt	48
Omvandling ovanifrån eller underifrån	52
Syfte och frågeställningar	54
III. Rättsliga förutsättningar	57
Lagstiftning och kodifiering	58
Konkurrerande rättsargument	61

Skogslagstiftningen och rätten till oskiftade utmarker	66
Avgärda bys rätt till utmarkerna	70
Hemmansklyvning	73
Nybyggnadslagstiftning från vasatid till frihetstid	76
Vasatiden	77
Skogsordningarna 1647-1738	81
Frihetstidens liberalisering	84
Tinget, häradshövdingen och nämnden	87
IV. Ett gränsområde i expansion	91
Befolkningsutveckling	93
Varför så snabb folkökning?	98
Bebyggelseutveckling	101
Begrepp	101
Nyskattläggning	104
Bolbyar och avgärda byar i Fryksdals härad	106
Oskattlagda torp	108
Hemmansklyvning	110
Kapitelsammanfattning och slutsatser	116
V. Spelnäs och grannarna – en mikrostudie	118
Utformning	119
Spelnäs och grannbyarna	120
Befolkning, bebyggelse, nyodling	122
Domboksmaterialet – En översikt	126
Tvister mellan byar: Samhävder, rågångar och avgärdningar	130
Om avlägsna utskogar	130
Tvister med grannarna i norr	132
Tvister med Spelnästorp	134
Om den gamla samhädens yttre gränser	135
Konflikt med skogslagstiftningen	137
Tvister med privilegieinnehavare	138
Tvister i byn, rätten till äng och utmarker, delning, utbrytningar, storbyte	138
Om utmarksresurser	138
Fördelning och arrondering av inägor	141

Kapitelsammanfattning och slutsatser	149
VI. Rätt och rådighet – en typologisk frekvensundersökning	151
Domboksprotokollen	153
Jordtransaktioner	156
Undersökningens uppläggnig	157
Kategorier	159
Metod- och tolkningsdiskussion	161
Brottmål eller civila ärenden (6.3.)	169
Civila ärenden (6.4.)	171
In- och utägor (6.5.)	173
Inom eller mellan byar (6.6.)	175
I byn (6.7.)	177
Kapitelsammanfattning och slutsatser	178
VII. Mellan hammaren och skäran	180
Det reglerade stångjärnssmidets expansion i Värmland under 1600- och 1700-talet	180
Bruksetableringen i Fryksdalen	182
En bruksbygd växer fram	184
Konsolidering och institutionell anpassning	188
En ny expansionsfas	189
Bruken i rättsmaterialet	193
Jordtransaktioner	197
Skuldärenden	203
Brukens resursbehov	205
Bruken och den kolande allmogen	209
Kolaffärer i domboken	217
En tvist om koltäkter 1764-1765	219
Två andra bergtingsmål	226
Privilegier mot äganderätt	227
Kapitelsammanfattning och slutsatser	228
VIII. Att skipa skog	231
Att handskas med samhälven	231
Samhävds mål i domboken	232
Samhävds målen fördelning på underkategorier	234
Utmarksskiften	234
Regleringar av resursutnyttjandet på samhälver	235

Gränsdragningar	236
Tvist om delaktighet och rätt till samhävdade resurser	239
Åverkan	240
Tredska mot regalrätten	240
Övriga/osäkra	240
Utmarksskiften vid häradstinget	241
Hur gick ett skifte till?	243
Skiftesfrekvens i domboken	246
Skiftestvister	248
Ett exempel: en mikrostudie från Västra Ämtervik	250
Kapitelsammanfattning och slutsatser	259
IX. Storbyten och andra inägoskiften	262
Vad var storbyten?	264
Rättsläget före och efter storskiftesstadgorna	265
Omvärdering av storskiftesprocessen	268
Skiften före storskifteslagstiftningen	270
Storbytena i domboken	271
Om storbytesfrekvenser	278
Förekom storbyten på andra håll i landet?	280
Storbytena och lagen	281
Övriga inägoskiften	282
Jämknings	282
Tegskifte, skifte och solskifte	283
Ägodelning	285
Ett sista exempel från Norra Arneby	287
Vad storskiftesakterna säger	288
Kapitelsammanfattning och slutsatser	289
X. Sammanfattning och slutsatser	291
Skiftesrörelsens förhistoria	291
Vad driver förändringsprocessen?	293
Rättstvister mellan grannar	293
Demografisk expansion	294
Teknikutveckling	295
Kommersialisering	295
Exogena institutioner	296

En tolkning	298
Institutionell förändring	301
Fördelningseffekter	303
Grupper och intressen	304
Modernisering underifrån?	306
Slutsummeringar	307
Empirisk slutsummering	307
Teoretisk slutsummering	308
Bilagor	
Bilaga 1. Brukens behov av arbetskraft	311
Bilaga 2. Tabeller och diagram	315
Summary	317
Käll- och litteraturförteckning	326
Förteckning över tabeller figurer och diagram	343

”... och det uppstod stridigheter mellan Abrahams herdar och Lots. Då sade Abraham till Lot [...] – Gå du din egen väg. Går du åt vänster så går jag åt höger och går du åt höger så går jag åt vänster.”

Första Moseboken, 13: 7-8.

”Den första som inhägnade ett markområde, bestämde sig för att säga: *detta tillhör mig* och fann människor tillräckligt enfaldiga för att tro honom var den egentliga grundaren av det civiliserade samhället.”

J. J. Rosseau; *Om ojämlikheten mellan människor*.

Introduktion

Detta är en avhandling om egendomsrelationer mellan grannar i byar och andra lokala samverkansformer. Den undersöker hur dessa relationer omvandlas och utvecklas i en värmländsk skogsbygd under 120 år, mellan 1630 och 1750. I första hand fokuserar avhandlingen på den roll som samhävd (ärogemenskap) och ägoblandning (tegskifte) spelar för böndernas möjlighet att förfoga över jord och naturresurser. Från och med andra halvan av 1700-talet skulle dessa institutioner komma att underkastas nya rättsliga förutsättningar, främst i och med skiftesstadgorna. Jag har frågat mig i vilken grad dessa formella juridiska förändringar föregås av eller sammanfaller med mer informella förskjutningar i rättspraxis och lagtolkning på det lokala planet.

Teoretiskt utgår arbetet i första hand från den ekonomisk-teoretiska diskussionen om betydelsen av *'property rights'* eller *rådigheter* som institutionell struktur och den omvandling som dessa institutioner genomgår i samband med det moderna genombrottet.

Om man renodlar de perspektiv som formuleras i denna diskussion skulle två hållningar kunna ställas mot varandra: Å ena sidan ett neo-institutionellt *property rights*-perspektiv med fokus på rationella val och ömsesidiga kontrakt mellan individuella aktörer som reagerar på förändringar i faktorer som relativa priser, transaktionskostnader och graden av marknadsintegration. Å andra sidan ett socioekonomiskt *property relations*-perspektiv, med fokus på faktorer som fördelning, makthierarkier och sociala nätverk. Enligt mitt synsätt behöver inte dessa perspektiv utesluta varandra.

Den övergripande målsättningen bakom arbetet har varit att genomföra en empirisk undersökning av en lokal omvandlingsprocess där undersökningens frågeställningar, analyser och tolkningar formuleras i kritisk dialog med dessa teoretiska perspektiv.

Undersökningsområdet

Undersökningsområdet utgörs av Fryksdals härad som sträcker sig från mellersta till nordvästra Värmland. Det är framförallt två faktorer som gör att området lämpar sig väl för en sådan här studie:

- Området, som vid undersökningsperiodens början var glest befolkat och extensivt exploaterat, genomgår sedan en mycket snabb demografisk expansion.
- Från 1690-talet och framåt genomgår området också en genomgripande kommersialisering av ekonomiska relationer då en omfattande stångjärnsindustri etableras i häradet.

Bägge dessa faktorer innebär att man rimligen kan förvänta sig ett betydande förändringstryck på etablerade nyttjandeformer, rättsuppfattningar och normsystem. Det gäller i synnerhet rätten till de samfällt nyttjade och kontrollerade utmarkerna och de resurser som dessa genererade. Ytterligare ett viktigt motiv, såväl till valet av område som av undersökningsperiodens avgränsning, ligger i källmaterialets tillgänglighet.

Källmaterialet

Empiriskt bygger avhandlingen i första hand på protokollen från Fryksdals häradsrätt ca 1630-1750. Jag har haft förmånen att kunna dra nytta av de utmärkta sammandrag av samtliga dessa tingsärenden 1602-1740 som Gunnar Almqvist sammanställt och publicerat i tre volymer.¹ Almqvist har dessutom haft vänligheten att ställa opublicerade manuskript för åren 1740-50 (1745-50 tyvärr endast nedre tingslaget) till mitt förfogande.² Med sammandragens hjälp fick jag en nyckel till det svårforcerade handskrivna domboksmaterialet. Därigenom har jag kunnat överblicka och bearbeta betydligt större mängder protokoll än vad som annars varit möjligt.

I mina undersökningar kombineras tre metoder att analysera och bearbeta källmaterialet:

¹ Almqvist, 1987. 1993. 1998.

² Almqvist, opublicerat manuskript: "Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1740-1750."

- Typologiska frekvensundersökningar där rättsärenden sorteras upp på olika kategorier så att jag kunnat beräkna hur frekvenserna av dessa kategorier har utvecklats över perioden;
- tematiska undersökningar där vissa specifika typer av ärenden undersöks och analyseras mer detaljerat;
- mikrostudier baserade på sammanställningar av rättsfall som berör mindre områden inom häradet.

I frekvensundersökningarna används Almqvists sammandrag som underlag. Endast i några få kryptiska fall har jag konsulterat de fullständiga protokollen. I tematiska undersökningar och mikrostudier har sammandragen först och främst använts för att sortera ut material. Ärenden som jag har fäst särskild vikt vid i analyser och resonemang har sedan lästs i sin helhet i protokollen.³

Som komplement till rättsprotokollen används främst lagar och författningstryck, mantalslängder, en del storskiftesakter samt handlingar från den lokala och den centrala bergsadministrationen.

Avhandlingens uppläggning

I kapitel II presenteras avhandlingens teoretiska utgångspunkter. I anslutning till den teoretiska genomgången formuleras och motiveras avhandlingens syfte och preciserade frågeställningar. Kapitel III behandlar de givna förutsättningar för utvecklingen i Fryksdals härad som föreligger i lagstiftning och rättsdoktrin. I kapitel IV presenteras undersökningsområdet främst med avseende på befolknings- och

³ I notapparaten har jag gjort en tydlig åtskillnad mellan referenser till Almqvists sammandrag och till originalprotokollen. I det första fallet anges bara året då ärendet behandlas, vilket av årets ting det rör sig om: vårting (vt), höstting (ht), i några få fall urtima ting eller synförrättningar, samt det ordningsnummer som Almqvist gett ärendet. (Till exempel 1732 vt-18 refererar till Almqvist, 1998, vårtinget 1732 mål nr 18.) I det senare fallet refereras till Fryksdals häradsrätts arkiv, domböckerna, serie AIa. Fram till och med vårtinget 1728 anges också folienummer (bokstaven v anger att referensen avser foliens baksida). För att underlätta för läsaren att hitta ärendet i Almqvist anges referens till sammandragen inom parentes. (Exempelvis Fryksdals övre hr AIa: vol. 8, fol. 54v. [1697 ht-1]. anger Fryksdals övre häradsrätts arkiv i Värmlandsarkiv serie AIa, volym nr 8, folie nr 54, bakidan.) Från och med hösttinget 1728 då ärendena i domböckerna är numrerade med paragrafnummer anges denna siffra tillsammans med årtal och ting och istället för folienummer. (Till exempel Fryksdals övre hr. AIa: vol. 15, 1728 vårtinget § 13.) Almqvists ärendenummer överensstämmer med dombokens paragrafnummer.

bebyggelseutveckling. Kapitel V utgörs av en mikroundersökning baserad på samtliga rättsärenden som berör förhållanden i en enskild by. Ärendena presenteras fördelade på olika teman, men här får man också en möjlighet att överblicka samspelet mellan olika typer av rättsärenden. Kapitel VI utgörs av en övergripande frekvensundersökning baserad på 2 854 rättsärenden från nio periodiska nedslag i hela rättsmaterialet. I kapitel VII behandlas stångjärnsproduktionens etablering i undersökningsområdet och dess påverkan på agrara egendomsrelationer. I kapitel VIII undersöks rätten till de huvudsakligen samfällt nyttjade utmarksresurserna och hur dessa skiftades och reglerades före storskiftesstadgorna. I kapitel IX undersöks hur nyttjandet av den odlade jorden på inägor reglerades. Här uppmärksammas olika former av omarronderingar på ägoblandad jord som tillämpas före skiftesstadgorna. Främst diskuteras ett specifikt förfarande som praktiserades vid Fryksdals häradsrätt under beteckningen *storbyte*. I kapitel X, slutligen, dras trådarna från de föregående avsnitten samman så att avhandlingens empiriska och teoretiska slutsatser kan summeras.

II

Utgångspunkter och infallsvinklar

”It [ownership] is not something given to begin with, as an item of the isolated individual's mental furniture. [...] It is a conventional fact and has to be learned; it is a cultural fact which has grown in to an institution in the past through a long course of habituation, and which is transmitted from generation to generation as all cultural facts are.” (Thorstein Veblen)¹

Egendomsförhållanden som historisk kategori

De egendomsförhållanden som präglat samhällen och sociala sammanhang över tiden har från flera utgångspunkter kommit att betraktas som en central historisk kategori. I agrarsamhällen där jorden, vid sidan av det mänskliga arbetet, utgör den viktigaste produktionsfaktorn återspeglar fördelningen av rättigheter i förhållande till jorden och det överskott den producerar samhällets produktionsförhållanden, bytesrelationer och maktstrukturer.

Den som försöker förstå dessa förhållandens utveckling och karaktär i historiska eller tvärkulturella jämförelser stöter dock ofta på olika former av begreppsbildningsproblem. Egendomsbegrepp som formats under vissa specifika förutsättningar tenderar att förlora

¹ Veblen, 1934.

mycket av sin mening när man försöker att applicera dem på rättsrelationer som formats under andra historiska premisser.

Detta har uppmärksammats i historiska arbeten som har konfronterat äldre agrara egendomsrelationer med moderna marknadsfunktionella egendomsbegrepp. De senare förutsätter väl definierade ägare med exklusiva tydligt definierade rättigheter över likaledes tydligt definierade föremål eller fastigheter.² Ett så snävt äganderättsbegrepp förmår inte omfatta alla de komplexa och varierande former av rättigheter och skyldigheter som kan reglera enskilda eller grupperns rätt att förfoga över jord och de frukter som jorden ger.

Det kan, som Marc Bloch en gång formulerade det i en klassisk beskrivning av feodalsamhället, vara omöjligt att peka ut någon viss person som ägare till ett bestämt markstycke. Inte nog med att rätten över jorden är fördelad vertikalt mellan den brukande bonden, hans närmaste jordherre och vidare upp i den feodala hierarkin, den förgrenar sig också horisontellt i det sociala rummet. Ofta kunde jorden inte säljas utan släktingars medgivande. Grannarna inom bysamfälligheten rådde gemensamt över betesland och andra utmarker, ofta också över den odlade jorden då den efter skörden lades för fädot som stubbåker eller träda.³ Det är på denna horisontella aspekt av agrara egendomsrelationer som undersökningarna i denna avhandling kommer att fokusera.

I det område som här undersöks utsattes dessa rättsrelationer för ett betydande förändringstryck då befolkningstillväxt, nyodling och en snabb järnbruketablering gav upphov till tilltagande knapphet på utmarksresurser, och till en allmän kommersialisering av produktions- och bytesförhållanden. En undersökning som vill diskutera konsekvenserna av detta förändringstryck bör inledas med

² Begreppet marknadsfunktionellt äganderättsbegrepp är hämtat från Numhauser-Henning, 1988 s. 31 och 151. Se även Christensen, 1994 s. 21-13. I svensk rättsordning definieras äganderätt som en ”fullständig sakrätt”. Det innebär inte att det är en rätt utan legala inskränkningar utan att det är en rätt vars omfattning bara kan definieras negativt. I princip måste då alla inskränkningar i ägarens rätt att nyttja sin egendom finnas uttryckta i allmänna rättsprinciper, lagtexter eller i avtal som ägaren själv ingått. Detta till skillnad från begränsade sakrätter som exempelvis servitut eller hyresrätt där innehavarens nyttjanderätt avgränsas av positiva definitioner. Nationalencyklopedin, 1989-1996 Band 20 s. 386.

³ Bloch, 1965 vol. I, s. 115. Även Winberg, 1985 s. 1. Blochs distinktion mellan vertikalt och horisontellt är gjord ur ett makroperspektiv. Ur ett mikroperspektiv skulle vi finna att bysamhället liksom slakten och bondehushållet har sina egna hierarkiska egendomsrelationer. Se exempelvis Sjöberg, 1996. 1997. 2001.

någon form av begreppsdiskussion. Framförallt måste man formulera begrepp som förmår att omfatta rätten över jorden, i hela dess komplexitet, bättre än äganderättsbegreppet i snäv juridisk mening.

Egendom, förfoganderätt, rådighet; ett försök till begreppsbestämning

Varje samhälle, där viktiga delar av produktionen är organiserad i arbetsdelning, vilket fordrar ekonomiskt utbyte, måste utveckla former för att avgöra *vilka* som får förfoga över produktiva resurser och de frukter som dessa genererar. Man måste också reglera *hur* man får förfoga över dessa tillgångar. Äganderätten är en sådan form men långt från den enda tänkbara. Faktorer som medborgerliga rättigheter och sociala trygghetssystem, liksom individers och grupperns olika strukturella positioner i sociala hierarkier och nätverk, reglerar också tillgången till resurser.

Förfoganderätt

Beteckningarna *entitlements* och *entitlement sets* har använts av bland annat Amartya Sen som ett slags överordnade samlingsbegrepp för dessa regleringsformer.⁴ Entitlement översätts vanligen med rättighet men skulle i ekonomiska sammanhang kunna preciseras som förfoganderättighet.⁵ Entitlement set betecknar hos Sen de resurser som en person har möjlighet att använda sig av i kraft av sin förfoganderätt (inklusive sin egendomsrätt) i kombination med de rättsprinciper och de normer som tillämpas i hennes omgivning. Det skulle kunna översättas med förfogandepotential.⁶ I min förfogandepotential ingår förutom det jag äger eller kan byta till mig på varu- och arbetsmarknaden också den rätt till sjukvård, utbildning, etc. som följer med att jag är bosatt i Sverige. I sista hand sätts inte gränserna för en individs eller en grups förfogandepotential av några formella regelverk utan av den legitimitet som dennes anspråk tillerkänns av övriga berörda parter. Sådana förfogandepotentialer kan förvisso ackumuleras och förloras men till skillnad från egendom är de svåra att byta på en marknad. I många fall är det också svårt att avgränsa graden av exklusivitet i resursutnyttjandet.

⁴ Sen, 1990 s. 36-41. Se också art. *Entitlements* i Palgrave, 1987.

⁵ Se exempelvis Fridén, 1991 s. 272.

⁶ Sen, 1990 s. 36. Fridén, 1991 s. 273 använder översättningen förfogande möjlighetskarta.

Rådighetsbegreppet

I engelskspråkig litteratur, i synnerhet i neoinstitutionell ekonomisk teori, används ofta *property rights*, på ett sätt som är snarlikt Sens användning av entitlementbegreppet.⁷ Property rights ges då en vid innebörd som den specifika kategori av rättigheter vilka reglerar individers och grupperns rätt att nyttja olika typer av resurser.⁸ Nedanstående definition av Armen Alchian innefattar konsekvenserna av såväl formella lagar och regelverk som informella normsystem och värdeskalor.

”The rights of individuals to the use of resources [i.e. property rights] in any society are to be constructed as supported by the force of etiquette, social custom, ostracism, and formal legally enacted laws supported by the states’ power of violence of punishment.”⁹

På svenska översätts property rights likväl ofta som äganderätt.¹⁰ Det är inte helt lyckat eftersom det uppenbarligen kan inbegripa betydligt mer än äganderätt i såväl snäv juridisk mening som dess vardagliga språkliga användning. Det handlar snarare om den faktiska makten att på ett visst sätt disponera över en tillgång.¹¹

På engelska är det möjligt att skilja mellan *ownership rights* och *property rights* där äganderätt i snäv mening kan förbehållas det förra begreppet.¹² En sådan distinktion mellan formell juridisk och reell ekonomisk äganderätt är svårare att uttrycka på svenska.¹³

Ronny Petterson har, med hänvisning till rättsekonomen Lars Werin, använt sig av begreppet *rådigheter* som direkt översättning av

⁷ Werin, 1982 s 34 menar att begreppen property rights och entitlements kan användas synonymt.

⁸ Barzel, 1989 s. 2. Eggertsson, 1990 s. 33. Widgren, 1993 s. 6.

⁹ Alchian, 1977 s. 130. Jmf. Följande definition av samme författare i Palgrave, 1987 art. *Property Rights*: ”A property right is a socially enforced right to select uses of an economic good.”

¹⁰ Tex. Widgren, 1993 s 6-7. Widgren, 1997 s. 27. Myrdal, 1996 s. 101. Samt i den svenska översättningen av North, 1990 och North & Thomas, 1973. Mer korrekt vore i såfall äganderättigheter eller som exempelvis hos Herlitz, 1998 s 115 egendomsrättigheter. Pluralformen i beteckningen Property Rights har viktiga semantiska konsekvenser.

¹¹ Något som ju till och med kan föreligga i strid med vad lagen stadgar.

¹² Reeve, 1986 kap. 2.

¹³ Ågren, 1993 s 111 har argumenterat för att en liknande betydelseskilnad kan läggas in i begreppsparet äganderätt – egendomsrätt men lägger själv till reservationen att den senare och vidare beteckningen egendomsrätt måhända inte är tillräckligt olik äganderätt.

property rights.¹⁴ Som jag ser det skulle förfoganderättigheter och rådigheter i så fall kunna användas som ekvivalenter.¹⁵ Anledningen till att jag i denna avhandling valt att hålla mig till rådighetsbegreppet är främst att avhandlingens teoretiska utgångspunkter i stor utsträckning är formulerade i dialog – om än en i många stycken kritisk sådan – med ekonomer och ekonomi-historiker inom den neoinstitutionella property rights-skolan. Därmed kan man säga att jag anknyter till en tradition som inom svensk ekonomisk historia och agrarhistoria inleddes av Pettersson. Att då använda sig av en annan beteckning för ett centralt begrepp skulle skapa en onödig begreppsförvirring. Ibland, då möjligheterna till missförstånd är små, använder jag – för den språkliga omväxlingens skull – rättigheter som synonym.

Ett mångdimensionellt begrepp

Rådigheter kan förstås som en specifik form av rättsanspråk kopplade till ekonomiskt utbyte och resursutnyttjande.¹⁶ Specifika juridiska institut eller rättsteoretiska begrepp som äganderätt, nyttjanderätt, patenträtt, servitut, hyresrätt, etc., kan sägas utgöra knippen av rådigheter.¹⁷ Att äga ett objekt innebär vanligen att ha tillgång till ett mycket brett knippe av rådigheter däröver.¹⁸

¹⁴ Pettersson, 1983 s 14 ff. Werin, 1982 s. 34 ff. definierar rådigheter på följande sätt: "Ett subjekt innehar en rådighet om det fritt kan bestämma över hur en viss sak eller företeelse skall på ett visst sätt användas eller utnyttjas, så att önskemål tillgodoses eller motverkas, eller resultatet av en produktionsverksamhet befrämjas eller hämmas." SAOB, anger flera relevanta betydelser av rådighet: 1) Jur. rätt att bestämma/förfoga/disponera/att efter egen önskan styra o. ställa med/begagna ngt, förfoganderätt, dispositionsrätt. 2) En persons rätt/möjlighet att bestämma över sig och sina handlingar eller ett visst skeende. 3) Fysisk/faktisk möjlighet att disponera över någonting.

¹⁵ Werin, 1982 s. 34 not 2 anger exempelvis "entitlement" som ett alternativt begrepp till rådighet.

¹⁶ Dahlman, 1980 s. 210.

¹⁷ Ett begrepp som exempelvis medborgarrätt blir då ett rättsknippe med inslag av rådigheter. Förfogandepotentialer skulle kunna användas som ett samlingsbegrepp, för sådana rättsknippen med rådighetsinslag.

¹⁸ Vanligen men inte alltid; omyndiga eller konkursgäldenärer anses exempelvis besitta äganderätt över egendom som de har mycket få eller inga rådigheter över. Omvänt kunde exempelvis en gift man i Sverige långt in på 1900-talet besitta mycket vidsträckta rådigheter över sin hustrus giftorättsgods utan att ha någon egentlig äganderätt däröver. Ighe, 2001 s. 95 f. Norlander, 2000 s 31 f.

Att ha rådigheter i förhållande till ett stycke land eller någon annan tillgång innebär rättigheter att tillgodogöra sig ett visst nyttoflöde (*benefit stream*) från denna tillgång. I begreppet rättighet ligger att det anspråk jag reser på detta nyttoflöde uppfattas som legitimt av övriga berörda parter eller att det försvaras av staten eller någon annan auktoritet med tillgång till någon form av tvingande sanktioner.¹⁹ Rådigheter kan därmed inte förstås enbart som ett förhållande mellan en individ och en materiell eller immateriell tillgång. Som alla andra former av rättigheter är de uttryck för sociala relationer mellan individer.

Ett vanligt sätt att förenkla analysen av olika sådana rådighetsknippen har varit att spalta upp begreppet i ett antal specifika rättsaspekter. En ofta förekommande variant är följande tre dimensioner vilka refererar till distinktioner inom romersk rätt:²⁰

- Rätten att bruka en tillgång så som man finner för gott, utan inblandning från andra.
- Rätten till det ekonomiska överskott som en tillgång genererar.
- Rätten att göra transaktioner med en tillgång exempelvis genom att sälja, förpanta, testamentera, skänka bort eller utarrendera.²¹

Dessa aspekter utgör emellertid abstraktioner som sällan låter sig appliceras direkt på olika subjekts konkreta rådighetsknippen. Det är alltså sällan så enkelt att vi kan säga att en eller två av dessa aspekter helt och fullt tillfaller ett visst subjekt medan det tredje kan tillskrivas någon annan. Ofta består ett specifikt rättsknippe av rådigheter kopplade till flera av dessa aspekter. Såväl bruksrättigheter som rätt till överskott kan ju dessutom vara mer eller mindre transfererbara.

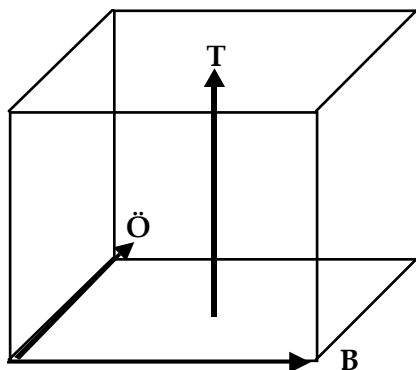
Som jag ser det blir det då också vanskligt att uppfatta en sådan uppdelning i olika aspekter som en rangordning av nivåer i en rätts-hierarki där den högsta nivån (vanligen transaktionsrätten) skulle

¹⁹ Hahn, 2000 s. 21.

²⁰ Definitionerna kan kopplas till begreppen *usus*, *usus fructus* och *abusus* inom romersk rätt. Se exempelvis Furubotn & Pejovich, 1974 s. 4 eller Nutzinger, 1981 s. 175. För resonemang kring svensk jordägarätt se Winberg, 1985 s. 2. Ågren, 1988 s. 484 ff. Rosén, 1994 s. 81 ff.

²¹ Vissa författare, som exempelvis Furubotn & Pejovich, 1974 s. 4 har givit denna dimension en mer övergripande definition som överensstämmer bättre med det romerska *abusus*-begreppet som ”rätten att utan inblandning från andra förändra en tillgångs form eller substans.” I denna definition inbegrips då rätten att göra transaktioner som en underordnad men ytterst central aspekt.

FIGUR 2.1. *Principskiss över rådighetsbegreppet uppsjälkat i tre dimensioner*

B= Rätt att bruka. Ö = Rätt till överskott. T= Rätt att transferera.

kunna sägas övertrumfa de andra.²² Mer fruktbart blir det att tänka sig uppdelningen som just dimensioner av rättigheter, som i nedanstående principskiss (Fig. 2.1.) där varje subjekts konkreta rättigheter över ett visst objekt skulle kunna anges som positioner i ett flerdimensionellt diagram. Varje förskjutning i pilarnas riktning innebär en förstärkning av subjektets rådighet över objektet. Vi kan emellertid inte med säkerhet säga vilken av dessa riktningar som generellt ger den största förstärkningen. Det beror på specifika förhållanden, som subjektets preferenser, objektets karaktär, rådande rättsordning, men kanske framförallt vilket ekonomiskt system subjektet verkar inom. I takhörnet längst in till höger återfinns en tänkt ”utopisk” position av fullständiga och oinskränkta rättigheter. En sådan rättsposition skulle säkerligen godkännas som äganderätt i varje rättsordning som överhuvudtaget rymmer detta begrepp. I praktiken godtar dock varje samhälle en mängd inskränkningar i innehavarens rättigheter utan att de diskvalificerar honom från positionen som ägare. Gränserna mellan äganderättsfären och andra typer av rådighetsknippen uttrycks i rådande rättsordning och i tillämpade rättstolkningar. I den tolkningsmodell som jag använder kan de inte betraktas som givna. De varierar inte bara mellan olika kulturer och ekonomiska system, utan också mellan olika typer av objekt. De omvandlas successivt i historiska processer. De kan också vara i olika grad väldefinierade inom olika rätts- och samhällssystem.

Även denna modell utgör en grov generalisering av rådigheternas och äganderättens komplexitet. Man kan givetvis tänka sig flera andra

²² Som exempelvis i Rosén, 1994 s. 81.

dimensioner, utifrån vilka olika aspekter av rådigheter skulle kunna belysas. Graden av exklusivitet skulle exempelvis kunna skiljas ut som en fjärde separat dimension. Graden av skydd för besittningsrätten är en annan viktig dimension som inte helt kan införlivas i rätten att bruka. Den brittiska rättsfilosofen Tony Honoré urskiljer inte mindre än elva sådana dimensioner.²³

Ett exempel

Så kunde exempelvis olika dimensioner av rätten att förfoga över tillgångarna på en svensk bys utmarker vid, låt oss säga början av 1700-talet, vara uppdelade och reglerade på många olika sätt.²⁴ Låt oss för enkelhetens skull anta att byns jord var av skattenatur vilket var den förfogandeform som ligger närmast vad vi idag förknippar med privat äganderätt. Bönderna i byn hade rätt att tillgodogöra sig resurser på byns utmarker, som mulbete och vinterfoder för kreaturen, ved för värme och matlagning, näver för slöjd och takläggning, timmer till byggnationer etc. Dock inte timmer från alla träd. Vissa lövträd räknades som bärande träd och speciellt lämpliga furor och granar kunde utsynas som masteträd. Över sådana träd hade kronan regalrätt.²⁵ Ofta var böndernas rätt till dessa resurser inte uppdelad på enskilda hushåll utan gemensam, samfälld, för flera gårdsbruk. Vanligt var att alla hushåll i byn, eller som man sa på sina håll byalaget, ingick i denna ägogemenskap. Det förekommer dock att sådana samhävder omfattar flera byar eller ensamliggande gårdar. På många håll tillerkändes bönder också rådigheter över resursutnyttjande på socken- härads- eller landsallmänningar, d.v.s. samfälligheter som omfattade större områden och brukarkollektiv, från enskilda socknar till hela landskap. Det kan också förekomma flera mindre samfälligheter inom en by. Samhävder kunde variera för olika resursuttag, så att exempelvis timmertakten var utskiftad på mindre skogslag eller enskilda gårdsbruk, samtidigt som mulbetet på samma marker ingick i en större samhävde.

²³ Honoré, 1994 s 68 ff. H inbegriper då ett antal skyldigheter som kan vara kopplade till egendom i äganderättens aspekter. Även Becker, 1977 s 18 ff. Se också Loit, 1979 s. 53, tabell 2, för en sådan uppspaltning av olika aspekter i äldre svensk jordägarätt.

²⁴ Arellt utgjorde dessa, vanligen samfällda, utmarker den i särklass största delen av jorden. Bäärnhelm, 1983 s 55 ff. Även Myrdal & Söderberg, 1991 s 489-521.

²⁵ Till bärande träd räknades vid denna tid ek och bok, dessa ansågs särskilt viktiga för den miltärt betydelsefulla skeppsbyggnationen. (tidigare har också apel, hassel, oxel, rönn och hägg räknats dit).

De enskilda intressenternas tillgång till samhåndens resurser kunde vara helt fri, men ofta reglerades den på olika sätt. I sådana regleringar var det vanligt att man gjorde skillnad på om en resurs brukades för husbehov eller för avsalu. Där husbehovsbruk reglerades mildt eller inte alls kunde avsalubruk av samma resurs vara förbjudet eller hårt reglerat.

Var resursuttaget begränsat kunde dessa begränsningar fördelas efter olika kriterier. Ofta beräknades vars och ens andel efter ett bestämt byamål eller efter andel i grundskatterna. Var samhånden delad mellan flera byar eller enskilda gårdsbruk kunde man skilja mellan äldre bolbyars och senare tillkomna *avgärda* byars rättigheter. Regleringar för olika resurser kunde också variera i omfattning och karaktär.

Regleringen av resursuttaget var ju främst en intern angelägenhet för den enskilda samfälligheten, men staten hade också intressen att bevaka. Det gällde att säkra skatteintäkter men också att reservera resurser för prioriterade näringar som bergsbruk, manufaktur och skeppsbyggnation. Lagar och stadgor som på olika sätt reglerar och begränsar böndernas rätt att nyttja skatteskogarna efter eget huvud kan ses som ett uttryck för dessa intressen men också som ett sätt att förebygga sociala konflikter. Så reglerades exempelvis i landslagen, liksom senare i 1734 års lag, hur rätten att släppa ut svin i en ollonskog skulle fördelas mellan samhåndens intressenter.²⁶ Svedjebruk var förbjudet i många områden, i andra var det underkastat betydande restriktioner. I skogsordningarna förbjöds skattebönder också att fälla timmer till avsalu från samfällid skog.²⁷ För att det skall bli tillåtet måste timmertakten först skiftas upp på individuella lotter. I skogsordning och husesynsordning fanns också starka restriktioner mot att skattebönderna tillgodogjorde sig inkomster från utmarkerna genom att anlägga och utarrendera torp. Där sådana anlades stadgade rådande lag att dessa skulle skattläggas så att överskottet från dem skulle tillfalla staten och inte jordägarna. Lagen förbjöd också bönderna att själva avstycka och avyttra någon del av utmarkerna.

Byarnas rådighet över utmarkerna hade ofta etablerats successivt genom hävd. På många håll hade samhåndernas gränser förblivit vagt

²⁶ MELL. BB. 10. KrLL. BB. XI. 1734 års lag BB. XII § 1.

²⁷ I vissa skogrika områden, exempelvis Värmland, stadgades undantag från det generella förbudet. Även i dessa områden var emellertid timmeruttagets storlek starkt begränsat.

definierade. Det gäller såväl gentemot grannarnas rådighetsanspråk som mot allmänningar och kronoskogar. Från statsmakternas håll drevs i många fall tesen, att skatteböndernas rätt till utmarkerna var begränsad till de resurser som fordrades för husbehov; alltså till det egna uppehållet, gårdens drift och till skatteutlagor. Med stöd av bland annat landslagen drevs också uppfattningen att skattebönder inte kunde hävda rätt till större arealer än vad de själva förmådde bruka och bearbeta.²⁸ Resurser och markområden som utifrån dessa kriterier var överflödiga skulle då falla under kronans regalrätt. Det förekom exempelvis på många håll att landshövdingarna gav tillstånd till utomstående nybyggare att slå sig ner och etablera ny skattlagd bebyggelse på mark som av hävd betraktades som byskogar.²⁹ Här kunde böndernas och kronans rättsanspråk hamna på direkt kollisionkurs.

Fanns det järnbruk eller andra kolförbrukande anläggningar i närheten kunde bönderna med ved från skogen framställa och sälja träkol. Men bondens rätt att fritt sälja kolet till högstbjudande begränsades av prisregleringar och av brukens privilegier. Dessa fördelade uppköpsmonopol på kol från avgränsade områden till enskilda bruk. Genom kolprivilegierna överförde alltså statsmakten en del av transaktionsrätten för en specifik resurs till bruksägarna. Därigenom kunde dessa också tillgodogöra sig en större andel av det ekonomiska överskott som kolningen genererade.

De enskilda gårdsbrukens äganderätt kunde beskrivas som uppsplittrad och inskränkt även på inägorna. Förekomsten av ägo-blandning på tegskiftade åkrar innebar att en mängd arbetsmoment fordrade att brukarna underkastade sig gemensamma beslut. När kreaturen släpptes ut på stubbåkrar eller trädor brukades dessa samfällt av byborna.

Jordägarnas rätt att göra transaktioner med ärvd jord begränsades av bördsrättslagstiftningen som gav släktingar förtursrätt att lösa jord som uppbjudits till försäljning.³⁰ Sålde jorden utom börd kunde

²⁸ KrLL, 1726 Kon. B. 30 § 2: ”Engin bonde hafwi Wäld at köpa mera skattaiord under sigh än han är sielfwer fulsäädhe och besittiande uppå”.

²⁹ Se diskussion om detta i lagkommissionen 1628, Förarbetena, 1900-1909 Vol. 1 s. 102. Exempel ges i kap. IV nedan.

³⁰ Bördsrätten innebär en inskränkning av jordägarens rätt att göra transaktioner men jordägaren är inte alltid den brukande bonden. Det var vanligt att delar av brukarens jord ägdes av syskon och andra medarvingar. Att med tiden lösa tillbaka denna jord var ett stort och viktigt men ofta långdraget projekt för den brukande bonden. Då kunde bördsrätten faktiskt skydda brukaren från att

också kronan återopa förköpsrätt.³¹ Möjligheterna att vid jordtransaktioner splittra upp gårdsbruken på mindre enheter var starkt begränsade av lagens restriktioner gentemot hemmansklyvning.

Direkta intrång i bondens rätt att bruka jorden efter eget gottfinnande framträder i lagstiftningen om husesyn och möjligheten för kronan att expropriera gårdar som skattevrak. Var skatten tilldelad en indelningshavare hade också denne viss rätt till överinseende över gårdens skötsel. Framförallt innebar grundskatterna vid denna tid i praktiken att kronan gjorde anspråk på rätten till huvuddelen av det ekonomiska överskott som jorden genererade.³²

Vem är ägare?

Med ovanstående exempel i bakhuvudet är det lätt att komma till slutsatsen att det tidiga 1700-talets skattebönder inte bör betecknas som ägare till jorden de brukade. Det är också ett vanligt ställningstagande, såväl i samtida doktrin som i modern historieskrivning.

Under 1600-talet hade en inhemska variant av den så kallade *dominiumläran* kommit att etableras inom aristokratiska kretsar. Här hävdades att skattebonden till skillnad från kronan och innehavarna av frälserätter enbart hade nyttjanderätt till jorden, *dominium utile*. Detta bekräftas av att bonden betalar skatt på sitt innehav. Skatten är liktydig med jordränta och därmed fullt jämförbar med landbons avrad. Verkligen äganderätt, *dominium directum*, hade bara ränteägaren dvs. kronan eller innehavare av frälserätt.³³ Dominiumläran kunde sedan användas som grund för exempelvis kronans regalrättsanspråk. Dominiumläran stod dock inte oemotsagd.³⁴ Framförallt tycks den

behöva se sin jord försvinna till utomstående köpare genom medarvingars försäljning.

³¹ Se Herlitz, 1974 s. 316 not 50 och där angivna källor.

³² Se Herlitz, 1974 s 145-146, 154.

³³ *Dominium* kan översättas med herravälde och står här som ett samlingsbegrepp för ett bredare spektrum av rådigheter. Äganderätten, *proprietas* ansågs utgöra en specifik form därav *dominium directum*, brukanderätten *dominium utile* var en annan. Över dessa stod ett tänkt samlat herravälde som inbegrep samtliga former av *dominium plenum*. Någon klar gräns mellan politisk överhöghet och ekonomiska rådigheter ryms inte inom denna teori. Almquist, 1934 s 115 ff.

³⁴ Claes Rålamb och Johan Stiernhök, två av stormaktstidens mest framträdande rättsvetare motsatte sig bägge att skattebonden skulle sakna *dominium directum*. Senare under frihetstiden motsatte David Nehrman sig själva idén om en rättslig åtskillnad mellan *proprietas* och *dominium*, de var bägge liktydiga med äganderätt. Följaktligen kunde han etablera teorin om en delad äganderätt mellan kronan

aldrig ha vunnit någon acceptans hos bönderna själva eller hos deras företrädare i riksdagen.³⁵ Ur ett modernt rättsperspektiv är den ganska svår att svälja. Skatteböndernas rättigheter var förvisso begränsade, i synnerhet rätten till produktionens överskott. Men varför definieras äganderätten just utifrån beskattningsrätten? Det faktum att bonden har just nyttjanderätt innebär ju samtidigt en begränsning i kronans möjlighet att fritt bruka den egendom den sägs besitta. Även frälsemannens rätt att fritt bestämma över jordens brukning är inskränkt på flera sätt. På samma sätt som skattebondens rätt kan reduceras till huvudsakligen nyttjanderätt skulle ränteägarers rätt kunna reduceras till huvudsakligen beskattningsrätt; från olika rättsteoretiska utgångspunkter skulle ingendera eller bägge kunna användas som kriterium för äganderätt.

Även i modern svensk historieskrivning – ur ett mer ekonomiskt och mindre rättsteoretiskt perspektiv – har skattebondens position som ”jordägare” diskuterats med utgångspunkt i grundskatterna och kronans exploatering av överskottet. Lars Herlitz har framhållit att 1600-talets skattebönder liksom krono- och frälsebönder var underordnade feodala egendomsrelationer. Skillnaden i de ekonomiska konsekvenserna av att äga skattejord eller att sitta som åbo på krono- eller frälsejord var ganska liten.³⁶ I bägge fallen låg intäkterna nära den brukande familjens subsistensnivå, vilket skall ses som en del av produktionskostnaderna, medan överskottet tillföll en ränteägare.³⁷ Senare under frihetstiden kom skattebönderna successivt att förfoga över en växande del av överskotten. Därmed kom de gradvis att närma sig en position som hemmansägare i modern mening, det vill säga som jordbrukskapitalister vilka i kraft av sin äganderätt till produktionsmedel kan tillgodogöra sig det överskott som dessa genererar. Herlitz resonemang visar på den fundamentala skillnaden mellan skattebetalarens besittningsrätt och frälserättsinnehavarens respektive kronans beskattningsrätt eller ränteinnehav. Dessa utgör

och skattebonden eftersom de besatte olika former av *dominion*. Almquist, 1934 s. 116 ff.

³⁵ Almquist, 1934 s. 123 ff. Östergren, 1896 passim.

³⁶ En viktig skillnad låg dock i skattebondens större möjlighet att göra transaktioner med sin rätt. Främst tycks tidens rättsmedvetande ha värderat bördsrätten dvs. rätten (och skyldigheten) att lämna i arv.

³⁷ Herlitz, 1974 s. 154. Principen om att skatten eller räntan skulle motsvara jordbrukets hela överskott utgjorde grundstommen i vad Herlitz kallar den ”kamerala ideologin”. Herlitz refererar här till Heckscher, 1944 s. 11. Såväl Heckscher som Herlitz påpekar dock att ideologin (Heckscher skriver ”teorin”) inte alltid överensstämde med verkligheten.

två helt olika slag av jordägande som bägge, om än på diametralt olika sätt, skiljer sig från det moderna borgerliga samhällets privatägarätt. Något behov av att fastställa vilka, om några, av de olika rättsknippen som följer på indelningen i jordnatur som förtjänar att betecknas som äganderätt uppstår inte ur ett sådant resonemang. Konkret påvisar Herlitz hur skattens eller räntans storlek inverkar på jordinnehavets förmögensvärde och därmed fördelningen av detta värde.³⁸

En nutida rättshistoriker, Mauritz Bäärnhjelm, har uttryckt uppfattningen att man inte kan tala om äganderätt till jorden före de lagreformer som genomfördes 1789-1809.³⁹ Det finns förvisso relevanta argument för en sådan uppfattning men det är mindre troligt att en skattebonde på 1700-talet skulle dela den. Denne såg sig säkerligen som jordägare även om han måhända beklagade vissa inskränkningar i sin äganderätt.

Från mina utgångspunkter är positiva kriterier för var gränsen går mellan äganderätt och andra rättsformer inte nödvändiga att fastställa. Även i dagens Sverige är rätten att förfoga över och göra transaktioner med fast egendom, som exempelvis bostadslägenheter, utsatt för olika inskränkningar och delvis uppdelad mellan olika rättssubjekt.⁴⁰ Likväl accepterar vi att ett av dessa subjekt betecknas som ägare. Ur ett historiskt perspektiv blir det, vilket Bäärnhjelm också har förespråkade, måhända viktigare att fråga sig vilka specifika rättigheter som olika intressenter har i förhållande till ett markområde än att fråga sig vem som *äger* det.⁴¹

³⁸ Herlitz, 1974 s. 144 ff. Takahashi, 1970 s. 106 f. utgår från en distinktion mellan feodaltherrarnas ”överegendom” (*Oberigentum, Propriété eminente*) och de brukande jordinnehavarnas ”underegendom” (*Untereigentum*) Se också Bloch, 1965 Vol. I s. 241. Jutikkala, 1979 s. 25-26.

³⁹ Framförallt med 1789 års reformer i de så kallade bondeståndets privilegier avskaffades en mängd inskränkningar i skattebondens rättigheter, samtidigt som grundskatternas storlek och jordemantalets omfattning fixerades så att nyodling, kolonisation och annan produktionsökning garanterades att undgå nyskattläggning. Modée, 1742-1829 vol. 14, s. 290. Bäärnhjelm, 1970. 1984. 1995.

⁴⁰ Exempelvis inskränkningar som förbud mot skadlig användning, möjlighet till utmätning, beskattningsbarhet, expropriationsrätt etc.

⁴¹ Bäärnhjelm, 1984.

Äganderätt i moderniseringsprocessen

Det finns en väl etablerad och underbyggd uppfattning om att framväxten av en alltmer storskalig och marknadsorienterad varuproduktion också inneburit en mycket påtaglig förskjutning mot mer välspecifierade, individuella och exklusiva rådigheter. Denna historiska utveckling av ett marknadsfunktionellt egendomsbegrepp skulle kunna förstås som en process där förfogandepotentialer och rådighetsknippen inom vissa områden antagit allt mer av egendoms-karaktär.

Den här omvandlingsprocessen har från flera olika utgångspunkter uppfattats som en grundläggande förutsättning för framväxten av ett marknadssamhälle och som ett centralt element i en global moderniseringsprocess.⁴² Härddrar man exempelvis resonemanget i North & Thomas klassiker *Västerlandets uppkomst* något, så uppfattar de framväxten av moderna produktionsförhållanden som mer eller mindre liktydigt med specificerandet av exklusiva och transfererbara rådigheter.⁴³ Alla andra faktorer framstår som aspekter i eller konsekvenser av den utvecklingen. För Karl Marx utgjorde samma process ”den omvälvning som skapade grundvalen för det kapitalistiska produktionssättet”.⁴⁴

Maria Ågren har på ett fruktbart sätt beskrivit denna process, med avseende på just fast egendom, som en *fördjupning* av äganderätten. Det innebär att en allt större andel av de rättigheter som kan vara förknippade med ett specifikt stycke jord koncentreras till vissa individer eller juridiska personer, vilket får till följd att ett mer välavgränsat ägandebegrepp kan växa fram. Detta till skillnad från en *breddning* av ägandet som innebär, att vissa subjekt utvidgar själva det fysiska omfånget av sitt innehav. Fördjupning innebär med Ågrens egna ord

”... förändring av inte bara de aktuella ägoförhållandena utan även av själva ägorätsstrukturen. Genom fördjupningen absorberas vissa människors rättigheter av andra. Det äger rum en överströmning av äganderättslig kapacitet varigenom ett splittrat ägosystem successivt förvandlas till ett samlat ägosystem.”⁴⁵

⁴² Se också Winberg, 1985 s 1-2 och där anförd litteratur.

⁴³ North & Thomas, 1973 s. 1 ff.

⁴⁴ Marx, 1974 s. 632.

⁴⁵ Ågren, 1992 s. 21. Inom den property rights-ekonomiska traditionen används annars ofta begreppen *partitioning* (uppsplittring) och *attenuation* (uttunnning) av

Ågren har också diskuterat ett antal varianter för hur en sådan process kan gå till rent konkret: En rättsinnehavare kan köpa upp rättigheter från andra intressenter i samma objekt. Så var exempelvis fallet då de svenska kronobönderna förvärvade besittningsrätten till sina gårdar genom skatteköp från kronan. Politiska beslut och lagändringar kan förändra den juridiska innebörden av olika intressenters relation till jorden, till exempel genom jordreformer eller då börsrätten inskränktes i den svenska arvslagstiftningen. Processen kan också fortgå på lokal nivå genom förskjutningar i lokala domstolars och myndigheters sätt att tolka olika rättsanspråk.⁴⁶

Här skulle jag vilja tillägga att denna process inte bara kan ses som en överströmning av rådigheter mellan enskilda individer utan också, exempelvis vad det gäller genus- och ståndsspecifika rådigheter, mellan sociala kategorier.⁴⁷ Därtill rymmer utvecklingen från ett splittrat till ett samlat ägosystem element av individualiseringar av samfällt kontrollerade rådigheter. Dessa kan utgöras av rena privatiseringar som exempelvis då samfällda markområden skiftas upp på individuella andelar. De kan också bestå i att individernas rådigheter över samhävden regleras och specificeras i lagändringar eller genom avtal och överenskommelser. Individualiseringar medför förvisso ofta fördelningseffekter, dvs. att någon individs rådighetsknippen växer på någon annans bekostnad. Man kan dock inte förutsätta att dessa överströmningar ensamt kan förklara utvidgningen av individernas rådighetsknippen. Då kan man heller inte utesluta att samtliga som påverkas av en sådan här process uppfattar den som en utvidgning av sina rådighetssamlingar. Åtminstone i den första varianten skulle individualiseringar kunna beskrivas som att man byter bredd mot djup i den meningen att man byter kollektiva rådigheter över ett större markområde mot exklusiva rådigheter över ett mindre.

rådigheter för att beteckna inskränkningar i äganderättens omfattning. Eggertsson, 1990 s. 38 ff. Ronny Pettersson betecknar i princip samma företeelse inom skiftesrörelsen, utifrån en property rights-ekonomisk terminologi som: "... för det första *omvandling av kollektiva rådigheter till individuella* och för det andra *utvidgning* av enskilda individers rådighetssamlingar över bestämda markområden" (min kursivering). Pettersson, 1983 s. 43.

⁴⁶ Ågren, 1992 s. 22.

⁴⁷ Exempelvis i senare forskning av just Ågren behandlas sådana överströmningar av genusspecifika rådigheter i samband med arvsrättslagstiftningens reformering under 1800-talet. Ågren, 1999.

Slutligen påverkas individernas rådigheter av de lagar och rättsprinciper som reglerar hur olika typer av egendom får brukas, transfereras eller exploateras.

Med hänvisning till figur 2.1. skulle jag vilja förstå fördjupningsprocessen som en utvidgning av allt fler individuella rådighetsknippen i riktning mot det inre högra takhörnet. Samtidigt blir det möjligt att tydligare fastställa vilka rådighetsknippen som uppfyller kriterierna för äganderätt, så att äganderätten som institut tydligare separeras från andra rättsformer.

Institutioner i ekonomisk teori och ekonomisk historia

Den teoretiska diskussion i denna bok refererar till perspektiv som har institutionell ekonomisk analys som minsta gemensamma nämnare. Det innebär att man analyserar samspelet mellan den ekonomiska sfären, dvs. produktion, distribution och fördelning, och det institutionella ramverk som reglerar och möjliggör ekonomisk interaktion.

Institutioner kan utgöras av formella spelregler och arrangemang som lagar, förordningar, kontrakt och administrativa strukturer. I den vida tolkning som vanligen används inom institutionell ekonomi innefattas också informella institutioner som exempelvis praxis, rutiner, normer och värderingar.

”Institutions are the constraints that human beings impose upon themselves to structure human interaction [...] They consist of formal rules, informal constraints and their enforcement characteristics.”⁴⁸

Institutioner är sociala konstruktioner som uppstår i historiska processer. Därför måste ett institutionellt angreppssätt på ekonomiska problem också konfronteras med historiska problemställningar.⁴⁹

Institutionell teori som kritik av neoklassisk jämviktsteori

Några verktyg för att analysera hur ekonomiska institutioner uppstår och reproduceras erbjuder inte den ekonomiska teorins neoklassiska huvudfåra. Inom denna tradition har den ekonomiska vetenskapens problemområde primärt begränsats till uppgiften att formulera

⁴⁸ North, 1990 s. 3.

⁴⁹ Gunnarsson & Rojas, 1997 s. 15.

deduktiva modeller för hur knappa resurser allokeras på prisreglerade marknader. Priser och kvantiteter är de enda variabler som tillerkänns en endogen roll inom modellerna. Övriga faktorer som kan påverka det ekonomiska utfallet, som teknologisk kapacitet, individuella och sociala preferenser samt institutioner har tillsammans med naturgivna förutsättningar tilldelats den passiva rollen av modellernas exogent givna parametrar.

Paradnumret i denna teoretiska utveckling har varit formuleringen av allmänna jämviktsmodeller som visar hur spontan och frivillig marknadsinteraktion mellan individuella aktörer kan generera en pareto-optimal resursallokering.⁵⁰ Jämviktsmodellen är dock konstruerad utifrån ett antal inte fullt realistiska antaganden, exempelvis att aktörerna är nyttomaximerare med stabila preferenser och fullt informerade om konsekvenserna av sin handlingar. Modellen förutsätter också kostnadsfria transaktioner, och avsaknad av externa effekter (dessa två antaganden kommer att diskuteras närmare i avsnittet om property rights-teori längre fram).

De tidigaste varianterna av ekonomiska teorier som betecknade sig som institutionalistiska – idag används ofta beteckningen klassisk institutionalism – formulerades i en uttalad opposition mot den neoklassiska skolbildningen.⁵¹ Institutionalisterna invände just mot de orealistiska förutsättningarna för den neoklassiska modellekonomin. Institutioner kunde exempelvis inte behandlas som exogent givna i förhållande till ekonomin, de påverkade inte bara den ekonomiska utvecklingen utan påverkades själva av de ekonomiska aktörernas handlingar och val.⁵² Bland annat kunde institutionalisterna hävda att den neoklassiska ekonomin saknade en teori om hur rådigheter egentligen utvecklades och reproducerades och att den därför inte kunde användas för att förklara långsiktig ekonomisk utveckling.⁵³

⁵⁰ Med ett *pareto-optimalt* jämviktsläge menas i neoklassisk välfärdsteori teori en situation där ingen aktör kan få det bättre utan att någon annan får det sämre vilket leder till slutsatsen att resurserna är effektivt allokerade för den givna fördelningen.

⁵¹ Skolbildningen förknippas kanske främst med amerikanerna Thorstein Veblen och John R Commons. Bland senare företrädare kan räknas John Kenneth Galbraith och Gunnar Myrdal i sina sena arbeten.

⁵² Man vände sig också mot den neoklassiska ekonomins beteendeteoretiska utgångspunkt: Idén om den hedonistiska ”ekonomiska människan” som Veblen menade reducerade det mänskliga subjektet till ”a lightning calculator of pleasure and pain”.

⁵³ Eggertsson, 1990 s. 249 f. McCloskey, 1985 s. 339.

Mot neoklassikernas deduktiva och statiska jämviktsmodeller ställde institutionalisterna historiska, evolutionära och induktiva förklaringar av ekonomisk utveckling.⁵⁴ Liknande tankegångar hade formulerats av marxistiska ekonomer, liksom av företrädare för den socialkonservativa historiska skolan i Tyskland och av Max Weber och hans efterföljare inom den ekonomiska sociologin.

På 1940-talet utvecklade också den ungerskfödda samhällsteoretikern Karl Polanyi ett teoretiskt ramverk kring samspelet mellan marknadstransaktioner och sociala institutioner som skulle komma att få stort inflytande, bland annat som inspirationskälla för den ekonomiska antropologin. Polanyi utgick ifrån att marknadsutbyte bara var ett av flera *transaktionssätt* genom vilka resurser kunde allokeras och fördelas under olika historiska förutsättningar. Vid sidan av *marknaden* förekom ett *reciprokt utbyte* av tjänster och materiella nyttigheter genom sociala nätverk och normer samt en *omfördelning* inom ramen för politiska system och hierarkiska maktstrukturer. Så länge de två senare transaktionssätten svarade för en betydande andel av det ekonomiska bytet förblev detta inbäddat (*embedded*) i sociala relationer. Med det moderna genombrottet och den successiva framväxten av storskalig industriell varuproduktion följde en tendens till frikoppling (*disembedding*) av ekonomin från övergripande sociala relationer. Därmed kom marknaden också att växa i omfattning och inta en alltmer dominerande roll i förhållande till övriga transaktionssätt. Även resurser som aldrig producerats för att tillfredställa en marknadsefterfrågan och därför inte är varor enligt Polanyis sätt att se, som exempelvis jord och arbetskraft, kommer då att i tilltagande grad anta karaktären av fiktiva varor.⁵⁵

⁵⁴ Ofta används också beteckning evolutionär ekonomi på denna tradition, en beteckning som går tillbaka till Veblen som drev tesen att ekonomi skulle vara en evolutionär samhällsvetenskap. Se exempelvis Hodgson, 1999 och Nelson & Winter, 1982.

⁵⁵ Polanyi menade dock att en sådan frikopplingsprocess med tiden leder till så omfattande sociala motsättningar att såväl ekonomiska intressen som politiska maktstrukturer hotas. Så småningom bemöts frikopplingstendenserna av politisk styrda återinbäddningsprocesser (*reembedding*). Marknadssamhället kommer därför att kännetecknas av en ständig dialektik mellan tendenser till ekonomisk frikoppling och processer av social återinbäddning. Polanyi, 1957. 1989.

Den neoinstitutionella vändningen

Under de senaste årtiondena har dock teoretiska resonemang om ekonomiska institutioner och förutsättningarna för institutionell omvandling allt oftare formulerats av ekonomer fostrade inom den neoklassiska traditionen och som i mångt och mycket delar dess värderingar och metodologiska principer. Denna forskningstradition som brukar betecknas som neoinstitutionell ser sig alltså snarast som ett komplement och en vidareutveckling av den neoklassiska teorin, inte som ett alternativ.

Ett första steg mot en uppvärdering av institutionernas betydelse finner vi i de välfärdsteoretiska arbeten om marknadsmisslyckanden, externaliteter och kollektiva nyttigheter som formulerades av Pigou och Samuelsson.⁵⁶ Här gavs rationella skäl till varför staten ibland bör gripa in med lagstiftning och ekonomisk intervention för att generera kollektiva nyttigheter av olika slag såsom polisskydd, skydd mot miljöförstöring, kommunikationer, hälsovård och utbildning. Dessa nyttigheter genererar oundvikligen externaliteter och kan därför inte allokeras effektivt via marknadens mekanismer.

Nästa steg mot en neoklassiskt influerad teori om institutioner följde av Ronald Coases resonemang om transaktionskostnader som den egentliga orsaken till att vissa nyttigheter inte kunde allokeras effektivt via marknaden. Därmed kunde institutioner uppfattas som ett sätt att ekonomisera med dessa transaktionskostnader. Valet av rationella institutionella arrangemang kunde då förstås som en funktion av relativa priser och kostnader. Om dessa förändrades kunde man förvänta sig att institutionella arrangemang anpassas till dessa förändrade förutsättningar.⁵⁷

Den neo-institutionella skolbildningen kan ses som ett försök att endogenisera vissa institutionella förhållanden inom ramarna för en allmän ekonomisk jämviksteori. För att åstadkomma det måste man offra de neoklassiska modellernas förenklade antaganden om kostnadsfritt byte och fullständigt informerade agenter. Kvar från den neoklassiska teorin finns emellertid de grundläggande beteendeteoretiska antagandena om stabila preferenser och den rationella valmodellen (*rational choice*), liksom tanken att ekonomiska (och institutionella) förhållanden tenderar att utvecklas i riktning mot någon form av jämviktslägen. Ytterligare en grundval som neoinsti-

⁵⁶ Backhouse, 1985 s 165 f. och s. 316 f.

⁵⁷ Coase, 1960.

tutionalisterna övertog från den neoklassiska teorin var principen om *metodologisk individualism*. Man utgår från en abstrakt och jämlik individ, avskalad alla sociala och historiska karakteristika, som teorins mikrofundament. Den institutionella ram som avgränsar aktörens valmöjligheter och strukturerar det mänskliga samspelet måste då härledas som ett aggregat av dessa enskilda aktörers val och handlingar. Principen om metodologisk individualism tillåter alltså inte några andra historiska subjekt än den individuella aktören. Sociala grupper och klasser har ingen egen handlingslogik skild från individens.⁵⁸

I den traditionella neoklassiska analysens allmänna jämviktsmodeller utgör de institutionella ramarna, tillsammans med den teknologiska kunskapsnivån och naturens begränsningar, modellernas givna parametrar. Det innebär att det finns ett möjligt, pareto-optimalt, ekonomiskt jämviktsläge för varje tänkbar teknologisk, ekologisk och institutionell kontext. Att endogenisera den institutionella strukturen innebär då att man tillåter sig att utifrån paretokriteriet göra jämförelser mellan olika institutionella strukturer. Utgångspunkten blir inte bara att man kan hävda att en typ av institutionell struktur kan sägas vara objektivt effektivare än en annan, utan också att man kan förvänta sig att den institutionella strukturen, i sig, tenderar att anpassas mot pareto-optimala jämviktslägen.

”Enduring institutions are thus themselves to be understood as economic equilibria – that is, as efficient solutions to specific problems in the organisation of social relationships”⁵⁹

Hur denna anpassning går till, hur man förflyttar sig från jämvikt A till jämvikt B säger neoinstitutionalister vanligen inte mycket om. Implicit i resonemangen ligger ofta en kontraktsteoretisk syn på institutionsbildningen.⁶⁰ Institutioner betraktas där som ett utfall av

⁵⁸ Begreppet metodologisk individualism kan förvisso tolkas på flera sätt. Ovanstående kan ses som en lätt fundamentalistisk variant av begreppet så som det brukar användas av ekonomer och så som det definierats av exempelvis Friedrich Hayek och Karl Popper. En kritisk marxist som Max Horkheimer har också pläderat för metodologisk individualism i polemik mot Althusser och strukturalismen. Han individ är emellertid en, i betydligt högre grad, socialiserad varelse.

⁵⁹ Fenoaltea, 1991 s. 108.

⁶⁰ Idén om att sociala institutioner i allmänhet och statsbildning i synnerhet kan härledas ur någon form av samhällskontrakt härstammar från klassiska politiska tänkare som Hobbes, Locke, Hume och Rosseau. Se Nordin, 1999 s. 73-109.

tänkta ömsesidiga kontrakt mellan relativt jämställda aktörer. Om dessa kontrakt kan revideras på ett sådant sätt att åtminstone någon av aktörerna kan förbättra sin situation utan att någon annan får det sämre föreligger det också incitament för rationella aktörer att genomdriva en sådan revision. Man antar också att konkurrens mellan ekonomiska organisationer tvingar dem att hela tiden finslipa institutionella arrangemang och söka efter de effektivaste formerna.

En sådan enkel förklaringsmodell har dock ofta visat sig svår att försvara då den konfronterats med historiska erfarenheter. Bland annat leder den till den svårsmälta slutsatsen att existerande, eller i varje fall långsiktigt överlevande institutioner, alltid skulle vara optimalt effektiva.⁶¹ Kritiken mot neoinstitutionalismens uppfattning av institutionsbildningsprocessen som en strävan mot effektiva jämviktslösningar har varit omfattande bland ekonomer som återknyter till den äldre klassiska institutionalismen. Några huvuddrag i kritiken återges nedan i avsnittet om rådigheter som sociala institutioner.

Även bland ekonomer och historiker inom den neoinstitutionella traditionen har man haft behov av att förklara varför andra institutioner än de mest effektiva utvecklas och fortlever. Inom *public-choice* skolan, som brukar betraktas som en av neoinstitutionalismens varianter, sätts fokus på hur statsmaktens politiska strukturer kan bereda rum för *rent-seeking* hos ekonomiska aktörer och intressegrupper som därigenom bidrar till framväxten av sociala institutioner som enbart gynnar vissa särintressen.

Statsmaktens särställning spelar också en roll för Douglass Norths neoinstitutionella teorier om makrohistorisk ekonomisk utveckling. Redan i sitt första arbete om institutioner framhöll han att det inte bara är relativa priser som avgör vilka institutioner som etableras, utan också statens styrmekanismer.⁶² Staten är nödvändig som garant för att äganderätten skall kunna upprätthållas och för att kontrakt skall respekteras. Samtidigt riskerar staten alltid att utveckla auktoritära styrmekanismer som snedvrider resursallokeringen. Statsmaktens företrädare har visserligen ett intresse av effektiva

⁶¹ Detta synsätt har bland annat kritiserats hårt i Hodgson, 1991. Hodgson betecknar hållningen som ”*panglossiansk*” efter Voltaires roman *Candide* där läraren Dr Pangloss envisas med att hävda enfaldiga filosofiska argument för att den värld vi nu lever i definitionsmässigt är den bästa av alla möjliga världar. Se också Carlén, 1997 s. 20.

⁶² North & R., 1970 s. 9.

institutioner som maximerar skatteunderlaget och utvidgar maktbasen, men staten kan också gynna mindre effektiva institutionella arrangemang om dessa underlättar kontroll och beskattning.⁶³ I senare arbeten har North vidareutvecklat resonemanget om staten, men också lagt till ytterligare modifieringar av den neoinstitutionella omvandlingsmodellen som kan bidra till att förklara förekomsten av ekonomiskt ineffektiva institutioner. För det första menar han att den ekonomiska teorins beteendebegrepp inte räcker till för att fullt ut förklara hur aktörernas normer, ideologier och preferenser reagerar på förändringar i relativa priser.⁶⁴ North introducerar också begreppet *spårbundenhet* (*path dependency*; ofta används översättningen *stigberoende*) för att förklara varför ineffektiva institutioner inte alltid ersätts av effektivare. Spårbundenhetsbegreppet utgår från att den process som lett fram till existerande institutioner samtidigt begränsar framtida valmöjligheter. Det gäller de flesta institutionella förhållanden (liksom för den delen många teknologiska) men i synnerhet de informella som reproduceras kognitivt och kulturellt från generation till generation. Det innebär att olika samhällssystem kan följa olika utvecklingslinjer som inte behöver konvergera även om de är underkastade en likartad kombination av relativa priser. Framtiden begränsas av restriktioner från det förflutna.⁶⁵

Property rights-ekonomi

Rådigheter eller *property rights* spelar en central roll inom neoinstitutionell teoribildning. Så central att begreppet *property rights economics* har kommit att beteckna en betydande subdisciplin inom neoinstitutionalismen.⁶⁶ Traditionen skulle kunna härledas till Harold

⁶³ I North & Thomas, 1973 s 128 ff. används *mestans*, de nomadiserande spanska fåraherdarnas gillesorganisation som exempel. På 1500-talet hade mestans omfattande privilegier som innebar svåra ekonomiska avbräck för bofasta bönder som riskerade att få skörden nedtrampad och förlora de egna fåren när mestans hjordar kom ner från bergen på somrarna. North menar att mestans privilegier hämmade den spanska jordbruksutvecklingen men ändå gynnades av staten därför att den exportinriktade ullproduktionen var lätt att beskatta.

⁶⁴ North, 1981 s 7, North, 1993 s. 73.

⁶⁵ North, 1990 kap. 11 passim. North bygger sitt resonemang kring spårbundenhet på David, 1985.

⁶⁶ Se artiklar i Furubotn & Pejovich, 1974. De Alessi, 1980. Pejovich, 1997. Även Pejovich, 1990. Barzel, 1989, Eggertsson, 1990 s 33-40. För kritiska kommentarer se t.ex. Nutting, 1981 och Arrow, 1984.

Demsetz artikel ”*Towards a Theory of Property Rights*” från 1967. Där formulerades två grundläggande utgångspunkter för den property rights-ekonomiska analysen:⁶⁷ Dels att oklart specificerade eller kollektiva rådigheter ger upphov till *externa effekter*, dels att förekomsten av sådana rådighetsarrangemang likväl kan förstås som ett sätt att ekonomisera med *transaktionskostnader*

Externaliteterna och allmänningens tragedi

Den första utgångspunkten brukar i modern litteratur namnges efter en annan artikel skriven av biologen Garret Hardin; ”*The Tragedy of the Commons*” från 1968.⁶⁸ Det välbekanta grundantagandet är att avsaknaden av klart specificerade och exklusiva rådigheter är en källa till såväl positiva som negativa *externa effekter* eller *externaliteter*, och följaktligen till en suboptimal resursallokering.

Externaliteter är särskilt illa omtyckta av neoklassiska ekonomer. De ses som de viktigaste hindren för att den allmänna jämviktsmodellens förutsägelse om att ekonomiska aktörer kan åstadkomma en effektiv resursallokering genom spontana transaktioner på en självreglerande marknad, skall besannas.⁶⁹ Modellen förutsätter nämligen att alla aktörer själva får bära och tillgodogöra sig samtliga konsekvenser av sin resursexploatering.

Negativa externaliteter föreligger i situationer där andra än den enskilda aktören, dvs. den som beslutar att något skall produceras eller konsumeras, får bära en del av kostnaderna för dennes beslut. Man säger att verksamheten medför externa kostnader. Så var fallet i Hardins exempel med gemensamt nyttjande av betesallmänningar där de enskilda uppfödarna kunde tillgodogöra sig hela vinsten av ett ökat resursuttag medan de medföljande kostnaderna fördelas över samtliga nyttjare. Följden blev överbetning och markerodning där marginalkostnaderna översteg marginalintäkterna.⁷⁰ Även om en

⁶⁷ Demsetz, 1967.

⁶⁸ Hardin, 1968: Även Hardin, 1973 s. 109-149 och Hardin, 1977 s. 28-45.

⁶⁹ Effektiv resursallokering, eller bytseffektivitet, brukar i det här sammanhanget definieras utifrån pareto-kriteriet. Då ingen individ kan få det bättre utan att någon annan därmed upplever en försämring så sägs resurserna vara effektivt allokerade i ett så kallat pareto-optimalt jämviktsläge. Vilket ju inte säger någonting om hur resurserna är fördelade. Det finns en pareto-optimal resursallokering för varje tänkbar inkomst- och förmögenhetsfördelning.

⁷⁰ Marginalkostnader eller marginalintäkter utgörs av kostnaderna och intäkterna för den sist insatta resursenheten.

begränsning av resursutnyttjandet skulle innebära att samtliga nyttjare fick det bättre förelåg inga incitament för den enskilda att självant begränsa sig. Den totala kostnadsminskningen skulle visserligen vara större än förlusterna i intäkter men medan intäktsminskningen faller på den enskilda brukaren kan denne bara tillgodogöra sig en bråkdel av kostnadsminskningen. Resonemanget kan överföras till en mängd andra situationer där resurser överutnyttjas eller förstörs, som exempelvis utfiskning eller miljöförstöring.

Positiva externaliteter, eller externa intäkter, innebär i stället att den enskilde tvingas dela intäkterna eller fördelarna av sin verksamhet med andra. Sådana situationer anses leda till underinvesteringar. Incitamenten för den enskilde att genomföra exempelvis jordförbättring eller dränering blir små om denne måste dela intäkterna med alla andra som nyttjar samma marker. Detta problem brukar betecknas som fripassagerarproblemet.⁷¹

Ronald Coase har formulerat externalitetsproblemet utifrån en distinktion mellan privata (individuella) och samhälleliga (gemensamma) kostnader och intäkter. Samhälleliga kostnader eller intäkter för en specifik verksamhet utgör summan av de privata kostnader/intäkter den ger åt de enskilda aktörerna och de externa kostnader/intäkter den genererar.⁷²

I princip antar property rights-ekonomerna att alla externaliteter, eller om man så vill alla avvikelser mellan privata och samhälleliga kostnader, kan hänföras till ofullständigt specificerade rådigheter. För att effektivisera resursutnyttjandet måste externaliteter *internaliseras* så att differensen mellan privata och samhälleliga kostnader reduceras. Privatisering kan vara ett sätt att internalisera externaliteter. Om de gemensamma betesmarkerna skiftades upp på individuellt ägda lotter åtskilda med stängsel skulle varje uppfödare själv få bära de fulla kostnaderna för varje nytt djur denne släppte ut på betesmarken. Summan av uppfödarnas individuella kostnader skulle då bli lika med de samhälleliga kostnaderna. Någon skillnad i just detta avseende

⁷¹ Även detta problem kan överföras på många situationer. Ett klassiskt exempel är uppförandet av en fyr vars nytta för sjöfararna överväger kostnader för uppförande och underhåll. Åtminstone med den teknik som tillämpats fram till idag kan alla sjöfarande dra nytta av den vare sig de bidrar till dess kostnader eller inte (man skulle kunna tänka sig att fyrägarna sålde kodade signaler). Då kan denna tjänst inte heller allokeras på en privat marknad.

⁷² Privata kostnader + externa kostnader = samhälleliga kostnader.
Privata intäkter + externa intäkter = samhälleliga intäkter.

skulle inte föreligga om hela äganderätten koncentrerades till en individ.

Man kan emellertid tänka sig många andra sätt att åstadkomma internalisering. Aktörernas nyttjande kan regleras, genom exempelvis fasta kvoter eller transfererbara nyttjanderätter. Regleringar kan upprättas av intressenterna själva, men de kan också underlättas eller framtvingas av en överordnad statsmakt genom lagstiftning eller medling, kanske som en form av välfärdspolitik eller helt enkelt för att skapa ett bättre skatteunderlag. Regleringar kan ju också uppfattas som en förstärkt kollektivisering, om man exempelvis förenar äganderätten också till själva boskapen i en kooperativ eller kollektiv uppfödning. Då internaliseras externaliteterna i och med att såväl intäkter som kostnader fördelas på alla nyttjare. En form, som förenar element av privatisering med sammanslagning av äganderätten till boskapen, vore att brukarna överlät sina rättigheter till såväl boskap som betesland till ett bolag i utbyte mot andelar eller aktier i bolaget. Internalisering skulle också kunna åstadkommas av en överordnad statsmakt som belade resursutnyttjandet med väl avvägda skatter eller avgifter eller gav subsidier till viss verksamhet så att de enskilda aktörernas privata kostnader/intäkter försköts i nivå med samhälleliga kostnader/intäkter. Till sist bör påpekas att normer och värderingar som plikt känsla eller ömsesidig solidaritet också kan fungera internaliserande.

I den neoklassiska ekonomiska traditionen har dock privatiseringar, antingen till individer eller i bolagsform till juridiska personer, vanligtvis framställts som den överlägset effektivaste internaliseringsformen. Andra former anses kräva allt för mycket övervakning och tvång från kollektivet gentemot den enskilda. Sådana funktioner betraktas som kostsamma i sig och påverkar aktörernas incitament i negativ riktning. I kollektiva samordningsformer genereras nya externaliteter exempelvis då varje deltagare tjänar på att hålla igen på sin egen arbetsinsats för att försöka åka snålskjuts på de övrigas insatser. De fordrar disciplinering med dyrbara övervaknings- och kontrollfunktioner och är tröga att anpassa till förändrade förutsättningar. Med en rådighetsstruktur som gör det möjligt för aktörerna att köpslå på en marknad, dvs. med en exklusiv och privat äganderätt, skulle aktörerna istället kunna lösa allokeringsproblemen spontant via prismekanismen. Då krävs inga andra drivkrafter än aktörernas egenintressen.

Sedan början av 60-talet har dessa antaganden ofta sökt stöd i en teoretisk modell som formulerades av Ronald Coase. Coase menar sig visa att under vissa specifika antaganden – som att alla transaktioner var kostnadsfria – skulle alla former av externaliteter kunna internaliseras genom spontana transaktioner mellan fria agenter. Resonemanget har givit upphov till det så kallade Coase-teoremet, vilket kan formuleras som att *i en ekonomi utan transaktionskostnader skulle klart specificerade och exklusiva ägarrättigheter vara en tillräcklig förutsättning för att privata och samhällsliga kostnader eller intäkter skall vara lika.*⁷³

En ekonomi helt fri från transaktionskostnader är emellertid ett fullständigt orealistiskt antagande (vilket Coase uppenbarligen var medveten om). Vad Coase först och främst påvisar i sitt resonemang är vikten av att införliva en analys av transaktionskostnader i ekonomiska modeller.⁷⁴

Transaktionskostnadsanalysen

Analysen av transaktionskostnadernas betydelse kan beskrivas som den andra grundläggande utgångspunkten för det property rights-ekonomiska resonemanget. Även här kan en utgångspunkt för resonemanget härledas till Coases arbete, närmare bestämt till hans berömda uppsats *"The Nature of the Firm"*, publicerad redan 1937, där han frågar sig varför de grundläggande ekonomiska enheterna i en kapitalistisk ekonomi vanligen utgörs av samordnade företag och inte av fria individuella agenter.⁷⁵ Inom företagsorganisationen allokeras resurser genom planering, övervakning och disciplinering trots att spontana marknadstransaktioner påstås vara mycket effektivare. Coase besvarar sin fråga genom att framhålla att det finns vissa kostnader förbundna med att koordinera produktion och distribution via prismekanismer. Så länge kostnaderna för att koordinera en komplex produktion inom ett företag, dvs. kostnader

⁷³ Coase, 1960. Se även *"Kommentar till samhällsekonomiska kostnader"* i samma bok. I ingendera formuleras teoremet specifikt. Detta är förvisso bara en av flera alternativa tolkningar se *"Coase Theorem"* i Palgrave, 1987 s. 457.

⁷⁴ Denna uppfattning om vad som var coaseteoremet's verkliga betydelse uttryckte Coase själv i sin nobelföreläsning Coase, 1991 s. 11. Dahlman, 1979 s. 160-61 påpekar att så länge det faktiskt finns transaktionskostnader så säger Coases resonemang ingenting säkert om vilket sätt att internalisera externaliteter som är mest effektivt.

⁷⁵ Coase, 1937. Beteckningen transaktionskostnader används dock inte där, det är ett 60-talspåfund. Palgrave, 1987 band 4, s. 676 ff.

för kontroll och övervakning, bristande motivation etc. inte överstiger de transaktionskostnader som skulle ha varit förbundna med transaktioner mellan fria agenter kan företaget vara en effektiv lösning. En poäng med Coases resonemang blir då att möjligheten att ekonomisera med transaktionskostnader ger upphov till det som man brukar beteckna som stordriftsfördelar.

Med transaktionskostnader menas alla de kostnader som uppstår då aktörer transfererar rådigheter på en marknad eller då de tvingas hävda eller bevaka sina rådighetsanspråk.⁷⁶ Viktiga exempel på kostsamma aktiviteter som ger upphov till transaktionskostnader är:

- Sökandet efter information; om olika distributionssätt, priser och kvalitéer på varor och tjänster, om potentiella köpare och säljare, om deras beteenden och förutsättningar;
- förhandlingar som krävs för att parterna skall kunna komma fram till ett ömsesidigt pris (såvida detta inte är exogent givet);
- upprättandet och övervakandet av kontrakt, liksom hävdandet av kontraktet om någondera parten inte uppfyller sina åtaganden;
- övervakning av rådigheter gentemot utomståendes intrång, sabotage eller stölder (vid illegala transaktioner också gentemot statsmakten).

Med transaktionskostnadsanalysens hjälp får neoinstitutionellt inriktade ekonomer och ekonomi-historiker två grundläggande variabler som bestämmer utbyteseffektiviteten i ekonomiska system och institutioner. Å ena sidan graden av exklusivitet och specificitet i egendomsrätten. Å andra sidan transaktionskostnadernas omfattning och karaktär. Var transaktionskostnaderna höga kunde det mycket väl vara rationellt att lösa koordineringsproblem genom olika former av socialt reglerade dispositioner i stället för via marknadens mekanismer.

Detta innebar ett betydande framsteg i jämförelse med den neoklassiska traditionen, inte minst i historiska tillämpningar av ekonomisk analys. D. C. North skriver:

⁷⁶ ”The fundamental idea of transaction costs is that they consist of the cost of arranging a contract ex ante and monitoring and enforcing it ex post as opposed to production costs which are the costs of executing a contract” Matthews, 1986 s. 906.

”It is reasonable to assume that the forces that lead to the substitution of firm for markets today may also help us to explain the variety of forms of economic organisation in past societies”⁷⁷

Resonemanget kan då användas på alla former av ”icke marknadsbaserade allokativa system” där produktion och resursallokering organiseras via olika former av mer eller mindre socialt rutinerade dispositioner i stället för via marknads-transaktioner.⁷⁸ Exempel på sådana kollektiva och kooperativa tendenser inom en agrar ekonomi är samhävder, allmänningar, ägoblandning och gemensam administration av arbetet inom byorganisationernas ram. Sådana organisationsformer hade av neoklassiker inte kunnat tolkas som annat en ren och skär irrationalitet och slöseri.⁷⁹ En sådan tolkning måste givetvis betraktas som otillfredsställande inom en i grunden funktionalistisk tradition baserad på idén om den rationella nyttomaximerande aktören.

Nu kunde byorganisationer och andra rådighetsstrukturer som inte uteslutande byggde på privata och transfererbara rådigheter förklaras som resultatet av rationella val och överenskommelser där individuella nyttomaximerare ekonomiserar med transaktionskostnader. Istället för att utgöra onödiga hinder för ekonomisk jämvikt kunde de förstås som pareto-optimala jämviktslösningar underkastade vissa givna parametrar i form av relativa priser, teknologiska variabler, exogena institutioner, etc. Om dessa förutsättningar förändras förväntas aktörerna förhandla fram ett nytt jämviktsläge mellan organiserad samverkan och marknadsutbyte.

Privata och kollektiva rådigheter kontra fri tillgång

Property rights-skolan har kritiserats för en alltför dualistisk och linjär bild av vilka *rådighetsregimer* som står till buds. Valmöjligheterna följer en rät linje av kompromisser mellan allmänningens tragedi och oinskränkt privategendom. Det sistnämnda betraktas implicit som ett idealt tillstånd som man tyvärr tvingas fjärma sig ifrån på grund av transaktionskostnadernas förbannelse. Det i property rights-

⁷⁷ North, 1977 s. 711.

⁷⁸ Beteckningen ”*Non market based allocation systems*” används av Douglas North i North, 1977.

⁷⁹ En klassisk skildring som följer en sådan linje är Seebohm, 1890 se s. 15-16. Se också Heckscher, 1971 s. 30-34. Dahlman, 1980 s. 38 betecknar den här hållningen som ”The dumb peasant model.”

ekonomiska texter flitigt använda begreppet förtunnade (*attenuated*) rådigheter betecknar relativa avvikelser från detta tänkta ideal.⁸⁰ Kritiker framhåller att de bysamfälligheter eller andra kollektiva arrangemang för resursutnyttjande som vi kan studera i historiska eller samtida exempel vanligen skiljer sig avsevärt från den modell som ligger till grund för Hardins resonemang om allmänningens tragedi. Vad Hardin beskriver är snarare en allmänning med fullständigt fri tillgång för alla (*open access*). Ett sådant arrangemang har föga gemensamt med kollektiva rådigheter som är begränsade till kollektivets medlemmar och där var och ens andel av specifika resurser kan regleras genom ömsesidiga normsystem och överenskommelser när så krävs.⁸¹ Med utgångspunkt från ekonomen Daniel Bromley kan man formulera fyra generella grundformer av rådighetsregimer:⁸²

- Privata (*private property rights regimes*);
- statliga (*state property rights regimes*);
- kollektiva/samfälliga (*common property rights regimes*);
- allmänna (*open access regimes*).

*

Med den *privata regimen* har en ägare eller en grupp av samägare som gemensamt bildar en juridisk person den exklusiva rätten att tillgodogöra sig nyttoflödet från en tillgång, så länge nyttjandet inte strider mot lagar eller allmänna rättsprinciper. När den privata regimen är organiserad i ett bolag med flera delägare överförs de direkta besluten om hur tillgången skall brukas på en verkställande ledning. Delägarna ges del i det ekonomiska överskott som tillgången genererar samt inflytande över ledningens utformande och sammansättning. De har däremot inte rätt att nyttja själva tillgången för eget bruk.

*

En *kollektiv eller samfällig regim* utgörs också av en begränsad grupp av rättsinnehavare som gemensamt tillerkänns en, gentemot ickemed-

⁸⁰ Eggertsson, 1990 s. 38 ff.

⁸¹ Dahlman, 1980 s. 100 ff. se särskilt n. 4. Ostrom, 1990 s. 13 f. Pettersson, 1987.

⁸² Bromley, 1991 s. 21 ff. använder beteckningen "*resource management regimes*" Även Hahn, 2000 s. 23 ff. och Stevenson, 1991 kap. 3. Följande framställning är en fri utveckling av dessa författares resonemang.

lemmar, exklusiv rätt att råda över nyttoflödet från en tillgång. Skillnaden ligger i att samfälligheten också innefattar flera separata brukare som får nyttja tillgången efter sina behov. Även här begränsas nyttjandet av lagar och rättsprinciper, men ofta också av interna regler och normer. Sådana regler kan motverka effekten av negativa externaliteter som uppstår då brukarnas behov konkurrerar med varandra. På motsvarande sätt kan regler om ömsesidiga skyldigheter att bidra till underhåll och investeringar i gemensamma tillgångar motverka effekten av positiva externaliteter.⁸³ En samfällighet saknar vanligen exekutiv ledning (vilket inte är detsamma som att den saknar hierarkiska maktrelationer). Regler och normsystem formuleras i ömsesidiga överenskommelser eller successiva socialisationsprocesser.⁸⁴

*

Med den *statliga regimen* har politiska makthavare och myndighetsutövare rätt att bestämma av vem och hur en tillgång skall nyttjas. Undersåtar och medborgare är skyldiga att respektera dessa beslut.

*

Allmänna rättigheter som saknar begränsningar såväl i tillträde som i nyttjandets omfattning innebär en fullständig avsaknad av exklusivitet. Om en sådan resurs är tillräckligt knapp föreligger en påtaglig risk för att den blir överutnyttjad. Det är ju snarast en sådan regim som förutsätts i allmänningens tragedi. (Som många författare påpekat borde den engelska benämningen därför vara "*the tragedy of open access*".⁸⁵) Detta dilemma kan lösas på många olika sätt: Privatiseringar är ett sådant sätt, förstatliganden ett annat och regleringar av resursuttaget inom en bysamfällighet eller annan kollektiv organisation ytterligare ett.

Kollektiva rådighetsregimer kan alltså – liksom privata och statliga – generera betydande externalitetsproblem. Beslutsprocesserna kan också vara tidskrävande, arbetsamma, konfliktfyllda och tröga att anpassa till förändrade förutsättningar. Från de senaste årtiondena

⁸³ Inom svenska byorganisationer fanns vanligen omfattande regelverk som anger skyldigheter att bidra till underhållet av gemensamma hägnader. Se Myrdal, 1977. 1979.

⁸⁴ Hahn, 2000 s. 23 utgår i sin definition också från att ett kollektiv innefattar merparten av inneväanarna inom ett geografiskt avgränsat område. Därför kan samfälliga rättigheter, ur den enskildes perspektiv, ses som en rätt att inte bli utesluten från ett visst nyttoflöde medan den privata rätten främst är en exklusiv rätt att utesluta alla andra.

⁸⁵ Pettersson, 1987. Stevenson, 1991. Ciriacy-Wantrup & Bishop, 1975.

finns en omfattande empirisk forskning om kollektiva rådighetsregimer av främst Ellinor Ostrom och efterföljare till henne. Denna forskning rymmer en mängd exempel på sådana problem, men variationerna är betydande. På många håll har kollektiva regimer visat sig vara livskraftiga och flexibla. Utfallet av sådana regimer måste därför enligt denna forskningstradition betraktas som en empirisk fråga som inte kan klargöras enbart med deduktiva ekonomiska modeller. Externt initierade eller framtvungade privatiseringar har i många fall inneburit en ineffektivare resursallokering. I ännu fler fall har de givit upphov till fördelningseffekter som uppfattas som välfärdsförluster och skapat svåra och kostsamma konflikter.⁸⁶

Rådighetsregimer som de beskrivs ovan bör betraktas som analytiska begrepp av idealtypskaraktär. Vid empiriska iakttagelser finner vi dem sällan i renodlad form. De byorganisationer, företag och andra socioekonomiska samverkansformer vars utveckling vi kan studera i historiska undersökningar kan snarare beskrivas som *rådighetsarrangemang* vilka i sig kan innefatta element av olika rådighetsregimer. Dessa utvecklas och omvandlas successivt. Jag kommer också att använda mig av begreppet *rådighetsstrukturer* för att beteckna komplexa kombinationer av olika arrangemang.

⁸⁶ Ostrom, 1990 Bromley, 1992.

Fig. 2.2. Några idealtypiska jordrådighetsregimer

Begränsningar i:	1 Statlig rådighet	2 Privat- egendom	3 Reglerad sanhävd	4 Oreglerad sanhävd	5 Fri allmän- ning
Tillträde:	Bestäms av lagstiftare och myndighetsutövare	För en individ eller ett rättssubjekt	För gruppmedlemmar	För gruppmedlemmar	Obegränsat tillträde
Nyttjande:	Regleras av lagstiftning och myndighetsutövning	Regleras av individuella val	Regleras av regler och överenskommelser	Oreglerat nyttjande	Oreglerat nyttjande

Fritt efter Stevenson, 1991s. 58, Fig. 3.1.

Övervakningskostnader som förklaring till kollektivt markutnyttjande

I tidiga property rights-modeller för kollektivt markutnyttjande ges transaktionskostnadsbegreppet en tämligen begränsad omfattning. Vad man framförallt tar fasta på är övervakningsaspekterna. Det var dessa som utgjorde de viktigaste hindren för att upprätta mer effektiva exklusiva rådigheter. Att kollektiva organisationsformer skulle kunna underlätta allokering i sig, som i Coases företagsmodell, diskuteras inte.⁸⁷

I Demsetz ovannämnda pionjärstudie diskuterades utvecklingen av rådigheter över jaktmarker bland nordamerikanska indianer. Med den vite mannens ankomst ökade efterfrågan på kött och hudar samtidigt som jaktmetoderna förbättrades med hästar och eldvapen. Följden blev att buffeln närapå utrotades. Däremot klarade sig den kanadensiska bävern bra, trots att den blev en viktig inkomstkälla för indianerna då efterfrågan på skinn ökade och nya jakttekniker introducerades av uppköparna. Demsetz förklarar detta med att de kanadensiska indianerna kunde dela upp jaktområdena mellan sig. Därigenom fick de ett intresse av att inte överutnyttja bäverresursen. Eftersom bävern var stationär var övervakningskostnaderna för en sådan uppdelning överkomliga i förhållande till de inkomster som

⁸⁷ Demsetz, 1967. Pejovich, 1972. Alchian & Demsetz, 1973. Anderson & Hill, 1975.

bäverjakten gav. Med buffeln var det annorlunda, den rörde sig över stora områden. Samma flockar jagades av olika stammar och av europeiska nybyggare. Inga av dessa kunde utesluta de andra och därmed tillgodogöra sig återväxten. Därför fortgick jakten i så stora kvantiteter att marginalkostnaderna i form av utarmad återväxt översteg marginalintäkterna i form av kött och hudar.⁸⁸ Demsetz drar slutsatsen att:

”Property Rights develop to internalise externalities when the gains from internalisation become larger than the costs of internalisation”⁸⁹

En liknande modell har använts av Nils-Gustav Lundgren för att förklara varför skandinaviska samer etablerar mer välspecificerade och exklusiva rådigheter över renhjordar och betesland på 1600-talet. Vid denna tid sjunker priset på de pälsverk samerna säljer på den internationella marknaden. (Detta just på grund av den ökande konkurrensen från Nordamerika.) Därmed ökar det relativa värdet på renprodukterna och följaktligen den relativa knappheten på djur och marker.⁹⁰

Lägg märke till att i dessa exempel är det inte transaktionskostnaderna i sig som förändras utan värdet, eller om man så vill den relativa knappheten, på den nyttjade resursen. I bäverfallet innebar det att vinsten med att etablera rådigheter nu översteg de oförändrade kostnaderna. Det finns emellertid också exempel i litteraturen på att själva transaktionskostnaderna förändras. Så var fallet i T. A. Andersons och P. J. Hills studie av rådigheterna över betesmarker på den amerikanska prärien under 1800-talet. Där gick utvecklingen från obegränsat tillträde till allt mer exklusiva rådigheter över avgränsade områden. Detta kunde delvis förklaras av en tilltagande relativ knapphet, men också av sänkta övervakningskostnader då ett rättsligt sanktionsskydd garanterat av statsmakten kunde etableras och då taggtråden introducerades med sänkta hägnadskostnader som följd.⁹¹

⁸⁸ Demsetz, 1967. Jämför exempelvis med de nordatlantiska fiskeregleringarna där fisket av torsk, som är en stationär fisk, regleras genom utökade fiskegränser. Fisket av sill och andra rörliga arter försöker man reglera genom internationella överenskommelser om fångstkvoter.

⁸⁹ Demsetz, 1967 s. 34.

⁹⁰ Lundgren, 1987 kap. 3.

⁹¹ Anderson & Hill, 1975.

Transaktionskostnader, stordriftsfördelar och de öppna fältens gåta

I senare property rights-modeller över kollektivt jordutnyttjande har det varit vanligare att inberäkna effekter av kostnader för transaktionerna i sig, inte enbart övervakningskostnader.⁹² Liksom i Coases företag kan olika agrara organisationsformer användas för att allokera arbetskraft, arbetsdjur och redskap. De kan också användas för att absorbera risker av olika slag. Allt detta är ju funktioner som exempelvis arbetsmarknader, försäkringsmarknader och entreprenörsmarknader. förväntas kunna fylla på ett överlägset effektivt sätt i neoklassiska jämviktsmodeller. När transaktionskostnader tas med i bilden blir frågan mer komplex. Då lämnas också ett större utrymme för att se det rationella i varierande former av rådighetsstrukturer. Kollektiva rådigheter ses inte som liktydigt med fri tillgång. Snarare framhålls kollektiva respektive privata inslag i rådighetsstrukturer som alternativa lösningar på de externalitetsproblem som uppstår vid fri och oreglerad tillgång. En utveckling mot mer väl-specificerade rådigheter behöver alltså inte innebära privatiseringar, de kan också innebära tydligare regleringar av kollektiva egendomsrelationer. Bägge medför kostnader och fördelar av olika slag. Villkendera som ger det bästa ekonomiska utfallet bestäms av flera olika faktorer, som exempelvis resursernas karaktär och teknologiska förutsättningar för stordriftsfördelar i resursutnyttjandet⁹³

Ett återkommande exempel och tvisteämne har varit det agrar-institutionella system som på engelska har kommit att benämnas *common fields* och dess upplösning i *enclosure*-rörelser. I den svenska utvecklingen har detta sin direkta motsvarighet i begrepp som tegskiften, samhävd, bytvång, byalag och deras upplösning eller omvandling i skiftesrörelserna. Med reservation för en hel del lokala variationer har liknande system praktiserats i stora delar av norra Europa från åtminstone medeltid och långt in på 1900-talet.⁹⁴ System som visar slående likheter med de europeiska har praktiserats och

⁹² McCloskey, 1975b. 1975a. McCloskey, 1989. Dahlman, 1980. Fenoaltea, 1991. Stevenson, 1991.

⁹³ Stevenson, 1991 s. 3 ff. I Nutzinger, 1981 s. 187 görs en distinktion mellan den ursprungliga property rights-ansatsen, ideologiskt uppbunden till marknadslösningar på alla tänkbara externalitetsproblem och – främst med hänvisning till Dahlman – en modifierad variant som verkligen försöker jämföra kostnaderna för olika rådighetsregimer och arrangemang.

⁹⁴ McCloskey, 1989 s. 11.

praktiseras ännu i många andra delar av världen, exempelvis i Japan, Afrika och bland åkerbrukande indianer.⁹⁵

Den något idealtypiska variant av systemet som kan sägas ligga till grund för olika förklaringsmodeller kan beskrivas som ett institutionellt paket bestående av: 1) *Ägoblandning* på tegskiftade åkrar där tegarna är privata så länge de är besådda men säsongvis övergår i gemensam kontroll som betesmarker på stubbåkrar efter skörd och under trädoperioder (*open fields*). 2) Gemensamma betesmarker på *allmänningar* eller samhävder (*common pastures*). 3) Gemensam administration av delar av arbetet via *byalag* eller liknande (*common management*).⁹⁶

Detta system har ofta väckt ekonomiskt sinnade historikers förundran. Den brittiske historikern Fredric Seebohms betecknar det som ”absurt oekonomiskt”.⁹⁷ Det medförde samverkansexternaliteter med potentiellt överutnyttjande av gemensamma resurser och försvagade incitament för investeringar. Kostnaderna för en grannes försumlighet såsom exempelvis bristande dränering eller ogräsrensning försköts över på grannarnas intilliggande tegar. Systemet fordrade kostbara regeltvångssystem som begränsade individens möjligheter att utnyttja resurser efter eget huvud. Alla måste så, bearbeta, skörda och hägna efter gemensamma kalendrar och arbetsplaner. Alla måste så samma grödor på de gemensamma fälten. Systemet var, menar många, konformt och innovationshämmande.⁹⁸

Systemens avskaffande i *enclosure*- och skiftesrörelser har därför, särskilt av neoklassiskt sinnade ekonomi-historiker, uppfattats som ett huvudelement i den agrara revolutionen och en milstolpe i marknadssamhällets utveckling. Det svåra har varit att förklara varför ett sådant här system överhuvudtaget uppstår på så många håll och fortlever under så lång tid.

Andra mer socialhistoriskt inriktade forskare har framhållit egalitära tendenser i de kollektiva organisationerna. Systemet har motverkat social differentiering inom bysamhället, vilket inte behöver innebära att systemet inte har rymt betydande hierarkier. Likväl har det kunnat motverka social utslagning och marginalisering av svaga eller mer otursamma grupper. Ur detta perspektiv har

⁹⁵ Pryor, 1981, passim. McCloskey, 1989 s. 11 ff.

⁹⁶ Stevenson, 1991.

⁹⁷ Dahlman, 1980 s. 31 med hänvisning till Seebohm, 1890 s. 15-16.

⁹⁸ Se t.ex. Heckscher, 1971 s. 30 ff.

skiftesrörelserna uppfattats som en slags expropriering vars direkta syfte har varit att säkra egendomsrätten i händerna på starka grupper som jordherrar och en framväxande klass av kapitalistiskt inriktade storbönder.⁹⁹ Den engelska socialhistorikern E. P. Thompson skriver:

”Enclosures (when all the sophistication’s are allowed for) were a plain enough case of class robbery.”¹⁰⁰

I den mest omfattande ekonometriska studie som gjorts på engelskt material visar Robert Allen på betydande fördelningseffekter till förmån för vissa jordägare medan direkta produktionsökningar är svåra att påvisa.¹⁰¹

Historiker inom property rights-traditionen har sällan direkt förnekat att fördelningseffekter kan ha förekommit, men menar att de inte kan förklara systemets existens och avveckling. Om bönderna ville fördela överskottet jämnare mellan sig borde de ha kunnat välja mindre komplicerade sätt. Om ägoskiftena bara var ”*class robberies*” kan man fråga sig om inte den som hade makten och drivkraften att genomföra något sådant skulle ha kunnat välja en mindre komplicerad och dyrbar form av plundring. Vare sig systemet hade fördelningseffekter eller ej måste man söka efter renodlat ekonomiska förklaringar till dess uppkomst och fall. I ett property rights-perspektiv innebär det att man i första hand frågar sig om dessa arrangemang kan vara ett sätt att ekonomisera med transaktionskostnader.

Sedan mitten av 70-talet har ett antal olika rådighetsekonomiska modeller utvecklats med ambitionen att förklara rationaliteten bakom

⁹⁹ Tex. Neeson, 1993 och Humphries, 1980.

¹⁰⁰ Thompson, 1963 s. 218.

¹⁰¹ Allen, 1982. Kontroversen mellan omfördelnings- och effektivitetstolkningen av den engelska *enclosure*-rörelsen har utgått från en väl etablerad samsyn kring sambandet mellan *enclosures* i England och betydande höjningar av jordräntorna. Det är denna höjning som sedan kan förklaras med omfördelning eller effektivisering. Nyligen har Gregory Clark ifrågasatt den empiriska grunden för denna samsyn. Han menar att den främst bygger på traderingar av ideologiskt grundade påståenden av samtida agrarreformatorer samt ett antal felaktiga beräkningar från ett fåtal observationer. Undantaget är Allens betydligt större studie som visar på en fördubbling av jordräntan, men den menar sig Clark inte ha någon möjlighet att kontrollera. I sin egen, mycket omfattande undersökning av arkivmaterialet från de brittiska *Charity Commissions* kontinuerliga rapporter över diverse välgörenhetsinstitutioners jordinnehav var räntestegringarna överlag ytterst modesta. Clark, 1998.

förmoderna byorganisationer och deras successiva upplösning.¹⁰² Gemensamt för modellerna är att man velat förstå dessa byorganisationer som socioekonomiska jämviktslösningar som formeras då individuella nyttomaximerare ekonomiserar med transaktionskostnader under vissa specifika förutsättningar. Om förutsättningarna – i form av relativa priser, teknologiska variabler, exogent givna institutioner, etc. – förändras, förväntas aktörerna förhandla fram ett nytt jämviktsläge mellan organiserad samverkan och marknadsutbyte. Att dessa byorganisationer ofta tillämpade olika rådgighetsarrangemang för olika resurser som betesland, fodertäkter och åkermark kan förklaras med skillnader i stordriftsfördelar, riskabsorbering, relativ knapphet, med mera. Generellt har stordriftsfördelarna i åkerbruk visat sig vara förhållandevis begränsade. Relativt småskalig organisation inom hushållens ram var och är ofta den effektivaste organisationsformen. De relativa för- och nackdelarna med större eller mindre skalor i organisationsformerna varierar dock mellan olika delar och aspekter av verksamheten. Byorganisationens utformning och funktion förklaras i property rights-traditionen med den möjlighet den skänkte byborna att tillgodogöra sig vissa fördelar av storskaligare organisation utan att förlora allt för mycket av familj jordbrukets fördelar såsom flexibiliteten och låga övervakningskostnader. Liksom i Coases exempel med företaget förstås stordriftsfördelar som ett sätt att ekonomisera med transaktionskostnader; ju lägre dessa är desto mer av ekonomisk verksamhet kan koordineras genom transaktioner mellan fria agenter.

Huvudsakligen har diskussionen om förmoderna europeiska byorganisationer tenderat att fokusera på tegskiftet som det mest komplexa och svårförklarliga inslaget.¹⁰³ Som jag ser det vore det önskvärt att i större utsträckning också diskutera samhället i dessa sammanhang. Det gäller inte minst för svenska förhållanden där vidsträckt samfällighet utmärker på många håll spelade en central roll i bondebefolkningens försörjning.

¹⁰² McCloskey, 1975b. 1975a. McCloskey, 1989. Dahlman, 1980. Fenoaltea, 1991. Se vidare Eggertsson, 1990 s. 214-223 och där anförd litteratur. I Sverige har Property Rights-perspektiv på skiftesrörelsen främst tillämpats av Pettersson, 1983.

¹⁰³ Undantag finns dock som exempelvis Stevenson, 1991.

Property rights-ekonomiska förklaringsmodeller

McCloskeys modell

Redan 1975 publicerade D. McCloskey en modell som syftade till att förklara den ekonomiska rationaliteten i system med ägoblandning på tegskiftade fält.¹⁰⁴ Även om McCloskey inte använder sig explicit av transaktionskostnadsbegreppet och inte refererar till Coase eller property rights-traditionen passar modellen väl in i en property rights-ekonomisk tolkningsram. Tegsplittringen förklaras här som ett, i första hand, riskreducerande arrangemang:

Det förmoderna jordbruket var utsatt för betydande risker i form av torka, översvämningar, frost, hagelstormar, skadedjur, sjukdomar och eldsvåda. Även inom ett så litet område som en enskild by kunde effekterna av dessa fenomen uppvisa en betydande varians på grund av skillnader i dränering, bevattning, utsatthet för sol och vind, jordens kemiska struktur osv. Att sprida ut sina innehav över hela byns areal enligt den välkända maximen att inte placera alla ägg i samma korg blev då ett sätt för bönderna att fördela dessa risker mellan sig och på så vis reducera den årliga variansen för de enskilda gårdsbruken. Detta innebar dock att det genomsnittliga skördeutfallet blev lägre på lång sikt. Här förelåg följaktligen en målkonflikt mellan maximal långsiktig avkastning och minimal årlig varians. Graden av tegsplittring är i McCloskeys modell en funktion av det val som bönderna gör mellan dessa två målsättningar.

Under förhållanden där de ekonomiska marginalerna var små och produktionen huvudsakligen husbehovsorienterad kunde behovet av att reducera de årliga skördevariationerna förklara en omfattande tegsplittring.

”... the history of the open fields will need rewriting, as a history not of simple villagers driven by motives of communal solidarity, but of calculating farmers driven by motives of survival in conditions of extreme poverty and extreme uncertainty.”¹⁰⁵

Om produktionen blev mer marknadsorienterad och finansiella transaktioner mindre kostsamma att arrangera kunde man förvänta sig att tegsplittringens omfattning minskade. Då kunde effekterna av dåliga skördeår lättare överbryggas genom marknadstransaktioner och försäkringsarrangemang. Behovet av hög avkastning över en

¹⁰⁴ McCloskey, 1975a passim.

¹⁰⁵ McCloskey, 1975a s. 118-119.

längre period vägde då tyngre i förhållande till behovet av att reducera den årliga skördevariansen. Dessutom innebar tekniska förändringar att riskerna för missväxt reducerades och att skördekorrelationen inom byarna ökade.

McCloskey menar att hennes modell också tillhandahåller en nyckel till förståelsen av andra former av kollektiva rådighetsstrukturer. Det torde, menar hon, vara fruktbart att undersöka om de kan förklaras som ett riskreducerande arrangemang. Något explicit resonemang om nyttjandet av samfällda utmarker för dock inte McCloskey, även om man säkerligen skall kunna ge exempel på att också dessa kan bidra till att reducera risker. Däremot menar hon att förekomsten av samfällad betesdrift på trädor och på stubbåkrar efter skörd kan förstås som en konsekvens av åkrarnas tegsplittring. Att avgränsa betet till små individuella tegar skulle medföra ohållbara hägnadskostnader.¹⁰⁶

Dahlmans modell

Den analys som Carl Dahlman publicerade 1980 är formulerad i uttalad anknytning till property rights-traditionen med tonvikt på transaktionskostnadernas effekter. Här spelar de samfällda utmarkerna en central roll.¹⁰⁷ Dahlman menar att betesdriften såväl på utmarker som på trädor och stubbåkrar uppvisade betydligt större skalfördelar än åkerskötseln. Ett fåtal personer kunde sköta om och övervaka boskap för hela byns räkning. En uppdelning av betesmarker på mindre lotter innebar dessutom stegrade övervaknings- och/eller hägnadskostnader. En organisationsform med åkerskötseln uppdelad på individuella lotter i kombination med samfällad betesdrift kunde då vara ett effektivt sätt att uppnå optimala stordriftsfördelar. Att uppnå samma fördelar med privata rådigheter över individuella lotter kräver antingen ständiga förhandlingar om samverkan mellan lotternas innehavare eller specialisering med kostsamma transaktioner som följd.

”... if the grazing grounds were owned privately, the large-scale grazing areas desired could only be attained by continual transaction between the farmers involved: collective ownership completely bypasses the problem.”¹⁰⁸

¹⁰⁶ McCloskey, 1975b.

¹⁰⁷ Dahlman, 1980 Passim. Boken är en omarbetning av en avhandling som framlades vid UCLA 1976.

¹⁰⁸ Dahlman, 1980 s. 7.

Tegsplittringen var för Dahlman främst en konsekvens av den kollektiva betesdriften. Tegsplittringen gjorde det möjligt att organisera samfällt nyttjande av stubbåkrar och trädor utan ständiga förhandlingar om hur kostnaderna skulle fördelas. Sådana förhandlingar skulle enligt Dahlman ge de enskilda bönderna möjlighet att tillämpa opportunistiska strategier vilka skulle göra det svårt och dyrbart att uppnå optimala lösningar.¹⁰⁹ Till skillnad från McCloskey menar alltså Dahlman att en kollektiv rådgivningsregim kan ge en långsiktigt mer effektiv produktion under vissa specifika förutsättningar.

”General economic theory does not imply the universal inefficiency of communal ownership and collective control. On the contrary, correctly applied economic theory will predict that, under certain conditions with respect to transaction and decision costs, such arrangements will be superior to private ownership and individual control.”¹¹⁰

Fenoaltea modell

Stefano Fenoaltea har använt sig av transaktionskostnadsbegreppet i en mycket långtgående argumentering för att byorganisationer med tegskiftade inägor och samfällda utmarker kan erbjuda optimala förutsättningar att allokera arbetskraften inom byn utan att behöva etablera någon intern arbetsmarknad eller andra former för arbetsutbyte hushållen emellan.¹¹¹ Fenoaltea menar att delar av odlingsverksamheten på inägorna också uppvisar betydande stordriftsfördelar. Men storskalig drift – vare sig den tar formen av ett privat storgods eller av ett kollektiv – medför också kostnader, bland annat i form av övervakning och kontroll. Då kan den tegskiftade byn göra det möjligt för byborna att tillgodogöra sig sådana fördelar samtidigt som man slipper från många av nackdelarna.

Eftersom byns jordarealer skiljer sig åt i kvalitet och odlingsförutsättningar bör olika arealer besås, skördas, slås, plöjas bearbetas, osv. vid olika tillfällen. Om bönder i byn brukar andelar i samtliga kvaliteter kan hela byns arbetskraft koncentreras till de fält där den för tillfället gör mest nytta samtidigt som varje hushåll arbetar med den egna jorden och själva kan tillgodogöra sig frukterna av den egna

¹⁰⁹ Dahlman, 1980 s. 141-145.

¹¹⁰ Dahlman, 1980 s. 6.

¹¹¹ Fenoaltea, 1991, passim.

insatsen. Inte heller Fenoaltea ägnar någon specifik uppmärksamhet åt det samfällda utmarksbruket i sin modell. Samtidigt som han kritiserar Dahlmans förklaring av tegskiftet tycks han godta dennes argument att kollektivt nyttjande ofta är det effektivaste sättet att tillgodogöra sig skalfördelar i betesdrift och andra former av resursexploatering på utmarkerna.

Rådigheter som sociala relationer

”The inherent nature of Property is to be found in social relations rather than in any inherent attributes of the thing or object that we call property. In other words, it is not a thing, but a network of social relations that governs the conduct of people with respect to the use and disposition of things”¹¹²

Den kritik som riktats mot *property rights*-skolan har ofta tagit sin utgångspunkt i en förståelse av egendom eller rådighet som ett uttryck för sociala relationer. En sådan förståelse var central inom den klassiska institutionalismen, liksom inom marxism och ekonomisk sociologi av Weberianskt snitt. Kritiken har formulerats av ekonomer och samhällsvetare som på olika vis återknyter till dessa traditioner.¹¹³ Mot ett individbaserat *property rights*-perspektiv kan man ställa ett mer sociologiskt, eller klassbaserat *property relations*-perspektiv, med fokus på faktorer som fördelning, klass, hierarkiska maktstrukturer och sociala nätverk.

Kritikerna hävdar ofta att *property rights*-ekonomer reducerar rådigheter till ett uttryck för relationer mellan individer och ting eller immateriella tillgångar, istället för relationer mellan individer. Helt rättvisande är inte denna kritik. Knappast någon genomtänkt *property rights*-ekonom skulle motsäga att rådigheter liksom alla andra samhällsinstitutioner reglerar relationer mellan individer. Furubotn & Pejovich har formulerat det på följande vis i en av den skolans klassiska texter:

¹¹² Hoebel, 1966 s. 424 citerad i Hann, 1998 s. 4.

¹¹³ Hodgson, 1989. Hodgson, 1993b. Bromley, 1989. Bromley, 1991. Gustafsson, 1991. Gustafsson, 1998. Herlitz, 1998. Ankarloo, 1999.

”... property rights do not refer to relations among men and things but, rather, to the sanctioned behavioural relations among men that rise from the existence of things and pertain to their use.”¹¹⁴

Konflikten ligger snarare i synen på dessa relationers karaktär. De sociala relationer som råder mellan aktörerna i property rights-ekonomernas modeller framstår i hög grad som *förtingligade*, för att låna ett begrepp från Karl Marx. Med hjälp av *metodologisk individualism* och *den rationella valmodellen* kan alla sociala sammanhang förklaras som aggregat av individuella aktörer med givna och identiska preferenser. Dessa nyttomaximerare antas reglera alla sina mellanhavanden genom frivilliga bilaterala kontrakt till ömsesidig nytta. Utifrån sådana antaganden blir det möjligt att formulera modeller där rådighetsarrangemangen tenderar att anpassa sig mot pareto-optimala jämviktslägen.

Förebilden är hämtad från varumarknaden, också den i en idealiserad neoklassisk version. På marknaden möts aktörer i frivilliga transaktioner med väletablerade och exklusiva rådigheter över väldefinierade tillgångar. Transaktioner genomförs om samtliga parter förväntar sig att de skall vara berikande, annars inte. På motsvarande vis antas property rights-modellernas aktörer omdefiniera sina ömsesidiga rådighetsarrangemang i fiktiva kontrakt. Varje aktör har med sig en uppsättning väldefinierade rådigheter från de äldre arrangemangen, med vilka de kan köpslå sig fram till förändringar som är till ömsesidig nytta. Aktörerna kan exempelvis byta sina kollektiva rådigheter i en större samhävd mot en exklusiv äganderätt över en mindre andel.

Rationella val

Kritiken mot den rationella valmodellen som beteendeteoretisk utgångspunkt för att förklara institutionell omvandling har varit omfattande. Här kommer dock bara några principiellt viktiga invändningar att behandlas eftersom frågan om aktörernas drivkrafter spelar en liten roll i den kommande empiriska framställningen. Diskussionen illustrerar ett problem som i viss utsträckning berör alla funktionalistiska modeller för historisk förändring. Går det verkligen att definiera något evigt kriterium för vad som är rationellt eller funktionellt? Även de normer och

¹¹⁴ Furubotn & Pejovich, 1972 s. 1139. Se också Furubotn & Pejovich, 1974 s. 3.

värderingar som bestämmer vad vi uppfattar som rationellt kan förstås som föränderliga.¹¹⁵

Förvisso förefaller det rimligt att tänka sig att strävan att tillägna sig individuell nytta utgör en viktig drivkraft för många historiska aktörer. Därmed kan man inte utesluta att de inte också kan hysa ett intresse för välfärden hos andra människor i sin omgivning. Viljan att ge avkall på egen nytta till förmån för andras välfärd kan betecknas som solidaritet. Kritikerna av den rationella valmodellen menar att man inte *à priori* kan avfärda en sådan solidaritet som drivkraft för aktörernas beteenden. I så fall kan inte sociala sammanhang som exempelvis byorganisationer, sociala nätverk eller släktrationer analyseras på ett tillfredsställande vis enbart i termer av produktions- och konsumtionsfunktioner. De kan exempelvis också inrymma välfärdsfunktioner som uttrycker sociala preferenser för hur tillgångar och inkomster bör fördelas.

Individualismen

Antagandet om rationella val hänger nära samman med property rights-teoriernas individualistiska utgångspunkter. I slutändan är det utifrån de individuella aktörernas preferenser och val som samhällsinstitutionernas utformning skall förklaras.

”The organisation *per se* is no longer the central focus; rather the individuals are assumed to seek their own interests and to maximise utility subject to the limits established by the existing organisational structure.”¹¹⁶

Samtidigt ligger ju i själva institutionalismen att man förutsätter att individernas val och preferenser formas just av sociala institutioner. Liksom i den klassiska gåtan om vad som kom först, hönan eller ägget, ställs man här inför ett cirkulärt samspel som svårligen kan behandlas som ett linjärt orsakssamband. Geoffrey Hodgson, en av neoinstitutionalismens mest framträdande kritiker, menar att den som tillämpar den metodologiska individualismens principer på institutionsbildningsprocessen oundvikligen hamnar i en oändlig regress.¹¹⁷ Problemet kan ses som en variant av samhällsvetenskapens

¹¹⁵ Sen, 1995 s. 25-57. Hausman & McPherson, 2001 del 1 och där anförd litteratur.

¹¹⁶ Furubotn & Pejovich, 1972 s. 1137. Se också Nutzinger, 1981 s. 170.

¹¹⁷ Hodgson, 1993a s. 64 ff.

eviga aktör-strukturproblem. Property rights-ekonomerna liksom den ekonomiska teorins neoklassiska huvudfåra ansluter sig till ett renodlat aktörsperspektiv. Motpolen till en sådan hållning utgörs av strukturalistiska samhällsteorier som antar att individer och enskildheter bara kan förstås utifrån de övergripande strukturer som reglerar deras inbördes relationer.¹¹⁸ Mellan dessa ytterligheter återfinns ett flertal samhällsteorier som invänder mot såväl aktör- som strukturperspektivet i renodlad form. Hodgsons kritik av individualistiska utgångspunkter inom institutionell ekonomisk teori refererar till Anthony Giddens struktureringsteori som argumenterar för att samhällsförklaringar inte kan abstrahera bort den ofrånkomliga dualiteten mellan individ och struktur. Utifrån ett sådant perspektiv går det inte att konstruera samhällsteorier enbart utifrån ett mikrofundament av abstrakta individer utan sociala sammanhang och relationer.¹¹⁹

Property rights-teorierna utgår från ett antagande om att individer väljer att bära kostnaderna för att underkasta sig organiserad samverkan inom byar, släktlinjer, bolag, etc., för att ekonomisera med transaktionskostnader. Samverkan är alltså ett medel som individerna använder sig av för att tillfredställa målet att optimera sina individuella nyttofunktioner. Mot detta kan ställas ett annat antagande som omfattas av ett stort antal samhällsvetare inom antropologi, sociologi och socialpsykologi, nämligen att social samverkan kan ha ett värde i sig. Den kan uppfylla fundamentala mänskliga behov och därför utgöra ett mål likväl som ett medel.¹²⁰

Fördelning och makt

En vanlig – om än inte nödvändig – konsekvens av den metodologiska individualismen är att property rights-ekonomiska omvandlingsmodeller formuleras som att samtliga aktörer hade identiska förutsättningar. Individuella skillnader i tillgångar, maktresurser och preferenser tillskrivs inte något förklaringsvärde. Kritikerna har bland annat tagit fasta på svårigheten att behandla

¹¹⁸ Inom antropologin främst Claude Levi-Strauss. Inom sociologin exempelvis Louis Althusser, Michel Foucault och Pierre Bourdieu. Inom nationalekonomin har strukturalistiskt influerad kritik av den neoklassiska traditionen formulerats inom utvecklings- och handelsteorin av exempelvis Myrdal, 1968. Prebisch, 1950. Pasinetti, 1983.

¹¹⁹ Hodgson, 1993a s. 71. Giddens, 1984.

¹²⁰ Hahn, 2000 s. 24.

eventuella fördelningseffekter av institutionell omvandling i sådana modeller.¹²¹

Marx och den fria vedtäktens kriminalisering

Problemet skulle kunna exemplifieras med ett av de första teoretiska debattinläggen om samspelet mellan ekonomisk modernisering och förändrade rådighetsarrangemang, den unge journalisten Karl Marx tredje artikel i *Rheinische Zeitung* år 1842.¹²² I Marx journalistiska uppdrag ingick att bevaka det lagstiftningsarbete som pågick i Rhenprovinsens lantdag. Detta år hade lantdagen stiftat en lag som förklarade insamlandet av brännved i privatägda skogar som stöld. Om man får tro Marx hade denna nyttighet i tidigare sedvanerätt, *de facto* om än inte *de jure*, varit en fri tillgång. Lagreformen motiverades med behovet av att skydda de rättmätiga markägarna från den skada som jordlösa vedsamlare åsamkade dem. Marx kritik av denna lag rymmer en rådighetsdefinition som har drag gemensamt med senare property rights-ekonomers.¹²³ Uttryckt i property rights-ekonomisk terminologi kan Marx resonemang formuleras på följande vis: Rätten att utestänga andra från vedtäkt har tidigare inte ingått i markägarnas rådighetsknippen. När lagen nu tillerkänner dem denna rätt fråntas samtidigt de jordlösa ett element i sina rådighetsknippen. Lagreformen innebär alltså en påtvingad överföring av rådigheter från en grupp till en annan.

¹²¹ Karl Gunnar Persson har, utifrån vad han själv beskriver som en agnostisk syn på sociala institutioner, formulerat fyra tänkbara motiv för förmoderna byorganisationer som han menar skulle kunna bidra till en funktionalistisk förklaring: 1) Det finns stordriftsfördelar förbundna med en stabil bygemenskap. 2) Bygemenskapen har också en riskabsorberande funktion. 3) En homogen by utgör en starkare front vid förhandlingar med eventuella jordherrar. 4) Om byn har en hög grad av självförsörjande och bildar en socialt relativt slutet enhet så är det socialt rationellt att försöka förhindra att grupper i bysamhället utarmas och marginaliseras. De två första punkterna känner vi igen från property rights-ekonomisk teori, medan de senare motiven innefattar såväl maktkamp som intern solidaritet.

¹²² Marx, 1975.

¹²³ Eggertsson, 1990 s 33. menar i sin neoinstitutionella handbok att det får betraktas som allmänt accepterat att Marx var den första som formulerade en samhällsvetenskaplig teori om rådigheter. Pejovich, 1982 är mig veterligen den enda text av en framträdande rådighetsekonom som behandlar skolans relation till Marx. "Marx was the first scholar to view economics as the study of property rights over scarce resources, while property rights theorists were the first to do it right." s. 394.

En Property rights-ekonom skulle måhända förklara etablerandet av nya rådhetsarrangemang i Rhenprovinsens skogar med tilltagande knapphet på skogsresurser. Man kan tänka sig att skogsresurserna tidigare inte hade genererat tillräckligt höga ekonomiska värden åt markägarna för att motivera de övervakningskostnader ett vedtäktsförbud hade medfört. Nu kunde stigande priser ha skapat incitament för att genomdriva ett förbud. Man kan också tänka sig att den välorganiserade preussiska statsmakten kunde erbjuda en sådan övervakning till lägre kostnader än vad som tidigare varit fallet.

Ingenting i Marx beskrivning motsäger en sådan analys. Ändå bortser denna omvandlingsmodell från det som var den grundläggande poängen i Marx beskrivning. Framväxten av mer exklusiva rådhetsarrangemang innebar en omfördelning av rådheter. De nya arrangemangen medförde måhända välfärdsvinster för markägarna, men inte för vedsamlarna. Marx förklaring till att de genomförs utgår i första hand från att markägarna hade maktresurser att mobilisera i den lagstiftande församlingen som de jordlösa saknade.

Exploatering eller kontrakt

Stefan Carlén har definierat denna motsättning genom en distinktion mellan *kontraktsteoretiska* och *exploateringsteoretiska* uppfattningar av institutionsbildningsprocessen.¹²⁴ I det första fallet skapas institutioner i bilaterala kontrakt till ömsesidig nytta mellan relativt jämnstarka aktörer. I det andra utgår de från maktutövning och exploatering mellan ojämlika aktörer. För Marx formerades samhällsinstitutionerna i kampen mellan klassintressen. Även för klassiska institutionalister som Veblen, Polanyi eller Myrdal var den institutionella strukturen bland annat ett uttryck för maktfördelningen i samhället.¹²⁵

Den brittiske välfärdsekonomen Frank Hahn har påpekat att de som menar att alla externaliteter kan hänföras till ofullständigt specificerade privata äganderätter förbiser att maktrelationer som innebär att någon har makt över marknaden *i sig* är en viktig källa till externaliteter. Om aktörerna inte kommer jämnstarka till marknadsplatsen utan agerar utifrån asymmetriska positioner i en maktstruktur, så har den starkare en möjlighet att vältra över kostnader för sina egna aktiviteter på den svagare, och/eller tillgodogöra sig

¹²⁴ Carlén, 1997 s. 17.

¹²⁵ Gustafsson, 1991 s. 13-18.

intäkterna av dennes insatser.¹²⁶ Ett sådant förhållande torde vara, i än högre grad, gällande på de politiska och kulturella ”marknadsplatser” där kontrakten ingås och institutionell förändring genereras i property rights-ekonomisk teoribildning.¹²⁷

Det mest väsentliga att påpeka i det här sammanhanget är att om en institutionsbildningsprocess medför fördelningseffekter är det knappast troligt att den kan sägas vara paretosanktionerad och kunna förhandlas fram i konfliktfri konsensus.¹²⁸ Möjligen skulle en sådan förändring kunna sägas vara sanktionerad enligt det mer utilitaristiska Kaldor-Hickskriteriet som säger att en förändring är effektiv så länge hypotetiska, inte nödvändigtvis faktiska, kompensationer skulle kunna förhindra att någon fick det sämre, samtidigt som någon upplever en förhöjd nytta av förändringen.¹²⁹ En Kaldor-Hickssanktionerad förändring kan alltså mycket väl innebära att några får det sämre så länge vinnarnas vinst överstiger förlorarnas förlust. Det finns emellertid inga självreglerande spontana transaktioner som skulle kunna generera sådana förändringar ens i en teoretisk modell.¹³⁰ Förlorarna har – om de är rationella nytto-maximerare – ingen anledning att eftersträva en sådan förändring. Om den genomförs torde det bero på att vinnarna har maktmedel till sitt förfogande eller möjligen förmår vädja till förlorarens resor eller solidaritet.¹³¹ Då faller property rights-ekonomernas anspråk på att

¹²⁶ Hahn, 1982 s. 5-8. Se även Makowski, 1980 och Persson, 1988 s. 35. Vad Hahn diskuterar här är inte institutionell förändring som marknadsprocess utan de monopolistiska eller oligopolistiska situationer där den allmänna jämviksteorins antagande om att alla aktörer skall uppträda som pristagare inte gäller. Maurice Dobb resonerar på ett liknande sätt då han definierar exploatering utifrån en distinktion mellan ränta baserad på borgenärens marginalkostnader och ocker baserad på borgenärens makt och gäldenärens desperation. Dobb, 1926 s. 288.

¹²⁷ Se t.ex. Umbeck, 1981.

¹²⁸ Med undantag för en situation där den omedelbara effektivitetsökningen skulle vara så stor att den, de facto, kompenserar alla förlorare.

¹²⁹ Ibland används beteckningen ”potentiell paretoförbättring”. Se Hausman & McPherson, 1996 s. 94 ff.

¹³⁰ Lägg märke till att skillnaden mellan Paretokriteriet och Kaldor-Hicks kriterium förutsätter att det finns transaktionskostnader. I den ”nirvana-ekonomi” utan transaktionskostnader som neoinstitutionalister gärna faller tillbaka i skulle naturligtvis vinnarna om inget annat hjälpte kunnat ta en del av sin vinst och faktiskt kompensera förlorarna.

¹³¹ Bhaduri, 1991 har diskuterat omvandlingen av agrara egendomsrelationer utifrån begreppet *klasseffektivitet*. Han menar att man inte bara kan utgå från den *allokativa effektiviteten* hos en institutionell struktur, utan också måste diskutera

presentera en allmän teori för hur effektiva samhällsinstitutioner skapas genom ömsesidigt fördelaktiga överenskommelser eller transaktioner på politiska och kulturella marknadsplatser.¹³² Om institutionell förändring inte kan förklaras som en samhälleligt optimal konsensuslösning som gör livet rikare och effektivare för alla måste vi fråga oss vilka konflikter, allianser och kompromisser som är verksamma i förändringsprocessen.¹³³

Omvandling ovanifrån eller underifrån

Den teoretiska debatten om omvandlingen av rådighetsregimer och arrangemang som ett centralt element i framväxten av moderna produktions- och transaktionsformer har huvudsakligen rört generella modeller som försöker förklara varför en sådan omvandling äger rum. Ur ett makt- och fördelningsperspektiv framstår det som väsentligt att också undersöka empiriskt hur en sådan omvandling går till och hur de omvandlade rådigheterna fördelas. Vilka sociala grupperingar kan sägas vara delaktiga i omvandlingsprocessen? I vilken utsträckning kan man hävda att nya rådighetsarrangemang utvecklas underifrån genom medverkan av bönder och andra grupper som på olika vis är direkt delaktiga i nyttjandet av jord och mark? I vilken utsträckning gäller det motsatta, att omvandlingsprocessen genomdrivs ovanifrån i en social hierarki, genom maktutövning från staten eller överordnade jordherrar?

Konfrontationslinjen i diskussionen om den engelska *enclosure*-rörelsen rör just makten över omvandlingsprocessen. Många forskare har argumenterat för att dessa skiften ofta genomdrevs av de stora jordägarna på bekostnad av brukande bönder och, i än högre grad, de *crofters* och *commoners* som tidigare haft en del av sitt levebröd från

dess förmåga att upprätthålla en fördelning som gynnar dominerande grupper eller klasser. Den allokativa effektiviteten och klasseffektiviteten bidrar bägge till den *dynamiska effektivitet* utifrån vilken Bhaduri vill förklara hur institutionella strukturer vidmakthålls och förändras. "Thus if the dominant Class in the agrarian economy has the power to ensure a sufficiently favourable distribution for itself through a certain institutional arrangement, it need not be unduly concerned about the (productive) efficiency of those institutions. It is the notion of class efficiency and its implications for dynamic efficiency in production which can provide the relevant perspective." (s. 56).

¹³² Utifrån ett sådant resonemang blir det heller inte möjligt att dra någon skarp gräns mellan resursallokering utifrån effektivitetsmotiv och resursomfördelning utifrån exploaterings- eller välfärdsmotiv.

¹³³ Detta resonemang utvecklas i Knight, 1992. Knight & Sened, 1995 samt av Dahlman, 1980 s. 204 ff.

bysamhävverna.¹³⁴ I än högre grad framträder sådana sociala motsättningar i många studier över hur privata och exklusiva agrara rådigheter etablerats under koloniala förutsättningar på många håll i Afrika, Asien och Latinamerika. Här har exklusiva rådigheter genomdrivits av en erövrande kolonialmakt på ett sätt som gynnat vissa folkgrupper eller sociala skikt på andras bekostnad. Syftet har varit att underlätta beskattning och marknadsintegration eller helt enkelt att kunna förse koloniserare med jord. Denna omvandling har resulterat i bestående sociala konflikter och inte sällan i en tämligen ineffektiv resursallokering.¹³⁵ Som påpekas i kapitel IX nedan, så har forskningen kring den svenska skiftesrörelsen påvisat en bredare delaktighet från böndernas sida i den svenska skiftesprocessen än vad man tidigare antagit. Även om det lagstadgade skiftesvitsordet kunde tillgripas som tvångsmedel gentemot dem som inte ville genomföra förändringar förefaller de omvandlingar som genomfördes vanligen ha haft en bred förankring bland merparten av de brukande bönderna. Dessa var också i hög grad delaktiga i de nya arrangemangens utformning.

Christer Winberg har argumenterat för att den svenska moderniseringsprocessen har följt en ”bondeväg”.¹³⁶ Även under vasa- och stormaktstidens hårdnande förtryck förblev de svenska böndernas politiska och ekonomiska ställning gentemot adel och statsmakt mer gynnad än vad som var fallet på merparten av den Europeiska kontinenten. Från reduktionen och framöver förstärktes denna position successivt, åtminstone vad skattebönderna angelangar.¹³⁷ Därigenom kom bönderna, eller snarare hemmansägarna, att spela en central roll i den politiska och ekonomiska moderniseringen av Sverige. Winberg resonerar huvudsakligen på ett övergripande nationellt plan. Senare har bland annat Peter Aronsson argumenterat för en bondedominerad utveckling även på den lokalpolitiska nivån.¹³⁸ Just böndernas roll i skiftesprocessen var ett av de exempel som Aronsson framförde.

¹³⁴ Neeson, 1993. Humphries, 1980.

¹³⁵ Bromley, 1994. Div. artiklar i Frykenberg, 1969. Ostrom, 1990. Bromley, 1992.

¹³⁶ Winberg, 1990. W ansluter här till sociologen Barrington Moores diskussion om olika vägar till modernisering och deras konsekvenser för framväxten av demokratiska institutioner. Moore, 1967. Se även Emilsson, 1996 s. 27-44 och Aronsson, 1992 s. 343.

¹³⁷ Här stöder sig Winberg på Herlitz, 1974.

¹³⁸ Aronsson, 1992. Även Österberg, 1989.

I denna avhandling undersöks hur agrara rådigheter inom byar och andra samfälligheter omvandlas före den egentliga skifteslagstiftningen. En fråga att ställa sig blir då om den drivande roll Winberg ger bönderna i den övergripande svenska moderniseringsprocessen också framträder i denna specifika aspekt av ekonomisk modernisering på lokal nivå.

Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med avhandlingen är att genomföra en empirisk fallstudie i kritisk dialog med de ovan refererade teoretiska modellerna och perspektiven. Studien fokuserar på samhävder och ägoblandning inom ramen för byorganisationer och andra lokala institutioner; förhållanden som från och med andra halvan av 1700-talet kom att underkastas nya förutsättningar i och med skiftesstadgorna. Jag har frågat mig i vilken grad dessa formella juridiska förändringar föregås och sammanfaller med mer informella förskjutningar i rättspraxis och lagtolkning på det lokala planet. I de rådighetsekonomiska modellerna är det främst den engelska *enclosure*-rörelsen som fått tjäna som exempel och utgångspunkt. Denna var ju en mycket långsiktig process där de centralt uppmuntrade *parliamentary enclosures* förelöptes av lokalt genererade *enclosures by agreements* och *piecemeal enclosures*. Ett problem med att konfrontera den internationella debatten med en traditionell uppfattning om de svenska byorganisationernas omvandling och upplösning är att den svenska utvecklingen ger tämligen lite utrymme för någon successiv institutionell anpassning på lokal nivå. Den gängse bilden har varit en av orubbliga tegskiften och allmänningar, konserverade av lag och uråldrig sedvanerätt. Detta tills ett antal skiftesstadgor mellan 1749 och 1827 möjliggjorde, alternativt framtvungade, en upplösning och individualisering. På senare tid har förvisso en hel del försök gjorts att nyansera denna tendens till legal centralism i beskrivningen av den svenska skiftesrörelsen.¹³⁹ Det empiriska underlaget för tiden före storskiftesstadgorna är emellertid än så länge tämligen svagt. En av ambitionerna bakom mitt avhandlingsarbete är att lämna ett bidrag till ett sådant underlag.

I rådighetsekonomiska modeller förklaras förändringar i rådighetsmönster som en reaktion på ett förändringstryck som uppstår då ett etablerat jämviktsläge mellan organiserad samverkan och marknadsutbyte undergrävs av dess givna förutsättningar främst i

¹³⁹ Hoppe, 1983. 1991. Även Olai, 1983 s. 225.

form av relativa priser, teknologiska variabler och exogent givna institutioner.

Sådana förändringar är påtagliga i Fryksdals härad under den undersökta perioden. Demografisk expansion under hela perioden och en relativt snabb etablering av stångjärnsproduktion på 1690-talet innebar en kommersialisering av agrara relationer i allmänhet och en tilltagande knapphet på samfällt kontrollerade utmarksresurser som timmer, träkol och vattenkraft. Ur ett rådhets-ekonomiskt perspektiv skulle vi då – allt annat lika – kunna förvänta oss ett betydande förändringstryck i riktning mot mer privata och transfererbara rådigheter.

Den första konkreta empiriska frågan man måste ställa sig är då, huruvida ett sådant förändringstryck verkligen går att identifiera? Om så är fallet, i vilken utsträckning har det då kommit att omsättas i reell institutionell omvandling?

Att påvisa en sådan omvandlingsprocess är dock knappast en tillräcklig grund för att diskutera modellernas förklaringsvärde. Man måste också mer konkret fråga sig hur en sådan förändring faktiskt går till. Den rådhetsekonomiska modellen för institutionell förändring förutsätter att nya jämviktslägen kan förhandlas fram i konsensus, utifrån ömsesidiga intressen uttryckta i de rationella val som görs av jämnstarka individuella nyttomaximerare. Det blir då viktigt att diskutera huruvida en sådan omvandlingsmodell verkligen kan tillämpas på den process som framträder i det empiriska materialet.

En viktig fråga att ställa skulle då vara hur omvandlingen påverkar fördelningen av inkomster och förmögenheter? En sådan fråga är dock vanskelig att besvara kvantitativt utifrån det källmaterial som finns tillgängligt för min undersökningsperiod. Även om man förvisso torde kunna påvisa en del långsiktiga förskjutningar i den lokala fördelningsstrukturen skulle det vara svårt att fastställa några tydliga orsakssamband med förändrade rådhetsmönster. Däremot bör det vara möjligt att ur rättsmaterialet uttolka i vilken utsträckning som processen ger upphov till konflikter och intressemotsättningar. I vilken utsträckning rör dessa tvistigheter rätten att tillgodogöra sig ekonomiska resurser och det överskott som dessa genererar? Vilka påtryckningsmedel kan användas för att lösa dessa konflikter? I vilken utsträckning kan intressemotsättningar förhindra att ett förändringstryck omsätts i reell omvandling?

En annan viktig frågeställning rör hur väl aktörernas handlingsmönster överensstämmer med de beteendeantaganden som

ingår i modellernas förutsättningar. I vilken utsträckning kan de förklaras som ett slags marknadstransaktioner? Vilken roll spelar kollektiv handling och social mobilisering? Utifrån detta resonemang kan man formulera ett antal tämligen konkreta frågor för den empiriska undersökningen.

- Går det att påvisa ett förändringstryck på de rådighetsmönster som reglerar samhävd, ägoblandning och byorganisation i undersökningsområdet?

Om ett sådant tryck kan påvisas genereras ett antal följdfrågor:

- Kan förändringstrycket kopplas till förändringar i relativpriser, befolkningstryck, graden av marknadsintegration eller extern institutionell omvandling?
- Hur handskas man med ett sådant förändringstryck på den institutionella arenan? Omsätts det i reell omvandling?
- Vilka konflikter uppstår och hur handskas man med dessa konflikter?
- Vilka aktörer är pådrivande i förändringsprocessen?
-

III

Rättsliga förutsättningar

Denna avhandling utgår från rättspraxis snarare än doktrin och lagstiftning. Likväl spelar givetvis också det formella rättssystemet en viktig roll. Dessa huvudsakligen exogent givna institutioner ingår i det ramverk som avgränsar det lokala handlingsutrymmet. I detta kapitel kommer de juridiska förutsättningarna för den lokala omvandlingsprocessen att presenteras översiktligt.

Först redogörs för några drag i den allmänna rättsutvecklingen under perioden. Sedan diskuteras hur en mängd inbördes oförenliga argument kunde återopas av dem som reste anspråk på rådighet över jord inom tidigmodern rättspraxis.

Längre fram i kapitlet presenteras några rättshistoriska utredningar av förhållanden som är centrala för förståelsen av den lokala utvecklingen så som den återges i de empiriska undersökningarna. Det gäller vissa delar av skogslagstiftningen som behandlar de enskilda intressenternas rådigheter över samfällda utmarker samt de rättsinstrument som denna lagstiftning tillhandahåller för utskiftning av samhävdena. En särskild utredning ägnas åt de särbestämmelser som gällde för så kallat avgärda byar som anlagts på äldre bolbyars samfällda utmarker men sedan blivit skattlagda som självständiga jordeboksgårdar. Ytterligare en utredning behandlar hemmansklyvningens reglering och de omfattande undantagsbestämmelser som tillämpades i bland annat Värmland. I den sista utredningen redogörs för nybyggnadslagstiftningens utveckling från vasatid till frihetstid.

Slutligen ges en korfattad redogörelse för själva domstolsorganisationen och dess utveckling under undersökningsperioden.

Lagstiftning och kodifiering

För en nutida iakttagare framstår den lagstiftning som tillämpades i Sverige under stormaktstiden och början av frihetstiden som svåröverskådlig och osystematisk.¹ Den lämnade därigenom ett betydande tolkningsutrymme till domstolarna. Det gäller inte minst den närings- och civillagstiftning som reglerar rådigheter över fast egendom.

Till yttersta grund för domstolarnas rättskipning skulle de allmänna lands- och stadslagarna ligga. För landsbygdens del *Kristoffers landslag* (KrLL), stadfäst år 1442. Den var en reviderad variant av den äldre *Magnus Erikssons landslag* (MELL). KrLL utgavs i en tryckt version med kunglig stadfästelse år 1608.² Innan dess hade ett flertal inbördes avvikande handskrifter använts vid olika domstolar. Ända fram till 1500-talets slut hade också den äldre versionen av landslagen på många håll tillämpats vid sidan av KrLL.³

¹ En talare vid 1672 års riksdag framförde den träffande uppfattningen att lagen hade ”utseende av en sönderbruten marmorvägg lappad med gråstenar” Norborg, 1968 s. 171.

² I städerna gällde fortfarande Magnus Erikssons stadslag (MEStL) från mitten av 1300-talet, utgiven i tryckt version med kunglig stadfästelse 1618.

³ Många av de avvikelser från MELL som förekommer i KrLL förefaller ha tillkommit i kyrkans och aristokratins intresse. Det gäller exempelvis de lagregler som reglerar förhållandet mellan jordherrar och landbor. En vanligt förekommande förklaring till att den senare lagen tog mer än 150 år att etablera

Ännu på 1600-talet gällde dessutom de äldre *landskapslagarna* som giltiga komplement och förklaringar till landslagen (subsidiära rättskällor). Tre av dessa gavs därför också ut i tryckta officiella versioner under 1600-talets första årtionden.⁴

I stadfästelsebrevet till den tryckta landslagen ålades dessutom domstolarna att döma efter Guds lag i vissa brottmål. Därför fogades till lagtexten ett appendix med utdrag ur *Moseböckerna*.⁵ Detta påbud sanktionerade en religöst bokstavstrogen rättsuppfattning där den mosaiska rättens ansågs överordnad nationella lagar och förordningar. I stadfästelsen nämns endast brottmål men i praktiken torde detta ha påverkat domstolarnas tolkningsutrymme också i behandlingen av ekonomiska tvister och uppgörelser. Dessa lagtexter var alltså av medeltida eller äldre ursprung och svåra att tillämpa på 1600-talets näringsförhållanden.

Vid sidan av lagböckerna växte med tiden en allt mer omfattande så kallad *partiell lagstiftning* fram. Den utgjordes av kungliga stadgor och förordningar, men också olika former av instruktioner och mandat till landshövdingar, domstolar och andra myndighetsutövare. Framförallt kom den partiella lagstiftningen i ekonomiska frågor att öka kraftigt i omfattning från 1680-talet.

Behovet av en mer genomgripande revision av de medeltida lagböckerna hade framhållits redan innan dessa kommit ut i tryck. År 1604 tillsattes en lagkommission för detta ändamål. Kommissionens arbete resulterade i två olika lagförslag. Ingetdera fick dock det politiska stöd som krävdes för att de skulle utmynna i en ny rikslag.⁶ År 1643 tillsattes återigen en lagkommission med flera av tidens mest

är att dessa tendenser mötte ett betydande motstånd på många lokala rättsarenor. Att genombrottet för KrLL sker först efter att de sista stora bondeupproren kuvats på 1540-talet framstår då inte som någon tillfällighet.

⁴ Upplands- och Östgötalagarna 1607 och Hälsingelagen 1609. Som framgår av stadfästelsen till KrLL planerades också utgivning av övriga landskapslagar. Dessa trycktes dock inte förrän på 1680-talet. Östergren, 1902 Band I, s. 12, not 1.

⁵ Östergren, 1902 Band I, s. 11.

⁶ Inger, 1986 s. 73. Då det ena utformades under ledning av ståthållaren i Östergötland Ture Rosengren och det andra under ledning av Karl IX:s hovkansler brukar förslagen kallas *Rosengrenska lagförslaget* respektive *Karl IX:s lagförslag*. Medan det senare förslaget brukar uppfattas som ett försök att stärka det kungliga centralstyret så framstår det förra som i högre grad dikterat av adelsintressen. Denna motsättning har ofta framhållits som en orsak till att någon ny lag aldrig kom till stånd.

framstående jurister och lagkunniga.⁷ Kommissionen framlade ett betänkande med en mängd reformförslag inom straff-, process- och privaträtt. Inte heller denna gång lyckades man dock enas om någon ny lagkodifikation. I princip samma resultat gav nästa lagkommission, tillsatt 1665. Behovet av en lagreform diskuterades också vid flertalet riksdagar 1649-1680. Även om dessa reformförslag och diskussioner inte ledde till någon ny lagsamling hade de inflytande över rättsuppfattning, rättspraxis och partiell lagstiftning.

Under det karolinska enväldet kom det allt mer trängande behovet av lagreform att drivas med större kraft och långsiktig uthållighet. År 1686 tillsattes den så kallade stora lagkommissionen som i nästan femtio års tid skulle komma att arbeta med utformningen av en ny rikslag. Det var ett systematiskt och segdraget arbete där olika rättsområden genomarbetades var för sig. Utlåtande över förslag till nya balkar infordrades från länens domarkärer, från hovrätterna samt från städernas råd och borgmästare. Först till 1723 års riksdag kunde ett första samlat lagförslag läggas fram för riksdagen. Efter ett antal turer och återremitteringar kunde så 1734 års riksdag anta den nya lagen som trädde i kraft 1736.⁸

1734 års lag har ofta beskrivits som konservativ till sin grundläggande karaktär. Huvudsakligen avspeglar den de förändringar i rättspraxis som successivt etablerats under de föregående århundradena. Den var alltså snarare anpassad till det förflutna än till några visioner om framtiden. Följden blev likväl en klarare lagtext i betydligt större samklang med rådande samhällsförhållanden, rättsuppfattningar och praxis. Viktiga rättsområden hade dock lämnats utanför lagboken. Det gällde exempelvis den för ståndssamhället centrala privilegielagstiftningen.⁹ Också näringslagstiftningens regleringar lades huvudsakligen utanför lagboken med motiveringen att dessa måste ändras ofta och anpassas till varierande förhållanden. Ett viktigt undantag till denna regel utgjordes dock av byggningsbalkens detaljerade reglering av bysamfälligheternas rättsförhållanden.

⁷ Bland andra Johan Stiernhök och Georg Stiernhielm.

⁸ 1734 års lag, 1934.

⁹ I argumentationen för detta sades privilegier vara undantagsbestämmelser vilka utgick direkt från kungamakten och därför inte ansågs behöva ingå i en allmän lag. Utanför lagboken förlades också de statsrättsliga regleringarna i riksdagsordningen, konungaförsäkran och regeringsformen vilka med tiden skulle komma att betecknas som grundlagar. Inger, 1986 s. 134.

Något slut på den partiella lagstiftningen innebar därmed inte den nya lagen. I synnerhet inte på näringslagstiftningens område. Samma år som lagen antogs utfärdades exempelvis en ny skogsordning. För bysamfälligheternas del visade sig den nya men huvudsakligen konservativa byggningsbalken snart vara illa anpassad till de stora omvandlingar som redan inletts inom jordbruket. Under frihetstidens senare del framträder också en mer jordbruksentusiastisk och liberal samhällssyn i näringslagstiftningen.

Konkurrerande rättsargument

Maria Ågren har uppmärksammat de många och svårförenliga argumenten för rätt till egendom, utöver de fem så kallade *laga fången* – köp, arv, gåva, byte (eller skifte) och förfallen pant – som ofta återfinns i tidigmodern och medeltida rättspraxis.¹⁰

Ågren redogör för sju sådana argument:¹¹

- 1 Bruk under lång tid;
- 2 aktivt försvar;
- 3 att ha agerat som ägare;
- 4 nedlagt arbete;
- 5 eget behov;
- 6 att vara släkt med en tidigare innehavare;
- 7 skattläggning, skattebetalning och statens behov.

Använder vi dessa kategorier i en något vidare tolkning än vad Ågren gör och inte begränsar oss till ett juridiskt egendomsbegrepp skulle man kunna beteckna dessa argument som olika kategorier av *rådighetsanspråk*. Då skulle man också kunna tillfoga en åttonde sådan kategori, som visat sig spela en roll i de undersökningar som kommer att presenteras i denna avhandling:

- 8 Rådighetsanspråk baserade på privilegier.

¹⁰ MELL, 1962 JB 1 § 1. 1734 års lag, 1934 JB 1 § 1. Ågren, 1993, s. 117 och not 59, menar att de laga fången åtminstone i det sena 1600- och tidiga 1700-talets rättsdoktrin betraktades som exemplifierande snarare än uttömmande.

¹¹ Ågren, 1993. Ordningsföljden är omkastad. De tre första skulle kunna generaliseras så att alla betecknades som rättsargument baserade på hävd. De nedanstående kommentarerna är inga referat utan återger mina uppfattningar och tolkningar även om en hel del överlappning med Ågrens kommentarer förekommer.

*

Bruk under lång tid (1) innefattar främst argument utifrån rättsinstitut och rättsuppfattningar kring hävd.¹² I den medeltida lagstiftningen förekommer detta institut i två varianter; *viss tids hävd* och *urminnes hävd*. Urminnes hävd innebär att någon har besuttit en egendom eller en rådighet så lång tid att ingen längre minns hur denne fick den i besittning. I en tid med ofta mycket oklara och vaga avgränsningar av framförallt utmarker kom detta argument att spela en stor roll. Då man skulle avgöra var gränsen gick kring olika samhävder eller enskilda egendomar fanns ofta inget annat att tillgripa än det att man sedan urminnes tider sade sig ha brukat vissa områden. Urminnes hävd kunde också användas som argument för anspråk på del i specifika resurser (såsom exempelvis säterdrift, fodertäkt, eller strömfall) som uppenbart låg inom en annans rågångar. Långt fram på 1600-talet tillerkändes urminnes hävd en hög rättslig status, i klass med laga fång.¹³ Med tiden kom den att behandlas allt mer skeptiskt i doktrinen. Man menade att den inte var något laga fång utan på sin höjd ett slags indicium på att laga fång förelåg.¹⁴ I 1734 års lag ges institutet därför ett betydligt mer begränsat omfång.¹⁵

Viss tids hävd innebar att viss rätt till jord kunde återopas efter att man brukat – hävdat – den en bestämd tid. Sådana bestämmelser förekommer redan i landskapslagarna. De skyddar främst den som röjt obrukad jord eller tagit ödegårdar i besittning. I landslagen anges 3 års okvalt och oklandrat bruk som hävdetid på obrukad jord. Där fanns också paragrafer om skydd mot klander från rättmätig ägare tre år efter att ett fastebrev upprättats vid jordförvärv. Det innebar alltså ett skydd för den som kommit över jord vars äganderätt på något vis varit omstridd. Sådan hävd återopas exempelvis ofta vid arvstvister. I 1734-års lag förekommer inga bestämmelser om viss tids hävd.¹⁶

¹² En mer omfattande undersökning av detta institut och dess betydelse för synen jordägandet återfinns i Ågren, 1997. Se särskilt s. 49 ff.

¹³ Inger, 1986 s. 37 f. Hafström, 1970 s 25 och s. 58 ff. I Landslagens jordabalk följer direkt på uppräknigen av de fem laga fången följande formulering (i nusvensk tolkning): "Ty lagligt fångtet är rätt fångtet och allt olagligt fångtet är såsom icke fångtet, *till dess att urminnes hävd kommer till.*" MELL. JB. 1 § 1 (min kursivering).

¹⁴ Denna doktrin brukar betecknas som *presumptionsteorin*. Se Inger, 1986 s. 151.

¹⁵ 1734 års lag, 1934 JB.15.

¹⁶ I förarbetena till 1734 års lag förekom diskussioner om att göra uppbudstiden till hävdetid så att lagfarten skulle skydda mot alla former av klander, inte bara mot krav på inlösen enligt bördsrätten. Någon sådan lagstiftning kom emellertid

*

I ett samhälle där annars legitima rådighetsanspråk kan undergrävas då hävd etableras är det viktigt att var och en *aktivt försvarar sin rätt*. (2) Konsekvenserna av de preskriptionstider för klander som stadgades för att viss tids hävd skulle etableras var ju att den som inte bevakade sina anspråk fick dessa förverkade. I rättspraxis var det vanligt att hänsyn togs till huruvida den klagande kunnat skaffa sig kännedom om förhållandena. Om så inte var fallet kunde domstolen acceptera klander som framfördes efter laga preskriptionstid. Omvänt kunde klander som framfördes inom laga tid underkännas om den klagande ansågs ha haft möjlighet att klandra förhållandena tidigare men underlåtit att göra så.¹⁷ Många av de tvistigheter om relativt intrång och åverkan som drevs vid häradsrätterna kan säkerligen förklaras med vikten av att ständigt bevaka rådighetsanspråk mot etablerande av hävdanspråk från konkurrerande intressenter.

*

Argumentet att ha *agerat som ägare* (3) innebär helt enkelt att det faktum att någon tidigare har förfarit med jorden på ett sätt som är förbehållet ägare utan att detta mött klander från konkurrerande intressenter ses som ett starkt indicium på att denna också är den rätte ägaren.

*

Även argumenten kring *nedlagt arbete* (4) har kopplingar till hävdprincipen. Principen säger att den som lagt ned arbete på fast egendom därigenom kan sägas ha etablerat vissa rådigheter över denna egendom. Det gäller framförallt sådant som nyodling och markbearbetning men kan också tillämpas på exempelvis kvarn- och dammbyggen. Denna princip tillämpades periodvis generöst av statsmakterna som kunde tillerkänna såväl renodlad skatterätt som ärftlig besittning av kronojord, så kallad *stubberätt*, till nyodlare. Det gäller inte bara dem som nyodlade på kronans mark utan även för nyodlare på skatteböndernas samfälliga utmarker. Omvänt innebar husesynsordningens paragrafer att den som försummade att lägga ner arbete på egendomens skötsel kunde berövas rätten över densamma. Till grund för denna inställning från statsmakternas sida låg väl främst omsorg om skatteintäkterna men kanske också vedertagen

aldrig till stånd. 1880 införs på nytt en förordning om hävd som skyddar mot klander av jordaköp 20 år efter upprättad lagfart. Inger, 1986 s 150, 214.

¹⁷ Hafström, 1970 s 54 ff.

rättsuppfattning om det rimliga i att få njuta frukterna av eget arbete. Sådan förefaller i varje fall ha funnits etablerad bland gemene man vilket återspeglas i rättspraxis. På vissa håll i riket kan mer formaliserade sedvanerättsliga principer kring röjarens rätt ha tillämpats. Så tycks exempelvis ha varit fallet i de områden i östra Finland där svedjebruk dominerade markutnyttjandet. Immigranter därifrån förde med sig dessa rättsprinciper till de svenska skogsbygder där de slog sig ner.¹⁸ Inom bysamfälligheterna hävdades ofta denna princip av dem som röjt och nyodlat åker och äng ur den gemensamma samhävden i större utsträckning än övriga intressenter. I sådana fall hamnade denna princip ofta i konflikt med principer om att andelen i byns jord skulle stå i proportion till ett etablerat byamål, eller till var och ens andel av skatteutlagorna (se argument 6).¹⁹

*

Behovsargument (5) förekommer exempelvis vad det gäller olika intressenters rätt att nyttja samhävdens resurser. Den ovan refererade husbehovsprincipen som förbjöd avsalubruk kan ju ses som ett påtagligt exempel. Då måste framhållas att den inte i första hand fungerade som grund för behovsfördelning utifrån några välfärdsprinciper. Ett stort och rikt gårdsbruk med stora inägor, djurbesättningar och byggnadsbehov kunde anses ha större husbehov än ett mindre och fattigare. Ett mindre gårdsbruk som hade svårt att försörja sig med spannmål från sina inägor och därför kunde ha behovet av att sälja något av samhävden till utomstående förhindrades av husbehovsprincipen att tillfredsställa detta behov. Behovsprinciper går också igen i statens syn på hur stora utmarker bonden hade rätt till. Under 1500- och 1600-talet försöker statsmakten att genomdriva principen om att böndernas utmarker skulle stå i proportion till deras husbehov. Övrig mark hade kronan i princip rätt att råda över. Där kunde nyodling eller annan verksamhet etableras och skattläggas. Denna princip hamnade ofta i konflikt med böndernas rådighetsanspråk, baserade på hävd, sedvana och etablerade rågångar. Omvänt förekommer att byar eller gårdar som anses ha för små eller dåliga utmarker tilldelas sådana av socken- eller häradsallmänningar. Om allmänningarna fanns också uttryckligen stadgat att dessa i första hand skulle utnyttjas av dem som inte kunde försörjas med motsvarande resurser från egna utmarker.²⁰ I lokala domstolsförfaranden kan också en mer socialt motiverad behovspraxis spåras.

¹⁸ Stenman, 1998 s. 45 f. Jutikkala, 1963 s 20.

¹⁹ Se nedan kap VIII s. 268 f

²⁰ 1734 års lag, 1934 BB. Kap. XVI § 1.

Det händer exempelvis att domstolen inte godtar juridiskt välgrundade krav på att få lösa ut en icke fullbesutten granne ur jordeboksgården, med motiveringen att denne saknar annan försörjning och därför bör få sitta kvar sin livstid ut.²¹

*

Släktskapsbaserade anspråk (6) avviker bara delvis från laga fång. En av dess vanligaste former är ju anspråk på arvsrätt utifrån den rätt till laglott i dödsboet som tillfaller vissa släktingar alldeles oavsett vad den avlidne anger i ett testamente. En annan viktig form låg i börsrättsinstitutets regler. I praktiken innebar den svenska arvlagstiftningen i kombination med förbud mot hemmansklyvning ofta att delar av den jord som skattebonden brukade inte tillhörde honom själv utan syskon eller andra medarvingar.

*

Skattläggningsargumenten (7) spelar också en central roll i tidens doktrin och rättspraxis. Skatterätt var ju själva beteckningen på det rådighetsknippe som skattebonden innehade. Lars Herlitz har, angående skattebondens äganderätt, uttryckt att vad han egentligen ägde var rätten att betala skatt på jorden.²² Transaktioner med skatterätter i uppbudslängder, fastebrev och andra köpehandlingar uttrycks ofta i termer av hur mycket grundskatter de inbegrep. Man köpte och sålde andelar i mantal eller hemman, vilket var kamerala termer som uttryckte en viss mängd grundskatter angivet i jordeboken. Dessa andelar skulle sedan stå i proportion till det enskilda gårdsbrukets andel i åker och äng, liksom till samhåndens resurser om dessa reglerades eller delades upp. På andra håll där det fanns ett etablerat byamål användes detta som grund för ägarandel i byn, men eftersom även skattläggningarna då baserades på detta byamål blev konsekvenserna likartade. Detta var i varje fall den grundläggande rättsprincipen. I praktiken kunde betydande avvikelser etableras om exempelvis nyodlingsverksamhet fördelade sig asymmetriskt mellan gårdsbruken inom en jordeboksgård eller en by.

När ett hemman hade skattlagts räknades det som en självständig fastighet även om det var upptaget inom råmärkena för en äldre

²¹ Ågren, 1993 s. 115 uppmärksammar liknande tankegångar i kommentarerna till 1695 års förslag till jordabalk, där Svea hovrätt uttrycker att lösningsrätten snarare borde gå till den som äger minst i hemmanet och därmed är i störst behov av tillökning. Förarbetena, 1900-1909 Vol. VII s. 263. Se också kommentarer från Kopparbergs och Västerbottens län i samma fråga.

²² Herlitz, 1974 s. 145.

stamfastighet. Säker besittningsrätt till fast egendom av skattenatur blir således en direkt konsekvens av att egendomen är skattlagd och betalar grundskatter. Skulle bonden sedan inte förmå att prestera dessa skatteutlagor kunde hans skatterätt förverkas då gården drogs in till kronan som skattevrak.

*

Utöver Ågrens kategorier skulle man kunna tänka sig ytterligare ett antal grunder för rådhetsanspråk. Indelningsverket och prästgårds-systemet skapade exempelvis olika former av rådheter för ämbetsinnehavare. I de sammanhang som behandlas i denna avhandling blir det viktigt att också inbegripa *rådighetsanspråk grundade på privilegier* (8) i diskussionen.²³ Förutom de omfattande adelsprivilegierna försågs järnbruk och annan gynnad produktion med rådheter över naturresurser i sina privilegier. Här kommer främst järnbrukens privilegierade koltäkter att beaktas.

Skogslagstiftningen och rätten till oskiftade utmarker

De samfällda byskogarnas successiva uppdelning på privatägda och avgränsade ägolotter knutna till individuella gårdsbruk är en process som ägnats förhållandevis liten uppmärksamhet i svensk agrarhistoria. Vanligen har den knutits till den skiftesrörelse som inleds med den första storskiftesstadgan 1749 och fortlöper med ytterligare ett antal förordningar om storskifte, enskifte och laga skifte fram till 1866.²⁴ Processen ses närmast som en bieffekt av ägoblandningens omarrondering i större och mer samlade ägostycken.

I storskifteslagstiftningen är det framförallt två juridiska instrument som brukar tillerkännas äran av att ha möjliggjort såväl tegskiftenas upplösning som samfälligheternas privatisering. Det första, och i det här sammanhanget viktigaste, är det absoluta skiftesvitsordet som möjliggör för en enda delägare i en bysamfällighet att kräva skifte även om alla andra motsätter sig. Det andra är reglerna kring ägogradering som ger lantmätarna fullmakt att vid ett skifte väga och jämkta eventuella förluster i jordens och markernas

²³ Sewell, 1980 s. 115 f. argumenterar för att privilegier i tidigmodern tid hade karaktären av ett slags *"quasi property"*. Se också Wottle, 2000 s. 16.

²⁴ Se exempelvis Jutikkala, 1963 s. 299.

kvalitet mot ersättningar i arealkvantitet. Bägge dessa instrument kan sägas vara införda i och med 1757 års storskiftesförordning.²⁵

Vad de samfälliga utmarkerna anbelangar kan emellertid inte ägograderingen sägas vara av så avgörande betydelse. Dessutom fanns det redan i den gamla landslagen förordningar som möjliggjorde ett visst utbyte av kvantitet mot kvalitet.²⁶

Att dessutom vitsord för den enskilda att kräva delning eller skifte av samfälliga skogs- och utmarker i individuella lotter, eller från större till mindre samfälligheter, faktiskt fanns lagfäst långt före skiftesstadgorna är sällan uppmärksammat, men uppenbart om man studerar lagstiftningen.²⁷

I och med den skogsordning som utkom 1647 fick Sverige för första gången en samlad stadgelagstiftning kring skogarnas och utmarkernas bruk och de resurser som dessa genererar.²⁸ Dessförinnan hade statsmakternas intresse av skogarna i första hand kännetecknats av önskan att uppmuntra kolonisation och nyskattläggning. Nu var det snarare en tilltagande oro för misshushållning med skog som låg till grund för lagstiftningen.²⁹ Bland annat rörde

²⁵ Modée, 1761 bd 6, s. 4601. Kongl. Maj:ts kungörelse och förordning om hemmansägors läggande i storskifte. En något mildare form av skiftesvitsord återfinns redan i 1752 års stadga. Ägograderingsprinciperna blir mer detaljerade och därmed mer verksamma i 1783 års stadga.

²⁶ Jutikkala, 1963 s. 268. Även nedan kap. IX s. 261 f.

²⁷ I en del av den äldre litteraturen om skogslagstiftningens historia framgår dock att så var fallet. Se t.ex. Rydin, 1855 s. 42. I Utterström, 1957 s. 513 påpekas att vitsord för delning av byallmänningar stadgas i 1734 års skogsordning, här nämns dock ingenting om att samma lagstiftning finns med redan i de äldre skogsordningarna. Även Olai, 1983 s. 59 har påpekat detta med hänvisning till en artikel av Börje Hanssen om Faggot och skifteslagstiftningens grunder; Hanssen, 1942 s. 67. Hanssen hänvisar dock enbart till 1734 års lag, inte till skogsordningarna.

²⁸ Årstrycket, 20 och 22/3 1647. Egentligen rör det sig om tre förordningar utkomna inom loppet av tre dagar: 20/3; *Ordning och stadga om skogarne i riket huri the härefter skole blifwa aff äganderne och andre brukade och i acht tagne*, samt; *Ordning och stadga öfver allehanda bärande skogsträän i riket och thes plantering*, 22/3; *Ordning och stadga huru alle rikkesens inbyggjare sigh förhålla medh jachter/ diurefång och fugleskiutande*. Hädanefter åsyftas den förstnämnda förordningen då inget annat anges.

²⁹ En oro som främst hänger samman med den merkantilistiska bergspolitiken och dess målsättning att trygga tillgången på billiga skogsråvaror till järnproduktionens fromma. Den avspeglar säkerligen också en reell ökning av skogsråvarornas relativa knapphet och en ökad konkurrens om resursernas allokering till alternativa användningsområden.

oron risken för överutnyttjande av resurserna på bysamfälligheterna. I paragraferna 15 och 17 stipuleras att timmer och ved från oskiftade skogar endast får fällas till husbehov, inte till avsalu. Torp och backstugor liksom sågkvarnar får endast anläggas efter samtliga delägares samtycke. Samma regler gäller för svedjebränning.³⁰

”Finnes flera Jordägande i By /än en /och sitta i oskipto Skogh och Marck /hvad heller Crono- och Skatte- eller Prästegårdar /eller och flere Frelsemän inbördes ther utthi äre interesserade / Så have the som i sådan By boende äre /allenast Rätt och tillstånd att hugga Bielckar /Timber /Sparrar/ Wedh etc. /I oskiptom skogh /til sin huusbyggning och tarff /men icke at fölia och föra aff Tompterna /så länge the sitta i oskiptom skogh/ och en medh alles wilie sämbias äth...” (§ XV)

Dessa inskränkningar kunde reduceras eller elimineras om utmarkerna delades upp, dvs. skiftades, på färre jordägare eller på enskilda gårdsbruk. Ett kraftfullt juridiskt instrument för sådana förrättningar ges i skogsordningens § 16:

”Dela jordägarna sig emellan /och then ena wil til skiptes /then andre intet /Thå giffs then Witsord som til skiptes Wil /och råde sedan som skipt är /hwartera lott och del sina saklöst.” (§ XVI)

Skogsordning från 1647 åtföljs av förnyade stadgor åren 1664, 1683 och 1734. År 1739 utkommer dessutom ett kungligt brev med kompletterande förklaringar till 1734 års stadga. I de två efterföljande stadgorna upprepas formuleringen från 1647 närmast ordagrant, men 1734 görs ett tillägg:

”Och som By skogarne under ett samfällt nyttjande mycket utödas, så skola så väl Landshövdingarne som häradsrätterne med al macht deruppå driffwa, at de emellan Byemännerna efter hwars och ens lott skiftade warda” (§ 20)³¹

Även i den nya byggningsbalken som kommer med 1734 års lag finns formuleringar som, i ljuset av det ovanstående, måste tolkas som ett individuellt skiftesvitsord för oskiftad skog.

³⁰ Här fanns ännu strängare regleringar för bruksbygderna.

³¹ Modeer, 1765 s 137. Denna formulering förefaller ha rört upp en del oro, eftersom man i 1739 års förklaring sett sig föranledd at påpeka att: ”... *Men emot alle jord-ägandernes wilia, och utom någons anföring må ingen därtill tvingas* ...” Modée, Bd. 2] s. 1442. 5/4 1739; Förklaring öfver 1734 års skogsordning § 12.

I tionde kapitlet som behandlar den enskilda delägarens nyttjanderätt till oskiftade samfälligheter fastslås:

”Vil jordägare i by intaga något thet oskift är; säge tå alla byamän til. Vilja the ey stänga och hävda med honom; söke tå Rätten om laga skifte, och niute hvar sin del i alt som skiftas kan. [...] Samma lag vare, ther skog och mark ligger flera byar emellan.”³²

Studerar man formuleringen av det skiftesvitsord som stipuleras i 1757 års storskiftesstadga förefaller det faktiskt också vara motiverat med hänvisning till det äldre vitsordet för samhävde utmarker.

”... lika som then, enligt Lag, äger witesord som skifta wil*, så bör och then äga witsord som wil dela i storskifte, ...”³³

Asterisken efter ”*skifta wil*” är införd i Modeers kommenterade utgåva av lantmäteri- och lantbruksförfattningar från år 1765. Här hänvisas till ett antal äldre förordningar och författningsmaterial kring skiftesvitsordet för samfälld skog, bland annat i 1734 års skogsordning, förklaringen från 1739 samt 1734 års lag.

Ett betydelsefullt hinder för en enskild att utnyttja sitt vitsord ligger dock i kostnaderna för skiftets utförande. Skulle alla delägare vara överens skulle saken naturligtvis kunna skötas av delägarna själva i en sämjedelning. Skall den genomföras mot vissa delägares vilja fordras någon form av utomstående, av domstolen förordnade, delningsmän. Dessa skall givetvis uppbära arvode. I skogsordningarna finns inga föreskrifter som ålägger de ovilliga att vara med att bära dessa kostnader. I en förordning från 1731 stadgas dock att om någon individ eller byalag söker avsöndra sin andel ur en samhävde: ”*Det sådant icke allenast må efterlätas den som det beigärer*” utan också:

³² 1734 års lag, 1934 BB kap. 10 § 4. Även den nedan diskuterade kap. 19 § 4 där avgärda byar nekas skiftesvitsord på samfälld skog bygger ju på att bolbyägarnas rätt inbegriper ett sådant vitsord.

³³ Modeer, 1765 s. 188. Kungörelse och Förordning om Hemmansägors Läggande i Storskiften 5/4 1757 § 5.

”...Oachtat en del Byemän eller grannar antingen af lättja ej skulle förmås att biträda den sökande i sådant arbete /eller och af egensinnighet hindra den [...] Måge samtelige Jordäganderne därom tillsäijas /och de samma proportionaliteter bestå omkostnaderne på delningen efter öre och örtug uti Bolbyen”³⁴

Om stora delar av de svenska byskogarna förblev samfällda fram till mitten av 1700-talet (och långt därefter) torde det alltså knappast bero på avsaknaden av ett skiftesvitsord som juridiskt instrument i lagstiftningen. Vi vet dock inte mycket om i vilken utsträckning detta instrument utnyttjades.

I Birgitta Olais undersökningar av storskiftenas omfattning konstateras att delar av utmarkerna redan förefaller ha varit uppdelade på individuella lotter.³⁵ Att detta var något man måste räkna med vid genomförandet av storskiften framgår tydligt av en formulering i 1757 års förordning, där det framhålls att hänsyn måste tas till om skogen redan förut blivit skiftad, antingen helt och hållet eller till någon del.³⁶ Här saknas dock systematiska undersökningar. Storskiftesakterna torde inte heller ge någon heltäckande bild av fenomenets omfattning. Även om skogen vid storskiftet fortfarande var samfällad inom byn kan den tidigare ha varit samfällad på flera byar och därefter skiftats upp i en lott per by.

Avgärda bys rätt till utmarkerna

På flera håll i denna avhandling har begreppet *avgärda by* visat sig spela en central roll. Därför kan det vara på sin plats med en definition och en kortfattad utredning av rättsläget för dessa byar. I äldre rätt skiljer man mellan så kallade *bolbyar* (eller *Odalby*) och avgärda byar eller ensamliggande gårdsbruk vilka hade anlagts på utmarker som genom hävd eller annan form av laga fång hör till en annan by, som då betecknas som dess bolby. I materialet från

³⁴ Årstrycket, Kf. den 30/8 1731. *angående oskiftade fjälads- och utmarkers upptagande/ samt skog och marks delning åboer och byar emellan*. I kungl. Maj:ts. resolution på allmogens besvär 1734 § 26 utsätts ett bötesbelopp på 10 d smt. för den som första gången undandrar sig sådana kostnader. Därefter skall bötesbeloppet fördubblas för varje upprepad förseelse. BdP, bd. 2 s. 702.

³⁵ Olai, 1983 s. 59 och där anförda exempel. Också i Sölve Göranssons undersökningar från Öland förekommer ett exempel på utmarksskifte från år 1742. Göransson, 1971 s. D:83.

³⁶ Modeer, 1765 s. 182. Kungörelse och Förordning om Hemmansägors Läggande i Storskiften 5/4 1757 § 4.

Fryksdal kallas dessa byar ibland torp under bolbyn. Det är ingen korrekt benämning enligt mer modernt språkbruk eftersom bolbyarna, om de var skattehemman, inte hade rätt att kräva något arrende eller liknande ersättning.³⁷ Istället skulle den nya bosättningen efter någon tid skattläggas och bidra till statsinkomsterna.

Eftersom avgärda byar anlagts på en bolbys utmarker hade de vanligen inga egna sådana. Bolbyn och den avgärda byn hade ofta samfällda – gemensamma – utmarker, såvida dessa inte hade skiftats och delats upp. Med tiden kom vissa skillnader i rätten att disponera över just dessa samfällda utmarksresurser att utgöra de enda väsentliga rättsliga distinktionen mellan avgärda byar och bolbyar.

Den avgärdade byns rätt till utmarker behandlas redan i Östgötalagen. Där sägs det att den fritt får nyttja samhädens resurser samman med bolbyn. Dock fick den inte göra permanenta intagor till åker och äng, bara tillfälliga röjningar för råg och rovor för att ta tre skördar och sedan åter lägga för fåfot.³⁸ I landslagens byggningsbalk sägs att avgärda by fick bruka samhäden till husbehov men inte till avsalu.³⁹ Som framgår av ovanstående citat ur skogsordningen blev ju emellertid rätten att bruka oskiftad utmark till avsalu med tiden inskränkt även för bolbyar. Därmed var den juridiska skillnaden mellan avgärdabyens och bolbysens nyttjanderätt till utmarkerna närmast obefintlig. Jutikkala menar att den begränsade skillnaden kan förklara varför de avgärda byarnas ursprung ofta glömdes bort.⁴⁰ I mitt källmaterial kan man också se att det råder en betydande osäkerhet såväl om vilka byar som är bolbyar respektive avgärda som från vilka bolbyar som de avgärdade byarna egentligen skall räkna sitt ursprung. Med tilltagande knapphet på utmarksresurser och expanderande kommersiella möjligheter förefaller emellertid dessa relationer ha fått en större aktualitet. Det gäller i synnerhet då skifte av utmarkerna blir aktuella.

I skogsordningarnas skiftesbestämmelser sägs ingenting om avgärda byars rättigheter. Inte heller i landslagens bestämmelser om

³⁷ I senare lagstiftning har avgärda bys rätt kommit att betrakta som en form av servitut. Förs. t. Jordabalk, 1905 s. 373.

³⁸ Landskapslagar, 1979bd 1 s. 217. Ögl. BB § 5. Forsell, 1851 s. 9 menar att även begreppet *holmstomt* i yngre västgötalagens jordabalk är i princip ekvivalent med avgärda by i Östgötalagen. Landskapslagar, 1979 bd. 5 s. 337. y. VgL § 32.

³⁹ KrLL, 1726 BB 40 Med beteckningen landslagen åsyftas Kristoffers landslag. (KrLL) då inget annat anges.

⁴⁰ Jutikkala, 1963 s. 49.

avgärda bys rätt finns, i själva lagtexten, några uttalade bestämmelser om hur man skall förhålla sig vid skifte. Det gör det emellertid i utgivaren Petter Abrahamssons kommentarer till dessa bestämmelser i 1726 års utgåva av landslagen. Där anges att avgärdaby vid skifte skall tilldelas andel av samhällden i proportion till sitt jordemantal ”*Som den ligger i skatt före*”. Det är samma regel som gäller för alla andra intressenter. Dock anger Abrahamsson att avgärdaby saknar skiftesvitsord gentemot bolbyn.

”Men will ey odalby skipta by allmänningen /så kan ey afgärdaby den till skiptes dela /utan njute den allenast til Huustarf /som i detta Capitlet stadgat är.”⁴¹

I 1734 år lag kvarstår denna bestämmelse men nu har den avgärdade byns position ytterligare försämrats på så vis att den bara erhåller hälften så stor andel som bolbyn, fortfarande i relation till jordemantalet:

”Nu vilja byamän i odalby skog och utmark skifta: tå niute afgärda by, efter sitt öre eller hemmantal, hälften mindre, än bolby, och äge sedan bolbys rätt ther å: men ej må afgärda by sådant skifte söka.”⁴²

Viktigt att notera är att skiftet enligt lagtexten förfaller upplösa alla rättsanspråk på de skiftade markområdena eller resurserna som bolbyn kan hysa gentemot den avgärda byn som hädanefter skall njuta bolbys rätt till sin andel. Skiftesvitsord får avgärda by inte förrän 1810.⁴³

Omfattningen av avgärda bys rätt var en återkommande tvistefråga i lagkommissionens förarbeten till byggningsbalken i 1734 års lag. I 1713 års förslag till byggningsbalk anges samma förhållande som hos Abrahamsson. I 1728 års förslag skulle avgärdabyns proportioner bara vara en fjärdedel mot bolbys.⁴⁴ O H Forsell som uppmärksammade frågan i en rätthistorisk avhandling på 1850-talet håller det för ”mindre sannolikt” att den likadelningsprincip som Abrahamsson anger skulle ha varit allmänt gällande praxis före

⁴¹ KrLL, 1726 BB 40 kommentar (d) Abrahamsson hänvisar här till Landslagens Jordabalk 28 § 6 Det är säkerligen ett tryckfel. Vad han torde stödja sig på är Östgötalagen BB 28 § 5. Se Landskapslagar, 1979 del 1 s. 217. Denna tolkning gör även Forsell, 1851 och Bergman, 1909 Del 2 s. 39 not 1.

⁴² 1734 års lag, 1934 BB kap 19 § 4.

⁴³ Linde, 1888 s. 140 ff. Bergman, 1909 Årstrycket, K. F. d. 10 april 1810.

⁴⁴ Se: Förs. t. Jordabalk, 1905 s. 379. Även Bergman, 1909 s. 44 ff. och Östergren, 1902 s. 144 f.

utkomsten av Abrahamssons kommentarer. I så fall skulle knappast förändringen i 1734 års byggningsbalk ha gått att genomdriva såpass smärtfritt. Dessutom säger han sig själv ha handlagt en tvist mellan en avgärda by och dess bolby rörande giltigheten av ett skogsskifte verkställt före 1734 där den avgärda byn fått långt mindre än hälften i förhållande till hemmantal.⁴⁵

Hemmansklyvning

Med hemmansklyvning menas här en successiv uppdelning av de kamerala jordeboksenheterna (vilka vanligen torde ha uppstått som ett odelat gårdsbruk även om undantag säkerligen förekommit) på flera separata brukningsenheter. Det innebär en uppdelning av såväl skyldigheter i form av skatter och utlagor som rättigheter i form av säragda åker- och ängstegar samt anspråk på samfällda resurser. I normalfallet stod dessa uppdelningar i direkt proportion till de nya klivna gårdsbrukens andel av den ursprungliga gårdens jordemantal. Den vanligaste orsaken till klyvningar var arvsskiften, men givetvis kunde även andra former av jordafång ligga bakom. Lagstiftning för att förhindra eller försvåra dessa förrättningar brukar räknas till de betydelsefulla inskränkningarna i krono- och skatteböndernas rådheter under tidigmodern tid.⁴⁶

Lagstiftarnas restriktiva hållning motiveras främst med omsorg om skatteunderlaget. För det första innebar en sönderstyckning av gårdsbruken att ett växande antal hushåll skulle reproduceras på ett givet antal jordeboksenheter. Såvida en sådan utveckling inte åtföljdes av en motsvarande utökning av försörjningsbasen inom gårdarna, genom nyodling, teknisk utveckling eller nya förvärvskällor, skulle det innebära ett krympande ekonomiskt överskott som var tillgängligt för beskattning. För det andra hoppades man att en restriktiv lagstiftning gentemot hemmansklyvning skulle framtvinga en mer omfattande kolonisation och nyodling på ödemarkerna utanför de gamla bygränserna och därmed nya gårdar att skattlägga.

Den första författningen i frågan kom 1459 och beivrar uppsplittring vid arvskifte. Där sägs att gården då i första hand skall

⁴⁵ Forsell, 1851 s. 10-11. Forsell var vid denna tid verksam som vice häradshövding.

⁴⁶ Branting, 1827-29 s. 582 f. Linde, 1888 s. 197-200. Hafström, 1970 s. 182 f. En systematisk utredning av hemmansklyvningsbegreppet finns i Herlitz, 1974 s. 162 ff. Se också kap. IV, s. 107 ff nedan.

övertas av närmaste släkting som inte redan har jord att bruka och att han sedan skall ha rätt att lösa ut övriga arvingar efter skäligen värdering.⁴⁷ I Gustav Vasas mandat från 1541 sägs lösningsrätten gälla den som äger mest i hemmanet, dvs. i jordeboksenheten, och har bäst förutsättningar att bruka det. Här är lösningsförfarandet alltså inte begränsat till arvsskifte, utan kan i princip återropas i samtliga fall där jordeboksenheterna är uppdelade på flera gårdsbruk.⁴⁸ Liknande författningar och uppmaningar i kungliga brev återkommer vid flera tillfällen under 1500- och första halvan av 1600-talet. Att denna lagstiftning inte förmådde förhindra en fortgående uppdelning av jordeböckernas kamerala enheter på flera gårdsbruk framgår av mantals-, boskaps- och andra skattelängder från 1600-talet. Att helt och hållet förhindra all hemmansklyvning och åter slå samman alla kluvna gårdar var knappast heller syftet bakom lagstiftningen. Den skulle ge lokala myndigheter och domstolar ett redskap med vars hjälp de kunde beivra sådan sönderstyckning som uppfattades som skadlig. I mitt domboksmaterial är det också så som lagstiftningen används. I de fall där rätten ger en delägare i en jordeboksgård rätt att lösa ut en annan återropas argumentet att andelarna annars blir för små för att ge nöjaktig försörjning åt ett hushåll. En sådan besuttenhetsprincip finns för första gången uttalad i en lagförklaring från 1652. Där fastslås att rätten till lösen kan nekas om en jordeboksgård efter häradsrättens prövning kan påvisas kunna försörja flera familjer.⁴⁹

I 1684 års plakat fastställs en bestämd gräns för sådan besuttenhet i kamerala termer till minst 1/4 mantal.⁵⁰ Inlösningsrätten begränsas därmed till brukningslotter vars mantalsstorlek understiger denna gräns.⁵¹ I sådana fall krävs å andra sidan inte längre någon prövning av försörjningsmöjligheter från häradsrätten. Denna

⁴⁷ "Placat om skattegodsens vidmakthållande", augusti 1459 § 1. Hafström, 1970 s. 182: Wohlin, 1912 s. 12 ff.

⁴⁸ St. d. 15 April 1541. Även Pl. D. 19 juni 1555. Linde, 1888 s 197: Wohlin, 1912 s 22.

⁴⁹ "Kristinas res. o. fkl. huru dömas skall uti tvister, der flera äro arvtagare eller bördiga till ett och vilja hvar sin del bebo, gifven d. 17 febr. 1652". Linde, 1888 s. 197. Hafström, 1970 s. 183. Wohlin, 1912 s. 26. Förklaringen avgavs på direkt förfrågan från en underlagman vid Göta Hovrätt om hur sådana ärenden borde behandlas.

⁵⁰ K. Plak. Huru alla skattehemman skola bebos och brukas så att de genom ägornas skijftning i allt för många delar icke måge fördärras d. 10 juni 1684. Tryckt i Wohlin, 1912 bil. D, s. 819.

⁵¹ Med undantag för skatterusthåll där lagstiftaren framhåller att landshövdingar och guvernörer kan begränsa klyvningar också till 1/2, 1/3 eller 1/4 mantal.

förordning kom i princip att vara gällande fram till 1747.⁵² Liksom den äldre förordningen från 1652 kan den ses som en modest anpassning till rådande praxis, i den mening att man nu inte längre hävdar principen om att de kamerala jordeboksenheterna bör brukas som sammanhållna gårdar. Samtidigt uttrycker den en kraftig markering från lagstiftarens sida om en tydlig gräns för ytterligare hemmansklyvning. Någon sådan definitiv effekt fick dock inte lagstiftningen. Som framgår nedan förekom klyvning till betydligt mindre mantalsstorlekar på de flesta håll i landet under den tid förordningen gällde.⁵³ På många håll var betydligt mindre mantalsstorlekar vanliga redan då lagen instiftades. Snart tvingades man också utfärda undantagsbestämmelser för vissa områden. Först för Bergslagen där den första undantagsbestämmelsen utfärdades redan efter några månader. Därefter kom undantag för Värmland 1688 och slutligen också för Dalarna 1693.⁵⁴

För Värmlands del fastslår den äldsta särbestämmelsen, efter hemställen från landshövdingen i Örebro län, att allmogen i Värmland skulle få bo på sina hemman så som de av ålder varit vana. Detta motiverades med deras roll som enrollerade och uppbådade i gränsförsvaret mot Norge, vilket skulle försvagas allvarligt om bara 4 gårdsbruk per mantal skulle bestå i gränsocknarna.⁵⁵ I allra värsta fall befarade man att en strikt tillämpning av lagstiftningen skulle leda till att många bönder skulle bosätta sig på andra sidan gränsen.

Den friare hemmansklyvningen i Värmland var emellertid inte oomstridd. Från borgarståndets riksdagsrepresentanter i Karlstad och Kristinehamn framfördes kritik vid 1723 års riksdag. Där påpekades

⁵² Besuttenhetsgränsen avskaffades visserligen under Karl XII:s sista regeringsår 1718 men den återinfördes år 1721. Årstrycket, K. br. 26 mars 1718.

⁵³ Att använda en viss del av ett mantal som ett riksövergripande kriterium för besuttenhet var ju också närmast orimligt. De lokala variationerna i jordemantlets innebörd i form av arealer, bördighet, utmarksresurser och andra försörjningskällor var alltför varierande.

⁵⁴ Wohlin, 1912 s. 47. K. mem. 1 maj 1693. Eftersom mantalet i Dalarna kommit att medföra betydligt rikare tillgångar än på de flesta håll i landet och eftersom de flesta gårdsbruk redan var kluvna till betydligt mindre mantalsstorlekar än 1/4 medges här en justerad gräns på 1/16 mantal för Öster- och Västerdalarna samt Gagnefs socken och 1/8 för övriga Dalarna. Innan besuttenhetsgränsen avskaffades 1747 hade liknande undantag dessutom utfärdats för delar av Närke, Skåne, Bohuslän och Småland. Dessutom diskuterades speciallagstiftning för hela Finland och Norrland. Wohlin, 1912 s. 97 f.

⁵⁵ Wohlin, 1912 s. 67 ff. K. res. 28 maj 1688.

att utvecklingen nu lett till mantalstorlekar neremot 1/100 mantal på många håll i landskapet. Detta skulle leda till ett utödande av de värmländska skogarna då svedjande och timmerhygge kom att få en allt större del av försörjningen i de små gårdarna. Den fria hemmansklyvningen gavs också skulden för bristen på tjänstefolk och höga livsmedelspriser. Svaret på denna deputation blev ett kungligt brev till Göta hovrätt med order om att häradshövdingarna i Värmland inte skulle utfärda lagfarter på mindre hemmansbruk än 1/12 mantal.⁵⁶ Som Wohlin påpekar skiljer sig därmed den värmländska sÄrlagstiftningen markant från den rikstäckande lagstiftningen inte bara vad det gäller besuttenhetsgrÄnsen utan också vad det gäller rÄttsinstrumentets karaktÄr. FÖr fÖrsta gÄngen i svensk lagstiftning stadgas hÄr ett direkt fÖrbud mot lagfarter pÅ obesuttna mantalsdelar.⁵⁷

NÄr besuttenhetsgrÄnsen avskaffades 1747 ersÄtttes den återigen av en villkorlig besuttenhetsprincip, dÄr hÄradsrÄtter och lands-hÖvdingar Ålades att i varje enskilt fall pröva hur smÅ gÅrdsbruk en jordeboksgÅrd skulle vara kapabel att fÖrsörja.⁵⁸

Nybyggnadslagstiftning från vasatid till frihetstid

I Fryksdals hÄrad var kolonisationen pÅ utskogarna omfattande, sÄrskilt i undersÖkningsperiodens inledningskede. DÄrfÖr tillhanda-höll den staliga nybyggnadspolitiken och den dÄrmed samman-hÄngande stadgelagstiftningen viktiga institutionella fÖrutsÄttningar fÖr formeringen av rÅdigheter Över skogar och utmarksresurser. I denna lagstiftning konfronterades bÖndernas hÄvdbaserade rÅdighetsanspråk pÅ avlägsna utskogar med statens regalrÄttsligt motiverade anspråk pÅ samma omrÅden. Nybyggnadslagstiftningen blir också en viktig faktor i konflikter mellan nyanlagda gÅrdars resursbehov och Äldre byars rÄttsanspråk.

⁵⁶ Wohlin, 1912 s. 71. K. Br. 10 september 1723.

⁵⁷ Två År senare tillkommer en stadga med liknande formuleringar fÖr Kopparbergs län. Wohlin, 1912 s. 58 Br. fr. K. maj:t 16 juli 1725. Även om 1684 Års fÖrordning och Övrig rikstäckande lagstiftning ofta getts benÄmningen hemmansklyvningsfÖrbud i sÄvÄl samtida som senare litteratur rymmer den, som Lars Herlitz pÅpekat, inget fÖrbud mot klyvningar, inte heller mot att Äga eller bruka smÅ andelar. Den gav endast en lÖsningsrÄtt fÖr stÖrre delÄgare gentemot dem som brukar fÖr smÅ andelar. Herlitz, 1974 s. 162.

⁵⁸ Wohlin, 1912 s. 109. K. fÖr. 30 juni 1747.

Vasatiden

Valter Elgeskog har formulerat tre grundläggande principer för den nybyggnadspolitik som växer fram med vasatidens formalisering av grundskattesystemet på 1540-talet:⁵⁹

- 1 Hävdandet av kronans regalrättsliga anspråk på obebyggda markområden, allmänningsskogar och ödegårdar.
 - 2 Fri rätt till kolonisation och nyodling så länge den inte är till direkt men för existerande bebyggelse och odlingsverksamhet. Detta gäller inte bara på kronans skogar och allmänningar utan också på bygemenskapernas samfällida utmarker.
 - 3 Ingen rätt för dessa bygemenskaper eller enskilda skattebönder att ta ut avrad av nybyggen anlagda på deras utmarker. Dessa skulle istället skattläggas.
- Till dessa tre principer skulle man kunna lägga ett fjärde element nämligen de omfattande restriktionerna mot hemmansklyvning.

Huvudsyftet var säkerligen att förstärka kronans skatteintäkter genom en ökning av antalet krono- och skattehemman.⁶⁰ Dessa principer innebar emellertid på varje punkt en direkt konfrontation med lokala bondeinstitutioners mer eller mindre etablerade rådighetsanspråk på bysamhävder och allmänningar (i det sista fallet också enskilt brukade inägor). Därför är det måhända inte så märkligt att dessa rättsprinciper ofta visade sig svåra att etablera fullt ut i lokal rättpraxis. Resultatet blev ofta lokala variationer och undantag såväl i författningar som i rättstolkning, variationer som uttrycker kompromisser mellan lokala rådighetsanspråk och centralmaktens regalrättsanspråk.

I ett mandat riktat till fyra norrlandslän 1542 hävdar Gustav Vasa: *"Förty att sådan skogar som obyggda ligga höra Gud, oss och Sveriges krona till ock ingen annan"*. Detta med anledning av att skattebönderna och "bygdelagen" i dessa landskap sägs försöka hävda äganderätt till utmarker på avstånd upp till fem mil från gårdarna.⁶¹

⁵⁹ Elgeskog, 1945 s 28 ff.

⁶⁰ Jmf. Elgeskog, 1945 s. 81. I andra hand kan man måhända också skönja en allmän ambition att uppmuntra en ökad spannmålsproduktion.

⁶¹ Elgeskog, 1945 s. 27. Mandatet till Gästrikland, Hälsingland, Ångermanland och Medelpad den 20 April 1542. (Reg. 14 s, 40ff).

Liknande förhållanden rådde, i varierande grad, på många håll i Sverige och Finland, särskilt i de glesbebyggda och perifert belägna skogsbygderna. Här nyttjades vidsträckta utmarker tämligen extensivt i en mängd olika utmarksnäringar, som säterdrift, mulbete, svedjebruk, lövtäkt, nävertäkt, myrslåtter, pottaske- och tjärbränning, eller jakt och fiske. Var jordmånen lämplig kunde de givetvis också utnyttjas till nyodling. Rådigheter över dessa utmarksresurser hade vanligen etablerats successivt genom hävd. Gränserna mellan olika samfälligheters domäner var ofta vagt och flexibelt definierade.

Det gällde i än högre grad utmarkernas gräns mot ödeskogar och allmänningar. I den mån dessa utmarker kunde röjas för nyodling riskerade dessa inkomster att gå kronans skattkistor förbi om detta fick ske inom ramen för redan befintliga jordeboksgårdar, som kunde utnyttja ett sådant näringsutrymme till hemmansklyvning eller till att anlägga oskattlagda torp. Nu ville statsmakten, med regalrätten som verktyg, sätta en gräns för bysamhävdernas utsträckning i ödeskogarna. Istället skulle dessa användas för att etablera helt nya gårdar som med tiden kunde skattläggas, eller påläggas avrad som kronogårdar.⁶² I ett mandat från 1555 påpekas exempelvis särskilt att bönderna i Värmland och Dalsland lagt under sig stora områden av utmarker och därigenom hindrar dem som vill ta upp nybyggen på ”kronans allmänningar”.⁶³

Problemet för statsmakten var att någon rimlig gräns mellan byarnas utmarker och kronans regalrättsdomän knappast kunde etableras i centrala stadgor. Sådana rågångar kunde bara etableras genom lokala undersökningar baserade på kännedom av specifika historiska och ekonomiska förutsättningar. Här hade bönderna och de lokala juridiska institutionerna ett informationsövertag gentemot statsmakten.

Den andra av de ovannämnda rättsprinciperna kunde då fungera som en kompromiss. Även om statsmakten inte helt kunde motsätta sig de äldre byarnas och gårdarnas anspråk på vissa rådigheter över hävdvunna utmarker, kunde den genomdriva att ny skattlagd bebyggelse anlades på dessa utmarker. Rättsligt kom dessa nybyggen då att betraktas som avgärda byar i förhållande till de äldre bolbyar på vars utmarker de var belägna. Förmodligen hade de avgärda byarna ofta kommit till i samband med arvsskiften där arvingar avstått bördsrätt i bolbyn i utbyte mot rätten att kolonisera på utmarkerna.

⁶² Enligt Elgeskog, 1945 s. 28 not 13 utlovas skattenatur för torp i Värmland som upptas på ”ödemarker” i Reg. 19 s. 76.

⁶³ Elgeskog, 1945 s. 30. not 21.

Det finns dock gott om exempel på att också utomstående tilläts slå sig ner på byarnas utmarker. Förmodligen krävdes då ofta någon form av ersättning till bolbyn i pengar, natura eller tjänster, antingen i form av en engångsbetalning eller genom någon form av periodisk avradsbetalning.

Nytt i vasatidens lagstiftning var att man fränkände bolbyarna rätten att självständigt bestämma vem som skall slå sig ner på utmarkerna. I det ovannämnda mandatet från 1542 förbjuds socknar, bya- och bygdelag eller enstaka gårdar att förhindra nybyggen såvida de inte äger rum på deras egna inägor (*bolstäbder*), ångar eller betesmarker. Sådana formuleringar återkommer i ett flertal kungliga brev och mandat under de efterföljande 100 åren. Följden blev att landshövdingar och fogdar kunde utfärda *nedsättningsbrev* som tillät nybyggare att anlägga avgärdade byar oberoende av bolbyarnas samtycke. Det enda som fordrades var någon form av undersökning som fastslog huruvida nybyggena kunde vara till men för bolbyn eller inte.⁶⁴ De rättsanspråk som staten här reser på skatteböndernas samhävdade utmarker kan ses som en mildare form av regalrättsanspråk jämfört med de mer absoluta som restes på bygde- och häradsallmänningar.

Formuleringen om att nybygget inte får vara till men för bolbyn lämnar ju en hel del utrymme för motstridiga rättstolkningar. Klagomål och invändningar från bolbyar som åberopar sådana men var vanliga. Elgeskog menar att även om myndigheterna fram till mitten på 1600-talet oftast stödde nybyggena i konflikter med bolbyar fanns det också gott om exempel på att man hörsammade böndernas klagomål.⁶⁵ I myndigheternas intresse låg ju också att övervaka så att inte nybyggnationen försvagade de äldre byarnas skattekraft. Bönderna saknade säkerligen inte resurser att hävda sina intressen på lokal nivå. Frågan om utrymme för nybyggen skulle vanligen i första instans behandlas genom utsyning av häradsnämnden. Därtill fanns givetvis en mängd informella möjligheter för bolbyarnas bönder, som ju ofta var mer väletablerade i lokalsamhället, att idka påtryckningar mot nybyggare. I mitt område framstår, som vi skall se, resultatet ofta som kompromisslösningar där nybyggarnas nedsättningsbrev kompletteras med olika former av ersättning till bolbyarna.

⁶⁴ Elgeskog, 1945 s. 30 ff.

⁶⁵ Elgeskog, 1945 s. 25-42 samt s. 81.

Förbudet för skattebönder att uppbära avrad av avgärda byar eller överhuvudtaget att leja ut jord till landbor hade etablerats successivt. Redan i den s.k. Strängnässtadgan 1437 hade kronan försökt begränsa denna rätt så att enbart halva avraden skulle tillfalla bonden medan den andra hälften gick till kronan som skatt. I ett brev till allmogen i Uppland 1541 reduceras bondens del av avraden ytterligare till en fjärdel eller högst en tredjedel, som skulle användas till den egna gårdens underhåll och förbättring.⁶⁶ I ett kungligt brev till fogden på Kronoberg 1549 stadgas ett direkt förbud mot sådan avrad, motiverat med bestämmelser i Kristoffers landslag och senmedeltida stadgor om att ingen bonde fick äga mer jord än vad som krävdes för besuttenhet.⁶⁷ Också denna förordning upprepas i ett flertal kungliga brev till befattningshavare i olika landsändar under de påföljande årtiondena.⁶⁸

Motivet bakom denna lagstiftning framgår av brevvets formulering: "... bonde bör icke skatta bonde, och ingen bonde hava mer jord än han är fullsättes på." Sammanblandningen av begreppen avrad och skatt är symptomatisk för den feodalt anstrukna kamerala ideologi som dominerade inom statbyråkrati och rådsaristokrati från vasatiden till reduktionen. Skillnaden mellan att vara avradsbetalande kronabonde och skattebonde låg främst i ett starkare ärftligt besittningsskydd.⁶⁹ Statens rätt att ta ut grundskatter sågs som i det närmaste likvärdigt med en jordherres ränteägande. Sedan brukarens försörjning och omkostnader avräknats skulle skattegodsets överskott tillfalla staten. De avgärda nybygggena skulle, efter några års skattefrihet under uppbyggnadsfasen, skattläggas som självständiga skattedragare. Avrad till bolbyarna innebar då en inskränkning av det tillgängliga skatteutrymmet. Det var kronan och ingen annan som skulle uppbära skatt/avrad från skattejord.

Även här föreligger ett visst tolkningsutrymme. Stadgorna nämner bara avrad eller landbolega, dvs. periodiskt återkommande ersättning. Däremot sägs ingenting uttryckligt om bolbyarnas rätt att

⁶⁶ K. Br. 15 april 1541. Förs. t. Jordabalk, 1905 s. 340.

⁶⁷ Elgeskog, 1945 s. 36. Elgeskog hänvisar till Strängnässtadgan 1437 och KrLL. KB. XXX § 2. I dessa bestämmelser finns dock inget uttalat förbud mot avradsbetalande landbor på skattejord.

⁶⁸ Tex. K. Br. 26 maj 1551. Fogdeinstruktioner 1563 och 1602. Elgeskog, 1945 s. 40 ff. Även Inger, 1986 s. 10 och Förs. t. Jordabalk, 1905 s. 340.

⁶⁹ Även då innehavet av kronojord överfördes mellan generationerna så var det oftast bara en i en barnkull som kunde överta gården. Arvsrätten till skattejord fördelades på hela syskonkullen men dottrarnas lott räknades som hälften mot sönernas.

ta ut någon form av köpesumma eller annan engångsersättning för att acceptera en avgärda by på sina utmarker. I mitt rättsmaterial från Fryksdal förefaller sådana ersättningar vara vanliga. Några rättsfall ger också antydningar om att periodiska ersättningar av typen avrad eller arrende förekom trots att detta alltså stred mot lagformuleringarna.

Skogsordningarna 1647-1738

Den oreserverat nybyggnadspositiva lagstiftningen vändes mot mitten av 1600-talet i en betydligt mer restriktiv politik. Det var inte längre skattläggningen av nya hemman som hade högsta prioritet utan omsorgen om skogarnas bevarande för bergsbruk, skeppsbyggnation och traditionellet jordbruk. Faran för skogsbrist på grund av tilltagande kolonisation och svedjebränning behandlades redan vid 1638 års riksdag efter proposition från riksrådet.⁷⁰ Riksdagen beslutade att förekomsten av nybyggda ”torp” på häradsallmänningarna och deras inverkan på skogstillgångarna skulle rannsakas av förordnade ”*nissa och beskedliga män*” i samarbete med häradsnämnderna. De som var till skada för skogsbestånden skulle rivas. Vad torp på bysamhävdena anbelangar skulle dessa skiftas mellan byns delägare eller, om de var till men för bolbyarna, rivas. Även om det inte framgår helt klart av formuleringarna förfaller det uppenbart att det med torp här inte åsyftas skattlagda avgärda byar och gårdar utan anläggningar som av någon anledning inte blivit skattlagda. Det kunde bero på att de var helt nyanlagda eller på att de var för små för att skattläggas, men givetvis också på att de uppförts olovligt.⁷¹ Likväl måste beslutet vid 1638 års riksdag ses som en tydlig markering av en mer restriktiv nybyggnadspolitik.⁷² Det var också vid 1638 års riksdag som beslutet fattades om författningen av den skogsordning som skulle komma ut 1647.

⁷⁰ Elgeskog, 1945 s. 81. Här citeras propositionen ur adelns riksdagsprotokoll vol. II: ”... att man mångenstädes där gamla skogar förr hava stått, icke mer kan få en timmerstock, ja som oftast icke haver sin vedbrand, gamla bolbyar till märkelig skada och bergverken, med vilken Gud detta riket enkannerligen välsignat haver, till skada och kanske där det icke i tid hindras, till fördärv och ödeläggning och riket till en obotlig avsaknad.”

⁷¹ Se Rydin, 1855 s. 12.

⁷² I den instruktion för riksjägmästaren som utkom samma år förbjödes all ny torpanläggning på kronans enskilda skogar samt tillsäges om rannsaking över vilka existerande torp som skall få bestå. Se Samzelius, 1915 s. 216-222 särskilt § 16 och § 17.

I skogsordningens åttonde paragraf stadgas ett villkorligt stopp för nya torp eller backstugor på lands- härads- och sockenallmänningar. Endast i undantagsfall där allmänningarna var mycket stora och öde kunde nybyggnationer tillåtas av landshövdingarna efter utsyning i samråd med lagman, häradshövding och häradsnämnd.⁷³ Alla andra som slog sig ned på allmänningarna skulle ”jagas och infångas som andra skadedjur”. I nionde paragrafen behandlas särskilt de finnar som slagit sig ned på de stora skogarna i Västernorrland, Dalarna, Bergslagen och Värmland. Här skulle landshövdingarna med rättsinstitutionernas hjälp utreda om dessa var till skada eller nytta för bergverken. Nyttan torde väl främst ha bestått i att de kunde tillhandahålla träkol, transporter och livsmedel. Om finnarna med sina svedjor utödde kolskogen för bergsbruken skulle de drivas bort och deras gårdar rivas. Nyttan av den finska kolonisationen skulle alltså nu avgöras utifrån bergsbrukens behov snarare än utifrån deras möjlighet att förstärka grundskatterna.

I artonde paragrafen slås fast att inga nya torp eller backstugor får anläggas på oskiftade byägor utan alla delägares fulla samtycke. Därmed går skogsordningen direkt emot den andra av grundprinciperna i vasatidens nybyggervänliga politik. Hade byarna bara förmått att vinna acceptans för sina rådighetsanspråk till utmarkerna kunde nu ingen tvinga dem att acceptera nybyggen inom sina rågångar.⁷⁴

Eftersom den sista principen som förbjöd uttag av landbolega fortfarande gällde innebar denna stadga att incitamenten för nybyggnation på byarnas utmarker blev relativt svaga. De var dock inte obefintliga. Landlegoförbudet, som var oklart formulerat och inte alltid tillämpades, kunde både kringgås och förbigås.⁷⁵ Hur länge förbudet egentligen består är inte helt lätt att fastställa. I den

⁷³ Ett äldre, sedermera reviderat, förslag till skogsordning hade stipulerat ett ovillkorligt förbud mot nya torpanläggningar på allmänningarna. Elgeskog, 1945 s 85.

⁷⁴ Denna rätt var inte oomtvistad. Så sent som i behandlingen av skogsordningen vid 1747 års riksdag föreslogs i riddarhuset att om bönder hade mer odlingsjord än de kunde bruka och inte själva såg till att den blev utnyttjad trots uppmaning från landshövdingen, så skulle denna kunna förordna en utomstående nybyggare vars jord sedan skulle avvitrats från byn och läggas inom egna gränser.

⁷⁵ Elgeskog, 1945 s 129 samt s. 191 not 6. Som Elgeskog framhåller så kan formuleringen av den 17 paragrafen i 1647 års skogsordning också tolkas som att lagstiftaren förutsätter att bolbyn kan ta ut avrad av oskattlagda torp. Elgeskog menar att formuleringen kan antas avspeglå rådande praxis.

historiska genomgång av jordlegolagstiftningen som återfinns som bilaga till lagberedningens förslag till ny jordabalk år 1906 antas att vasatidens stadgor med tiden ofta föll i glömska. Så länge statsmakterna fortsatte att skattlägga nybyggena fanns knappast något utrymme för ytterligare räntebetalningar till bolbyarna. Därmed blev förbudet i praktiken överflödigt. Så småningom skulle rätten att upplåta skattejord mot lega ha erkänts i en Kunglig resolution 1719.⁷⁶ Någon närmare specifikation ges inte, men vad som åsyftas är förmodligen tredje paragrafen i Kungl. Maj:ts resolution på allmogens besvär detta år.⁷⁷ Där framhålls jordägarens rätt att fritt disponera sin egendom och att ta ut jordlega efter överenskommelse med en åbo. Paragrafen behandlar emellertid inte frågan om torplega explicit utan ståndspersoner som låtit sätta åbor på skatteköpt jord. Dock kan den väl ses som en bekräftelse på att lagstiftarna inte längre räknar med ett generellt förbud mot landbolega på skattejord. I den nya jordabalken i 1734 års lag återfinns inte några begränsningar i skattebondens rätt att leja ut sin jord.⁷⁸

Bortsett från möjligheten att tillgodogöra sig avrad fanns det ju ofta starka skäl att låta medarvingar anlägga bördetorp på utmarkerna i utbyte mot arvsrätt till byns inägor. Är utmarkerna samfällda måste emellertid en sådan transaktion godkännas av samtliga intressenter. Här fanns alltså ytterligare ett incitament för utskiftning av utmarkerna.

En viktig hämsko för böndernas benägenhet att frivilligt låta anlägga nybyggen på utmarkerna borde dock ha legat i risken att dessa så småningom skulle komma att skattläggas som avgärda byar. Därmed skulle det totala skattetrycket på jorden öka och utrymmet för eventuella avradsbetalningar till bolbyn kringskäras. Dessutom innebar skattläggningen att bolbyn formellt berövades alla rättsanspråk över nybyggets inägor.

Det förefaller emellertid som om skattläggningar av nybyggen blir allt ovanligare på många håll i landet under 1600-talet. Detta kan, åtminstone delvis, förklaras med stagnerande folkökning i de stora krigens spår och med att en betydande andel av landets lämpliga torpställen tas i bruk som soldat- och ryttartorp. Även i områden där en viss nybyggnation fortskrider på skattehemmanens utmarker kommer den på många håll i allt högre grad att ta formen av

⁷⁶ Försl. t. Jordabalk, 1905 vol. 1, bil. 1 s. 340 ff.

⁷⁷ Modée, 1742-1829 vol. 1, s. 94.

⁷⁸ 1734 års lag, 1934 BB kap. XVI.

oskattlagda torp. När myndigheterna inte själva driver på utvecklingen förefaller också intresset för, eller möjligheterna till, att skattlägga den spontana nybyggnation som faktiskt sker att avta. Med tiden kom bönderna också, genom sina politiska representanter, allt framgångsrikare driva krav på att nybyggnation och nyodling på utmarkerna inte skall medföra nyskattläggning.

Den restriktiva nybyggnadspolitik som inleddes vid 1638 års riksdag och slår igenom med 1647 års skogsordning bestod ett stycke in på frihetstiden. Den kom att präglade också 1664 års skogsordning liksom delar av husesynsordningen 1681 och kulminerade i 1734 års skogsordning. I den senare lagstiftningen gjordes flera förstärkningar av de restriktiva dragen. Här bekräftas visserligen skatteböndernas rätt att anlägga torp, men bara så länge de inte var till skada för bergverk eller manufaktur och under förutsättning att det med tiden skulle kunna skattläggas. För att avgöra detta fordrades särskild undersökning av häradsrätterna, under överinseende av jägeri-, lands- eller bergsbetjänter. I samma paragraf finns emellertid också en lagformulering som pekar framåt mot en mindre restriktiv hållning då man medger att torp får fritt anläggas på ”odugliga mossar” och därefter gå helt fria från skatt.⁷⁹

Frihetstidens liberalisering

Under den senare frihetstiden svänger politiken på nytt i mer nybyggnadspositiv riktning. Nu är det emellertid inte längre entydigt kamerala motiv som ligger bakom, utan snarare en allmänt populationistisk och jordbruksentusiastisk ideologi. Med nyodling skulle spannmålsproduktionen och befolkningen växa; nationen skulle stärkas ekonomiskt och politiskt. Givetvis skulle detta också förstärka statskassans intäkter men då främst i form av personella och indirekta skatter. Ett sätt att understödja en sådan utveckling var att hålla igen på beskattningen av nyodlingar. Denna linje drevs också framgångsrikt av bondeståndets representanter i riksdagen.

Redan under 1720- och 1730-talen framförs vid flera tillfällen klagomål i allmogens besvär över skattläggningen av torp och backstugor. Dessa lämnas obeaktade men vid riksdagarna 1738-42 framlades med större framgång ett flertal välformulerade inlagor av ledande bonderiksdagsmän.⁸⁰ Argumentationen tog först och främst

⁷⁹ Modeer, 1765 § 15, s. 130 ff.

⁸⁰ Elgeskog, 1945 s 190 ff. De viktigaste inläggen var inlämnade av frihetstidens två mest framträdande bonderiksdagsmän Olof Håkansson, Lösens socken

fasta på att nyskattläggningarna utgjorde en inskränkning i skatteböndernas äganderätt vilken en gång för alla blivit skattlagd.⁸¹ Men man framhöll också skattläggningen som kontraproduktiv då bönderna därigenom saknade skäl att genomföra nyodlingar som skulle komma det allmänna till nytta genom folkökning, spannmålsförsörjning, mantalspenningar och förhindrande av skatteförmedlingar.

Argumentationen föll uppenbarligen i god jord, då en allmän skattebefrielse för torp och nyodlingar på skatteböndernas marker proklamerades i resolutionen på allmogens besvär 1743.⁸² I ett Kungligt brev till landshövdingarna 18/2 1757 bekräftas och understryks denna resolution samtidigt som den utökas till att också omfatta kronojord. Samtidigt uppmanas landshövdingarna att på alla vis uppmuntra sådana torpanläggningar.⁸³

Det är också under frihetstiden som nybyggnationen tar ny fart på många håll i landet. Den var alltså precis som under vasatiden understödd och uppmuntrad av statsmakten genom lagstiftning och myndighetsutövning. Politikens motiv och instrument skiljde sig dock på väsentliga områden.

Vasatidens nybyggnadspolitik var kameral och feodal till sin karaktär. Hela överskottet av nyodlingen på krono- och skattejord var ämnad att tillfalla statskassan i form av grundskatter och kronoräntor. Därmed kom politiken också att innebära kon-

Blekinge, bondeståndets talman 1738-62 samt 1769-70 och Josef Hansson, Mossebo socken. i Älvsborg, även han talman 1765-66 och 1771-72.

⁸¹ "... emedan skatteegendomen är en gång för hela hemmanets ägor skattlagd och således intet skäl bör med ny skatt beprövas för vad han genom torps anläggande låter vidare till hemmanets understöd och nytta uppodla." Memorial av Olof Håkansson framlagt vid 1738-39 års riksdag, citerat i Elgeskog, 1945 s 193 ur RA utskottshandlingar 1738-39. Vol. 23.

⁸² Modée, 1742-1829 vol. 3, s. 2076. *Resolution uppå Allmogens allmänna besvär 10/9-1743* § 20. Att skattläggning knappast kan ha varit en överallt vedertagen praxis vid den här tiden torde framgå av resolutionens formulering. "Kongl. Maj:t. finner obilligt at å en och annan ort wid Jord-ransakingar händt det Tårp och andre lägenheter, hwilka genom Skatte bondens flit och idoghet blifwit upptagne och förbättrade, äro Wordne med Räntan till Cronan indragne och och från Skatte-hemmanen skilde, / / ... / / Hwarjore förklarar det Skatte-Allmogen bör, utan särskilt och ny Ränta, blifwa bibehållen wid alla de ägor och tilägor, som till deras Skatte-hemman af ålder lydt och legat, det ware sig redan bygde Tårp och upodlade lägenheter, eller sådane, som hädanefter genom flit och arbete på hemmanens enskilt ägor upodlas."

⁸³ Kongl. Maj:ts bref til samteliga Landshövdingarne angående torps och nybyggens anläggande på hemmansägor. Modée, 1742-1829 vol. 6, s. 4590. I detta brev befrias också torpare på såväl skatte- och krono- som frälsejord från militär utskrivning.

frontationer mellan kungamaktens regalrättsanspråk och böndernas olika anspråk på rådigheter över de obebyggda och obrutna markerna. Det gällde vare sig dessa utgjordes av enskilda utmarker, bysamhävder eller socken-, härads- och landsallmänningar. De regalrättsliga anspråken kunde härledas ur dominiumläran. I skattebondens ärftliga besittningsrätt till jorden ingick rätt till så mycket resurser från utmarkerna som krävdes till husbehov. Kunde utmarkerna genom nyodling föda flera hushåll och dessutom producera ett överskott skulle detta överskott tillfalla kronan.⁸⁴

Den senare frihetstidens näringspolitik har beskrivits som reformmerkantilistisk, närmast fysiokratisk till sin karaktär. Här är det genom skattebefrielse som bönderna skall uppmuntras att upplåta sina utmarker till nya bruknings- och bebyggelseenheter. Politiken avspeglar också en omsvängning i synen på skatteböndernas äganderätt till jord i allmänhet och utmarkerna i synnerhet. Kronan reser inte längre några regalrättsligt motiverade anspråk vare sig på enskilda eller samfälliga utmarker. Skattebönderna ges nu i princip oinskränkt rätt att besluta över hur utmarkerna skall användas för nyodling och kolonisation. Bönderna ges också möjlighet att tillgodogöra sig det överskott som denna kolonisation genererar genom jordlegotransaktioner.⁸⁵ Samtidigt ser vi hur denna förtätning av äganderätten skapat utrymme för en tilltagande social differentiering inom den jordbrukande befolkningen.

Vasatidens nybyggare på skattejorden blev skatte- eller kronobönder. Som brukare av avgärda byar var de inte fullt jämställda med bolbyarnas brukare vad det gäller förfoganderätten över utmarkerna. Det var dock en distinktion som torde ha haft relativt liten betydelse vid denna tid, då utmarksresurserna huvudsakligen brukades för husbehov och då även bolbyarnas rådigheter begränsades av exempelvis regalrätten, skogslagstiftningen och husesynsordningen.

⁸⁴ Ett vanligt argument inom denna linje utgick från att skatteböndernas förfoganderätt (Dominium Utile) över den jord de brukade utgjorde en direkt motprestation för den skatt de betalade till kronan, som hade den överordnade äganderätten (Dominium Directum). Det faktum att utmarksresurserna i många lokala skattläggningsmetoder (dock inte alla) aldrig hade räknats in vid taxeringen av skattekraft kunde då tas som intäkt för att skattebönderna saknade förfoganderätt över dessa resurser även om de, av nåd, hade tillåtits bruka dem för husbehov.

⁸⁵ Elgeskog, 1945 s. 91-93, 190-205. Rantanen, 1997 s. 118 ff. Jutikkala, 1963 s. 261 f.

Frihetstidens nybyggare blir torpare på oskattlagda torp. Som sådana kommer de att konstituera ett socialt skikt av obesuttna jordbrukare skilt från de hemmansägande bönderna. Det innebar inte nödvändigtvis att alla torpare levde under väsentligt knappare omständigheter än alla de som brukade mantalssatt jord. Men de hade ingen rättsligt garanterad besittningsrätt över den jord de brukade. Även om de skulle ha råd hade de ingen möjlighet att köpa loss jorden och avskilja den från stamhemmanet; sådana transaktioner förbjöds i jordabalkens stadganden mot skattskyldig jords minskning.⁸⁶

Tinget, hövdingen och nämnden

De protokollförda rättstvister och uppgörelser som utgör det huvudsakliga empiriska underlaget för denna avhandling tilldrar sig vid Fryksdals häradsting. Officiellt skulle domstolen vara sammansatt av en häradshövding som skulle fungera som domare samt en häradsnämnd bestående av tolv bönder. Rollfördelningen mellan nämnd och häradshövding var oklart formulerad i lagtexten. Än mer oklar är bilden av hur denna rollfördelning fungerade i rättspraxis på olika håll i landet. Formuleringarna i landslagens tingsmannabalk förefaller ha förutsatt att en specifik nämnd utsågs för varje enskilt ärende. Dess uppgift tycks där vara snarlik den engelska juryens, dvs. den avgör sakfrågan medan domaren avgör rättsfrågan. Undersökningar som gjorts av nämndens roll under 1600-talet visar att denna då kommit att bli betydligt mer omfattande även om de regionala skillnaderna var stora. Ofta delade nämnden den dömande och rannsakande funktionen med domaren. I en del fall förefaller nämnden ha fällt domen ensam. Utvecklingen förklaras med att nämnden kom att utvecklas till en fast institution med stark lokal förankring och auktoritet, samtidigt som domarkårens förankring och auktoritet i lokalsamhället med tiden blev allt svagare.⁸⁷

Enligt landslagen skulle kungen välja häradshövding bland tre män som föreslagits av landskapets lagman och häradets bönder. Kandidaterna skulle dessutom vara bosatta i häradet. Under vasatiden upphörde dessa bestämmelser att tillämpas. Häradshövdingsämbeten

⁸⁶ 1734 års lag, 1934 JB kap. 4 § 9. ”Ej må den som å skattskyldig jord sitter, genom köp, skifte, eller å annat sätt, något söndra eller minska av det som därtill med rätta börer.”

⁸⁷ Westman, 1927 s. 5 ff. Ignatius, 1934 s. 1068. Sundin, 1992s. 61. Taussi Sjöberg, 1996 s. 18 samt s. 47 ff. Taussi Sjöberg, 1988.

utdelades av kungamakten som inkomstbringande förläningar till utsocknes boende förtroendemän och gunstlingar. I den mån dessa domare hade juridisk skolning var de ofta redan verksamma vid hovrätten eller som saksförare i städerna. Dessa domare skötte sällan sina uppgifter vid de lantliga häradsrätterna själva utan avlönade vikarier, så kallade lagläsare eller underlagmän, med en mindre andel av sina arvoden.⁸⁸

Häradsnämnderna kom tidigt att institutionaliseras så att en enhetlig nämnd verkade vid samtliga ärenden i ett ting. Ofta återkom samma ledamöter i påföljande ting, så att nämndemannasysslan fick karaktären av ett fast förtroendeuppdrag eller ett ämbete. En av bönderna i nämnden fungerade som ordförande, ofta med titeln ”häradsdomare”. I rättsprotokollen från Fryksdal används beteckningen ”domare”. Protokollen visar också att nämndemannauppdraget ofta rymde betydligt fler sysslor än att döma och rannsaka vid tinget två gånger om året. Mellan tingen kunde nämndemännen ges en mängd uppdrag, som att syna och utmärka gränser⁸⁹ eller att förätta omrevningar, omarronderingar, utmarksskiften och arvsskiften.

Från 1680-talet kom centralmakten att stärka sin kontroll över det lokala rättsväsendet bland annat genom en professionalisering av häradshövdingens ämbetet. Nu stadgades att häradshövdingarna skulle vara bosatta i sina domsagor och själva döma vid tingen.⁹⁰ I rättsmaterialet från Fryksdal är samtliga protokoll utom två signerade av underlagmän fram till hösttinget 1682,⁹¹ därefter på några få undantag när av ordinarie häradshövdingar.

Även om den professionella domarens roll alltså stärktes på lekmannanämndens bekostnad kom den senare att bibehålla ett betydande inflytande över rättsprocessen. I 1734 års lag fastslogs att

⁸⁸ Almquist, 1954 s. 3 ff.

⁸⁹ Om nämndens roll vid syner i samband med gräns- och ägotvister se Almquist, 1923 och 1734 års lag, 1934 JB kap. XIV.

⁹⁰ Ignatius, 1934 s. 1069. Taussi Sjöberg, 1996 s. 51. Tvånget för häradshövdingarna att döma själva stadgas första gången i Karl XI resolution på Adels besvär år 1680.

⁹¹ Almquist, 1987 s. 15 ff. Almquist, 1993 s. 17 f. Almquist, 1998 s. 14. Almquist, 1954 s. 198 ff. Undantagen gäller vår- och hösttinget 1669 då häradshövdingen Henrik Larsson Eding själv satt till doms. Fram till 1670 ingick samtliga härader i Värmland i en gemensam domsaga med en häradshövding. Därefter delades landskapet i Västersysslets och Östersysslets domsaga med varsin häradshövding. Fryksdals härad ingick tillsammans med Ölme, Visnums, Väse, Karlskoga, Kils, och Älvdals härader i den sistnämnda.

häradshövdingen skulle döma tillsammans med nämnden.⁹² Vid oenighet dem emellan krävdes dock en enig nämnd för att dess uppfattning skulle gälla; var nämnden oenig fälde häradshövdingen utslaget.⁹³

I denna avhandling undersökningar har inte maktfördelningen mellan nämnd och häradshövding varit föremål för någon särskild granskning. Vanligen anger inte protokollet vem som faller utslag eller bedriver rannsakan. I en del ärenden sägs att nämnden beslutade, i andra helt enkelt att rätten gjorde det. Som framgår av den undersökning som presenteras i kapitel VI utgörs endast en liten del av tingsärendena av brottmål. Övriga kan beskrivas som civila ärenden, huvudsakligen ekonomiska tvister, uppgörelser eller förrättningar. Rättsprocessen handlar alltså inte främst om att fastslå skuld utan om att lösa och förebygga konflikter. Här förefaller nämndens sakkunskaper och kontaktnät ha varit extra viktiga för att fastställa sedvanerättsliga förhållanden och genomdriva nya regleringar. Så länge saken rörde interna relationer mellan bönder och inte nämnvärt påverkade statsintressen eller viktiga rättsprinciper förefaller det rimligt att i första hand ge böndernas representanter i nämnden ett betydande inflytande över processen. Jag kommer också att ge exempel på att man i den här typen av ärenden ofta upplät ett stort tolkningsutrymme i förhållande till de skrivna lagtexterna. Tingets roll i institutionsbildningsprocessen är alltså både exogen och endogen. Delvis verkar det som en av de viktigaste förmedlarna av statsmaktens och lagstiftarnas maktutövning. Samtidigt utgör det en viktig arena inom lokalsamhället för att lösa konflikter och successivt anpassa lokala egendomsrelationer till förändrade förutsättningar. I bägge fallen förefaller nämndens lokala förankring spela en viktig roll.⁹⁴

Man kan givetvis fråga sig hur representativ nämnden var för häradets bönder. Några klara principer för hur en nämndeman skulle utses anges vare sig i landslagens tingsmannabalk eller i 1734 års rättegångsbalk. Det förefaller som om detta var en fråga som överlämnades åt lokalsamhället. En viss diskussion förekommer dock i de lagförslag och rättsdoktrinära arbeten som läggs fram under 1600- och 1700-talen. Motsättningarna gäller främst huruvida

⁹² 1734 års lag, 1934 RB Kap. I § 1.

⁹³ 1734 års lag, 1934 RB Kap. XXIII § 2.

⁹⁴ Denna utveckling utgör ett övergripande tema i Taussi Sjöberg, 1996 passim. Se också Österberg, 1989 s. 81 ff.

nämnden själv skall förnya sig genom att utse efterträdare då en nämndeman avgår eller dör eller om dessa skall utses av häradshövdingen med nämndens samtycke.⁹⁵

I rättsprotokollen från Fryksdal kan man följa nämndens successiva förnyelse i signaturerna som sätts under protokollen vid varje ting. De sammanställningar som gjorts av Gunnar Almqvist visar att fördelningen av nämndemän mellan socknarna förändras mycket lite över tid. Vanligen ersätts en avgående nämndeman med en från samma socken.⁹⁶ När en ny nämndeman eller häradsdomare antas protokollförs det som ett särskilt ärende i domboken. I dessa protokoll anges ofta att nämnden varit enig. Ingenstans anges att häradshövdingen varit delaktig i beslutet, däriegenom kan man inte utesluta att så varit fallet. Några konflikter kring utnämningarna redovisas inte.⁹⁷

⁹⁵ Westman, 1927 s. 9 ff. I det Rosengrenska lagförslaget från början av 1600-talet angavs att häradshövding, kvarvarande nämnd och härads allmoge gemensamt skulle utse nya nämndemän.

⁹⁶ I Almqvist, 1987 s. 19. Almqvist, 1993 s. 19 och Almqvist, 1998 s. 15 Nämndemännen var manliga hushållsföreståndare för bondehushåll. I det skattejordsdominerade Fryksdals härad var de alla skattebönder.

⁹⁷ Som typexempel kan anföras protokollet från hösttinget år 1697: *”Domaren beskedlige Olof Jansson i Ås som förmedelst ålderdom samma ämbete ej längre orkade förestå togo sitt avsked ifrån rätten, fördenskull i dess ställe förordnades med nämndens enbälliga samtycke nämndemannen Per Olsson i By; sedan efter nämndeman Bryngel i Rud genom döden avgången var, att således, och förmedelst förbemälte domares dimmision tvänne personer uti nämndens laga antal fattades; alltså till nämndemän i samma ställe förordnades Nils Olsson i Ås och Ingemar Jönsson i Fölsvik, som efter avlagda nämndemannaeder sig i nämnden nedsatte.”* Fryksdals övre hr. AIa: vol. 8, fol. 54v. (1697 Ht-1). Den ena av de nya nämndemännen, Nils Olsson i Ås, kommer alltså från samma by som den avgående häradsdomaren Olof Jansson; förmodligen är de far och son.

IV

Ett gränsområde i expansion

”Må allt gå dem väl som bo däruppe vid den långa sjön och de blåa bergen. Det är några av deras minnen jag nu går att skildra”

Selma Lagerlöf; *Gösta Berlings saga*.

Fryksdals härad omfattar området runt den mellersta och den översta av de tre avlånga Frykensärens dalgång, som sträcker sig från mellersta till norra Värmland. Vid undersökningsperiodens början består häradet av endast fyra socknar: Ämtervik, Sunne, Lysvik och Fryksände. Under 1600-talets senare hälft delas Ämtervik i Östra och Västra Ämtervik och från Sunne avskiljs Gräsmarks socken.¹ År 1745 delas häradet i två tingslag: Ett övre för Lysvik och Fryksände, ett nedre för Sunne, Gräsmark och de två Ämterviksocknarna. Det var ett utpräglat skattejordsområde. Av den totala summan på 147,5 mantal utgjordes bara 3,3 % av frälse- och 6,6 % av kronomantal. Under en kortare period, från ca 1650 fram till reduktionen 1682, var en betydligt större andel av häradets jordemantal förpantat eller förlänat som skattefrälse.² Detta förhållande spelar dock inte någon påtaglig roll i de undersökningar som presenteras här.

¹ Från Fryksände avskiljs senare under 1700- och 1800-talet Östmarks, Vitsands och Lekvattnets socknar.

² Bladh, 1995 s. 136.

Området är en skogsbygd som kom att präglas av kolonisation och demografisk expansion från slutet av 1500-talet och vidare under hela min undersökningsperiod.³ Härifrån visar området en del gemensamma drag med de *frontier*-regioner som kom att utgöra förebilder för många klassiska property rights-modeller.⁴

En betydande del av befolkningsexpansionen under periodens inledning kan hänföras till den så kallade savolaxiska migrationen. Alltså den omfattande invandringen från östra Finland till Värmlands skogsbygder och angränsande områden i Västmanland, Dalarna och Norge ca 1570-1660. I de mer centrala delarna av Fryksdals härad torde den savolaxiska bosättningen ha varit liten, men den svedjebruksteknik som immigranterna förde med sig kan ha bidragit till att skogsmarkerna fick en ökad ekonomisk betydelse även där.⁵ Det var en teknik som erbjöd hög avkastning såväl på arbetsinsatser som utsäde, men som givetvis krävde betydande insatser i form av skogsmark. I den mån sådan fanns erbjöd denna teknik ett gott komplement till de traditionella formerna för åkerbruk och boskapsskötsel. Då odlingen på svedjan upphörde 3-4 år efter den första skörden fick man goda sommarbeten för en lång tid framöver.⁶

Graden av marknadsintegration torde vara en minst lika viktig bakgrundsfaktor för förståelsen av såväl rådgighetsstrukturernas omvandling som den demografiska expansionen och den tekniska utvecklingen. Så länge resurserna på de samägda utäggorna huvudsakligen nyttjas för husbehov finns det en naturlig reglering av gårdarnas och hushållens omfattning vilken i sista hand begränsades utifrån storleken på inäggorna som ju, i betydligt högre grad, kontrollerades individuellt. När resurserna från skogen går att realisera på en marknad blir problemet med externaliteter i kollektiva rådgigheter mer påtagligt.

I dessa trakter är det framförallt järnbruken och timmerhandeln som brukar framhållas som katalysatorer i framväxten av mer marknadsorienterade ekonomier. Här spelar skogsresurserna en

³ Delar av häradet hade mer eller mindre ödelagts under nordiska sjuårskriget på 1560-talet.

⁴ Se t.ex. Anderson & Hill, 1975. Också Rantanen, 1997 s. 13-21 särsk. not 42.

⁵ Svedjetekniken var ju inte okänd i Sverige före denna tid men den *Huutha*-teknik som Savolaxarna förde med sig innebar en klar utveckling. Nilsson, 1950 s. 40 menar att den ringa rågodlingen i Värmland i början av 1600-talet tyder på att svedjandet inte kan ha spelat någon roll vid denna tid. Han anför också samtida uttalanden som tyder på samma sak. Se även Myrdal & Söderberg, 1991 s. 356 ff.

⁶ Bladh, 1995 s. 157 ff.

avgörande roll. I början av 1690-talet privilegierades åtta medelstora stångjärnsbruk i Sunne och Fryksände.⁷ Därtill kommer det stora brukskomplexet i Ransäter beläget i Kils härad men alldeles på gränsen till Sunne socken.⁸ Brukens och brukspatronernas affärer tar därefter upp en betydande del av utrymmet i domboken. Det handlar om upplåtelser av hammarplatser och fallrättigheter, överenskommelser och kontrakt för kol- och vedleveranser, köp av hemmansdelar eller hela skattehemman i brukens närområden och en omfattande skuldsättning med pantförskrivningar till bruken. Tillgången på skog var, vid sidan om vattenkraft, den viktigaste lokaliseringsfaktorn för järnbruken i Fryksdalsområdet. Allmänt medför bruksetableringen en tilltagande relativ knapphet på skog och andra utmarksresurser samt en växande medvetenhet om dessa resursers marknadsvärde och vikten av att bevaka dem. Så småningom uppstår också konflikter mellan brukens anspråk på uppköpsmonopol över avgränsade koltäkter och böndernas krav på fri kolhandel från sina skatteskogar. Järnbruksexpansionen och dess betydelse för den institutionella omvandlingen i området kommer att presenteras mer ingående i avhandlingens sjunde kapitel.

I järnbrukens spår följer så småningom också en expanderande timmermarknad. På 1750-talet, då mina undersökningar avslutas, låg dock den kommersiella timmerhanteringen i området fortfarande i sin linda.

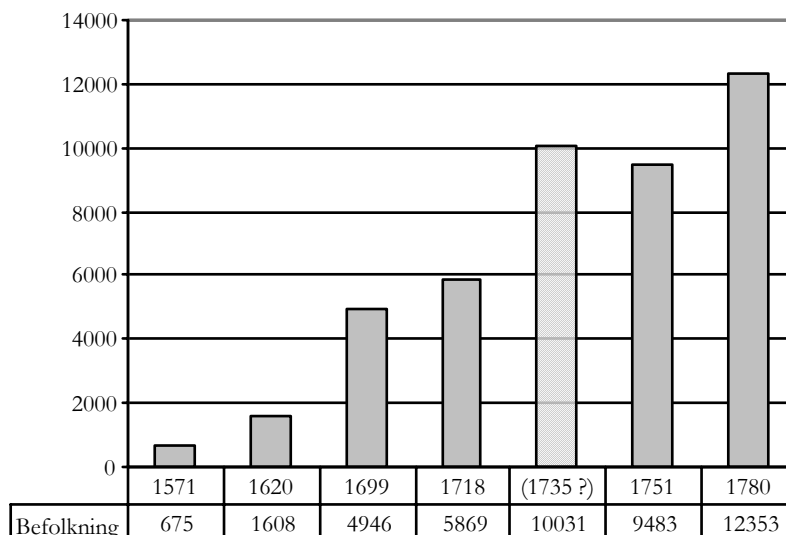
Befolkningsutveckling

Det är först vid mitten av 1700-talet, med tabellverkets statistik och dess underlag i församlingarnas befolkningstabeller, som vi kan få en säkerställd bild av befolkningstalen i området. Dessförinnan kan skattningar göras med hjälp av skattelängder och kyrkobokföring. Sammanställningar över större regioner som län eller stift kan fördelas på socknar genom antaganden om överensstämmelser i den genomsnittliga storleken på de hushåll som återges i skattelängderna. Lennart Palm har nyligen färdigställt ett försök att utifrån sådana

⁷ Medelstora innebär här en privilegierad årlig produktion på 500-1000 skeppund bergsvikt. Se tex. Bredefeldt, 1994 bilaga 1.

⁸ På 1740-talet inleds en ny expansionsfas då ytterligare sex järnbruk anläggs och den tillåtna årliga stångjärnsproduktionen ökar med nästan 70 procent. Samtidigt introduceras manufaktursmidet som en ny produktionsgren inom järnhanteringen.

Diagram 4.1. *Skattad och statistisk folkmängd i Fryksdals härad, valda år 1571-1780 (enligt Palm)*

Källa: Palm, 2000 s. 331 f.

skattningar i såväl egna som andras undersökningar komplettera den svenska befolkningsstatistiken från 1749 med några nedslagsår bakåt i tiden, med startpunkt i den första Älvsborgs lösen år 1571. Det är Pals siffror för socknarna i Värmlands län som ligger till grund för mitt resonemang kring befolkningsutvecklingen i Fryksdals härad.⁹ I diagram 4.1. har Pals befolkningstal för socknarna i Fryksdals härad summerats. Staplarna för 1751 och 1780 återger alltså tabellverkets statistik medan de övriga bygger på skattningar.

Siffrorna rymmer osäkerheter som kanske skulle kunna reduceras genom en mer arbetskrävande analys av det lokala källmaterialet. En sådan insats torde dock inte vara nödvändig för att uppfylla syftet med detta resonemang, nämligen att övergripande relatera omfattningen av områdets långsiktiga befolkningstillväxt till den regionala omgivningen och till den nationella utvecklingen. I så fall utgör Pals skattningar det bästa tillgängliga underlaget.

Det kan dock vara på sin plats med ett par påpekanden och reservationer. Den befolkningskulmen som framträder 1735 förefaller orimlig. Skulle siffrorna stämma får vi en årlig befolkningstillväxt på 3,2 % mellan 1718 och 1735 vilket ger en ökning med

⁹ Palm, 2000 s. 330-335.

drygt 71 % på sjutton år följt av en minskning med 6 %, eller 0,35 % om året, fram till 1751. I Sunne, som blir den mest extrema socknen, skulle befolkningstillväxten ha varit 4,34 % per år 1718-35 följt av en årlig minskning på 1,33 %. Det innebär en dryg fördubbling av befolkningen på sjutton år följt av nästan 20 % minskning den åtföljande sextonårsperioden. Det finns ingenting i det material som jag har tillgång till som tyder på en så exceptionell demografisk expansion följt av en likaledes extrem befolkningsminskning.

Här har Palm använt Eli Heckschers beräkningar som underlag.¹⁰ Siffrorna har genererats genom bakåträkning av tabellverkets länssiffror från 1749 där man stegvis, år för år, subtraherat nettot av de döds- och födelsetal som återges i kyrkobokföringen. Heckscher påpekar själv att denna metod ger ett förvridet resultat i områden med ett positivt eller negativt migrationsnetto. I områden med hög inflyttning blir de framräknade siffrorna för höga eftersom många av dem som dör i området inte är födda där.¹¹ Förmodligen är det detta som får ett så stort genomslag i Värmlands expanderande järnbruksbygder. För det långsiktiga resultatet saknar det dock betydelse. Palm föreslår själv att interpoleringar mellan 1718 och 1751, i många fall, kan ge en säkrare bild av befolkningsstorleken än hans beräkningar utifrån Heckscher.¹² Jag har därför valt att utesluta sifferkolumnen för 1735 i de beräkningar av årlig befolkningstillväxt som ligger till grund för diagram 4.2.

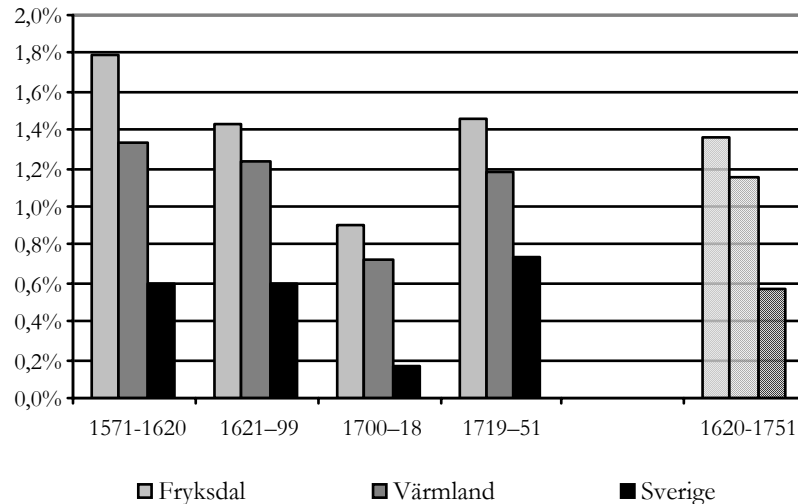
Även den första perioden i Palms siffror visar på anmärkningsvärt hög tillväxt; 1,79 % om året mellan 1571 och 1620. Väljer vi att bortse från 1735 blir det den högsta tillväxttakten av samtliga perioder mellan Palms nedslag fram till 1780. Detta skulle möjligen kunna förklaras utifrån de extrema förhållanden som råder i västra Värmland under utgångsåret 1571. Nordiska sjuårskriget (1563-1570) fick svåra konsekvenser i framförallt västra Värmland. Några övergripande kvantifieringar har inte gjorts men det finns samtida rapporter och lokala undersökningar som antyder att uppemot 75%

¹⁰ Heckscher, 1936.

¹¹ Heckscher, 1936 s. 262. Här används Stockholm som exempel: Där visar längderna ett dödlighetsöverskott på ca 30 000 personer mellan 1720 och 1748. Räknar vi detta som en befolkningsminskning skulle staden alltså ha haft 30 000 innevånare fler 1720 än 1748. Inflyttningen medräknad förmodar dock Heckscher att staden inte alls upplevde någon befolkningsminskning, utan snarare en ökning.

¹² Palm, 2000 s. 46.

Diagram 4.2. *Genomsnittlig årlig befolkningstillväxt i Fryksdals härad, Värmland och Sverige enligt skattad och statistisk folkmängd 1620-1751, samt fyra perioder 1571-1751*

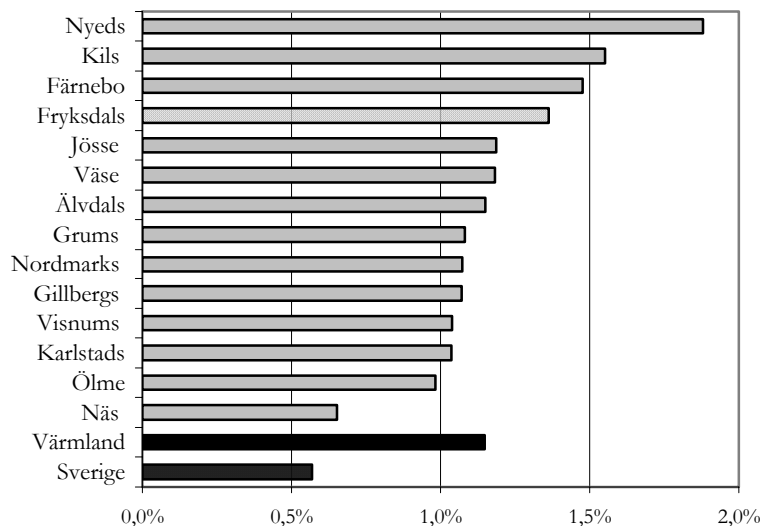
Källa: Palm, 2000 s. 331 f.

av gårdarna i Västersysslet plundrades under två raidar 1566 och 1568.¹³ I så fall är det ju inte märkligt om befolkningssiffrorna för 1571 blir låga. Tillväxten under den påföljande 50-årsperioden blir då delvis en återhämtnings- och återuppbyggnadsfas. Om befolkningssiffrorna i västra Värmland 1571 utgör ett historiskt lågvattenmärke blir de ju inte heller den mest lämpliga startpunkten för en analys av långsiktig demografisk utveckling.

För att kunna jämföra tillväxten under olika perioder och relatera den till utvecklingen i andra områden har jag räknat om Palms absoluta befolkningstal till årlig procentuell tillväxt. Då finner vi att enligt dessa skattningar växer Värmlands befolkning med igenomsnitt 1,15 procent om året mellan 1620 och 1751. Bortser vi från Stockholms stad är det den i särklass snabbaste folkökningen bland Sveriges län under perioden. Siffran kan jämföras med 0,75 % för Kalmar län som var det näst snabbast växande, eller 0,57 % för hela Sverige. I Fryksdals härad var motsvarande siffra 1,36 %. Befolkningstillväxten i området ligger betydligt över det värmländska genomsnittet mellan samtliga nedslagsår.

¹³ Nilsson, 1950 s. 14 f. samt Matsson, 1998 s. 35.

Diagram 4.3. *Genomsnittlig årlig befolkningstillväxt fördelad på häradena i Värmlands län 1620-1751*

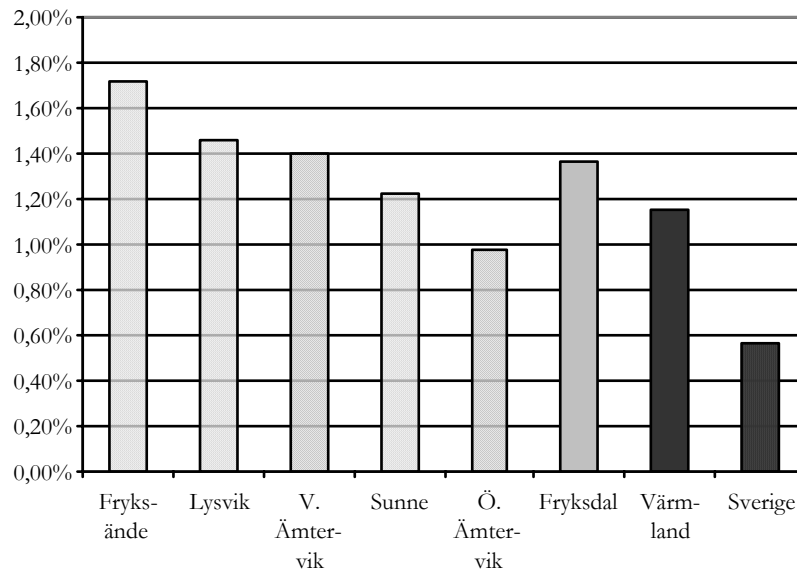

Källa: Palm, 2000 s. 331 f.

Även med Värmlandsmått är folkökningen i undersökningsområdet alltså hög, men inte extrem. Som framgår av diagram 4.3. växer befolkningstalen ännu snabbare i Nyeds och Kils härad där många stora stångjärnsbruk etablerades tidigt, liksom i Färnebo härad som omfattade stora delar av den gamla bergslagsbygden runt Filipstad.

Genom att dela upp tillväxttalen på socknar i diagram 3.4. får vi en viss överblick över hur befolkningstillväxten fördelar sig på olika områden. Snabbast växer befolkningen i de från början glest befolkade marginalområdena i häradets norra och västra delar. Allra snabbast i det vidsträckta Fryksände, som trots att det omfattar nästan hälften av häradets areal inte hyser mer än 22% av befolkningen enligt Palms skattning för 1620, men 34% 1751. Här etableras också tre stångjärnsbruk på 1690-talet. Sunne, vars centrala jordbruksbygder kring sjöarna var betydligt mer tätbefolkade vid periodens inledning, växer inte lika snabbt trots att merparten av järnbruken är lokaliserade här, och trots att dessa befolkningssiffror innefattar kolonisationsområdena i det som kom att bli Gräsmarks socken. Även Sunne ligger dock över det höga värmländska genomsnittet. I ett jämförande svenskt perspektiv måste samtliga socknar i häradet beskrivas som demografiskt expansiva.

Diagram 4.4. *Genomsnittlig årlig befolkningstillväxt enligt skattad och statistisk folkmängd fördelad på socknarna i Fryksdals härad 1620-1751*

Källa: Palm, 2000 s. 331 f.

Varför så snabb folkökning?

Enligt Palms skattningar har befolkningstalen i Fryksdals härad mer än sexfaldigats mellan 1620 och 1751, mellan 1571 och 1780 har de mer än artonfaldigats. Denna snabba befolkningstillväxt utgör en av grundförutsättningarna för den omvandlingsprocess som jag skall studera.

Det förefaller rimligt att koppla delar av folkökningen till den industriella utvecklingen inom stångjärnsproduktionen. Nya inkomstkällor innebär att den agrara försörjningen i allt mindre grad sätter gränsen för hur stor befolkning området kan föda. Redan innan några permanenta järnbruk hade etablerats i området bidrog arbetsvandringar, körslor och oxdrifter till bergslagsdistrikten till fryksdalsområdets försörjningsbas. I bilaga 1 presenteras en försiktig beräkning av den samlade direkta arbetskraftsåtgången för den privilegierade stångjärnsproduktionen i häradet. Enligt dessa beräkningar skulle detta behov motsvara ca 10 % av den totala och ca 20 % av den manliga arbetskraften i de två brukssocknarna Fryksände och Sunne. Endast ca 20 % av denna beräknade arbets-

kraftsåtgång förbrukades dock i själva stångjärnsmidet. Övriga insatser bestod av transporttjänster och kolleveranser som utfördes av traktens bönder. Vi vet att området vid mitten av 1700-talet importerade en del av sin spannmålskonsumtion. Emellertid förefaller det framförallt ha varit skatteutlagorna som täcktes från andra inkomstkällor än jordbruket.¹⁴

Redan före järnproduktionens genombrott hade importerade tekniska innovationer inom svedjebruket möjliggjort ett nyttjande av de magra skogsmoränerna i områdets utkanter för spannmålsodling i kombination med kreatursdrift. Denna teknikimport utgjorde själva grunden för den svedjefinska immigrationen.

Med all säkerhet gynnades befolkningsutvecklingen i området också av den statliga politiken. Genom landshövdingarnas nedsättningsbrev och skattebefrielser i uppbyggnadsskedet underlättades immigrationen. På sikt förväntades nyodling och kolonisation generera högre skatteintäkter. Dessutom hade erfarenheterna från sjuårskriget visat på faran med glesbebyggda gränsområden. Genom att uppmuntra bosättning i skogstrakterna ville man förhindra att de användes som uppmarschområden för plundrande arméer. Detta var också ett av argumenten bakom de generösa undantagsbestämmelser som underlättade hemmansklyvningen i Värmland. Den militära utskrivningen i bruksområdena var dessutom förhållandevis måttlig, vilket brukar förklaras med att statsmakterna ville skydda den gynnade bruksnäringen från arbetskraftsbrist.

Själva konstruktionen och den historiska framväxten av grundskattesystemet tenderade antagligen också att gynna de sent befolkade marginalområdena. När systemet etablerades under 1500-talet var större delen av Fryksdalen fortfarande ytterst glest befolkad. Följaktligen blev området också glest på jordemantal. Med nyodling och bebyggelseutveckling följer visserligen också en viss nyskattläggning, men den är säkerligen inte proportionerlig mot de inkomster som genereras. Följaktligen kommer produktionen i dessa områden med tiden att bli förhållandevis lågt beskattad, vilket i sin tur kan skapa utrymme för ytterligare befolkningstillväxt.¹⁵

¹⁴ Mörner, 1952 s 133, 135, 137, 140, 142 och 144 f.

¹⁵ I samband med de hemmansvärderingar som följde på 1810 års bevillningsförordning framhåller landshövdingen af Vibeli i polemik med Nordmarks härads taxeringskommitté och dess ordförande bonderiksdagsmannen Peder Svartengren att: ”*Vi veta allmänt att hemmanen i Värmland emot andra provinser i riket äro 3, 4 och 6 dubbelt så stora*”. Åkerman, 1967 s. 45 f.

Tabell 4.1. *Mantalsrelaterad befolkningstäthet i Fryksdals härad år 1751*

Socknar	Befolkning	Jordemantal	Bef/Jmtl
Fryksände	3250	26,22	124
Lysvik	803	9,89	81
Sunne & Gräsmark	3930	79,26	50
Västra Ämtervik	677	11,71	58
Östra Ämtervik	823	20,48	40
Summa	9483	147,56	64

Källa: Palm, 2000 s. 331 f. OiV., 1923.

Lage Rosengren har i en nyligen utkommen avhandling diskuterat sambandet mellan låg befolkningstäthet i skogsbygder och låga grundskatter vid 1700-talets mitt. Skogsbygderna var visserligen glest befolkade men de var ännu glesare på jordemantal. Genom att dividera befolkningstalet med det summerade jordemantalet i ett område får man fram en kvot som Rosengren (med hänvisning till Lars Herlitz) betecknar som *mantalsrelaterad befolkningstäthet*. Om vi bortser från den komplikation som ligger i att en liten del av befolkningen är verksam helt utanför agrarsektorn ger den mantalsrelaterade befolkningstätheten relationen mellan markens faktiska bärkraft och dess taxering.

Grundskatternas skattetryck kan alltså beskrivas som omvänt proportionerligt mot den mantalsrelaterade befolkningstätheten. Rosengrens beräkningar från Kinne härad i Skaraborg år 1766 visar att i de glest befolkade skogssocknarna var den mantalsrelaterade befolkningstätheten hög och skattetrycket följaktligen lågt. Lågst var skattetrycket i skogsbygdssocken Forshem där kvoten befolkning/jordemantal blev 38. Den lägsta kvoten, 17, beräknades för det mer intensivt uppodlade och skogfattiga Västerplana. Genomsnittssiffran för hela Gudhems härad var 29.¹⁶ Jämför vi dessa siffror med befolkningstalen och det summerade jordemantalet i Fryksdals härad i tabell 4.1. framstår dock den mantalsrelaterade befolkningstätheten som betydligt mer extrem i detta område. Kvoten för häradet som helhet är mer än dubbelt så stor som för Gudhems härad och nästan 70 % högre än motsvarande siffra för Forshems socken. Föga förvånande blir den mantalsrelaterade befolkningstätheten högst i de

¹⁶ Rosengren, 2001 s. 24 ff. och tabell 2..2.

socknar som har haft den högsta folkökningen sedan grundskattesystemet etablerades. Allra högst var den i det ursprungligen ytterst glesbefolkade men snabbt växande Fryksände.

Bebyggelseutveckling

En annan aspekt av det demografiska förloppet utgörs av bebyggelseutvecklingen. Dess påverkan på den relativa knappheten på jord och naturresurser, och därmed på rådigheter och rättsuppfattningar knutna till dessa resurser, är på många sätt mer konkret och direkt än folkökningen.

Liksom i ovanstående diskussion kring befolkningsutvecklingen utgör nedanstående resonemang inget försök till en uttömmande utredning. Syftet är att göra en approximativ uppskattning av den långsiktiga utvecklingen relaterad till andra områden i landet under jämförbara perioder.

Begrepp

För att underlätta ett sådant resonemang följer först en kortfattad begreppsdefinition kring de grundläggande bebyggelseenheter i det kamerala källmaterialet.

Från och med 1540-talet började kronans fogdeförvaltning föra kontinuerliga så kallade *jordböcker* vilka fungerade som verifikationslängder för uppbörden av de stående grundskatterna (den årliga räntan). I dessa längder listades skattedragare under beteckningarna *gårdar*, *hemman*, *mantal* eller helt enkelt bönder. För varje sådan gård uppräknades de skattepersedlar som årligen skulle erläggas till kronan. Inte bara skatteböndernas gårdar utan också krono- kyrko- och frälsegårdar registrerades i jordböckerna.¹⁷

Med tiden kom begreppet mantal i jordeboken att genomgå en betydelseförskjutning så att det inte längre står för antalet skattlagda gårdar utan för en taxering av gårdarnas besuttenhetsgrad eller relativa skattekraft. Redan i de äldsta jordböckerna görs skillnad mellan hela och halva bönder samt fjärdingstorpere. Med tiden kom

¹⁷ För krono- och kyrkoböndernas del registrerades avrad till kronan. De senares ränta var indragen till kronan. Frälsejorden var befriad från merparten av jordskatterna. Landborna som brukade den betalade istället avrad till jordherrarna. Förutom detta erlade de skatter till kronan i form av sk. årliga fordringar samt kungs- och biskopsfordringar. Prästgårdar och adelns sätesgårdar var däremot ofta uteslutna ur de äldre jordböckerna.

mantalsbegreppet att kopplas till denna gradering så att gårdarnas sades vara mantalssatta efter en skala från 1 fullt mantal och neråt (1/2, 1/3 osv.) Detta mått kommer här att ges beteckningen *jordemantal* (för att skilja det från det befolkningsmantal som återfinns i mantalslängderna över de personanknutna skatterna). Det sammanlagda jordemantalet kommer alltså inte att vara liktydigt med det sammanlagda antalet skattlagda enheter (*gårdetalet*).¹⁸

Man kan dock inte ta för givet att de enheter som registreras i jordeboken är liktydiga med enskilda gårdar brukade av ett bondehushåll. Begreppet gård i jordeboken bör förstås som en i första hand kameral enhet. Redan tidigt finns belägg för att dessa kamerala gårdar är uppdelade på mer än ett bondehushåll. Att en enda bonde är uppsatt som skattebetalare i jordeboken betyder då bara att denne ansvarar för erläggandet av den gemensamma skatten.¹⁹ Jag kommer att använda begreppet *jordeboksgård* för de gårdsenheter som anges i jordeboken.²⁰ För de verkliga brukningsenheterna kommer jag att använda begreppet *gårdsbruk*.²¹ Genom en tilltagande *hemmansklyvning* kom antalet gårdsbruk per jordeboksgård med tiden att öka på många håll.

Ofta anges flera jordeboksgårdar under ett och samma ortsnamn i jordeböckerna. I den svenska bebyggelsehistoriska forskning som främst bedrivits av kulturgeografer har sådana förhållanden ofta kommit att utgöra ett grundkriterium för begreppet *by*.²² Vanligen innebär det också en hög grad av samverkan mellan bönderna på dessa jordeboksgårdar: ägoblandning på inägor, gemensamma utmarker, gemensamma hägnader, etc. Gårdsbruken ingår i ett byalag, på sina håll regleras deras andelar av gemensamma rådigheter av ett byamål. Jordeboksgårdar som ligger för sig med egna ortsnamn definieras med denna begreppsapparat som ensamgårdar, detta trots att de efter hemmansklyvningar kan rymma ett flertal gårdsbruk. Med dessa kriterier skulle det inte finnas några byar alls i mitt undersökningsområde där samtliga jordeboksgårdar utgör separata enheter med egna Orts- eller gårdsnamn, skattlagda till mellan 1 och 1/8 mantal.

¹⁸ Fyra gårdar med jordemantalet $(1)+(1/2)+(1/4)+(1/4)$ ger exempelvis summan två mantal.

¹⁹ Larsson, 1972 s. 36 f.

²⁰ Andra vanliga benämningar är *hemman*, *jordeboksenhet*, och *kameral gård*.

²¹ Andra vanliga benämningar är *brukningsenhet*, *brukningsgård* och *hemmansbruk*.

²² Widgren, 1997 s. 40.

Däremot finns det exempel på jordeboksgårdar vars inägor gränsar till varandra och därmed bildar en sammanhållen bebyggelse av bykaraktär. I Sigurd Erixons undersökning av ”svenska byar utan systematisk reglering” inbegrips sådan bebyggelse under beteckningen *särhågnade byar*. Flera av Erixons värmländska exempel är hämtade just från detta område.²³ Dessa saknar dock gemensamma ortnamn och endast i ett fall har jag funnit tecken på att ett sådant gårdskonglomerat har tillämpat ägoblandning mellan de olika jordeboksgårdarnas inägor.²⁴ Däremot har de ofta samhävd i utmarker och vissa hägnader och fågator gemensamt.

Jag kommer dock att använda en vidare definition av begreppet by, vilken innefattar även enstaka jordeboksgårdar med mer än ett gårdsbruk. För de ensamliggande okluvna gårdsbruk som utgör en egen jordeboksgård kommer jag att använda beteckningen *ensambruk*. Som jag ser det är det inte rimligt att låsa bybegreppet vid en kameral struktur som etablerades vid mitten av 1500-talet och som i mycket liten grad påverkats av den senare demografiska utvecklingen. Under första halvan av 1700-talet omfattade flera av de äldsta jordeboksgårdarna i området 10-20 gårdsbruk. Andra var förvisso mindre men även här förekommer ägoblandning, samhävd och andra samverkansformer som vi förknippar med byorganisationer. De rådigheter och skyldigheter som var knutna till de enskilda brukarna reglerades inte av byamål men av skattetal, dvs. av de olika brukningsdelarnas andel av den gemensamma skatten. I rättsärenden och andra angelägenheter agerar brukarna ofta gemensamt, som en juridisk person. Begrepp som byalaget ersätts då av beteckningar som ”byns åbor” eller ”grannarna i hemmanet”. I domböcker och andra samtida källor används också ofta begreppet by, omväxlande med gård och hemman, som beteckning på framförallt de större jordeboksgårdarna.

Bebyggelseutvecklingen på mantalsatt jord kan då sägas uppträda i två former. Dels som anläggningen av nya jordeboksgårdar vilken

²³ Erixon definierar tre former av särhågnade byar: *strandradbyar*, *mötbyar* och *fogbyar*. I Fryksdals härad ger han exempel på alla tre formerna: Backa, Åsegård och Skäggegård i Lysviks socken bildar en strandradby; Skinnerud, Bäckén och Högforsen i Sunne en mötby medan Söderåna, Kärråna och Lille Torp i Sunne utgör en fogby. Erixon, 1960 s. 130-134 samt 199-205. Jmf också Nilsson, 1950 s 93 ff. och Widgren, 1997 s 49 ff.

²⁴ Det gäller Västra Näs, Sandviken, Hult, och Stenserud i Gräsmarks socken se kap. IX s. 272.

med viss eftersläpning kommer att kunna följas som *nyskattläggning* i jordeboken.²⁵ Dels som *hemmanssklyvning* då redan existerande jordeboksgårdar delas upp på fler gårdsbruk. I mitt område där de nya jordeboksgårdarna alltid anläggs vid sidan av existerande bebyggelse kan nyskattläggningen också sägas avspegla en successiv *kolonisationsprocess* där nya odlingar röjs och bebyggelse anläggs på vad som tidigare varit utmarker.

Med tiden kommer kolonisationen i området också att omfatta jord som aldrig sätts i mantal, då allt fler oskattlagda torp anläggs på de äldre byarnas utmarker. Denna torpkolonisation kan då ses som en tredje form för bebyggelseutvecklingen i undersökningsområdet.

Nyskattläggning

Den första egentliga jordeboken, från 1540, upptar 105 jordeboksgårdar i Fryksdals härad.²⁶ De flesta, 83 stycken, skattlades som ett fullt mantal, bara nio taxerades till mindre än ett halvt. För Värmland finns också en äldre skattebok från 1503 som är mycket snarlik den yngre jordeboken till sin uppbyggnad.²⁷ Redan här finns 80 av gårdarna från 1540 års längd upptagna.²⁸ I den äldre längden redovisas dock inte några avgifter för landbor på kyrko- och frälsegods. Då 16 av de gårdar som saknas i den äldre skatteboken skattar som just landbor i den yngre jordeboken finns det knappast någon anledning att anta att just dessa skulle vara upptagna under mellanperioden. Återstår alltså endast nio nytillkomna skattegårdar i 1540 års jordebok.²⁹ Nyskattläggningen förblir tämligen modest fram till 1580, åtminstone i jämförelse med den efterföljande åttioårsperioden fram till 1660 då antalet jordeboksgårdar ökar från 126 till 279 stycken. Efter en avtrappningsperiod med endast åtta skattläggningar mellan 1660. och 1686 upphör nyskattläggningen helt under nästan 60 års tid. När den sedan återupptas gäller det endast fem sporadiska fall mellan 1743 och 1754.

²⁵ Den vanliga principen i området var att nybyggen skulle beviljas 6 års skattefrihet.

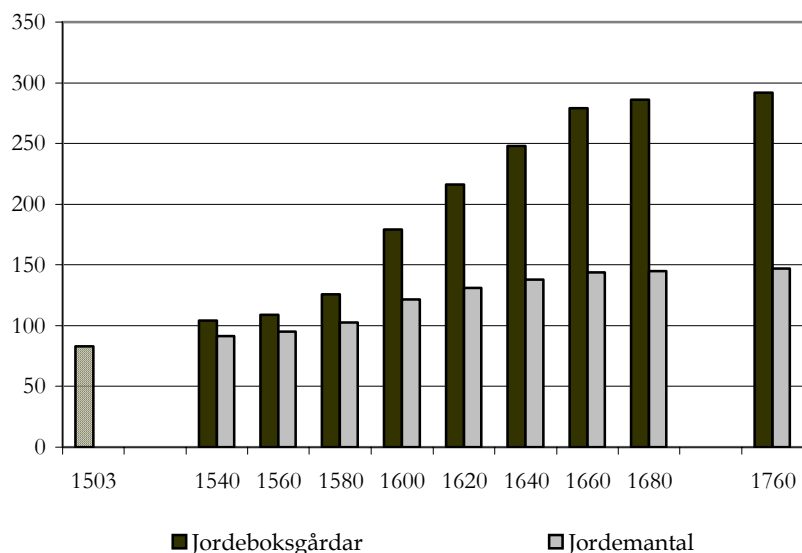
²⁶ Jordebok, 1952.

²⁷ Den sk. kung Hans skattebok, sammanställd av, eller på uppdrag av, Värmlandsfogden Olof Björnsson. Tryckt i Kalstenius & Samuelsson, 1939.

²⁸ Ytterligare tre gårdar i den äldre skatteboken kom först senare att tas upp i jordeböckerna.

²⁹ Av dessa nio jordeboksgårdar var endast två skattlagda till fullt mantal, och fem till mindre än ett halvt. De låga jordemantalen torde kunna ses som ett starkt indicium på en sen anläggningstid.

Diagram 4.5. *Antal skattlagda jordeboksgårdar samt skattlagt jordemantal 1503 till 1760*

Källor: 1540-1760 OiV., 1923, 1503 Kalstenius & Samuelsson, 1939

Anm: Den första stapeln anger antalet skattlagda gårdar i Kung Hans skattebok från 1503.

Som framgår av diagram 4.5. åtföljs ökningen av skattlagda jordeboksgårdar inte av en motsvarande tillväxt i jordemantal.³⁰ Medan merparten av de äldre gårdarna var skattlagda till ett fullt mantal kom de senare skattlagda enheterna att taxeras till allt lägre bråkdelsmantal ju senare skattläggningen inföll.³¹

³⁰ Undersökningen av nyskattläggningen och jordemantalets tillväxt bygger inte på någon genomgång år för år av jordeböckerna i kammarkollegiets arkiv. Förutom de tidiga tryckta skatte- och jordeböckerna har en sekundärkälla använts, nämligen OiV., 1923. De jordemantal som summeras är därför inte alltid detsamma som var tillskrivet de enskilda gårdarna under angivna år, utan det slutgiltiga oförmedlade jordemantalet för de gårdar som var skattlagda för ett visst år. Det vanliga förfarandet att nybyggen ofta ålades ett lägre mantal under en tid innan de slutgiltigt taxerades upp avspeglas därför inte här. Detta innebär en viss senareläggning av mantalstillväxten. För det övergripande resonemanget har detta dock mycket liten betydelse.

³¹ Bara tre av de 187 nyskattläggningarna ledde till fulla mantal. Efter år 1600 genomförs heller ingen taxering till 1/2 mantal och bara tre av de jordeboksgårdar som skattlades efter 1606 kom någonsin att taxeras till mer än 1/4 mantal.

Bolbyar och avgärda byar i Fryksdals härad

Merparten av de byar/jordeboksgårdar som finns skattlagda i de äldsta jordeböckerna var glest spridda på de bördigare sedimentjordsområdena längs Frykensjöarnas och sjön Rottensens dalgångar. De perifera skogsområdena saknar helt skattlagd bebyggelse vid denna tid. Gabriel Bladh har genom rekonstruktioner från dom- och jordeboksmaterial visat att större delen av de avlägsna skogarna i häradet genom hävd var knutna till dessa gamla byar i dalen, som använde dem till olika former av extensivt resursutnyttjande såsom nävertäkt, fiske, jakt och säterdrift och andra former av utmarksbruk.³² Den senare anlagda bebyggelsen kom därför ofta att räknas som avgärda byar i förhållande till äldre bolbyar. Några systematiska uppgifter om avgärdningar finns inte i jordeböcker eller liknande register. Det är framförallt i domboksprotokollen som dessa relationer återges, särskilt i samband med tvister och överenskommelser om samfälliga utmarker.

I de allra flesta fall där byar eller ensambruk nämns som avgärda i domboken är bolbyn en gammal bosättning, skattlagd till ett fullt mantal, medan de avgärda byarna skattlagts senare till ett lägre bråktal. Några exempel på bolbyar som skattlagts efter 1540 till lägre mantalsbråk finns förvisso men i de fall som jag har kunnat följa har det visat sig att dessa i sin tur varit avgärdade från äldre byar. Följer man rättsfallen för någon av de äldre helmantalsbyarna under en längre period dyker det ofta upp frågor kring avgärdningar. Många visar sig ha haft ett betydande antal. Tosseberg i Sunne socken hade minst åtta stycken, samtliga belägna i Gräsmarks socken.³³ Spelnäs och By i Sunne socken hade fem avgärdningar vardera,³⁴ medan Svensby och Sillegården i Västra Ämtervik hade tio avgärda byar på sin gemensamma samhäv.³⁵ Många fall där fler än en by eller ensamliggande jordeboksgård har gemensamma utmarker skulle kunna förklaras med att de uppstått genom avgärdningar. Det förekommer dock också att två eller flera gamla byar på ett fullt mantal ingår i en större samfällighet. I sådana fall har jag inte kunnat

³² Bladh, 1995 s. 69 ff.

³³ 1661 ht-48. Gräsmark blev egen socken 1661. Vid tiden för den första jordeboken fanns där bara tre skattlagda enheter längs sjön Rottens längst ner i sydost. Bladh, 1995 s. 70 menar att hela nordvästra delen av det som kom att bli Gräsmarks socken ursprungligen var utmark under Tosseberg.

³⁴ 1661 ht-48, 1667 ht-26, 1697 vt-78 och ht-73.

³⁵ Se nedanstående mikrostudie.

finna exempel på att en av dem gör anspråk på att vara bolby åt de andra.

I domboksmaterialet kan man också få en tämligen klar bild över hur och varför avgärdningarna uppkommit. Det förekommer att tvister uppstår om så kallade *bördepengar* som upptagits av bolbyar i utbyte mot rätt att uppta avgärda bosättningar.³⁶ Detta förefaller vara särskilt vanligt för de finnhemman som mestadels upptogs i de perifera skogsdelarna av häradet i samband med den savolaxiska migrationen. Att ha en bosättning på avlägsna utskogar kunde också vara ett bra och billigt sätt att skydda dem mot ohämmad åverkan då man inte själv ville eller kunde bevaka dem.³⁷ Att tillåta en avgärda by kunde alltså ge intäkter och fördelar för bolbyn som väl uppvägede eventuella förluster i utmarksnäringar. Sådana kalkyler kunde dock undergrävas av tilltagande knapphet på utmarksresurser och nya kommersiella möjligheter i ett senare skede.

Många finska nybyggare hade också fått fullmakter, *nedsättningsbrev* eller *byggningsbrev*, från landshövdingen eller befallningsmannen (fogden) i Västersysslet, som berättigade dem till att ta upp ett hemman på skatteskogarna, vilket skulle utsynas av häradsnämnden på ett sådant sätt att bolbyarna inte kom till skada.³⁸ Sådana påtvingade avgärdningar ledde till en del rättsfall och konflikter mellan bolbyarnas brukare och nybyggare.³⁹ Ofta framgår det att båda vägarna kombinerades så att även de som hade fullmakt fick betala ersättning till bolbyarna.⁴⁰

Det vanligaste skälet till en avgärdning förefaller emellertid ha varit att den fick anläggas i utbyte mot arvejord i bolbyn. Man tillåter ett syskon eller en sväger till någon av byns bönder att ta upp jord på samhävden som ersättning för att hans medarvinge i byn skall få behålla hemgården odelad. En rättstolkning som förefaller ha varit väl etablerad i den lokala rättsuppfattningen, men såvitt jag kunnat finna knappast i lagtexterna, var att den som på så vis avstått sin bördsrätt i bolbyn skall behålla bolbys rätt till utmarken och inte

³⁶ Exempelvis 1654 vt-31, 1671 vt-32, 1676 ht-16, 1677 vt-24, 1712 ht-72, 1718 ht-68, 1723 syn 2, 1723 ht-126.

³⁷ Se exempelvis 1740 ht-36.

³⁸ Bladh, 1995 s 92 ff.

³⁹ Se tex. Nilsson, 1950 s. 60 samt Bladh, 1995 s. 134 ff och där anförda rättsfall.

⁴⁰ Se 1636 vt-1. Även Stenman, 1998 s 50. och Carlson, 1915 s. 12.

inräknas under avgärda bys rätt.⁴¹ Kring dessa rättsförhållanden kunde det med tiden uppstå en del tvistigheter, särskilt sedan någon eller några generationer förflutit sedan anläggningen skedde så att släktbanden hunnit tunnas ut.⁴²

Oskattlagda torp

Att nyskattläggningen upphör på 1680-talet innebär inget definitivt slut för kolonisationen på utmarkerna. Under första halvan av 1700-talet tar den ny fart men nu i form av oskattlagda torp. Tvister om sådana torpanläggningar och om fördelningen av det ekonomiska överskott dessa producerar blir allt vanligare under denna tid.⁴³

Eftersom torpen var just oskattlagda har vi inte samma möjlighet att systematiskt följa deras framväxt i jordeböckerna.⁴⁴ Indirekt fanns dock ett intresse av att bokföra den växande befolkning som lever och verkar på torpen i mantalslängderna. I 1755 års mantalslängd fanns 110 lägenheter inskrivna under rubriken oskattlagda torp. Tio av dessa saknar emellertid mantalsskriven befolkning. I längden skrivs de antingen som öde eller som brukade av bönder på närliggande gårdar. På de resterande 100 bebodda torplägenheterna har emellertid i vissa fall uppförts flera matlag, som mest fem stycken. Detta måste, såvitt jag kan se, tolkas som att dessa torpställen rymmer flera självständiga brukningsenheter.⁴⁵ Allt som allt anger mantalslängden 150 sådana "torpbruk" i hela häradet.

⁴¹ Forsell, 1851 s. 10 menar att en sådan skillnad i rättsrelationer mellan olika slag av avgärda byar föreligger i Östgötalagen. Där är det emellertid så att den by som köpt sin rätt saknar även avgärda bys rätt till samhället. Den skulle vara förbehållen dem som erhållit laga fäng genom att avstå jord i bolbyn. Jag är dock utifrån den nusvenska översättningen av den återopade formuleringen) tveksam till hans tolkning. Se sista meningen i Landskapslagar, 1979 Ögl. Bb § 5. s. 217.

⁴² Tex. 1712 ht-50, 1731 ht-50, 1732 vt-32.

⁴³ 1718 vt-29, 1731 vt-30 1732 vt-40, 1734 vt-81, 1741 vt-4, 1742 ht-142. 1745 ht-7.

⁴⁴ Redan 1662 års lantbokhållarinstruktion föreskriver visserligen att oskattlagda torp skall införas i jordeboken. Dessa bestämmelser saknas dock i de förnyade versionerna av stadgan 1689 och 1724. Elgeskog, 1945 s. 44, not 6. I mitt område förefaller upptagandet av oskattlagda torp i domboken att vara sporadiskt och ofullständigt.

⁴⁵ Flest torpbruk, fem stycken fanns det i Fäbacken som var ett av 19 torpställen under Östmark i Fryksände socken. I domboken från 1741 (41 vt-104) kan vi utläsa att en sådan klyvning redan förefaller vara etablerad vid denna tid. Olof Mattson, Olof Moilan, Anders Eriksson, Johan Sigridsson samt Erik, Mats och

Tabell 4.2. *Oskattlagda torp i mantalslängden för Fryksdals härad 1755 fördelade på socknar*

	Fryksände	Lysvik	Sunne & Gräsmark	Ö & V Ämtervik	Σ
Bolbyar	12	1	11	1	25
Torpställen	50	1	56	3	110
Varav bebodda	47	1	49	3	100
Torpbruk	70	1	74	5	150
Mantalskrivna	231	2	175	9	417

Källa: RA, Ka, mantalslängd Värmland-Närke.

Torpen i mantalslängden är dock mycket ojämnt fördelade över häradet och inom socknarna. I Lysvik och de bägge Ämtervikssocknarna fanns bara några enstaka torp.⁴⁶ Knappt hälften är belägna i den demografiskt expansiva nybyggarsocknen Fryksände. Resterande 74 torp är inskrivna i den gemensamma mantalslängden för Gräsmark och Sunne. Eftersom längden alltid anger under vilken skattlagd jordeboksgård som de oskattlagda torpen brukas kan vi emellertid se att 31 är belägna i Sunne medan 43 stycken återfinns i den andra nybyggarsocknen Gräsmark. Här kan vi också se att torpen är fördelade på ett förhållandevis litet antal jordeboksgårdar, vilka alltså kunde hysa ett betydande antal torp. Allra flest hade Östmark i Fryksände med hela 29 torp medan Timbonäs i Gräsmark hade 27 stycken. Under dessa två jordeboksgårdar brukades alltså mer än en tredjedel av samtliga oskattlagda torp som finns införda i mantalslängden.⁴⁷ Allt som allt fördelar sig dessa 150 torp på bara 25

Per Perssöner från Fäbacken strider då om fördelningen av skottpengar på två skjutna björnar. 1642 vt-104 stäms *åborna* i Fäbacken för åverkan på stamhemmanets skog genom avverkning av sågtimmer.

⁴⁶ Samtliga fem torp i Ämtervikssocknarna var underställda Gylleby säteri i Sunne socken.

⁴⁷ I bägge fallen utgörs torpen av svedjefinska bosättningar. Östmark är den nordöstligaste av de gamla helmantalsbyarna i Östra Fryksände. Före finnkolonisationen utgjorde den alltså den yttersta bebyggda utposten mot den vidsträckt skogsmorän som sträcker sig mot norr och över den norska gränsen i väster. Timbonäs är självt ett finnhemman skattlagt 1672 till 1/8 mantal, 1701 blir det upptaxerat till 1/4 mantal delvis med motiveringen att det också innefattar ett torp beläget fem fjärdings väg (Ca 13 km) därifrån. 1701 vt-30.

Tabell 4.3. *Oskattlagda torp i mantalslängderna för Fryksdals härad. Valda år 1725-1755*

	1725	1740	1750	1755
Torplägenheter	15	64	92	110
Varav bebodda	15	62	85	100
Torphushåll	18	63	96	150

Källa: RA, Ka, mantalslängd Värmland-Närke.

stamhemman.⁴⁸ I ett flertal fall var dessa i sin tur avgärda byar.⁴⁹ Den ovan beskrivna avgärningsprocessen fortsätter alltså här i ett andra led. Detta torde innebära att de avgärda byarna nu genom skogsskiftesprocessen kunnat etablera tillräckligt självständiga rådigheter över utskogarna för att sådana transaktioner skall vara möjliga.

Hemmansklyvning

Skattläggningen av nyanlagda – oftast avgärdade – jordeboksgårdar utgör en aspekt av bebyggelseexpansionen i området. En annan utgörs av tillväxten i brukningsenheter genom hemmansklyvning, såväl på de äldre bolbyarna som på senare anlagda jordeboksgårdar. En stor del av den växande befolkningen måste försörjas utifrån de resurser som kan mobiliseras inom ramarna för existerande byar, genom nyodling, ny teknik eller nya inkomstkällor. Detta innebar en förtätning av den existerande bebyggelsen och en nyodling på de nära utmarkerna som tenderar att skapa konflikter och undergräva balansen i byarnas rådighetsstruktur.

⁴⁸ Som god trea på listan över jordeboksgårdar med många torp kommer Vitteby som hade 15 torp i Sunne socken, därtill var de 5 torpen i längden för Ämtervikssocknarna belägna på Vitterby utskog. Här var förhållandena dock något annorlunda; Vitterby var visserligen ett skattehemman på 1/2 mantal men det ägdes av frälsemannen löjtnant Mattias Gyllenspets som också ägde säteriet Gylleby, frälsehemmanet Häljeby, samt var delägare till flera stora bruk..

⁴⁹ Det gällde exempelvis Långetjärn, Långenäs och Linnan i Gräsmark samt Mången i Fryksände. I det sistnämnda fallet står också angivet i mantalslängden för fyra torp att de ”Brukas under Mången på Vadje ägor”. Med ledning av anläggningstiden och mantalssättningen kan man gissa att det ovan nämnda torprika Timbonäs också är en avgärda by, även om jag inte kunnat finna några direkt hänvisningar på detta i rättsfallen.

Hemmansklyvningens omfattning i västra Värmland

Att hemmansklyvningen redan vid 1700-talets början gått längre i Värmland än i många andra delar av landet var något som framhölls exempelvis i samtida landshövdingerrapporter. I en memorial från 1727 sägs att klyvningen mest överallt i landskapet gett upphov till gårdsbruk neråt 1/24, 1/32 och ännu mindre mantalsstorlekar.⁵⁰

Något statistiskt källmaterial som återger de enskilda gårdsbrukens mantalsstorlek finns emellertid inte från denna tid. Eftersom brukarna inom en jordeboksgård gemensamt svarade för samtliga grundskatter fanns det ur kameral synvinkel inget trängande behov av att bokföra deras individuella andelar av jordemantalet.

Först kring 1700-talets mitt börjar man redovisa gårdsbrukens mantalsandel av jordeboksgårdarna. Allra först görs det i 1748 års verifikationsböcker över åbo- och brännvinsbevillningen.⁵¹ Under 1750-talet börjar dessa mantalsbråk att föras in också i de reguljära mantalslängderna. För Värmlands del görs detta första gången i 1755 års längd. Den första som utnyttjade dessa uppgifter för forskning torde ha varit Gunnar Olander som i två artiklar publicerade 1950 undersöker hemmansklyvningens omfattning i Värmlands respektive Skaraborgs län utifrån just brännvinsbevillningens längder.⁵²

Tabell 4.4. visar att fördelningen av gårdsbrukens mantalsstorlekar ter sig mycket olika i dessa två län. I Skaraborg var en dryg fjärdedel av gårdsbruken på 1/2 mantal eller mer. Över 80 % procent uppfyllde besuttenhetsgränsen på 1/4 mantal. I Värmland hörde gårdsbruk med så hög mantalsättning till ovanligheterna. Färre än 17 % av gårdsbruken var på 1/4 mantal eller mer. Knappt 4 % uppnådde eller översteg 1/2 mantal. Att gårdsbruk var mantalssatta till mindre än 1/8 var sällsynt i Skaraborg, medan sådana mantalsstorlekar omfattade en majoritet av de värmländska gårdsbruken.

⁵⁰ Se Olander, 1950a. Wohlin, 1912 s. 67 ff. samt s. 543 ff. menar att hemmansdelar på mindre än en 1/8 mantal tidigt kom att präglade den agrara strukturen i framförallt västra delarna av Värmland.

⁵¹ Enligt förordningen om husbehovsbränning från den 10/12. 1747 § 2 skulle alla som brukade mantalsatt jord ha rätt att bränna brännvin. För denna rättighet betalade alla en bevilningsavgift vare sig de brände eller ej. Avgiften sattes efter en skala som var proportionerlig till de olika brukningsdelarnas jordemantal. Enligt bevilningsförordningen från den 14/12 samma år skulle också åboavgiften utgå från innehavt mantal. Modée, Del 3 1749 s. 2449-50 samt s. 2471-2473.

⁵² Olander, 1950a. 1950b.

Olander har brutit ner sitt material på länens fögderier men tyvärr inte på härads- eller sockennivå. För Värmlands del kan vi konstatera att förhållandena förefaller vara tämligen likartade i samtliga tre fögderier.⁵³ Ser vi på Västersysslets fögderi, där undersökningsområdet är beläget, är bristen på stora mantalsenheter, på 1/4 eller mer, påtaglig även med Värmlandsmått.

Ett geografiskt något mer vidsträckt jämförelsematerial får man i tabell 4.4. Där jämförs förhållandena i Värmland med de undersökningsresultat som Birgitta Olai och Ulla Rosén fått för var sin socken i Östergötlands respektive Örebro län, samt med Olof Nordströms undersökning av gårdsbrukens mantalsstorlekar i Uppvidinge härad i Kronobergs län.⁵⁴ Även om Roséns och Olais undersökningar omfattar ett jämförelsevis litet antal gårdsbruk ger de indikationer på att den, i jämförelse med Värmland, höga andelen större mantalsbråk i Skaraborg inte är extrem. I bägge fallen rör det sig om skogfattiga slättbygdsocknar, en landskapstyp som också dominerar i Skaraborg. Det betydligt skogrikare Uppvidinge härad intar en mellanställning, där storlekar mindre än 1/4 mantal var betydligt vanligare än i Skaraborg, men också här var gårdsbruk mindre än 1/8 mantal ovanliga.

⁵³ Det innebär inte att vi inte skulle kunna finna stora skillnader vid mer lokala jämförelser. Det faktum att fögderindelningen delar upp länet på längden från öster till väster innebär att samtliga fögderier får en ganska likartad fördelning mellan olika typer av bebyggelse- och odlingszoner.

⁵⁴ Olai, 1983 s. 199, tab. 36 bygger på en kombination av rättskällor och kamerala källor. Rosén, 1994 s. 120, tab. 5.3 bygger på mantalslängder. Även Winberg, 1975 s. 295, tab. VII har gjort en jämförbar undersökning av Dala pastorat i Skaraborgs län. Hans resultat kan dock, för detta resonemang, inbegripas i resultaten för Skaraborg som helhet.

Tabell 4.4. *Gårdsbruk sorterade i storleksklasser efter jordemantal.
(procentandelar)*

		\geq	$<$	$<$	$<$	$<$	N	
		$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{1}{12}$		$\frac{1}{16}$
		%	\geq %	\geq %	\geq %	\geq %	%	
Ekebyborna Sn.	1750	84	14		2*		51	
Kumla Sn.	1780	21	62		14*		351	
Skaraborgs län	1748	25	56	16	1	2	0,2	14 053
Uppvidinge Hd.	1780	7	50	39		4**		1 913
Värmlands län	1748	4	13	32	25	11	15	11 776
Därav Västerssyslet		2	9	32	30	12	16	5 475

Källor: Olai, 1983 s. 199, tab. 36. Rosén, 1994 s. 120, tab. 5.3. Olander, 1950a s. 40-41, tab. 2 och 3. Olander, 1950b s. 120-123, tab. 2 och 5. Olander, 1950a s. 41, tab. 3. Nordström, 1951 s. 37, tab. II.

Anm: * $< 1/4$. ** $< 1/8$.

Skillnaden mellan skogs- och slättbygd understryks också av Olanders uppdelning av sina resultat på Skaraborgs olika fögderier. I det skogrikare Vadsbo fögderi fanns en förhållandevis stor andel bruksdelar som var små i mantal. Hela 31 % av gårdsbruken var mindre än $1/4$ mantal.⁵⁵ Olander förklarar denna strukturella avvikelser med att svedjebruket och järnbruken i skogsbygderna kring Tiveden skapat en bärkraft för mindre hemmansdelar, ett resonemang som i än högre grad kan tillämpas på de värmländska skogsbygderna.⁵⁶

Att, som Olander, använda frekvensen av gårdsbruk med liten mantalsstorlek vid en viss tidpunkt som indikator på hemmansklyvningens omfattning är dock långt ifrån invändningsfritt.⁵⁷ Ett sådant resonemang måste utgå från att samtliga jordeboksgårdar en gång, vid en gemensam tidpunkt, utgjorts av ett gårdsbruk mantalssatt till ett helt mantal. Därefter får det inte finnas någon annan orsak till att gårdsbruk med mindre mantalsstorlekar uppstår än klyvning på mindre enheter. Så var uppenbarligen inte fallet i mitt

⁵⁵ Olander, 1950b s. 124, tab. 6. Övriga fögderier: Höjentorp; 14,2. Läckö; 18,3. Skara; 15,0. Vartofta; 14,2.

⁵⁶ Här polemiserar Olander mot en äldre uppfattning i exempelvis emigrationsutredningen där områden med omfattande hemmansklyvning gärna uppfattas som generellt utarmade.

⁵⁷ Se Herlitz, 1974 s. 171 ff. Även Nordström, 1951 s. 37 f. Larsson, 1983 s. 15.

undersökningsområde och knappast någon annanstans heller. Över 70% av jordeboksgårdarna i Fryksdals härad skattlades till mindre än 1 mantal, därav 14% till så lite som 1/8. Vi kan heller inte vara helt säkra på att jordeboksgårdarna inte redan vid skattläggningen varit uppdelade på mer än ett gårdsbruk. Gårdsbrukens mantalsstorlek kunde dessutom reduceras genom förmedling (nedskrivning) av jordeboksgårdarnas mantalsstorlek. De regionala variationer i gårdsbrukens mantalsstorlekar som Olander noterar torde alltså inte enbart bero på skillnader i hemmansklyvningens omfattning. Skillnader i ursprunglig mantalssättning och i förmedlingarnas omfattning spelar också in. Säkerligen kan en betydande del av skillnaderna mellan Värmland och Skaraborg hänföras till skillnader i ursprunglig mantalsstorlek. I Värmland fanns betydligt fler sent anlagda jordeboksgårdar med små mantalsstorlekar.

Olander har också, indirekt, tagit hänsyn till denna skillnad genom att använda frekvensen av gårdsbruk vars mantalsstorlek understiger den reglerade besuttenhetsgränsen som ett jämförelsekriterium. Eftersom Värmland genom sina undantagsbestämmelser tillämpade en betydligt lägre sådan gräns än merparten av riket innebär det en justerad måttstock. Även efter denna justering framstår hemmansklyvningen i Värmland som betydligt mer omfattande än den i Skaraborg som helhet. I det senare länet underskred drygt 19% av gårdsbruken besuttenhetsgränsen på 1/4 mantal medan motsvarande andel för Värmlands lägre besuttenhetsgräns på 1/12 mantal var över 26%, tämligen jämnt fördelad över de tre fögderierna.⁵⁸ Inte heller en sådan enkel justering kan emellertid ge en relevant jämförelse av hemmansklyvningens omfattning i olika områden. Med det resonemanget blir ju klyvningen i såväl Uppvidinge härad som Vadsbo fögderi mer omfattande än den i Värmland men det beror ju bara på att de aldrig erhållit något undantag från besuttenhetsgränsen.

Man kan fråga sig om hemmansklyvningens omfattning och intensitet överhuvudtaget bör uppfattas som ett tillstånd utifrån hur många gånger som gårdsbruken i ett område har delats sedan de anlades eller skattlades. Ett sådant angreppsätt tar ingen hänsyn till skillnader i gårdsbrukens ålder. Gamla gårdar kan ha hunnit klyvas betydligt fler gånger än nyanlagda utan att man för den skull behöver se det som en indikation på en intensivare hemmansklyvning. Snarare

⁵⁸ Olander, 1950a s. 42, Olander, 1950b s. 124 betecknar dessa som olagliga klyvningar men det är förmodligen en allt för hårdragen tolkning av lagstiftningen. Se ovan kap. III s. 70 ff

borde hemmansklyvningens intensitet, precis som exempelvis befolkningstillväxt, förstås som en process i ett specifikt tidsintervall.

Så har Lars Herlitz resonerat då han, i sin undersökning från 4 fögderier i Skaraborgs län, beräknat hemmansklyvningens omfattning som tillväxten i antalet gårdsbruk på mantalssatt jord. I en tidsperiod då jordemantalet i ett område är fixerat blir denna tillväxt liktydig med nettoeffekten av klyvningar och eventuella sammanslagningar av gårdsbruken under perioden.⁵⁹ Jämförelser mellan olika områden och tidsperioder skulle då kunna utgå från denna nettoeffekt fördelad på årlig procentuell förändring.

Herlitz gör i sin undersökning en uppdelning av materialet på tre kategorier: frälsesäterier och prästgårdar, övrigt frälse samt övrig skatte- och kronojord. Han konstaterar att klyvningen är betydligt mer intensiv inom den sistnämnda kategorin. Det är siffrorna för denna kategori som jag har använt som jämförelsematerial i tabell 4.5., dock omräknade från index till årlig procentuell förändring.

Siffrorna för socknarna i Fryksdals härad i tabell 4.6. utgår från antalet gårdsbruk av skattenatur på de jordeboksgårdar som finns medtagna i såväl 1701 som 1755 års mantalslängd. Kronohemmanen och de senare skattlagda enheterna har alltså uteslutits.⁶⁰

I dessa fögderier ökade antalet hemmansbruk på skatte- och kronojord med 24% mellan 1715 och 1763, vilket ger en genomsnittlig årlig förändring på 0,45 %. Under de första 33 åren var den årliga ökningstakten 0,35 % för att därefter accelerera till 0,65% under de påföljande 15 åren. Under den efterföljande perioden minskar antalet gårdsbruk något vilket alltså innebär att gårdssammanslagningarna var mer omfattande än klyvningarna.⁶¹ De periodiska tendenserna är likartade i alla fyra fögderierna men variationerna dem emellan är betydande.⁶² Den accelererande klyvningsintensiteten 1748-63 kan enklast förklaras med de juridiska lättnaderna i 1747 års förordning om friare hemmansklyvning. Herlitz menar dock att

⁵⁹ Herlitz, 1974s. 171-195.

⁶⁰ Kronohemman var som sagt sällsynta i området. På något undantag när var de som fanns helt eller delvis utnyttjade som präst- eller officersboställen.

⁶¹ Herlitz undersökning sträcker sig fram till 1813 då antalet bruk på nytt stigit till 1736 års nivå men det saknar betydelse för denna jämförelse.

⁶² I en delundersökning där socknarna i Vartofta Fögderi delats upp på falbygd (slättbygd) och skogsbygd visar Herlitz också att hemmansklyvningen är betydligt mer intensiv i den senare kategorin.

Tabell 4.5. *Årlig procentuell tillväxt i antalet gårdsbruk på skatte- och kronojord i 4 fögderier av Skaraborgs län. Valda perioder mellan 1715 och 1778*

%	1715 -63	1715-48	1748-63	1763-78
Läckö	0,23	0,12	0,45	-0,32
Skara	0,40	0,29	0,64	-0,12
Höjentorp	0,65	0,60	0,76	-0,12
Vartofta	0,48	0,35	0,76	-0,06
Alla	0,45	0,35	0,65	-0,15

Källa: Herlitz, 1974 s. 188 tab. V:4.

1750-talets skörde-, befolknings- och prisutveckling också torde ha spelat in.⁶³

I mitt undersökningsområde tyder en skattning av gårdsbrukens antal utifrån mantalslängder på en intensiv hemmansklyvning redan före de juridiska lättnaderna. Mellan 1701 och 1755 steg antalet bruk med ca 36 % vilket ger ett årligt genomsnitt på 0,57 %. Även här framträder betydande lokala skillnader; i de två nordliga socknarna närmar sig ökningstakten 1 % om året. Dock framstår inte skillnaderna mellan västra Värmland och Skaraborg som lika extrem som den gör i Olanders undersökning. Ett av fögderierna i Skaraborg, Höjentorp, hade faktiskt en intensivare hemmansklyvning redan under perioden före 1748.

Kapitelsammanfattning och slutsatser

Tillsammans med de exogent givna institutionella förutsättningarna som diskuterades i föregående kapitel har jag betraktat teknisk omvandling, demografisk expansion och kommersialisering som grundläggande förutsättningar för den lokala institutionella utvecklingen.

Redan under den första halvan av 1600-talet var folkökningen mycket snabb i området. Under hela undersökningsperioden växer befolkningen i Fryksdals härad snabbare än det värmländska genomsnittet. Därmed är folkökningstakten betydligt högre än riksgenomsnittet. I folkökningens spår följde också en kraftig bebyggelse-expansion. Denna visar sig dels i en omfattande kolonisation på utmarkerna, dels i en tilltagande hemmansklyvning på befintliga bebyggelseenheter. Även här spelade den svedjefinska migrationen en

⁶³ Herlitz, 1974 s. 189.

Tabell 4.6. *Antal gårdsbruk på mantalssatt jord i Fryksdals härad, samt årlig procentuell tillväxt mellan 1701 och 1755*

Socknar/År	1701	1755	1701-55 %
Fryksände	203	342	0,97
Sunne	534	704	0,51
Ämtervik	274	303	0,19
Lysvik	79	131	0,94
Alla	1090	1480	0,57

Källa: RA, Ka, mantalslängd Värmland-Närke.

viktig roll. Finnarnas svedjebruk möjliggjorde bosättningar på skogsmoräner som tidigare nyttjats förhållandevis extensivt. På sikt torde dock järnbruksetableringen utgöra den allra viktigaste förklaringsfaktorn bakom den höga befolkningstillväxten. Stångjärnsproduktionen och dess behov av arbetsinsatser innebar en förstärkning av områdets näringsutrymme. Huvuddelen av de arbetsinsatser som järnproduktionen krävde levererades av bondehushållen i form av kolleveranser, körslor och andra dagsverken (se bilaga 1).

Den, enligt min mening, viktigaste tekniska förutsättningen utgörs av de nya svedjebrukstekniker som följer med den savolaxiska migrationen, vilken inleds på 1570-talet och alltjämnt fortgår i inledningsskedet av min undersökningsperiod. Därtill kan man lägga de metoder för vattenkraftsutvinning och träkolsproduktion som importerats och utvecklas i samband med järnbruksetableringen. Kommersialisering kopplad till järnbruksetableringen kommer att behandlas ingående i kapitel VII. I detta kapitel har främst den demografiska utvecklingen undersökts.

V

Spelnäs och grannarna – en mikrostudie

När man bearbetar omfattande domboksmaterial är det inte alltid lätt att uppfatta de enskilda rättsfallens roll i en långsiktig process. Ofta blir ärendena betydligt mer informativa om man kan placera dem i någon form av kontinuitet. Det gäller givetvis i högsta grad då man studerar segslitna ekonomiska tvister, som ofta spänner över årtionden, där återkommande konfrontationer vid tinget inbegriper ett stort antal intressenter. Många mål uppkommer som reaktioner på tidigare domar, eller som motåtgärder i pågående konflikter. Sådan information ges sällan i protokollen från enskilda rättsfall. Den upplysning som ges är ofta ofullständig. Andra typer av ärenden, som brottmål eller transaktioner, kan också kasta ljus över ekonomiska tvister. På häradsnivå är det knappast möjligt att systematiskt överblicka relationerna mellan olika rättsärenden.

En lösning blir då att försöka bryta ner materialet på en mindre och mer överblickbar nivå, exempelvis genom att plocka ut alla rättsärenden som rör innevånarna i en eller ett par byar eller ensamliggande okluvna brukningsgårdar. En sådan metod lämpar sig väl för en undersökning av konflikter och uppgörelser kring samfälligheter, ägoblandning och andra grannrelationer. Det gäller såväl förhållandena inom byn som relationerna till dess intilliggande

grannar.¹ På köpet får man också en tämligen god överblick över andra rättsfall som kan bidra till förståelsen. Metoden innebär också att man enkelt kan komplettera utvecklingen på den rättsliga arenan med annat källmaterial kring befolkning och bebyggelse.

I detta kapitel presenteras en sådan mikroundersökning baserad på en sammanställning av alla ärenden som rör innevånarna i byn Spelnäs i Sunne socken. Syftet med undersökningen är först och främst att kunna presentera och analysera dessa ärenden utifrån ett överblickbart kronologiskt, geografiskt och socialt sammanhang. Samtidigt får vi här en möjlighet att på ett tydligare sätt klargöra innebörden i de ärendekategorier vars långsiktiga frekvensutveckling beräknas i nästa kapitel. De problemställningar och ärendetyper som i de senare tematiska kapitlen undersöks var för sig kan här undersökas som en helhet utifrån ett gemensamt sammanhang.

Utformning

Studien inleds med en beskrivning av Spelnäs och dess relationer till de närmaste grannbyarna. Här diskuteras byns ekonomiska och institutionella förutsättningar utifrån det geografiska läget, det tillgängliga näringsutrymmet samt de rådighetsstrukturer som etablerats när undersökningsperioden börjar. Därefter följer en övergripande presentation av de domboksärenden som utgör studiens huvudsakliga empiriska underlag. På samma sätt som i den frekvensundersökning av härads materialet i sin helhet, som presenteras i nästföljande kapitel, delas Spelnäsmålen upp på mindre kategorier och underkategorier.

I återstoden av kapitlet kommer specifika urval av materialet att behandlas tematiskt, för att belysa ett par centrala aspekter i byns rådighetsstruktur och dess historiska omvandling. Först undersöks byns relationer till den närliggande omgivningen. Hur organiseras byns rådigheter över samfällda utmarksresurser? Vilka konflikter uppstår mellan motstridiga anspråk och hur handskas man med dessa? Byns konfrontationer med statsmaktens och lokalsamhällets anspråk på att reglera nyttjandet av utmarksresurserna kommer att diskuteras för sig. Hit hör också bruksägarnas anspråk på uppköpsmonopol över Spelnäs och grannbyarnas koltäkter. Därefter

¹ Vill man analysera andra typer av tvisteärenden som exempelvis bölds-, arvs- eller skuldtvister fungerar metoden betydligt sämre då dessa vanligen spänner över ett större geografiskt område.

diskuteras byns interna rådighetsstruktur. Det andra avsnittet handlar om tvister och förrättningar inom byn som rör sådant som jordens arrondering, fördelning av inkomster från samhävden samt fördelning av nyodlad mark.

Spelnäs och grannbyarna

Spelnäs är beläget i Sunne socken vid Övre Frykens västra strand 4-5 kilometer norr om Sunne kyrka. Byn finns upptagen redan i den äldsta skatteboken från 1503. I jordeböckerna kom den, liksom nästan alla av de äldre byarna, att skattläggas som ett helt mantal skatte.² Ur förlagorna till den äldre ekonomisk kartan som gjordes på 1880-talet kan man utläsa hur ägo gränserna kommit att utformas.

Spelnäs och dess grannbyar är belägna vid sjöstranden men utmarkerna sträcker sig en knapp mil inåt skogen mot Flatsjön och den bäck som mynnar i sjön för att sedan rinna vidare mot sydväst. Väster om Flatsjön och bäcken finns friliggande utskogar som fördelats på Spelnäs, dess grannbyar vid sjön samt ytterligare några gårdar vars inägor är belägna längre västerut.

Norr om Spelnäs ligger tre mindre jordeboksgårdar: Bryggegården taxerat till 1/3 mantal skattlades 1606, Norra Näs på 1/2 mantal fanns med redan i den första jordeboken från 1540 men inte i den äldre skatteboken, Bosebyn på 1/3 mantal skattlades 1581.³ Söder om Spelnäs ligger Spelnästorp på 1/8 mantal som togs upp på 1620-talet. Vid undersökningsperiodens början hade dessa fem jordeboksgårdar samfällade utmarker. Detta förhållande stämmer väl in i det vanliga mönstret i denna del av Värmland, med en äldre helmantalsby vars utmarker delas med ett antal senare anlagda avgärdade jordeboksgårdar, skattlagda till mindre än ett mantal. Att Spelnästorp är avgärdat från Spelnäs framgår inte bara av namnet utan också av ett flertal ärenden i domboken.⁴ Också den nordligast belägna Bosebyn betecknas i ett antal rättsärenden som en avgärda by belägen på Spelnäs ägor.⁵ Det förefaller rimligt att anta att samma förhållande gäller för de två mellanliggande byarna.⁶

² OiV., 1923. Kalstenius & Samuelsson, 1939.

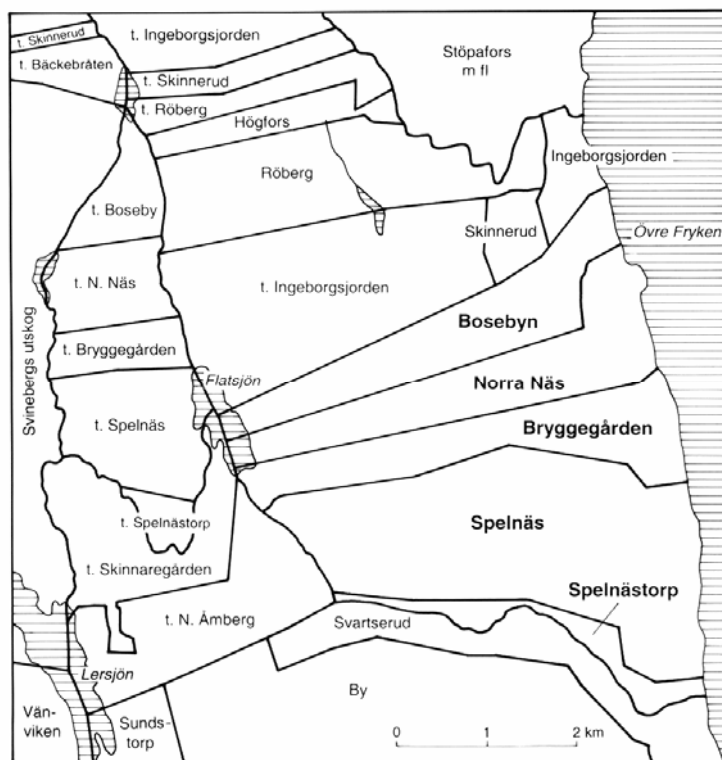
³ Se OiV., 1923 samtliga var av skattenatur.

⁴ 1729 ht-145, 1730 ht-161.

⁵ 1705, vt-46, 1705 syn-2, 1713 ht-112.

⁶ OiV., 1923 betecknar såväl Bosebyn som N. Näs som skattetorp vilka sedermera har överförts till hemman.

Figur 5.1. *Spelnäs och grannarna – fastighetsgränser på 1880-talet*

Källa Konceptblad till ekonomiska kartan efter fältmätning 1883-1895.

Från början av 1680-talet reser de mindre byarna upprepade krav på uppdelning och utskiftning av samfällda utmarker. Studerar man kartbilden över utskogarna väster om Flatsjön blir bilden tydlig. Ett område med oregelbundna naturgivna avgränsningar som bäckar, sjöar och stigar, har skiftats med raka streck, på lantmätarvis, i fem lotter för vardera Spelnästorp, Spelnäs, Bryggegården, Norra Näs och Bosebyn.

Norr om Bosebyn gränsar byn Ingeborgsjorden, väster om utskogarna Svinebergs utskog.⁷ I sydväst gränsar byn till utmarker tillhörande kronohemmanen Norra Åmberg och Skinnaregården vars

⁷ Bägge på 1 mantal skatte och upptagna i 1503 års skattebok. Svinebergs inägor ingår i den ansamling av äldre byar som är belägen på östra sidan av sundet i Övre Frykens sydända. OiV., 1923. Kalstenius & Samuelsson, 1939.

inägor är belägna längre söderut i närheten av Sunne kyrka.⁸ Söder om Spelnästorps ligger Svartserud, också det en jämförelsevis liten och sent anlagd avgärddning. Svartserud har vid undersökningens början sina utmarker i samhävd med sin bolby, den söder därom liggande By.⁹

Befolkning, bebyggelse, nyodling

Några säkra uppgifter om befolkningens storlek i Spelnäs och dess grannbyar finns inte för undersökningsperioden. Det material som ligger närmast till är mantalslängderna för de individuella skatterna som börjar föras kontinuerligt på 1620-talet.¹⁰ Som många forskare har påpekat kan dock mantalslängdens uppgifter inte användas för att fastställa befolkningstalen eller befolkningstillväxten utan specifika kunskaper eller antaganden om mantalsskrivningsandelen, eller åtminstone om genomsnittlig hushållsstorlek.¹¹ Därtill är underslevet allt för stort och varierande över tid.¹² Däremot kan mantalslängdens uppgifter om antalet rökar (hushåll) användas som en tämligen god indikation på antalet gårdsbruk.¹³ I synnerhet som uppgifterna kan kontrolleras mot uppgifter ur domboken.¹⁴

Från 1620-talet och fram till början av 1650-talet anges vanligen fem ibland sex rökar, eller hushåll för Spelnäs i mantalslängderna.

⁸ N Åmberg är på 1/2 och Skinnaregården på 1 mantal bägge i jordeboken från 1540. I skatteboken 1503 redovisas inte krono- kyrko- eller frälsejord.

⁹ Svartserud 1/4 mantal skatte, skattlagt 1631. By ett helt mantal skatte fanns med redan i 1503 års skattebok OïV., 1923. Kalstenius & Samuelsson, 1939.

¹⁰ Dessförinnan finns sporadiska längder över olika former av extraskatter.

¹¹ Herlitz, 1991 s 12 ff. och där anförd litteratur.

¹² I början av undersökningsperioden anges vanligen 2-3 skattskrivna personer per hushåll. Av domboksmaterialet framgår dock att antalet personer i beskattningsbar ålder är betydligt större. Mot slutet av perioden anger längden också betydligt fler personer per hushåll.

¹³ I samband med inventeringen av en bykista för Spelnäs har mantalslängdernas uppgifter om Spelnäs excerperats år för år av hembygdsforskaren Arne Linnarud. Linnarud, 1992. Därtill har jag excerperat ett antal längder för uppgifter om de närmaste grannhemmanen.

¹⁴ I genomsnitt behandlar rätten knappt 2,5 rättsärenden per år som på olika vis berör Spelnäs och dess innevärdare sett över hela undersökningsperioden. Eftersom merparten av dessa ärenden på olika sätt behandlar ägande- och rådighetsfrågor ges här återkommande uppgifter om jordbesittningen i by. De som nämns som jordinnehavare i domboken återfinns också som hushållsföreståndare i mantalslängden. Nästan alla som upptagits som hushållsföreståndare under en längre tid nämns småningom också som sådana i domboken.

Tabell 5.1. *Antalet hushåll och mantalsskrivna i Spelnäs och dess grannbyar 1628-1755*

	1628		1655		1701		1725		1755	
	Hh.	Ms.	Hh.	Ms.	Hh.	Ms.	Hh.	Ms.	Hh.	Ms.
Spelnäs	5	11	7	16	10	23	9	18	11	41
Boseby	1	3	2	4	2	4	2	4	4	12
Bryggegården	1	2	1	3	2	4	2	7	3	13
Norra Näs	1	2	1	2	1	3	6	14	8	31
Spelnästorp	–	–	1	2	1	3	1	2	2	5
SUMMA	8	18	11	25	16	37	20	45	28	102

Källa: Linnarud, 1992. Samt RA, Ka, mantalslängd Värmland-Närke
Hh. = Hushåll (rökar), Ms. = Mantalsskrivna.

Därefter utökas de till sju. Av rättsfallen framgår att principerna för jordens arrondering och skatterättens fördelning långt in på 1700-talet utgick från en uppdelning av byn i två halvor, vilka i sin tur delas upp i tre delar vardera. Dessa delar, som alltså motsvarade varsin 1/6 av byns skatterätt, betecknas i källorna som tredingar (*“tridingar”*, exempelvis norra tredingen på södra halva Spelnäs). En rimlig tolkning förefaller vara att den gamla jordeboksgården antingen har anlagts som två gårdsbruk eller med tiden kluvits i två delar. Därefter har bägge dessa delar splittrats upp på tredjedelar genom arvsskiften. Vid undersökningens början på 1620-talet förestås tredingarna på den södra halvan av två bröder samt deras svåger.¹⁵

När byns gårdsbruk så småningom klyvs sker detta till en början inom de gamla tredingarnas ramar. Det innebär att tredingar delas upp på mindre delar som tolfte delar eller tjugofjärdedelar, men vars och ens brukningsdel kan hänföras till en specifik treding. Med tiden tycks denna princip bli svårare att upprätthålla då många brukare innehar delar i mer än en treding.

Dessa brukningsdelar är inte identiska med ägotlotter. Av köpehandlingarna i dombokens småprotokoll framgår klart att byn har många fler ägare än brukare. Delar av gårdsbruken ägs ofta av syskon, svågrar eller andra släktingar. Att återlösa dessa ägotlotter genom penningköp, byten mot egna arvslotter i andra byar eller andra transaktioner var ett långsiktigt projekt för den brukande bonden. Fördelningen av byns rättigheter och skyldigheter, såsom

¹⁵ Se Linnarud, 1992. En tredje broder är den som uppodlar Spelnästorp.

skatteutlagor och andelar i utmarken, utgick dock från förfogandet över brukningsdelar och inte från ägotter.

Brukningsandelarnas storlek stämmer inte heller alltid överens med den reella fördelningen av byns odlingsjord. I takt med att byn växer odlas nya områden upp från de nära utmarkerna. Dessa nyodlingar är enskilda projekt eller gemensamma bara för delar av byn. Därmed kommer nyodlingarnas fördelning att skilja sig från den som anges av de formella brukningsdelarnas storlek. Som vi skall se är detta en företeelse som ger upphov till många konflikter inom byn, med krav på omfördelning och omarrondering.

Näringsutrymme

Att nyodlingen spelar en viktig roll i byns historiska utveckling framgår av flera rättsfall. Vi har dock små möjligheter att följa den kvantitativa tillväxten i äng och åkerjord. De enda källorna under min undersökningsperiod som avspeglar åkerjordens storlek är utsädeslängderna från 1620-, 30- och 40-talen samt 1644 års geometriska jordebok.¹⁶ Dessa källor spänner över en för kort tidsrymd att kunna mäta långsiktig tillväxt. Bägge har tillkommit i beskattningssyfte och kan följaktligen misstänkas för underslev. Sett ur denna aspekt är den geometriska jordeboken den klart mest tillförlitliga. Här har lantmätaren beräknat arealens storlek samtidigt som han karterat hela byns inägor.¹⁷ På kartan återges 21 åkerstycken i Spelnäs, fördelade på nio inhägnade gårdar. I textförklaringen (notarium explicatio) har antalet tunnor utsäde angivits för varje enskilt åkerstycke. Sammanlagt anges 29,1 tunnor för hela åkerjorden.

Flera forskare som undersökt de geometriska jordeböckerna har kommit till slutsatsen att uppgifterna om tunnors utsäde åsyftar arealen i tunnland, inte det faktiska utsädet.¹⁸ 29 tunnors utsäde är alltså liktydigt med ca 29 tunnland eller ca 14,5 hektar. Vi vet inte hur mycket av denna areal som trädades varje år.¹⁹ Enligt det vanliga trädessystemet i trakten torde det dock ha varit en tämligen liten andel.²⁰ Åkerstyckena på kartan är uppdelade i nio inhägnade gårdar, en kvalificerad gissning skulle vara att en niondel trädades årligen. Återstår i så fall ca 13 hektar årligen besädd jord, vilket fördelat på de

¹⁶ Geometriska jordeboken LMV R1 1645.

¹⁷ Hannerberg, 1941 s. 140 ff. Nilsson, 1950 s 28 ff., Jansson, 1998 s. 95 ff.

¹⁸ Jansson, 1993 s. 7, Nilsson, 1950 s 30, Enequist, 1937 s. 59,

¹⁹ Jansson, 1993 s. 102.

²⁰ Bladh, 1995 s. 72. Mörner, 1952.

Tabell 5.2. *Spelnäs, Ingeborgjorden och de 6 största byarna i Fryksände socken enligt 1639 års mantalslängd och 1644 års geometriska jordebok*

	Åbor/ Hjonelag	Åker- stycken	Tunnland åker	Lass hö	Humle- störar
Spelnäs	5	21	29,1	56	400
Ingeborgjorden	4	8	22,9	26	300
Bada	5	55	28,1	50	350
Svenneby	4	28	17,1	30	80
Sörmark	4	25	23,0	30	300
Östmark	5	39	24,6	42,5	300
Överbyn	5	28	24,4	6	300
Åsteby	4	8	21,5	18	300
Vadje	5	27	29,6	28	–

Källa: Nilsson, 1950 s. 31. Geometriska jordeboken LMV R1 1645. RA, Ka, mantalslängd Värmland-Närke, 1639.

fem gårdsbruk som återfinns i mantalslängden från samma år ger ca 2,6 hektar per brukningsgård.

Jämfört med centrala slättbygder vid denna tid var detta inte mycket. Där var den besädda åkerarealen ofta dubbelt, ibland tre gånger, så stor. Jämfört med andra skogsbygder var det tämligen normalt. I exempelvis Nedre Luledalen var den genomsnittliga arealen bara hälften så stor.²¹ Det närmast liggande jämförelse-materialet skulle vara den sammanställning som Yngve Nilsson gjort av det geometriska jordeboksmaterialet för 37 byar i Sunnes nordliga grannsocken Fryksände. Här ligger Spelnäs strax över Fryksändes genomsnitt.²² Då den ekonomiska kartan utarbetades på 1880-talet fanns i Spelnäs 105 hektar ”åker eller annan jord under plog” fördelat på 11 gårdsbruk.²³ Uppenbarligen har en betydande nyodling ägt rum under den mellanliggande 250-årsperioden. Hur stor andel av denna nyodling som genomförs under undersökningsperioden är som sagt inte möjligt att fastställa.

²¹ Gadd, 2000 s. 51. Nilsson, 1950 s. 36. Enequist, 1937 s. 59, tabell 17.

²² Nilsson, 1950 s 31 tabell 6.

²³ En betydande del av denna odlingsjord användes antagligen till vallodling.

I kartförklaringen anges också att byn skördar 30 lass hö på ängarna vilket sägs ”komma hela byn till” samt ytterligare 26 lass på gårdeslindorna.²⁴ Jämför vi hötakten med Nilssons uppgifter från Fryksände förefaller detta vara mycket. Endast fyra av dessa byar kommer upp i över 40 lass, ingen överstiger 50.

Den geometriska jordeboken har emellertid en svaghet som underlag för att bedöma byns näringsutrymme. Den ger inga kvantitativa uppgifter om de inkomster som byborna kan hämta från utmarkerna. Ytterligare vinterfoder för boskapen fanns att tillgå i form av lövtäkt på utmarkerna. Där fanns också myrar och skogsängar som kunde slå. Under sommarhalvåret gav skogsbetet på utmarkerna merparten av boskapens föda. Längst ner i förklaringen till den geometriska jordebokskartan har kartritaren skrivit: ”*Skog för mulbete hör denna by till; Höbärgning; Fiske uti Fryken.*”

Även spannmål odlades utanför byns inägor. Flera rättsfall visar att Spelnäsborna använder sina utmarker till svedjebruk. Dessutom medverkar de i svedjelag på andra skogar i närområdet. Med tiden kommer skogen också att bli en viktig källa till penninginkomster, då järnbruken etableras först någon mil söderut i Rottneros och i Björkefors på andra sidan Fryken. Sedan på 1740-talet också i Stöpafors bara några kilometer norrut.

Domboksmaterialet – En översikt

Underlaget för denna mikrostudie utgörs av 303 rättsärenden i Fryksdals härads domboksprotokoll mellan 1630 och 1750 vilka på olika sätt berör Spelnäs.²⁵ Dessa har huvudsakligen analyserats genom tematiska undersökningar av olika rättsrelationer. Dels interna relationer inom byn, dels externa mellan spelnäsborna och deras grannar eller med statsmakten och dess representanter. Först presenteras dock en kort frekvensundersökning där målen har delats upp på olika typer av ärenden. Undersökningen utgår från en hierarkisk typologi där ärenden först fördelas på tämligen grova övergripande kategorier. Vissa av kategorierna delas sedan upp ytterligare i mer specifika underkategorier i flera led. Valet av kategorier och gränsdragningarna dem emellan är inte oproblemiskt. För enkelhetens och jämförbarhetens skull använder jag samma typologi som i den större frekvensundersökning av materialet

²⁴ Därtill anges 400 humlestörrar samt rikligt fiske i Fryken.

²⁵ Uppbuden vid jordtransaktioner har här räknats som ett ärende trots att de, om de fullföljdes, återupprepades på tre på varandra följande ting.

Tabell 5.3. *Uppbjudna jordtransaktioner, lagfarter och formella ärenden rörande Spelnäs vid Fryksdals häradsting 1630-1750*

	-1650	1651- 1675	1676- 1700	1701- 1725	1726- 1750	Summa
1:a uppbud:	4	5	8	14	24	55
Fastebrev:	1	6	3	5	14	29
Formaliteter	2	1	2	1	0	6
Summa	6	12	13	20	38	90

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt Almqvist opublicerat manuskript för perioden 1741-1750.

för hela häradet som presenteras i nästa kapitel. Där förs också en mer utförlig diskussion kring kategoriserings- och gränsdragningsproblem. Den som redan här vill underrätta sig om motiven bakom undersökningens uppläggning hänvisas dit.²⁶

Som en första bearbetning har 84 rena köpehandlingar samt 6 formella ärenden sorterats ut ur materialet. Av köpehandlingarna utgörs 55 av uppbud och 29 av fastebrev. Eftersom samtliga uppbudsförfaranden går vidare till ett tredje uppbud kan man anta att flertalet av dem också resulterar i en fullföljd transaktion. Att fastebreven, eller med ett modernt språkbruk lagfarterna, är betydligt färre torde bero på att köparna inte begärde att sådana skulle skrivas in i domboken. Precis som i häradet som helhet ökar antalet jordtransaktioner som registreras i domboken kraftigt mot slutet av undersökningsperioden.

De 214 ärenden som återstår efter denna bortsortering överensstämmer betydligt bättre med vad vi idag förknippar med en domstols uppgifter. I detta material har jag till att börja med gjort en åtskillnad mellan brottmål och olika former av civila ärenden. Som framgår av Tabell 5.4. utgör den sistnämnda kategorin en förkrossande majoritet av alla rättsärenden. Huvuddelen av dessa utgörs av ekonomiska tvistemål och uppgörelser. En typ av brott har fått en egen kategori. Det gäller brott mot statens reglering av markutnyttjandet, exempelvis olaga svedjefall på egen mark eller anklagelser för att ha fällt för mycket av den egna skogen till avsalu. Det är egentligen den enda brottskategori som är av direkt betydelse för den undersökning som presenteras här, även om vissa andra

²⁶ Kap. VI s. 153 ff. samt figur 6.1.

Tabell 5.4. *Ärenden som berör Spelnäs (exklusive jordtransaktioner) vid Fryksdals häradsting, fördelade på underkategorier 1629-1750*

	Brott	Tredska mot regalrätten	Civila ärenden	Σ
-1650	9	0	2	11
1651-1675	8	0	17	25
1676-1700	5	2	33	40
1701-1725	5	1	34	40
1726-1750	5	9	84	98
Summa:	32	12	170	214

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt Almqvist opublicerat manuskript för perioden 1741-1750.

brottmål ibland kan erbjuda kompletterande information som kan kasta ljus över ekonomiska tvister och förhållanden.

I tabell 5.5. har kategorin civila ärenden brutits ner på mindre underkategorier, med utgångspunkt från vilken typ av sociala och ekonomiska relationer de omfattar. Förutom en liten restpost för övriga mål delas de upp i relationer inom släkten som rör arvs- och bordsrättsliga förhållanden, skuldrelationer och slutligen mål som rör rådighetsrelationer mellan grannar. Det är den sistnämnda kategorin som tillsammans med kategorin "tredska mot regalrätten" i tabell 5.4 utgör det centrala underlaget för denna mikrostudie.

Tabell 5.5. *Spelnäsrelaterade civila ärenden vid Fryksdals häradsting, fördelade på underkategorier 1630-1750*

	Övriga	Skuld- relationer	Släkt- & börds- relationer	Rådighets- relationer mellan grannar
-1650	0	0	1	1
1651-1675	5	2	4	6
1676-1700	0	10	10	13
1701-1725	1	0	13	20
1726-1750	4	18	22	40
Summa:	10	30	50	80

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt Almqvist opublicerat manuskript för perioden 1741-1750.

Tabell 5.6. *Kategorin rådigbetsrelationer mellan grannar fördelade på interna och externa relationer 1630-1750*

	Mellan Spelnäs och grannbyarna (samfällda utmarker)	Inom Spelnäs
-1650	1	0
1651-1675	2	4
1676-1700	10	3
1701-1725	9	11
1726-1750	5	35
Summa:	27	53

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt Almqvist opublicerat manuskript för perioden 1741-1750.

I tabell 5.6. har dessa grannrelationsärenden delats upp i två kategorier: dels de som rör byns interna relationer och dels de som rör spelnäsbornas relationer till grannarna i de angränsande byarna och gårdarna. De senare ärendena behandlar, på ett undantag när, utmarkerna som vid undersökningsperiodens början brukas i samhävd med de fyra avgärdade grannbyarna.²⁷ Mot undersökningsperiodens slut, då utmarkerna skiftats mellan jordeboksgårdarna blir dessa ärenden färre. De interna ärendena är betydligt fler men är nästan helt och hållet förlagda till den avslutande 50-årsperioden. Över 65 % av de interna ärendena uppkommer under de sista 25 åren.

I tabell 5.7. har slutligen de interna ärendena fördelats på tre underkategorier: Den största kategorin behandlar inägornas arrondering och fördelning mellan gårdsbruken. Inägornas slätterängar och åkermarker brukades huvudsakligen enskilt men var förlagda i viss ägoblandning.²⁸ Inägomålen behandlar den successiva anpassningen och justeringen av ägoblandningen, samt konflikter kring jordens fördelning i samband med nyodling och hemmansklyvning. Det första av dessa ärenden behandlas år 1700, därefter ökar de successivt i omfattning under den resterande delen av undersökningsperioden.

²⁷ Undantaget gäller den tvist om rätten till en sågkvarn som refereras på sidan 133 nedan.

²⁸ De blev dock vanligen samfällda om de användes till bete efter skörd och slätter samt då de lades i träda.

Tabell 5.7. *Spelnäs interna rådighetsrelationer fördelade på underkategorier 1630-1750*

	Lösen av obesuttna andelar	Inägor (ägoblandning)	Utmarker (samhävd)
-1650	0	0	0
1651-1675	0	1	3
1676-1700	2	1	0
1701-1725	1	10	0
1726-1750	6	21	8
Summa:	9	33	11

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt Almqvist opublicerat manuskript för perioden 1741-1750.

Flertalet kontroverser kring utmarksresurserna och fördelningen av de frukter som dessa genererade fördes med utomstående från de intilliggande jordeboksgårdarna, men även internt inom Spelnäs förekom en del sådana rättsfall. Också dessa ligger huvudsakligen sent i undersökningsperioden, då en större andel av byns utmarker hade skiftats till en mindre samhävd som bara omfattade gårdsbruken inom Spelnäs. De enda interna rådighetsärenden som inte kan hänföras till antingen utmarker eller inägor utgörs av mål där några av byns bönder åberopar den lagstadgade rätten att få lösa ut små gårdsbruk vars mantalsstorlek understiger gränsen för besuttenhet.²⁹

Twister mellan byar: Samhävder, rågångar och avgärddningar

Om avlägsna utskogar

Första gången frågan om byns tillgång till utskogar behandlas i rättsprotokollen är i ett uttalande från 1623 om att Spelnäs och Tosseberg skall få behålla Stöpsjöskogen.³⁰ Stöpsjöskogen går inte att återfinna på kartan. Troligen rör det sig om ett område beläget i närheten av Stöpsjön som ligger någon mil nordväst om Spelnäs på gränsen mellan Sunne och Gräsmark. Förmodligen har det nyttjats av

²⁹ Se kapitel III s. 70 ff.

³⁰ 1623 ht-4.

Spelnäs och Tøsseberg för säterdrift. Nästa gång Stöpsjöskogen dyker upp i protokollen är inte Spelnäs men väl Tøsseberg inblandat. I två ärenden från 1682 och 1683 tilldöms två av häradets fåtaliga kronohemman, Bergskog och Åleby, vilka nyligen omvandlats till officersboställen, rätten till Stöpsjöskogen i strid med Tøsseberg som skall ha arrenderat skogen från Bergskogs åbo trettiofem år tidigare. Tøssebergs åbor menar att man därefter tilldömts rätten till skogen i en lagmansdom.³¹ På hösttinget 1687 döms Tøsseberg åbor också att betala ersättning till löjtnanten Jonas Berg på Åleby för det mulbete man haft på Stöpsjöskogen.³² Därefter nämns Stöpsjöskogen i ett antal rättsfall som kronoskog vilken tilldelats indelningshavarna på Åleby och Bergskog, hälften under vart boställe.³³ Eftersom kronoskogar annars är ovanliga i häradet kan man anta att det är samma skog som berörs i ett ärende från 1652. Tøssebergsborna beklagar sig då över brist på betesmark sedan dels hela Gräsmarken upptagits på deras skog, dels kronoskogen som de länge nyttjat mot skatt fråntagits dem. De ges då av landshövdingen åter rätt att nyttja kronoskogen mot skatt.³⁴

På vårtinget 1654 bilägger rätten en tvist mellan två andra av traktens kronogårdar. Tvisten ger upplysning om avgränsandet av Spelnäs utmarker i början av 1600-talet. I protokollet återges ett vittnesmål från två häradabor som intygar att för 40 år sedan, då ingen dombok förts,³⁵ tilldömdes Norra Åmberg rätten att lösa hälften av en skogspart, som Skinnaregården nu förfogar över, från Spelnäs. Rätten beslutar att de bägge kronohemmanen skall dela på skogsdelen.³⁶ Skogspartens belägenhet anges inte, men det verkar rimligt att anta att det rör sig om de utskogar, tillhörande just Skinnaregården och Norra Åmberg, som gränsar till Spelnäs och grannbyarnas utskogar väster om Flatsjön.

³¹ 1682 vt-58, 1683 vt-71.

³² 1687 ht-24.

³³ 1688 vt-19, 1688 vt-46, 1688 ht-57, 1692 vt-34, 1711 vt-26, 1731 vt-28, 1750 vt-94.

³⁴ Skatt i det här fallet behöver inte betyda statliga grundskatter, troligare är att det rör sig om ett slags arrende till löjtnantsbostället.

³⁵ Mellan 1610 och 1621 finns ingen dombok bevarad.

³⁶ Fryksdals övre hr. A1a: vol. 1, Fol. 137v. (1657 ht-19). Protokollet upplyser också om att såväl Norra Åmberg som Skinnaregården då var förlånade åt landshövdingen Bo Ribbing. Nu (1654) uppbärs räntan från Norra Åmberg av kaptenen Jon Hansson medan fänriken Johan Brun har livstids frihet på Skinnaregården.

Diskussion

Dessa tidiga skogstvister med kronan avspeglar en osäkerhet om omfattningen av skattehemmanens utmarker. Det samlade intryck man får av de äldsta rättsprotokollen är att rådigheter över avlägsna utmarker är tämligen vagt definierade och avgränsade. Delvis tycks de ha haft karaktären av häradsallmänningar som nyttjades av vissa byar efter oklara hävdprinciper. I vissa ärenden påtar sig tinget en aktiv roll i fördelningen av rådigheter över utmarker utifrån överväganden om de olika gårdarnas behov.³⁷ Enligt den regalrättsliga rättsdoktrinen skulle sådana allmänningar anses tillhöra kronan. I mitt undersökningsområde var dessa områden fåtaliga. Skattebönderna lyckades hävda merparten av skogsområdena som bysamhävder.³⁸ Under senare hälften av 1600-talet knyts rätten över kronoskogarna hårdare till specifika kronohemman, samtidigt som deras gränser mot angränsande skatteskogar definieras.

Tvister med grannarna i norr

År 1682 tar tinget för första gången upp vad som kommer att visa sig bli en långdragen gränsdragningsvist mellan Spelnäs och dess tre nordliga grannbyar. Bryggegården, Norra Näs och Boseby anser sig vara berättigade att nyttja den skog de har i samhävd med Spelnäs för eget behov.³⁹ Året därpå beslutar nämnden efter yrkande från Jon i Norra Näs att syn skall hållas och skogen skiftas mellan Boseby, Norra Näs och Bryggegården.⁴⁰ Vid vårtinget nästa år bötfälls åtta manspersoner från Spelnäs för vägran att infinna sig vid den beslutade synförrättningen.⁴¹ Vid hösttinget samma år begär bönder från de mindre jordeboksgårdarna fastställande av den föreslagna rågången mellan dem och Spelnäsborna.⁴² Ett år senare meddelas att

³⁷ 1664 ht-25 samt 1665 vt-20 framförs vid tinget att ett 30-tal byar i Lysvik, Ämtervik och Sunne beklagar sig över instängdhet och brist på utägor, klagomål som också framfördes som besvär till 1660 års riksdag. Nämnden skall undersöka hur detta kan åtgärdas. Någon rapport om hur denna undersökning avlöper går dock inte att finna i domboken.

³⁸ Dessa anspråk var emellertid omstridda. Flera gånger under 1700- och 1800-talet gjordes framstötter för att avvitra avlägsna skogar till kronan efter norrländskt mönster. Slutgiltigt avgjordes inte frågan förrän i början av 1900-talet. Se Carlson, 1915.

³⁹ 1682 ht-20.

⁴⁰ 1683 vt-46.

⁴¹ 1684 vt-43.

⁴² 1684 ht-30.

Jon Bengtsson i Norra Näs och hans medintressenter har förlikats med åborna i Spelnäs om rågången.⁴³ Av det faktum att två spelnäsbönder vid samma ting döms till böter för åverkan på Bryggegårdens och Norra Näs ägor kan man misstänka att denna förlikning inte var helt accepterad i Spelnäs.⁴⁴

Nu dröjer det ända till 1699 innan gränserna mellan dessa fyra jordeboksgårdar på nytt behandlas vid tinget. Två åbor på Bryggegården kärar då till fem spelnäsbor om påstått bråtehygge över bygränsen. Svaranden bevisar emellertid att de hållit sig på rätt sida gränsen.⁴⁵

Dock har dessa byar fortfarande samhävd i de avlägsna utskogarna väster om Flatsjön. På vårtinget 1713 in-tecknas i domboken en överenskommelse mellan åborna i Spelnäs, Bryggegården, Norra Näs och Boseby om att inte leja ut samskogen till säterdrift, nävertäkt eller lövtäkt åt utomstående utan samtligas vetskap.⁴⁶

Vid hösttinget samma år beslutas att rågången mellan å ena sidan Bryggegården, Norra Näs och Boseby och å andra sidan Spelnäs skall fastställas ("gås upp"). Därefter skall man undersöka om Spelnäsborna åverkat över gränsen genom lövtäkt.⁴⁷ Här borde det i så fall röra sig om de mer närliggande skogarna där gränser drogs på 1680-talet.

1725 meddelar protokollen att också utskogen har delats vid en syneförättning mellan å ena sidan Spelnäs och Spelnästorp och å andra sidan Bryggegården, Norra Näs och Boseby.⁴⁸

Även om markerna därmed är helt och hållet uppdelade mellan Spelnäs och de avgärda grannarna i norr förefaller man inte vara helt klar över gränsens sträckning. 1737 införs i domboken en överenskommelse mellan åborna i Spelnäs och Bryggegården om ägoskillnaden följt av en kortfattad gränsbeskrivning. Tio år senare, 1747, låter man in-teckna ett ömsesidigt förbud för såväl Spelnäs som Bryggegårdens åbor att åverka över denna gräns med hygge eller bete. Detta efter en begäran från Bryggegårdens åbor.

⁴³ 1685 ht-73.

⁴⁴ 1685 ht-78.

⁴⁵ 1699 vt.-38. Med ett bråtehygge menas vanligen en svedja.

⁴⁶ 1713 vt-81.

⁴⁷ 1713 ht-99.

⁴⁸ 1725 vt-25. Inte heller här finns särskilt synprotokoll.

Twister med Spelnästorp

Även med den sydliga avgärdningen Spelnästorp uppstår så småningom konflikter om den samfällda rätten till utmarker. I ett mål från 1729 fastslår rätten att så länge Spelnästorp inte avvitrats från bolbyn kan dess åbo Lars Jönsson inte tillåtas att nyttja utmarken annat än för husbehov. Därför utsätts ett vite på 20 riksdaler silvermynt mot att den nyttjas till avsalubruk. Uppenbarligen var detta bara en provisorisk lösning eftersom ett utmarksskifte redan höll på att förberedas. Beslutet togs 1730 och året därpå genomfördes skiftet samtidigt som gränsen mellan de bägge jordboksgårdarna rösades.

Enligt protokollen var åborna i Spelnäs överens med Lars Jönsson om själva delningen. Dessförinnan förefaller det dock ha rätt oenighet om storleken på Spelnästorps andel. När utmarkerna delades mellan Spelnäs och grannarna i norr tycks var och en ha fått andelar i relation till sin mantalssättning, så att Norra Näs som var ett halvt mantal fick en hälften så stor andel som Spelnäs och de två övriga en tredjedel så stor.⁴⁹ Delningsprinciperna överensstämmer alltså med Abrahamssons tolkning av avgärda bys rätt vid utmarksskifte i landslagens byggningsbalk.⁵⁰ Ännu återstod några år innan 1734 års lag skulle fastslå att avgärda byar bara skulle ha hälften av vad jordemantalet angav. Vi vet dock från andra fall att de avgärda byarnas rätt till hela skatteandelen ofta ifrågasattes även dessförinnan. Vid skiftesbeslutet måste Lars Jönsson argumentera inför rätten för att han skall tillskiftas en niondel av skogen vid det kommande skiftet. Argumenten bygger i första hand på det fastebrev som upprättades 1664 då en brorson till den första nybyggaren övertog torpet. Han och hans företrädare har dels avstått bördsrätt i bolbyn, dels betalat bolbyborna på södra halvan av Spelnäs för deras rätt.⁵¹ Nio år efter delningsbeslutet vid vårtinget 1740 ifrågasätter några av Spelnäs åbor den mätning som genomfördes vid skiftet och reser krav på en kontrollmätning.⁵²

⁴⁹ De arealuppgifterna över byarna som ges i förklaringen till 1898 års ekonomiska karta visar att arealproportionerna mellan byarna avviker mycket lite från mantalsproportionerna.

⁵⁰ Ovan s. 69.

⁵¹ 1664 ht-35. Även 1664 vt-55 och 1651 vt-26.

⁵² 1740 vt-94. Rätten beslutar att kåranden får genomföra en mätning på egen bekostnad men att kostnaderna i slutändan skall tillfalla den som förlorar målet. Några vidare mål i detta ärende återfinns dock inte.

Om den gamla samhävdens yttre gränser

Samtidigt som de fem grannbyarna i en konfliktfylld process delar upp de samfällda ägorna sinsemellan pågår tvister om de gamla samskogarnas yttre gränser mot angränsande byar.

Vårtinget 1705 beviljar rätten *ynn* på gränsen mellan Ingeborgjorden och "avgärda hemmanet Boseby" som uttryckligen sägs ligga "på Spelnäs ägor". Utsedda synemän har inte kunnat slita tvisten.⁵³ Här finns ett särskilt protokoll bevarat från synförrättningen som genomfördes i juni samma år.⁵⁴ Som alltid vid sådana här förrättningar läggs stor vikt vid gamla personers hågkomster. Ett vittne har för 20 år sedan fått berättat för sig hur denna gräns tidigare synats, "på den tid då salige Jöns Jönsson i Ransby var nämndeman". Denne Jöns står uppsatt som nämndeman i samtliga tingsprotokoll mellan 1629 och 1660, den förra syneförrättningen skulle alltså ha utförts för mellan 45 och 76 år sedan. Något protokoll från en sådan förrättning finns dock inte bevarat. Eftersom det gäller att fastställa den hävdvunna gränsen mellan Spelnäs gamla samhävd och Ingeborgjorden har två äldre spelnäsbor kallats att vittna. Att dessa räknas som fullgoda vittnen och inte som jäviga, trots att man i rätten talar om Ingeborgjordens gräns mot Spelnäs ägor, kan ses som en bekräftelse på att Spelnäs nu förlorat alla reella rådigheter över Bosebys tillskiftade utmarker.⁵⁵ De två spelnäsborna vittnar också till Ingeborgjordens fördel. 1713 bilägges tvisten om – som rätten uttrycker det – rågången mellan Spelnäs och Ingeborgjorden, då parterna överenskommit att låta den gamla sträckningen gälla.⁵⁶

År 1708 meddelas i tingsprotokollet att Spelnäs och "grannhemmanen" å ena sidan och Ingeborgjorden, Röberg och Högforsen å den andra har enats om förbud mot intrång över gränsen i skogsägorna.⁵⁷ Nu torde det röra sig om utskogarna väster om Flatsjön vilka gränisar till Ingeborgjorden och de bägge mindre gårdarna. Grannhemmanen måste då vara de fyra avgärdade jordeboksgårdarna

⁵³ 1705 vt-46.

⁵⁴ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 10, fol. 48v (1705. syn 2).

⁵⁵ Två andra Spelnäsbor förklaras jäviga med motiveringen att de har släkt i Ingeborgjordens .

⁵⁶ 1713 ht-112.

⁵⁷ 1708 ht-47. Röberg var ett 1/2 mantal skatte, skattlagt redan 1540. Högforsen på 1/4 skatte skattlades 1606.

som ju vid denna tid fortfarande har samhävd i bruket av de avlägsna utmarkerna.

Ytterligare en tvist om gränsdragningen kring Spelnäs utmarker framträder 1725. Nu handlar det om gränsen i söder mot By och Svartserud. Detta är emellertid ingen konflikt om gränsens sträckning, utan om dess kostnader. Åborna i Spelnäs anser det vara onödigt att hålla en rågård mellan utmarkerna. By och Svartserud som vill ha en sådan rågård får därför själva svara för kostnaderna.⁵⁸

Markområden är inte den enda formen av resurser som kan fungera som kollektiva nyttigheter och förfogas gemensamt av åbor i en eller flera byar. Av ett rättsfall från 1692 framgår att Spelnäs har en sågkvarn i strömmen mellan gårdarna. Det torde röra sig om något av vattendragen i gränsmarkerna mot officersboställena Skinnaregården och Norra Åmbergs utskogar. Löjtnanten Simon Gustaf von Kothén kräver att på dessa gårdars vägnar få komma in på hälften av sågen. Svaranden säger sig ha fått tillstånd att bygga av Skinnaregårdens tidigare innehavare Löjtnant Brandt och av Erik Nilsson på Åmberg i utbyte mot brädor till husbehov. Virket till sågens uppbyggnad har tagits efter tillstånd från löjtnant Petter Gyllenspets som då uppburit räntan på Norra Åmberg. Rätten ger von Kothén rätt att lösa in sågen.⁵⁹ Då landshövdingen fem år senare inkräver uppgifter om sågkvarnar och vad som där sågas i häradet framkommer att Spelnäs och Skinnaregården har en gemensam såg som sägs vara för eget behov.⁶⁰

Diskussion

Den historia som domboken berättar om tvister kring utmarkerna mellan Spelnäs och dess grannar tyder på ett växande behov av mer exklusiva rådigheter med klara gränser och rågångar. Det antyder att skogen håller på att utvecklas mot en i ekonomisk mening mer knapp resurs. Uttryckt i den allra enklaste formen av rådighetsekonomisk teori innebär det att nyttan med att etablera mer specifika och exklusiva rådigheter ökar medan kostnaderna för sådana rådigheter förblir tämligen konstanta. Vi ser emellertid också att detta är en mycket konfliktfylld process. I synnerhet ger den upphov till betydande fördelningskonflikter.

⁵⁸ 1725 ht-175. Med ”rågård” menas vid denna tid en gårdsgård som bildar en rågång (ägo gräns). Se SAOB, 1898-.

⁵⁹ 1692 ht-55.

⁶⁰ 1697 vt-7. Allt som allt upptecknas 14 sågar i häradet alla för husbehov och i de flesta fall samägda mellan flera jordeboksgårdar.

Konflikt med skogslagstiftningen

Från 1730-talet och framåt kommer åborna i Spelnäs flera gånger i konflikt med jägmästaren och skogvaktarna som anklagar dem för att nyttja utmarkerna i strid med skogsordningens föreskrifter. Det handlar huvudsakligen om anklagelser för så kallade "osynta svedjefall", alltså för att ha anlagt svedjor utan att först ha inhämtat skogvaktarens tillstånd. Det var en mycket vanlig förseelse under denna tid, vilket fick till följd att ärendena ofta togs upp i klump. Rätten kunde behandla anklagelser riktade mot åborna i uppemot ett hundratal jordeboksgårdar i ett enda mål. Det är också påfallande ofta som domarna i dessa mål riktar sig mot samtliga brukare inom en by. Eftersom svedjor utfördes på gemensamma utmarker blev de ofta gemensamma angelägenheter för byarnas delägare. Dessutom var de storskaliga projekt som krävde samlade arbetsinsatser av ett stort svedjelag.

Första gången som några av Spelnäs åbor döms är det dock i ett enskilt mål då tre av byns bönder vid vårtinget 1732 bötfälls för ett gemensamt fallhygge.⁶¹ På hösttinget 1735 anklagar jägmästaren åborna på inte mindre än 84 av häradets jordeboksgårdar för samma brott, däribland Spelnäs och de fyra grannbyarna. De åtalade menar att svedjorna varit nödvändiga på grund av missväxten och slipper undan med en varning som tydligen inte avskräckte alla.⁶² Nästa höstting instämmer skogvaktaren åborna i Spelnäs och nitton andra byar för samma brott. De anklagade skyller åter på missväxten men framhåller också att svedjorna var nödvändiga för betet. Denna gång dömer rätten dock de åtalade till 12 daler silvermynt per gård i böter.⁶³ Ytterligare två gånger döms bönderna i Spelnäs för olaga svedjande. Vid bägge tillfällena blir straffet 10 daler silvermynt i gemensamma böter och förlusten av grödan. I det senare fallet erbjuds de dock att lösa tillbaka rågen för åtta daler silvermynt per tunna.⁶⁴ På vårtinget 1750 bötfälls också tre bönder i Spelnäs tillsammans med flera andra från intilliggande byar för att de i strid med skogsordningen fällt ungtallar till getfoder.

⁶¹ 1732 vt-137.

⁶² 1735 ht-20.

⁶³ 1736 ht-71.

⁶⁴ 1739 vt-29, 1739 ht-128, 1746 ht-22. Det genomsnittliga markegångspriset på en rågtunna i Värmland åren 1740-1749 låg strax under 9 daler silvermynt. Jörberg, 1972.

Twister med privilegieinnehavare

I och med anläggningen av Rottneros bruk ca 15 kilometer söderut och Björkefors bruk på andra sidan sjön blir Spelnäs en potentiell kolleverantör till järnproduktionen. Några mål som rör kolning eller järnbrukens försörjningsbehov finner man dock inte i denna undersökning. I kapitel VII redovisas dock ett omfattande bergstingsärende från 1760-talet där både Björkefors och det nyanlagda Stöpafors, som övertagit privilegier från Rottneros, menar sig besitta privilegier som ger dem uppköpsmonopol på kol från Spelnäs och flera andra grannbyars skogar. Bönderna å sin sida hävdade rätten att själva sälja sitt kol till vem de ville. Också detta kan ses som en konflikt med statens regalrättsliga anspråk på skogsresurser, som den i det här fallet har överfört på järnbruken i form av privilegierade koltäkter.⁶⁵

Twister i byn, rätten till äng och utmarker, delning, utbrytningar, storbyte

Även mellan åborna på Spelnäs pågår en konfliktfylld utveckling mot mer klart specificerade, enskilda och exklusiva rådigheter. Här är materialet ibland svårtolkat. Målen som rör denna problematik är dessutom koncentrerade i tiden till huvudsakligen efter år 1700. Konkret förefaller det att handla om två grundproblem. För det första uppstod många konflikter kring fördelningen av intäkter från samhädens resurser samt fördelningen av de nyodlingar som görs på de nära utmarkerna. Det andra grundproblemet tycks uppstå ur ett behov av att anpassa den ägoblandade inägojordens arrondering och fördelning till förändrade förutsättningar. Bägge dessa faktorer torde hänga samman med att byn växer i antalet innevånare och brukningsgårdar. Äldre gårdsbruk delas upp i mindre delar och dessa delar måste bryta ny odlingsjord och röja mer betesmark ur samhäden för att bli bärkraftiga.

Om utmarksresurser

Redan 1671 framträder en tvist om fördelningen av intäkter från den samfällda skogen. Änkan Karin Olofsdotter som brukar 1/6 av Spelnäs har efter en lång tvist om börsrätten nått förlikning med sin

⁶⁵ Se kap. VII s. 214.

svågers svärson Bryngel Israelsson, som köpt Spelnästorp.⁶⁶ I denna uppgörelse har hon bland annat erhållit 20 riksdaler för Spelnästorps del i Spelnäs skogshävd. Nu kräver de fem övriga brukarna andel i beloppet. Denna tvist kompliceras av den funktionella indelningen av Spelnäs i två byhalvor. I ett mål från 1662 omnämns att Spelnästorp är upptaget på mark som sägs höra till södra byhalvan. Den tidigare innehavaren ska också haft ett avtal med de tre bönder som brukat denna halva – hans svåger och hans två bröder, däribland Karins nu avlidna make – om sambruk i skogen.⁶⁷ Att marken som torpet är anlagt på sägs tillhöra södra halvan antyder att det finns någon form av uppdelning av de nära utmarkerna mellan södra och norra byhalvorna. Kanske betyder detta bara att denna sydligt belägna del av hävd främst brukats av den södra halvan. Avtalet om sambruk förefaller dock gälla utmarken, en fråga som egentligen skulle beröra också åborna på den norra halvan liksom för den delen bönderna i Bryggegården, Norra Näs och Boseby. Några konflikter som avspeglar sig i domboken tycks detta inte leda till så länge skogen bara brukas till husbehov. Men när Karin nu i samband med uppgörelsen med Bryngel får penninginkomster från skogen protesterar inte bara de övriga brukarna på södra halvan utan också bönderna på norra Spelnäs.⁶⁸ Karin döms också att överlåta 5/6 av beloppet till grannarna.⁶⁹

Denna fråga kommer att väckas till liv på nytt efter mer än 60 år i samband med utmarksskiftet mellan Spelnäs och Spelnästorp. Vid hösttinget 1730, alltså samma ting där Jöns Larsson drev igenom sin rätt till en niondel av samskogen, yrkar bönderna på norra byhalvan ersättning av bönderna på den södra för att dessa enskilt upptagit Spelnästorp på samfälld mark. Rätten menar sig dock inte kunna bifalla ett sådant krav. Det har gått över hundra år sedan Spelnästorp anlades och ingen kan, menar de, säkert veta hur bolbyn blivit ersatt.⁷⁰ Den norra byhalvans något senkomna reaktion på den sydliga

⁶⁶ Bryngel är gift med brorsdottern till Spelnästorps grundläggare Lars Jönsson. Karin som agerar å sina söners vägnar är änka efter en bror till samma Lars.

⁶⁷ 1662 vt-7.

⁶⁸ Dock inte åborna på Bryggegården, Boseby, och Norra Näs trots att de ju vid denna tid också var delaktiga i samma skogssamfällighet.

⁶⁹ 1671 ht-26. I Samma mål förbjuds Karins son Bryngel Jönsson på ”nybygget” att bruka skogen innan han fått samtliga delägares tillstånd. Här förefaller det som om Bryngel försökt etablera ytterligare en avgårdning.

⁷⁰ 1730 ht-161.

avgärddningen ger en antydning om den växande ekonomiska betydelse som skogsägarna fått vid denna tid. I synnerhet sedan området kom att bli mer inblandat i järnproduktionens kolleveranser efter anläggningen av Björkefors hammare på andra sidan sjön och de tre stångjärnshammarna vid Rottneros. Konflikten visar också hur skiftesprocesserna aktualiserar latenta fördelningskonflikter.

Det är också vid denna tid som krav på uppdelning av den samfälliga utmarken börjar framföras även mellan bönderna i Spelnäs. Första gången är 1727 då Erik Persson säger sig inte vilja utnyttja skogen så hårt som grannarna. Därför beslutar rätten att han skall få sin 1/4 avvittrad för sig själv.⁷¹ Liknande krav reses också av Bengt Arvidsson 1734, då han begär delning av ett område vid namn Rishöjden mellan sig och övriga jordägare i byn.⁷² I det första fallet står det uttalat att det är motsättningar kring hur mycket skogen skall få nyttjas som driver fram kravet på privatisering. Det senare fallet, där ett specifikt område utpekades, kan röra säterdrift eller fodertäkter men det kan också vara ett parallellfall till det föregående, kanske kring ett område med en särskilt attraktiv skogs- eller koltäkt.

Ett alternativ till att skifta upp utmarken på individuella lotter vore en tydligare reglering av var ens rätt att nyttja utmarken. Att sådana överenskommelser intecknades i domboken blev vanligt under första halvan av 1700-talet. Oftast innebar dessa att de samlade resursuttagen fördelades efter skatterätt, det vill säga i proportion till var och ens andel i byn. Att rådigheterna över Spelnäs samhälldes skog inte heller var fri från regleringar framgår av ett mål från 1738, då en av byborna ålades att betala en granne fyra riksdaler i ersättning för skog han brukat över sin andel.⁷³

Diskussion: Reglering och fördelning

Såväl skiften som regleringar efter skatterätt torde vanligen ha medfört fler fördelar för de större delägarnas och fler nackdelar för de mindre. I en oreglerad samhävd har varje delägare samma rätt oberoende av andelens storlek. Så länge resursuttagen huvudsakligen begränsade sig till husbehov förefaller detta ha varit ganska oproblematiskt. I det stora hela begränsades då det realiserbara resursuttaget av gårdsbrukens och hushållens storlek vilka i sin tur begränsades av omfattningen på de mer individuellt kontrollerade inäggarna. Med en tilltagande avsaluproduktion och marknads-

⁷¹ 1727 ht-187.

⁷² 1734 vt-100.

⁷³ 1738 ht-34.

integration undergrävdes denna reglering. Den enskilde brukarens uttag behövde då inte längre stå i proportion till dennes andel i byn eller dess skattutlagor. Ett oreglerat resursuttag skulle då främst ha gynnat de mindre delägarna. Genom att utnyttja sin lagstadgade rätt att kräva reglering eller utskiftning av samhävdens kunde då de större jordägarna reservera en större andel av dessa potentiella inkomstflöden för sig själva. Individualiseringen av rådigheterna över dessa flöden innebar också att de i högre grad kom att fungera som reella förmögenhetsstockar. Ur ett sådant perspektiv bör man kanske inte förvåna sig över att den första spelnäsbo som kräver att få sin andel avvittrad för sig själv brukade 1/4 av hela byn som vid denna tid hyste 11 gårdsbruk.⁷⁴

Fördelning och arrondering av inägor

Under hela 1600-talet var det bara vid ett tillfälle som Spelnäs inägor blev föremål för rättslig behandling. Det var vid hösttinget år 1657, då det beviljades *syn* på "intagor" (nyodlingar) mellan Lars Larsson och Per Elofsson i Spelnäs. En av tingen utsedd synenämnd skulle då klargöra hur den nybrutna jorden borde fördelas dem emellan.⁷⁵

Mellan södra och norra byhalvan

Vid hösttinget år 1700 beviljade nämnden ett så kallat *storbyte* i byns åker- och ängsmarker. I domböckerna från undersökningsområdet finns 114 storbyten dokumenterade mellan 1655 och 1745. I kapitel IX kommer helhetsintrycket av dessa och andra liknande förfaranden att diskuteras ingående. Där drivs tesen att storbytena bör förstås som en lokal form av tidiga jordskiften. I övrigt skall jag inte föregripa resultatet av den undersökningen här, utan nöja mig med att försöka uttolka vad protokollet över storbytet säger om inägornas rådighetsstruktur i Spelnäs vid denna tid.

Först och främst skall inägorna, åker och äng, bytas mellan de två byhalvorna; södra och norra Spelnäs. Det förefaller innebära att dessa två byhalvors åkermarker lösgörs från inbördes ägoblandning. Vad inägornas arrondering anbelangar blir de separata enheter. Sedan skall

⁷⁴ Någon fullständig uppdelning av byns utmarker på enskilda ägotter genomförs dock inte förrän vid storskiftet år 1805.

⁷⁵ Fryksdals övre hr AIa: vol. 1, fol. 196. (1657 ht-19). Något protokoll från en sådan synförrättning återfinns inte i domboken.

gårdsbruken på de bägge halvorna förlägga sina respektive marker i nytt tegskifte.⁷⁶

Domen avslutas med att man skall tillse att var och en tilldelas jord i proportion till sin skattning. Det innebär att varje gårdsbruks andel i byns jord skall motsvara dess andel i byns skatter. Det är den övergripande principen för hur förfoganderätt till jord inom ramen för bysamfälligheter uttrycks i detta område.⁷⁷ Att äga eller bruka exempelvis 1/6 innebar dels att man har rätt till 1/6 av byns individuellt fördelade jordresurser, dels att man ansvarar för 1/6 av byns skatteutlagor. Det blir emellertid problematiskt att beräkna denna fördelning om jordmånen varierar inom en by. En möjlig lösning blir då tegskiftesprincipen, alltså att varje delägare tilldelas proportionerliga andelar av samtliga byns jordkvaliteter. Annars behövs någon form av graderingsskala där kvalitet kan bytas mot kvantitet. Ännu mer problematiskt blir det att upprätthålla jämvikten mellan fördelningen av skyldigheter och rättigheter om byborna gör nyodlingar som fördelar sig asymmetriskt på olika brukningsdelar. Här uppstår en konflikt mellan olika rättsprinciper, om egendomsrätt baserad på skatteutlagor respektive nedlagt arbete.⁷⁸ I Spelnäs-fallet har man lagt en betydande vikt vid arbetsprincipen genom att låta rövningarna stå utanför själva bytet tills vidare. De som har röjt en mindre andel kommer att kompenseras med lämpligt rövningensland från samhävden. Ett annat alternativ som förekommer är att rövningarna fördelas men att de som har röjt kompenseras i pengar för nedlagt arbete. Oenigheter kring rövningarnas omfattning och värde, samt värdet av det arbete som är nedlagt i dem, är en återkommande källa till konflikter i samband med storbyten och i en mängd andra mål.

⁷⁶ En definitionsmässig uppdelning av Spelnäs på två byhalvor förekommer redan i ett mål från 1662, där de utmarker på vilket den avgärdade jordeboksgården Spelnästorp anlagts sägs tillhöra södra byhalvan. 1662 vt-7. I mantalslängden från detta år anges sju rökar (hushåll) vilket förmodligen innebär lika många gårdsbruk. (GLA; mikrofilmade mantalslängder) Hur dessa fördelar sig på de två byhalvorna vet vi inte säkert. Inte heller hur stor andel var och en brukar. Troligt är att var halva har 3-4 åbor. I en senare tvist om byns inägor framkommer minst 3 åbor på södra halvan och 4 på den norra. Se; 1724 vt-22, ht-124, 1925 vt-3.

⁷⁷ En annan förekommande formulering är ”efter öre och örtug”. Förmodligen är den hämtad från landslagen. Några byamål av östsvensk typ förekommer inte i detta område. Eftersom inga byar rymmer mer än en jordeboksgård finns knappast heller något behov av ett sådant byamål utöver jordemantalet.

⁷⁸ Jmf. Ågren, 1993.

Under första halvan av 1700-talet kommer arronderingen och fördelningen av byns ängar och åkerjord att behandlas vid ett stort antal rättsfall. Genomgående i dessa fall är att vi aldrig ser några konflikter mellan enskilda gårdsbruk belägna på varsin byhalva. Däremot förekommer en långdragen rättstvist där gårdsbruken på de bägge byhalvorna framträder samfällt som kârande respektive svarande. Vid vårtinet 1721 beslutar rätten för första gången om mätning och jämkning i åker och äng mellan södra och norra byhalvan i Spelnäs. Beteckningen jämkning används vanligen om smärre justeringar i tegarnas arrondering eller i jordfördelningen inom byarna. Ofta begärs jämkning då någon eller några av byns delägare anser att fördelningen av inägojord inte stämmer överens med fördelningen av skatterätt. Här säger källorna ingenting om vare sig resultatet av jämkningen eller vad som har föranlett den.⁷⁹

Tolv år senare, år 1733, tas frågan om jämkning i Spelnäs åter upp vid tintet. Nu sägs det att det är åborna på södra halvan som är missnöjda med fördelningen av jord efter det senaste storbytet.⁸⁰ Vid vårtinet 1737 tas saken upp igen och nu beslutas att norra byhalvan har rätt att behålla vad de tilldelats ”i rätt *solskifte*”. Termen ”solskifte” som beteckning för byarnas arrondering börjar användas i dessa domböcker först under 1730-talet, i detta fall alltså med direkt hänvisning till ett storbyte. Vare sig här eller på andra håll i häradet rör det sig dock om några strikt regelbundna solskiften så som det föreskrivs i såväl den gamla lands- som den nya rikslagen.⁸¹ Norra halvan skall också få behålla den jord som södra hälften har fått vederlag för, dvs. nyodlingar för vilka bönderna på södra hälften tilldelats röjningsbar jord på utmarken i kompensation. Den jord som de har därutöver skall fördelas mellan byhalvorna enligt skatterätt.⁸² På hösten samma år tas frågan dock upp igen. Här har man kommit fram till att Spelnäs norra halva innehar ”jord till 28 revars omkrets” utöver skatterätt. För detta vill bönderna på norra halvan lämna ytterliggare ersättningsmark i form av röjningsbar jord ur samhävden, men kâranden anser att det saknas utrymme för sådant vederlag. Målet slutar med att parterna enas om att begära en synförrättning. Rätten beviljar också en sådan under överinseende av halva

⁷⁹ 1721 vt-118.

⁸⁰ 1733-ht-181. Något annat storbyte, som inbegriper bägge byhalvorna, än det från år 1700 finns inte återgett i domboken.

⁸¹ Se vidare kap. IX s. 278 f.

⁸² 1737 ht-84.

häradsnämnden.⁸³ Något protokoll eller annan bekräftelse på att denna syn genomförts återfinns dock inte i domboken under tiden fram till 1750.⁸⁴

I södra byhalvan

Hösten 1712 beslutar rätten att Sven Matssons 1/24 i södra byhalvan skall *brytas ut*.⁸⁵ *Utbrytning* är ett begrepp som sammanhänger med just hemmansklyvningar eller att delar av ett gårdsbruk förs över till en granne genom köp eller arv. Även om det inte uttrycks i domboksprotokollet är det förmodligen vad som åsyftas här. Sven dyker upp i mantalslängden första gången 1706. Vi vet från andra mål att han gift sig med Anna Erikdotter, änka efter den nyss avlidne Jöns Bryngelsson. Kanske innefattade Jöns och Annas gårdsbruk syskons eller andra släktingars ägodelter som de aldrig lyckats lösa in. Vid arvskiftet efter Jöns dras dessa delar undan från den brukningslott som Sven får överta via änkan. I samband med att Sven förs in i mantalslängden ökar också antalet mantalsskrivna åbor från åtta till nio. 1/24 mantal förefaller vara en liten brukningsdel långt under den stadgade besuttenhetsgränsen på 1/12.

Hösttinget år 1715 är det dags för ett nytt storbyte. Denna gång omfattas emellertid enbart södra byhalvan. På begäran av Per Eriksson och övriga åbor på 2/3 av södra halvan (dvs. 1/3 av hela byn) skall storbyte förrättas i tomter, åker och äng mellan dem och åborna på den tredje "tredingen"; Sven Matsson och Anders Persson.⁸⁶ Här sägs ingenting om att samtliga intressenter varit eniga, tvärtom påpekas det att bytet görs på majoritetsägarnas anhöllan. Också här framhålls att alla skall få sina andelar i proportion till sina andelar av byns skatteutlagor.

⁸³ 1738 ht-145.

⁸⁴ Synförrättningar genomfördes som ett slags urtima ting. Protokollen från dessa skulle i efterhand in-tecknas i domboken. Det finns emellertid flera exempel i domboken på hänvisningar till synförrättningar vars protokoll aldrig införts i domboken.

⁸⁵ 1712 ht-94.

⁸⁶ Fryksdals övre hr. A1a: vol 12, fol. 80. (1715 ht-137) I sin helhet lyder protokollet: "[---]beslöts uppå Per Eriksson och de övriga åborna på de 2 tredingarna i södra halva gården i Spelnäs gjorda anföring och begäran att förordna nämndemännen [---]: Sven Jönsson i Uhsbyn och Nils Larsson i Boseby att göra storbyte på tomter åker och äng mellan bemalte tvenne 1/3gar samt Sven Matsson och Anders Persson som den tredje 1/3 åbo, på att ville alla efter sin skattning i gården likmäktigt 4 och 6 kap BBLL njuta sin del av ägorna fullt gen fullt" Hänvisningen till landslagens byggningsbalk gäller just de kapitel där rätten att lägga byar i nytt skifte regleras. Se kap. IX s. 261 ff.

Att bytet inte leder till någon upplösning av ägoblandningen mellan tredingarna framgår dock av ett antal senare ärenden. Vid hösttinget 1726 är det istället de två brukarna på den tredje tredingen som beklagar sig över det tegskifte man har ihop med Per Eriksson och Erik Elofsson på resterande 2/3 av byhalvan.⁸⁷ De menar att det blir svårt att hävda så små tegar. Eftersom grannarna inte har några invändningar beslutar rätten att karendens treding skall "*avsöndras*" från de två andra. Med avsöndra menas, här liksom på andra håll i domboken, att jorden lösgörs ur ägoblandning.

Nästföljande ting framhåller dock Per och Erik att en sådan *delning* inte kan genomföras på grund av olikheter i jordmån.⁸⁸ Delningsmännen får nu instruktioner att inte bara ta hänsyn till arealen utan också till jordmånen, även om detta innebär att någon av tredingarna inte kan få sin jord på ett enda ställe.

Ett så komplicerat förfarande blir tydligen inte lätt att genomföra. Tolv år senare beslutar tinget på nytt, efter klagomål från den gamla kärandesidan, att det beslut som togs 1727 skall fullföljas. Denna gången går samma förrättning under beteckningen *ägoskifte*.⁸⁹

I protokollet från 1727 hänvisas till hösttinget 1715 då beslutet sägs ha tagits om att tredingen skulle få sin andel i åker och äng "*avvittrad*".⁹⁰ (Begreppet *avvittring* av inägor används så vitt jag kunnat se som en ren synonym till *avsöndring*.) I rättens – och förmodligen parternas – ögon är det alltså fortfarande det gamla storbytesbeslutet som med vissa modifikationer skall implementeras i de senare förrättningarna trots att man nu använder beteckningar som *delning*, *avsöndring*, *avvittring* och *inägoskifte* istället för *storbyte*.

I norra byhalvan

Samtidigt pågår liknande processer kring norra byhalvans inägor. Vid vårtinget 1712 uttalar nämnden att det skall delas i tomter, åker och äng mellan Bengt Arvidssons och Per Jönssons två tredjedelar av norra halvan i Spelnäs.⁹¹ Skillnaden mellan storbyte och *delning* är oklar, men delning i inägor förekommer bara mellan enskilda brukare, aldrig mellan hela byar eller bydelar bestående av mer än två

⁸⁷ 1726 ht-93. Anders Person finns kvar men Mats Jönssons del har nu övertagits av styvsonen Bryngel Jönsson.

⁸⁸ 1727 vt-22.

⁸⁹ 1738 ht-145.

⁹⁰ 1727 vt-22.

⁹¹ 1712-vt 24 Per och Bengt brukar alltså 1/6 var av hela Spelnäs.

gårdsbruk. Betydligt vanligare är att beteckningen delning används då samfällda utmarker skall skiftas upp på mindre enheter. Man skulle kunna tänka sig att det i detta fall skulle handla om ännu en hemmansklyvning men det går illa ihop med mantalslängdens vittnesbörd. Per Jönsson har funnits med som åbo sedan 1673. Bengt är visserligen nytillkommen sedan 1704, men han efterträder då en Arvid Larsson, som torde vara hans far, vilken har funnits med sedan 1677. Möjligen rör det sig om en gammal klyvning som nu fullföljs genom en tydligare separering av ägora.⁹²

Hösttinget 1715 beslutas om jämkning mellan Nils Jönsson, Erik Olofsson och änkan Kerstin Hansdotter som brukar den nordligaste tredjedelen av norra Spelnäs.⁹³ Året därpå bötfälls Nils son och efterträdare Jöns Nilsson för att han besatt en teg som vid delning tilldömts Erik.⁹⁴ Någon sådan tilldömd delning går inte att återfinna i rättsprotokollen, varför man frestas att tro att rätten i dessa fall behandlar begreppen jämkning och delning synonymt. Påföljande år beviljar rätten emellertid just delning mellan Jöns och Erik, den här gången i äng, vallar och röjningar.⁹⁵ 1739 beslutar rätten på nytt om jämkning mellan Jöns och Erik i alla deras ägor.⁹⁶

Denna nordliga bydel benämns i flera av rättsprotokollen med ett separat namn, Bråten, trots att den alltså innefattar tre gårdsbruk. Förmodligen rör det sig om namnet på ett äldre gårdsbruk som sedan kluvits. Under de följande 30 åren kommer ett flertal ärenden att handla om just Bråten. Eftersom målen rör principerna för uppodling av samhävden för enskilt bruk kommer dock hela byn att blandas in.⁹⁷

Våren 1724 meddelar protokollet att brukarna på norra halvan i Spelnäs tvistar om sina ägor. Bengt Arvidsson och Per Jönsson på de återstående 2/3 av norra Spelnäs anser att Erik och Jöns på Bråten

⁹² Långt senare 1743 ht-125 beslutas också att dessa bägge gårdsbruk skall *mätas och justeras*.

⁹³ 1715 ht-139.

⁹⁴ 1716 vt-64. Erik kräver också skadestånd för att vilda djur rivit hans svin som sprungit till skogs efter att Jöns drivit hem dem tillsammans med bägges får. Kravet ogillas, Jöns kan inte anses vållande.

⁹⁵ 1717 ht-43.

⁹⁶ 1736 ht-121.

⁹⁷ Knektänkan Kerstin Hansdotter nämns inte vidare i dessa ärenden. Av en senare arvstvist vet vi att hennes brukning bara utgör 1/25 av hela Spelnäs. 1717 vt-30.

intagit mer än de bör. Mellan parterna skall *mätas och jämkas*.⁹⁸ På hösten samma år har man mätt tredingarna på Spelnäs norra halva och funnit att Bråten röjt mer än man haft rätt till och att det inte finns något tjänligt vederlag för de övriga brukarna, varför dessa tilldömts del i Bråtens överskjutande intagor mot ersättning för nedlagt arbete. Erik och Jöns visar dock med intyg från två av grannarna på södra halvan av Spelnäs, Bryngel Jönsson och Erik Persson, att det finns mark för nyodling även åt de övriga. Mot detta invänder Bengt Arvidsson och Per Jönsson att de inte kan uppodla mer på samhävden utan tillstånd av samtliga åbor i byn varpå nämnden beslutar att dessa skall höras.⁹⁹ Till nästföljande ting har Erik Elofsson och Bryngel Jönsson på Spelnäs södra halva instämts att vittna. Dessa intygar att röjningsland finns och att de inte har något att invända mot att de klagande åborna på norra halvan tilldelas sådant.¹⁰⁰

Nästan 20 år senare, vid vår- och hösttingen 1744, bevisar Per Jönsson och Bengts efterträdare Arvid Olsson¹⁰¹ att det röjningsland de nitton år tidigare tilldömts i vederlag för att Bråten röjt för mycket ur samhävden varit otjänligt och därför återgått till utmarken. Nu kräver de att Bråtens nyröjningar fördelas enligt skatterätt.¹⁰² Året därpå beslutar tinget att Bråten skall avstå det så kallade Rönngärdet till de två andra tredingarna.¹⁰³

Diskussion

Konflikter kring röjningarna är egentligen också en konflikt om samfällda rådigheter eftersom nyodlingarna företas på samhävden. Framförallt förefaller nyodlingen ha framkallat konflikter kring ägoblandningen och byorganisationen. Röjningarna rubbar symmetrin mellan jordinnehav och de enskilda gårdsbrukens andel av byns jordemantal. Om byborna gör intagor som fördelas asymmetriskt på olika brukningsdelar utan att man beaktar andelstalen, som räknas utifrån traditionella brukningsgårdar, riskerar de gamla andelstalen att utvecklas till ett slags kamerala fiktioner. De kvarstår som princip för fördelningen av skyldigheter i form av

⁹⁸ 1724 vt-51.

⁹⁹ 1724 ht-124.

¹⁰⁰ 1725 vt-3.

¹⁰¹ Arvid har gift sig med Bengts änka Kerstin Svensdotter.

¹⁰² 1744 vt-116, 1744 ht-150.

¹⁰³ 1745 ht-157.

Figur 5.2. Rekonstruktion av brukningsandelarnas struktur i Spelnäs inägor ca 1710-1715

Byhalvor:	Tredingar	Gårdsbruk
Norra: 1/2	1: 1/6 (Bråten)	1/25 Kerstin Hansdotter 4 %
		* Nils Jönsson *
		* Erik Olofsson 13 %
	2: 1/6	Bengt Arvidsson 17 %
	3: 1/6	Per Jönsson 17 %
Södra: 1/2	1: 1/6	Per Eriksson 17 %
	2: 1/6	Erik Elofsson 17 %
	3: 1/6	3/24 Anders Persson 13 %
		1/24 Sven Matsson 4 %

*Fördelningen mellan Nils Jönsson och Erik Olofsson är inte känd.

jordränta, samtidigt som de fjärrat sig från den faktiska fördelningen av rättigheter, intäkter och förmögenheter. Detta ledde till krav på omfördelningar och jämkningsar som i sin tur kom i konflikt med rättsprinciper om rådigheter baserade på nedlagt arbete.

Trots att Spelnäs i jämförelse med exempelvis en normal svensk slättby är en liten och ung by, visar undersökningen att rådigheterna inom byn är underkastade en komplicerad organisation. Figur 5.2. återger en schematisk rekonstruktion av byns rådighetsstruktur så som den framträder i dessa rättsärenden åren 1710-1715. Mellan jordeboksgården och gårdsbruken föreligger två organisatoriska nivåer; byhalvorna och tredingarna (som egentligen är sjättedelar). Förmodligen utgör de rester av en äldre uppdelning mellan jordeboksgårdar som sedan kluvits ytterligare. Mönstret känns igen från många andra byar i området.¹⁰⁴ Vid utmarksskiften och omarronderingar är det ofta dessa bydelar som uppträder som parter och inte de enskilda gårdsbruken. Samhävvd och ägoblandning kunde alltså vara organiserat på flera olika nivåer förutom byn; alltifrån stora samhävder som delas mellan flera byar till mindre bydelar som halv, fjärdedelar, sjättedelar, etc.

¹⁰⁴Jmf Widgren, 1997 s. 78. som ger en beskrivning av liknande uppdelningar i samband med hemmansklyvning i Bohuslänska byar.

Förmodligen blir systemet med tredingarna dock svårare att upprätthålla då vissa gårdsbruk innehar brukningsdelar som ingår i flera tredingar. Redan 1727, i målet om Erik Perssons krav på avvitrting, framgår att hans gårdsbruk utgör en fjärdedel av hela Spelnäs. År 1755 då gårdsbrukens mantalsbråk för första gången tas upp i mantalslängden går andelarna inte längre att dela upp på tredingar.

Kapitelsammanfattning och slutsatser

Egendomsrelationerna i Spelnäs genomgår en omfattande omvandling under den undersökta perioden. Denna utveckling sker i små steg under segdragna processer.

Först och främst försiggick en successiv uppdelning av de samfällda utmarkerna på enskilda jordeboksgårdar. Först skiftas de nära utmarkerna mellan Spelnäs och dess avgärda byar, sedan också de avlägsna utskogarna. Parallellt med denna process försiggår en successiv utveckling mot mer väldefinierade gränser, såväl mellan Spelnäs och avgårdningarna som av den gamla samhävden yttre gränser. Som en del av denna utveckling ingår återkommande tvister om gränsernas sträckning och vitesförelägganden mot åverkan över rågångarna.

Med statsmaktens regelrättligt motiverade rådighetsanspråk hamnar spelnäsborna också i konflikt. Främst under 1730- och 1740-talen då den statliga skogspolitiken präglas av en strävan att bevara knappa skogsresurser för den gynnade järnproduktionens behov. Konflikterna rör framförallt de rättsliga inskränkningarna i bybornas möjlighet att nyttja sina utmarker för svedjebruk.

I Spelnäs leder inte utskiftningen av samhävden så långt som till en uppdelning på enstaka gårdsbruk under den tid som undersöks här. Detta sker först med storskiftet år 1805. Dock förekommer en del tvister mellan byborna om hur intäkterna från samhävden skall fördelas, samt om hur mycket var och en skall tillåtas avverka för avsalu. Det är dessa konflikter som anförs som motiv då en av byborna begär att få sin 1/4 av utmarken avvitrtrad för sig själv år 1727. (Se s. 137).

Under första halvan av 1700-talet inleds en process av storbyten och avvitrtingar där inägorna successivt omarronderas, först mellan norra och södra halvbyarna och sedan inom den södra halvan. Förändringstrycket förefaller sammanhänga dels med den tilltagande

hemmansklyvningen, dels med den kraftiga nyodlingen inom byn och konflikter kring hur rådigheter över dessa nyodlingar skall fördelas.

VI

Rätt och rådighet – en typologisk frekvensundersökning

En vanligt metod att kvantitativt bearbeta rättsmaterial är att dela upp det på ett antal kategorier för att sedan räkna frekvenser för bestämda perioder.¹ På senare tid har ett flertal sådana undersökningar genomförts på svenskt historiskt rättsmaterial, huvudsakligen från tidigmodern tid.² Utgångspunkter och frågeställningar för dessa undersökningar har varit skiftande.

Maria Ågren delar i sina undersökningar från Stora Tuna härad i Dalarna upp ärenden i huvudkategorierna tvister, brott samt formaliteter och därefter på underkategorier. Hennes resultat påvisar härads-tingets stora betydelse för det ekonomiska livet i det tidigmoderna svenska agrarsamhället. Tingets huvuduppgift var, menar Ågren, inte att döma brottslingar utan att fungera som konfliktlösare, en lokal arena för att slita ekonomiska tvister och motsättningar. Av 795 ärenden vid stora Tuna häradsting 1741-1745 behandlade 57 % ekonomiska tvister, 15 % brottmål och 27 % ägnades åt olika formaliteter.³ Ågren menar att tvistemålen dominans i Stora Tuna är

¹ Se Sharpe, 1984 s. 41 ff.

² Lindström & Österberg, 1988. Ågren, 1988. 1992 s. 150-177. Taussi-Sjöberg, 1990. Söderberg, 1990. Sundin, 1992. Furuhagen, 1996. Andersson, 1998s. 70 ff. Eriksson-Treanter, 1999 s. 43-78.

³ Ågren, 1992 s. 156, tabell 28. Jag har avrundat Ågrens siffror till heltal. Restposten utgörs av blandade mål. I en motsvarande undersökning från det

Tabell 6.1. *Söderbergs fördelning av tingsärenden vid Fryksdals häradsrätt på brottmål respektive tvister. Valda perioder 1602-1659*

	1602-39	1640-49	1650-59
Tvistemål	29 %	62 %	60 %
Brott	70 %	38 %	40 %
N	326	271	412

Källa: Sammanställning i Söderberg, 1990 tabell 1

ett tämligen nytt fenomen vid denna tid. En mindre undersökning från 1650-talet visar att tvisternas andel då endast var ca 23 %.

Johan Söderberg har försökt spåra den långsiktiga process ur vilken detta tidigmoderna mönster vuxit fram, genom att utifrån tryckta sammanställningar göra liknande frekvensberäkningar på ett antal områden i landet under perioder från sent 1500-tal fram till 1659.⁴ Han har då, bland annat, använt sig av första delen av Almqvists sammandrag från Fryksdals härad. Söderbergs tillvägagångssätt skiljer sig från Ågrens på ett sätt som gör att deras siffror inte är direkt jämförbara. Söderberg har först rensat bort alla formaliteter av typen resolutioner och kungörelser, samt registreringar av uppbud, fastebrev, testamenten och dylikt. Därefter har han delat upp de "egentliga målen" i tvistemål samt brottmål uppdelade på ett antal underkategorier. Då Ågren har en egen kategori för formella ärenden blir den procentuella fördelningen förskjutet.⁵

Söderbergs siffror för Fryksdals härad redovisas i tabell 6.1. med de olika typerna av brott sammanförda till en gemensam kategori. Som synes visar de på en kraftig förskjutning i relationerna brott/tvister redan mellan perioderna 1602-29 och 1640-59. De senare andelarna för Fryksdalen ligger högst bland områdena i Söderbergs beräkningar, men tendensen är generell.⁶

parallellt verkande Österbergslagens bergslagsting blir tvistedominansen större med siffrorna 66 %, 16 % respektive 12%, s. 157 tabell 29.

⁴ Söderberg, 1990 Passim.

⁵ Om Söderbergs metod applicerades på Ågrens siffror skulle andelen tvistemål vid Stora Tuna häradsrätt bli 37 % på 1650-talet och 78 % på 1740-talet i stället för 23 % respektive 57%.

⁶ I vilken utsträckning detta avspeglar en övergripande reell samhällsförändring och i vilken utsträckning de visar på en förändring i själva tingets funktion är svårt att fastställa.

Domboksprotokollen

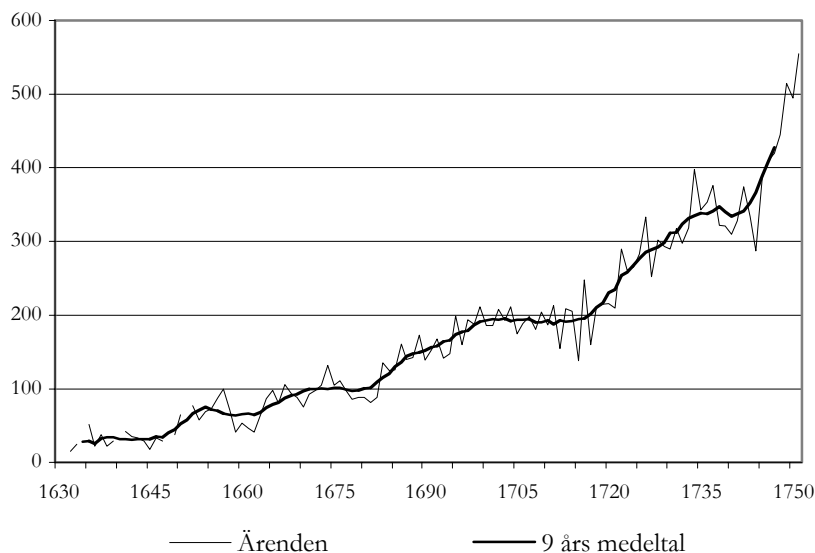
Från och med 1629 finns en näst intill obruten serie av originalprotokoll införda i domböckerna för Fryksdals härad.⁷ Fram till 1744, då häradet delades i ett övre och ett nedre tingslag, finns samtliga bevarade protokoll sammanfattade i Almqvists domboksammandrag. För det nedre tingslaget finns sammandrag för ytterligare sex år fram till 1750. Läger vi till det övre tingslaget 1744-1750 (räknat från mikrofilmade originalprotokoll) blir det 20 697 ärenden som protokollförts i häradsdomböckernas huvudlängder under åren 1629-1750.

Därtill kommer de så kallade småprotokollen vilka under större delen av undersökningsperioden omfattar längder över uppbud av jordtransaktioner. Efter 1726 upptas här också fastebrev (lagfarter) och skuldinteckningar. Som framgår av diagram 6.1. ökar ärendefrekvensen kraftigt under perioden. Här kan också skönjas ett par långsiktiga tillväxt- och stagnationsperioder även om de årliga variationerna hela tiden är betydande. Under den första tillväxtperioden ca 1647-55 fördubblas det normala antalet mål från strax under 40 till drygt 80 per år. Därefter följer en betydligt långsammare ökning fram till 1680- och 1690-talet då den årliga ärendefrekvensen återigen fördubblas. Från slutet av 1690-talet till ca 1718 stagnerar ärendefrekvensen, pendlande kring ca 200 mål per år. Därefter följer ytterligare en expansion under den efterföljande 25-års perioden.⁸ Nästa stagnationsperiod infaller ca 1735-1744. Kanske beror den på att man nu har nått taket för vad häradstinget som institution mäktar med att hantera och inväntar en uppdelning av häradet i två tingslag. Direkt efter delningen följer en mycket kraftig ökning i ärendefrekvensen under sista halvan av 1750-talet.

⁷ Dessförinnan finns bara ett originalprotokoll från 1610. Därtill finns renoverade protokoll (avskrifter) vid hovrätten för åren 1602-1605 och åren 1621-28 (och vidare med vissa luckor). De äldre renoveringarna från tiden före 1629 innehåller dock bara ett fåtal mål per år och ger ett ofullständigt intryck. Efter 1629 saknas originalprotokollen för Vt-1630 (=vårtinget 1630), Vt-1633, Ht-1636 (=hösttinget 1636), Vt-1639 och Vt-1647 samt för hela året 1650, Vt-1658, Vt-1659, Vt-1660 och Ht-1661. I de sistnämnda fallen tyder dock uppbudslängderna från kringliggande år på att dessa ting aldrig hållits. I samtliga dessa fall utom Ht-1636 saknas också renoverade domboksprotokoll. Almqvist, 1987 s. 7.

⁸ Här sammanfaller utvecklingen väl med de ekonomiska konjunkturerna under och efter stora nordiska kriget.

Diagram 6.1. *Protokollförda ärenden vid Fryksdals häradsting 1629-1750. (exklusive småprotokoll)*

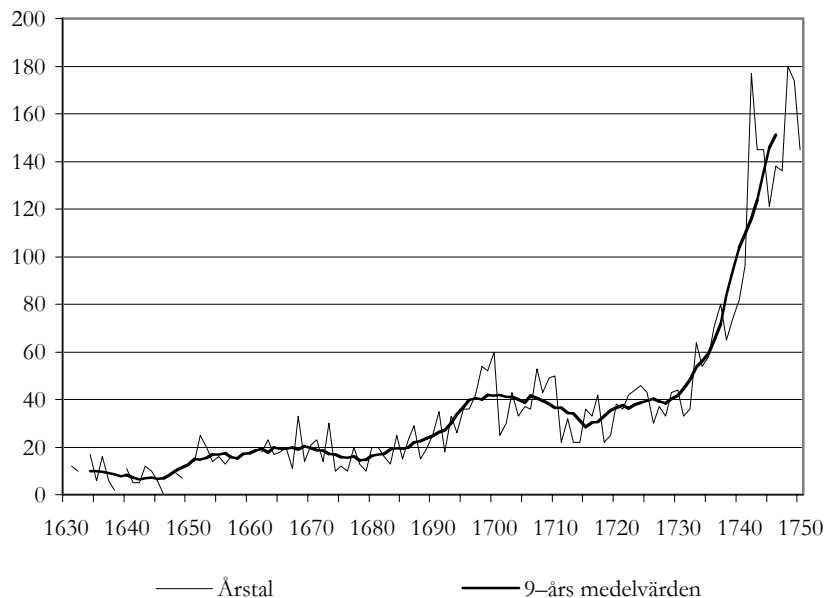

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 passim, samt opublicerat manuskript för perioden 1741-1750. Fryksdals härads dombok, övre tingslaget; vol. 16-17 (mikrofilm).

En del av ärendefrekvensens långsiktiga tillväxt kan kopplas direkt till folkökningen i häradet. Dock är ökningen påtaglig även räknat per innevånare. Gör vi ett lågt antagande om att Lennart Palms befolkningskattning från 1620 skulle gälla också 1633, det första år då vi kan räkna ett medeltal på de kringliggande nio årens rättsärenden, så skulle det innebära ca två ärenden per 100 innevånare varje år. Gör vi motsvarande jämförelser vid Palms senare skattningar 1699 och 1718 har denna siffra fördubblats till fyra per hundra. Provar vi att väga den statistiskt mer säkra befolkningssiffran från 1751 mot det sista nio-års-medelvärdet från 1746 ger det fem ärenden per hundra innevånare. Väger vi istället samma siffra mot det faktiska antalet ärenden 1750 så är relationen sex per hundra.

Att väga antalet ärenden mot innevånarantalet i häradet ger dock inte någon rättvisande bild av tingsaktivitetens omfattning. Det är huvudsakligen i brottmål som man kan tala om enskilda individer som står inför rätta. Inte ens då är så alltid fallet. Merparten av tingets verksamhet utgörs av ekonomiska tvister och andra civila ärenden. I de flesta av dessa är det i praktiken ekonomiska enheter som framträder vid tinget, i första hand enstaka gårdsbruk representerade av sina respektive husbönder. I många fall utgörs parterna av större

Diagram 6.2. *Årligen uppbjudna jordtransaktioner (1:a uppbud) vid Fryksdals häradsting 1670-1750*

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 passim, samt opublicerat manuskript för perioden 1741-1750. Fryksdals härads dombok, övre tingslaget; vol. 16-17 (mikrofilm).

konstellationer som byar eller samtliga intressenter i en samhävd. Tingsaktiviteten fördelar sig följaktligen mycket ojämnt över befolkningen. Vanligast förekommande är ekonomiskt aktiva – oftast manliga – hushållsföreståndare. Bland dem är brukspatronerna och deras skrivare, liksom andra ståndspersoner något överrepresenterade. Sällsyntare är hus- och tjänstefolk, vilka förekommer mest i brottmål. Kvinnor är överlag underrepresenterade i ekonomiska ärenden. När de förekommer är det vanligen som änkor vilka fungerar som hushållsföreståndare. Barn är mycket sällsynta.

En bättre förståelse av tingets roll i lokalsamhället får vi då om vi relaterar ärendemängden till antalet hushåll. Räknar vi grovt med fem-sex medlemmar i genomsnittshushållet under hela perioden innebär det en ökning från 10-12 till 25-30 ärenden per 100 hushåll varje år. Eftersom civila ärenden huvudsakligen utgörs av tvister och överenskommelser framträder oftast representanter för minst två hushåll som parter i dessa ärenden, i många fall är de betydligt fler. Under den senare delen av perioden är det i så fall rimligt att anta att ett genomsnittligt hushåll är delaktigt i någon form av rättsärende

vartannat eller vart tredje år, även om variationen mellan hushåll är betydande. I mikrostudien från Spelnäs såg vi hur rättsfallen ganska snabbt gav en överblick över samtliga hushåll och väsentliga delar av deras interna och externa ekonomiska relationer. Tinget spelar uppenbarligen en central roll som regleringsinstrument för fördelning och allokering av resurser och rådigheter.

Jordtransaktioner

En viktig, om än grov, indikator på kommersialiseringen av en bondeekonomi föreligger i jordmarknadens omfattning. Hur ofta gjordes det ekonomiska transaktioner med hela gårdsbruk eller hemmansdelar? Uppbudslängderna i domböckernas småprotokoll ger en möjlighet att följa jordmarknadens utveckling över tid. Detta är dock en metod som fordrar en del reservationer.

Enligt landslagens föreskrifter var det bara inför en försäljning av arvejord som säljaren var tvungen att göra uppbud av jorden vid tre på varandra följande ting. Under den tiden samt ytterligare ett år efter det tredje uppbudet hade säljarens släktingar (bördemän) rätt att lösa jorden efter värdering.⁹ I 1734 års jordabalk stadgas i stället att ett sådant uppbudsförfarande skall genomföras i efterhand, av köparen, innan ett fastebrev kan utföras och köpet därmed skyddas från klander av den förra ägarens bördemän. Dessutom kräver den nya lagen detta förfarande också vid köp av avlingejord.¹⁰ Rättshistorisk forskning kring 1600-talet och det tidiga 1700-talets rättsdoktrin och praxis har visat att skillnaderna mellan landslagen och 1734 års lag i detta avseende avspeglar en successiv förskjutning i rättstillämpningen. Under 1600-talet var det vanliga förfarandet att köpet först gjordes upp enskilt mellan köpare och säljare innan man vände sig till tinget. Det var då huvudsakligen köparens intresse att skydda sig mot klander från bördemän genom att utverka ett fastebrev. Eftersom köparen inte säkert kunde veta om den inköpta jorden var arvejord eller avlinge blev praxis på många håll att alla jordtransaktioner bekräftades genom uppbud.¹¹

Eftersom förskjutningen var en successiv process vet vi inte om den ökning av förstauppbuden som redovisas i diagram 6.2. enbart avspeglar en ökning av antalet jordtransaktioner och inte också en

⁹ Sjögren, 1908 s. 545 f.

¹⁰ 1734 års lag, 1934 JB. kap. 4 §1. Med avlingejord menas jord som säljaren själv köpt, till skillnad från arvejord som säljaren ärvt.

¹¹ Sjögren, 1908 s. 550 ff.

förskjutning i andelen transaktioner som leder till uppud. Protokollen ger ganska liten hjälp i denna fråga. Från 1650-talet anges vanligen att jorden uppjudes för köparen vilket innebär att köpet gjorts upp före fastebrevet. På 1690-talet börjar även priset att anges. I många fall anges att den försålda jorden är ärvd men det behöver inte innebära att den övriga jorden är avlinge. Den kraftiga ökningen på 1730-talet, precis vid övergången till den nya lagen, leder till misstanken att transaktioner av en typ som tidigare inte behandlats vid tinget nu börjar uppjudas.

Den första kraftiga ökningsperioden i uppbudsfrekvensen på 1690-talet sammanfaller med järnbrukens etableringsfas. Det kan naturligtvis vara en slump. Något säkerställt orsakssamband går inte att fastslå ur materialet. Ett sådant samband förefaller dock inte vara någon orimlig tolkning. Den tilltagande stångjärnstillverkningen innebär en växande efterfrågan på de produkter som markerna genererar. Som vi skall se i nästa kapitel är brukens egna fastighetsaffärer också omfattande. Bruksetableringen innebär också en allmän kommersialisering av de ekonomiska relationerna inom bondesamhället, vilket i sin tur borde ha en pådrivande inverkan på jordtransaktionernas omfattning.¹² En tilltagande arbetsdelning möjliggör specialisering och social differentiering vilket i sin tur fordrar omallokeringar av tillgången till markområden. Den tilltagande skuldsättningsproblematiken som följer med bruksaffärerna innebär att fler tvingas bjuda ut sin jord till försäljning.

Undersökningens uppläggning

Undersökningen utgår från nio nedslagsperioder i domboksprotokollen vilka redovisas i tabell 6.2. För att varje nedslag skall omfatta ett tillräckligt stort antal tingsärenden varierar deras tidsomfång från sju år vid det första nedslaget till ett år vid de tre sista. Urvalet har gjorts utifrån några enkla principer. Nedslagen skall omfatta hela år, dvs. både vår- och höstting samt eventuella synförrättningar eller andra urtima ting under de valda åren. De skall också omfatta minst 200 tingsärenden.

¹² Jfr Sjöberg, 1993 s. 107 och Rydeberg, 1985 s. 148.

Tabell 6.2. *Nedslagsperioder i frekvensundersökningen. Antal tingsärenden totalt samt årsgenomsnitt.*

År:	1632- 38	1648- 52*	1664- 66	1680- 82	1696- 97	1712- 13	1728	1744	1750 **	Σ
Mål:	205	238	293	299	382	414	293	386	344	2 854
Mål/år:	29,3	59,5	97,7	99,7	191,0	207,0	293,0	386,0	344,0	135,9

Anm. * 4 år; från år 1650 finns inget tingsprotokoll bevarat.

** 1750 endast nedre tingslaget Dvs.; Sunne, Gräsmark samt V. och Ö. Ämterviks socknar

Eftersom 1744 är det sista året då Almqvists sammandrag omfattar hela häradet får detta år utgöra en utgångspunkt för periodiseringen. Sammandrag finns tillgängliga för ytterligare sex år men endast för det nedre tingslaget, det vill säga för socknarna Gräsmark, Sunne, Västra Ämtervik och Östra Ämtervik men inte Fryksände och Lysvik. Frekvenserna för dessa sammandrag är alltså inte fullt jämförbara med de övriga. För att kunna föra diskussionen lite längre fram i tiden har jag trots det frekvensindelat dessa mål för år 1750. Hänvisningar till dessa siffror i tolkningen av undersökningen måste då medföljas av vissa reservationer. Tack vare sockentabellerna och Lennart Palms skattningar har vi en tämligen god uppfattning om socknarnas befolkningstal från mitten av 1700-talet. Palm anger 5430 innevånare i södra tingslagets socknar år 1751, det gör 57 % av hela häradets befolkning på 9483 personer.¹³ Även om vi viktat dessa frekvenser mot skillnaden i folkmängd får vi emellertid inte någon helt rättvisande bild av tingsaktivitetens utveckling. Det södra tingslagets rättsärenden utgör ju inget slumpmässigt urval av häradet som helhet. De avspeglar specifika förhållanden som råder i denna del av häradet. (fler järnbruk, mer gammal bebyggelse, lägre befolkningstillväxt). Med dessa reservationer i hågkomst bör vi enligt min mening likväl kunna åberopa vissa av siffrorna från detta nedslag i delar av resonemanget kring undersökningens resultat.¹⁴

Protokollen från 1750 och 1744 omfattar 344 respektive 386 ärenden. Bägge är alltså mer än tillräckliga för ett nedslag. Inledningsåren i övriga nedslag är utplockade med 16-års intervaller, räknat baklänges från 1744. Till dessa år har lagts så många av de

¹³ Palm, 2000 s. 331 f.

¹⁴ Dessutom innebär givetvis uppdelningen på två tingslag i sig stora förändringar i förutsättningarna för tingets arbete, vilket avspeglar sig i frekvensen av behandlade ärendetyper. Se exempelvis den kraftiga tillväxten i den totala ärendefrekvensen mellan 1744 och 1750.

efterföljande åren som krävs för att nedslagen skall omfatta mer än 200 ärenden. Totalt omfattar undersökningen 2854 ärenden vilket utgör knappt 14 % av samtliga ärenden mellan 1632-1750.

Kategorier

Från dessa 2 854 mål har jag först sorterat bort 390 ärenden. Av dessa är en del formella ärenden som utnämningar och kungörelser. Det kan vara uppläsningar av förordningar och lagbalkar, uppmaningar att sköta allmänna åligganden bättre, kungörelser om avkortningar eller om vilka som är berättigade till brandstodsmedel. De kan också gälla utnämningar till offentliga eller privilegierade positioner som skallfogdar, fjärdingsmän, nämndemän, sockenhantverkare, gästgivare etc. Före 1726 infördes också fastebrev (lagfarter) samt ett mindre antal skuldinteckningar i dombokens huvudlängd, därefter protokollförs dessa i småprotokollen tillsammans med uppbudena. För att underlaget skall vara någotsånär konsekvent över tid har också dessa ärenden sorterats bort ur undersökningsunderlaget.

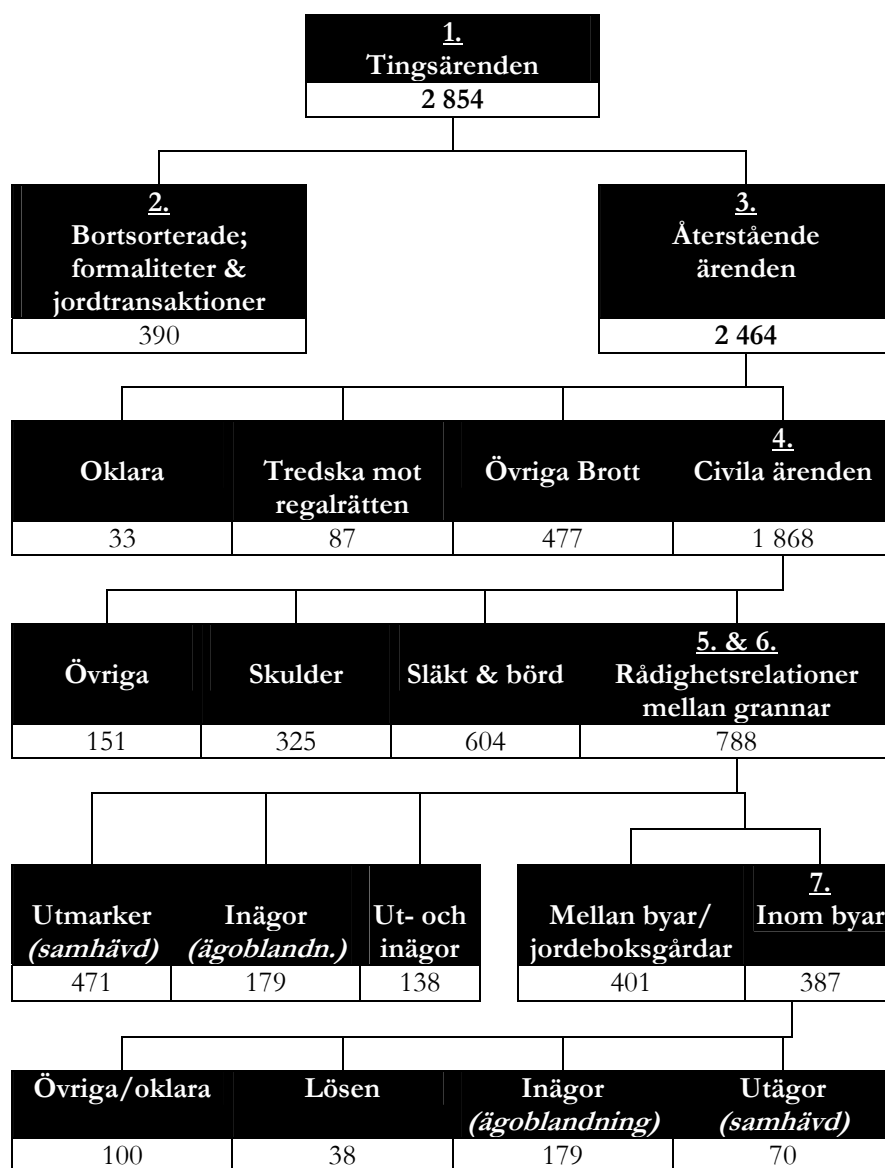
De återstående 2 464 ärendena har frekvensindelats utifrån en hierarkisk typologi som redovisas i Figur 6.1. Typologin är konstruerad så att rättsärendena från de olika nedslagen successivt filtreras ner på allt mindre och allt mer specificerade underkategorier för att därmed kunna belysa centrala teman i avhandlingen.

På den högsta nivån i typologin har ärendena delas upp grovt i en övergripande kategorisering där *brottmål* urskiljs från vad jag har valt att kalla *civila ärenden*.¹⁵ En specifik form av brottmål har sorterats för sig under rubriken *tredska mot regalrätten*. Detta därför att denna form av förseelser kommer att spela en mer framträdande roll än andra brottmål i den fortsatta framställningen. Här liksom på övriga nivåer finns också en restkategori för ärenden som inte med säkerhet kan placeras i någon specificerad kategori. Det beror vanligtvis på att typologin inte omfattar alla typer av ärenden. I vissa fall beror det på att ärenden är av blandad karaktär, det vill säga innefattar element från flera kategorier. I vissa fall har ärendenas innebörd inte gått att uttolka från sammandraget.¹⁶

¹⁵ De olika kategorierna och underkategorierna definieras och motiveras något utförligare då resultatet presenteras nedan.

¹⁶ Jag har inte sett det som möjligt att i denna övergripande undersökning konsultera originalprotokoll annat än i några mycket speciella fall som väckt min nyfikenhet inför de tematiska undersökningarna i senare kapitel.

Figur. 6.1. Typologisk indelning av tingsärendena i frekvensundersökningen

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt Almqvist, G. opublicerat manuskript. "Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1740-1750" (1745-1750 endast nedre tingslaget).

De civila ärendena har sedan delats upp på tre underkategorier som behandlar olika aspekter av rådighetsrelationer. Det gäller skuldärenden, släkt- arvs- och bordsrättsärenden samt slutligen en kategori betecknad rådighetsrelationer mellan grannar som behandlar tvister och uppgörelser om rådigheter över fast egendom inom byar

och andra samfälligheter eller över byarnas och samfälligheternas gränser.

Med grannrelationsärendena har materialet filtrerats ner till vad som kommer att utgöra fokus för avhandlingen. Det är huvudsakligen dessa ärenden som kommer att ligga till grund för de tematiska undersökningarna i senare kapitel. Ärendena i denna kategori har sorterats upp i två subtypologier för att belysa grannrelationer ur två olika aspekter.

I den första typologin har ärenden som specifikt behandlar endera av de två grundläggande ägoslagen; *inägor* respektive *utägor*, sorterats in i varsin kategori. Här finns då också en tredje kategori, *ut- och inägor*, för resterande mål som inte kan preciseras till ett specifikt ägoslag.

I den andra typologin för grannrelationsärenden har dessa delats upp i två kategorier: I den ena, *inom byar*, upptas de ärenden som reglerar interna rådigheter inom en specifik by. Den andra, *mellan byar/jordboksgrårdar*, innefattar ärenden där parterna hör hemma i olika byar, eller i förekommande fall i ensamliggande okluvna jordeboksgårdar. I många fall innebär det att det är byarna snarare än enstaka gårdsbruk som utgör parter i målen.

På typologins lägsta subnivå har slutligen de byinterna grannrelationsmålen fördelats på nya underkategorier. Även här görs uppdelningen i första hand efter ägoslag med en kategori vardera för inägo- respektive utägomål inom byn. De byinterna mål som inte kan hänföras till ett specifikt ägoslag har sorterats för sig. Bland dessa har också en särskilt kategori under rubriken *lösen* sorterats ut. Den upptar mål som uppstår då större delägare i byarna gör anspråk på att få lösa ut gårdsbruk vars mantalsdelar understiger den lägsta stadgade besuttenhetsgränsen.

Metod- och tolkningsdiskussion

Ett vanligt sätt att redovisa sådana här undersökningar är att fokusera på den relativa fördelningen mellan olika kategorier och underkategorier. Frekvenserna anges då som procentandelar av samtliga ärenden – eller av ett mindre urval efter att vissa ärendetyper räknats bort – under en specifik period. Ett sådant förfarande ger främst en grov bild av processernas fördelning mellan tingets olika funktioner och en indikation på deras relativa betydelse. Vill man ur undersökningen också dra slutsatser om hur sociala strukturer eller mentaliteter förändras i det samhälle där tinget verkar är en sådan fokuse-

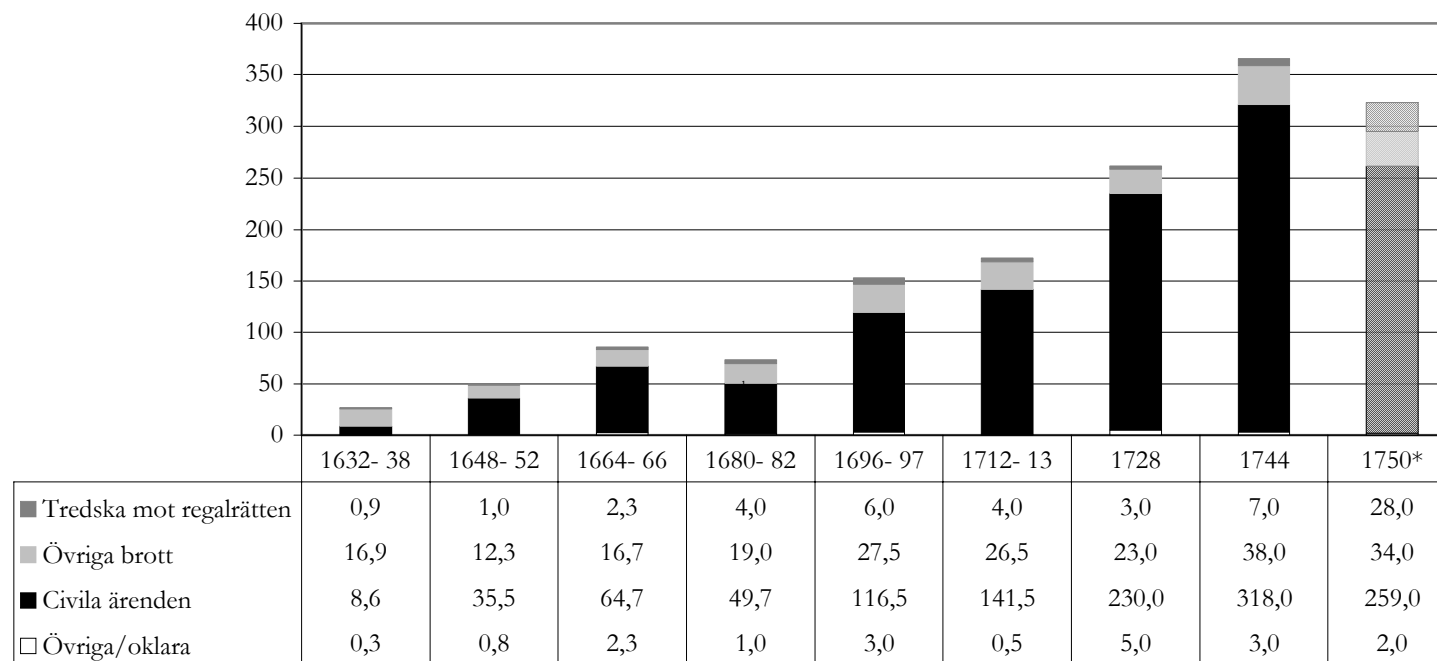
ring, enligt min mening, problematisk. De svenska häradstingens uppgifter under tidigmodern tid var av mångskiftande karaktär. Även om vi måste räkna med att domstolens tid var knapp och måste fördelas mellan olika slag av ärenden utgjorde dessa inga substitut för varandra. En förändring av den relativa andelen av en viss ärendekategori, exempelvis våldsbrott, säger oss då ingenting om den absoluta frekvensen av dessa ärenden vid tinget. Relativtalen beror ju också på förändringar i den absoluta frekvensen av helt andra typer av ärenden som exempelvis rågångssyner eller arvstvister.¹⁷

I min undersökning redovisas absoluta tal omräknade till årsbasis. I stapeldiagrammen ges dock en översiktlig illustration av hur relationerna mellan olika kategorier förskjuts över tid. Även med ett sådant förfarande måste man emellertid reservera sig mot ytterligare ett antal svåröverkomliga begränsningar i undersökningsresultatets relevans. Varje rättsärende ges ju samma vikt oberoende av deras egentliga omfattning och betydelse. Till exempel kan en rågångssyn mellan två byars utmarker innebära att delar av rättens ledamöter samt vittnen måste kallas till en extra ordinarie förrättning under flera dagar. Utfallet kan påverka ekonomin för ett 20-tal hushåll som alla är att betrakta som parter i målet. En skogvaktare eller en jägmästare kan i ett enda rättsärende instämma företrädare för ett hundratal gårdsbruk för olaga svedjande eller andra brott mot skogsordningen. Å andra sidan kan ett sedlighetsmål eller en enklare arvsvist vara en relativt snabbt avklarad angelägenhet för ett fåtal berörda. I en sådan här övergripande undersökning finns dock knappast någon hanterbar, metodiskt acceptabel, möjlighet att vikta betydelsen av olika ärenden. Inom de mer specificerade kategorierna är skillnaderna dock mindre.

¹⁷ Söderberg, 1990 anger enbart relativtal i sin undersökning. Detta förmodligen för att kunna göra jämförelser mellan områden var befolkningstal han inte känner. Omräknat till absoluta årsfrekvenser ser vi att brottmålen faktiskt ökar i flera av hans undersökningsområden trots att deras relativa andel sjunker drastiskt. (Denna kritik framförs också av Andersson, 1998 s. 72.) Ågren, 1992, anger absoluta tal vid sidan av relativtal i alla tabeller utom en. I tolkningen utgår hon dock från förskjutningar i relativa tal. Detta leder till slutsatser som att den kraftiga ökningen av skuldtvister vars andel ökar från 6, 4 % på 1740-talet till 34 % på 1820-talet skedde ”på bekostnad av ägotvisterna” vars andel minskar från 20-25 % till 15-16%. Räkna vi istället om Ågrens tal till absoluta tal på årsbasis framstår tillväxten av skuldärenden, från ca 10 till 200 per år, som än mer markant. Att denna ökning kan sägas ske på bekostnad av ägotvisterna, vars antal också ökade, om än inte lika markant, från ca 40 till knappt 90 om året, är dock inget man kan sluta sig till av siffrorna.

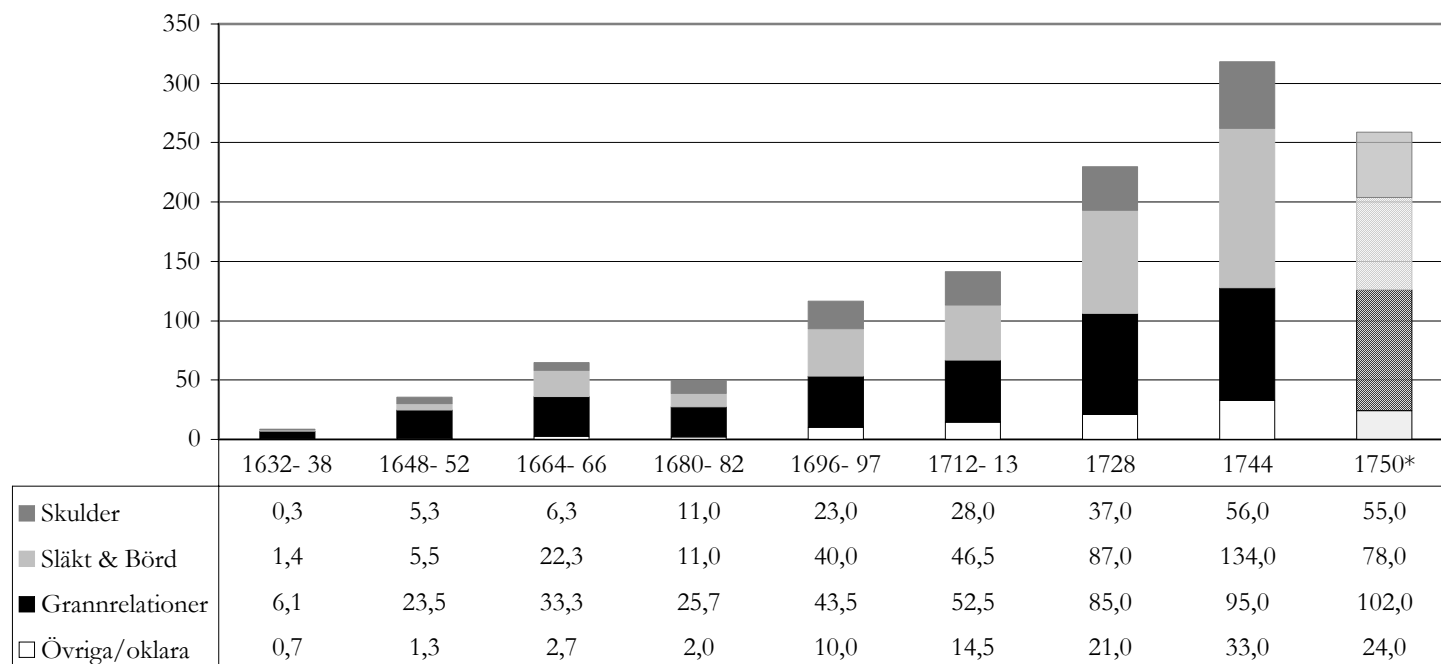
Ytterligare en svårighet i uttolknigen av denna och liknande undersökningar hänger samman med de periodiska nedslagen. Som framgår av ovanstående diagram 6.1 var variationerna i den totala ärendefrekvensen betydande, med några längre stagnations- och nedgångsperioder i en långsiktig stigande trend. Variationerna fördelar sig dock inte jämnt över olika kategorier. Framst förefaller det vara fluktuationer inom olika typer av civila ärenden av ekonomisk karaktär som slår igenom. Följaktligen påverkas utfallet av hur de olika nedslagen hamnar i förhållande till dessa variationer. I denna undersökning görs åtminstone två av nedslagen (1680-82 och 1744) under perioder där ärendefrekvensen klart understiger den långsiktiga trenden. Dessa nedgångar ger utslag såväl i absoluta tal som andelstalen för vissa underkategorier, särskilt i en del mindre kategorier långt ner i den typologiska hierarkin. Med andra nedslagsperioder skulle alltså resultatet ha blivit annorlunda. Problemet går knappast att undvika helt i en undersökning baserad på periodiska nedslag även om det givetvis reduceras genom fler och/eller längre nedslagsperioder. Tillgången till en kontinuerlig tidsserie över den totala ärendemassan utgör därför, enligt min mening, ett viktigt hjälpmedel i uttolknigen av en undersökning som denna.

Diagram 6.3. *Samtliga ärenden (exklusive formaliteter och köpehandlingar) fördelade på kategorier. Årsgenomsnitt för valda perioder 1632-1750*

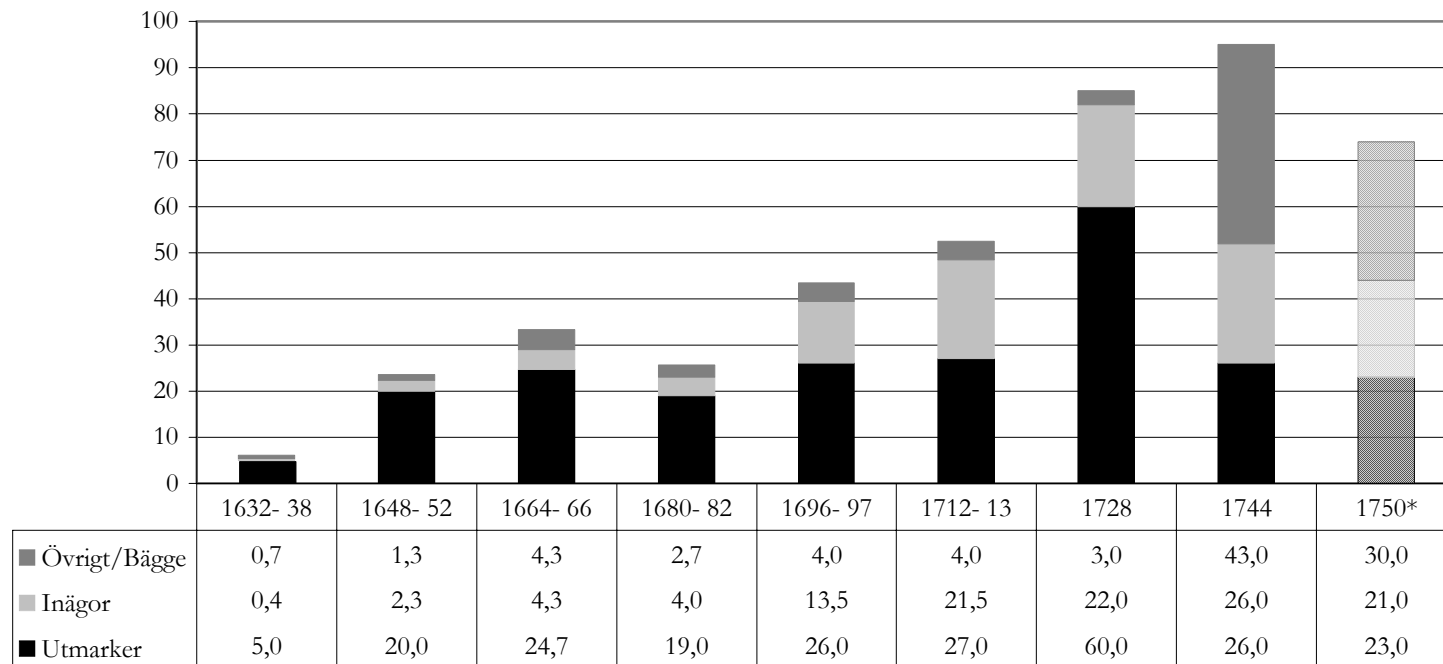
Källa: Se figur 6.1. *1750 endast nedre tingslaget.

Diagram 6.4. Civila ärenden fördelade på kategorier. Årsgenomsnitt för valda perioder 1632-1750

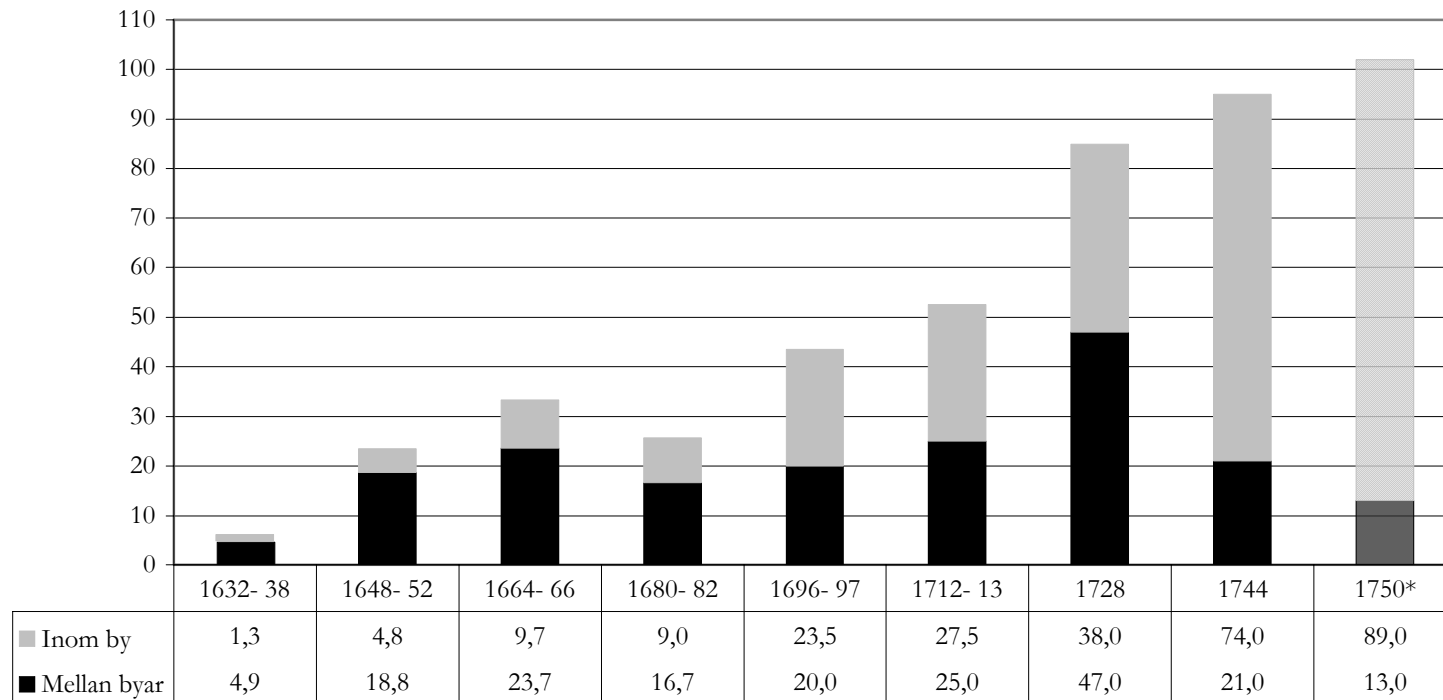
Källa: Se figur 6.1. *1750 endast nedre tingslaget.

Diagram 6.5. Kategorin rådighetsrelationer mellan grannar fördelad på tre underkategorier. Årsgenomsnitt för valda perioder 1632-1750

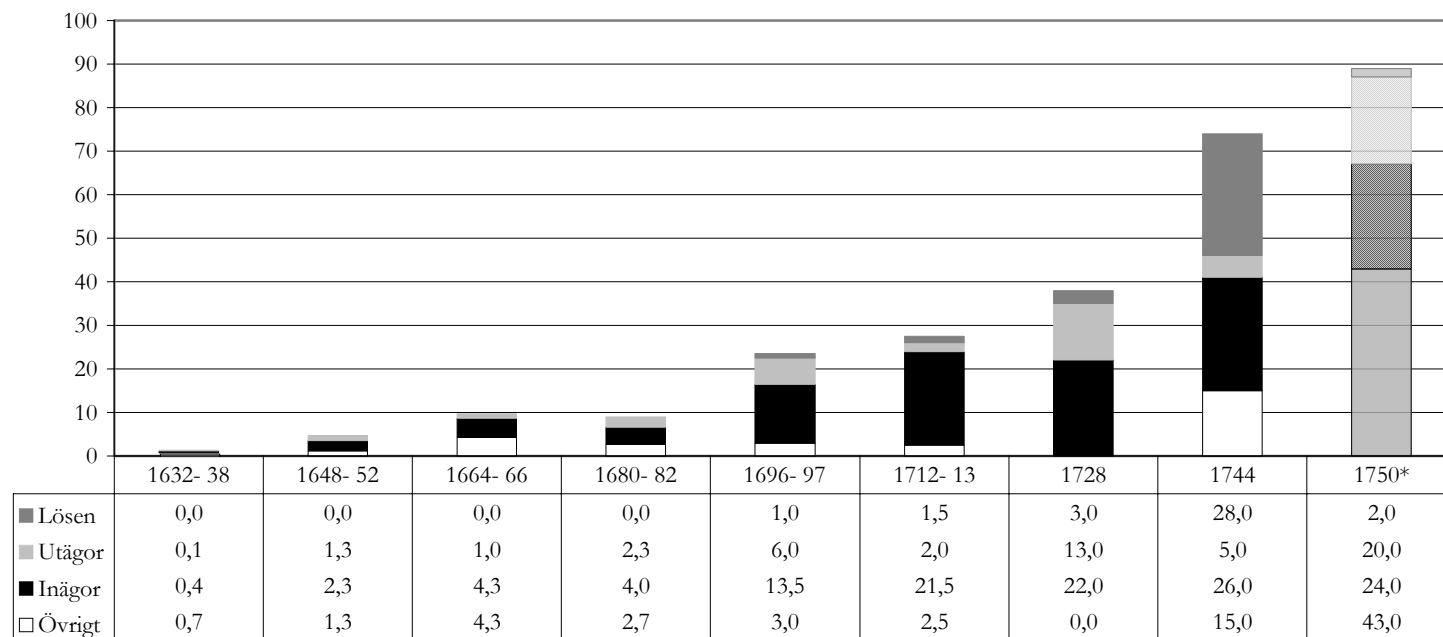
Källa: Se figur 6.1. *1750 endast nedre tingslaget.

Diagram 6.6. Kategorin rådigbetsrelationer mellan grannar fördelad på två underkategorier. Årsgenomsnitt för valda perioder 1632-1750

Källa Se figur 6.1. *1750 endast nedre tingslaget.

Diagram 6.7. Mål om rådighetsrelationer mellan grannar inom byar fördelade på underkategorier. Årsgenomsnitt för valda perioder 1632-1750

Källa: Se Figur 6.1. *1750 endast nedre tingslaget.

Brottmål eller civila ärenden (6.3.)

Diagram 6.3. ger en överblick över fördelningen av rättens verksamhet mellan brottmål och civila ärenden. Kategorin civila ärenden är något bredare än vad exempelvis Ågren inrymmer i sin kategori för ekonomiska tvister. Den rymmer också sådant som överenskommelser, regleringar, förrättningar och vitesförelägganden.¹ Någon skarp åtskillnad mellan å ena sidan tvister och å andra sidan överenskommelser eller förrättningar går knappast att fastställa. Två byar kan exempelvis vara oense om rågången mellan sina utmarker. Då förstås ärendet som en egendomstvist. Om rätten bara tillkännager att två byar kommit överens om den gemensamma gränsens sträckning kan det förstås som en överenskommelse. Vanligen har dock en sådan antingen föregåtts av en tvist eller tillkommit för att förebygga en potentiell tvist. Samma förhållande gäller då delintressenter i en by eller annan samfällighet vänder sig till rätten för att förrätta exempelvis delning, mätning, skifte, jämkning eller för att reglera samfällighetens nyttjande. På några få undantag när behandlar dessa ärenden regleringen av rådigheter över olika nyttigheter. De civila ärendena utgör en övervägande majoritet av alla tingsärenden i undersökningen; 64 % av samtliga tingsärenden och 75 % av dem som återstår efter den första bortsorteringen.

Distinktionen mellan brottmål och civila ärenden är inte heller den solklar. Med brottmål menar man vanligen ett rättsärende där någon står åtalad och kan, om denne befinns skyldig, dömas till straff. Med straff menas då döds- eller kroppsstraff, frihetsberövande eller böter som erläggs till statsmakten. Att en part kan dömas att erlägga skadestånd eller vitesbelopp till motparten i en rättstvist är då inte att jämföra med ett straff utan snarare ett slags skälig ersättning.² Denna avgränsning kan emellertid vara vansklig att upprätthålla då rättsförhållandena uppfattas olika av parterna. Detta är vanligt i ärenden som rör åverkan och intrång över ägo gränser.³ En part kan exempelvis anklaga en annan för åverkan eller olagligt utsättande av råstakar vilket kan leda

¹ Termen civila mål är hämtad från Sundin, 1992 s. 26 f.

² Om vitesbegreppet, se nedan kap. VIII s. 233 ff.

³ Söderberg, 1990 s. 232 eller Ågren, 1992 s. 153.

till böter eller kroppsstraff.⁴ Motparten kan invända att denne är sin fulla rätt med hänvisning till urminnes hävd eller oenigheter om rågångens sträckning, vilket gör det hela till en egendomstvist. Enligt min bedömning ingår sådana incidenter vanligen i komplex av tvister och motstridiga rådighetsanspråk. Det är också sällsynt att någon verkligen döms till böter eller prygel för sådana förseelser, däremot utdöms ofta skadestånd eller viten. Jag har därför valt att inbegripa dessa mål i kategorin civila ärenden.

Ett delvis liknande gränsdragningsproblem föreligger i de fall då någon anklagas för brott mot statens, regalrättsligt motiverade, reglering av markutnyttjandet. Det kan exempelvis gälla olaga svedjefall på egen mark, anklagelser för att ha fällt för mycket av den egna skogen till avsalu eller för att ha sålt träkol till någon annan än den bruksägare som innehar privilegierad uppköpsrätt. Jag uppfattar sådana förseelser som uttryck för konflikter mellan statens, privilegieinnehavarens och böndernas rådighetsanspråk. Likväl är de att betrakta som brott i lagstiftarens ögon, om än inte alltid i den lokala rättsuppfattningen. I de fall där de anklagade befins skyldiga utdöms vanligen också böter. Jag har dock valt att placera dessa förseelser i en särskild kategori, skild från övriga brott under beteckningen tredska mot regalrätten, eftersom det är den enda typ av brottmål som kommer att ges någon särskild uppmärksamhet i denna bok.⁵

Förutom vid det första nedslaget då brotten utgjorde ca 66 % av alla ärenden framstår de civila ärendena som rättens huvuduppgift. Det är en dominans som dessutom blir allt mer påtaglig ju längre fram i tiden som undersökningen sträcker sig. 1744 kunde bara 12 % av ärendena klassas som brottmål. Som framgår av diagram 6.3 beror denna minskning av relativtal inte på någon långsiktig minskning i absoluta tal. Antalet behandlade brottmål 1744 var mer än tre gånger så stort som årsgenomsnittet ett knappt århundrade tidigare (1648-52). Det är en utveckling som åtminstone på ett ungefär håller jämna steg med befolkningstillväxten.

Relativtalens förskjutning beror istället på en mycket kraftig ökning av antalet civila ärenden. En ökning som vida överskrider vad som kan förklaras av folkökningen. Det enda trendbrottet utgörs av en minskning på 1680-talet, ett nedslag vilket, som påpekats, sammanfaller med en nedgång i den totala ärendemassan (denna nedgång tycks helt och hållet hänga samman med en minskning i

⁴ 1734 års lag, 1934 JB kap. XIII, BB kap. VIII och kap. X, § 1, 5 och 6.

⁵ Begreppet tredska för den här typen av brott gentemot statsmakten används av Taussi-Sjöberg, 1990 s. 169.

antalet civila ärenden, brottmålen har faktiskt ökat något sedan 1660-talet, trots att det totala antalet ärenden då var större).

Ärendena som behandlar tredska mot regalrätten är länge alldeles för få för att man skall kunna dra några säkra slutsatser om signifikativa kvantitativa förändringar. Möjligen kan man argumentera för en långsiktig stigande trend under andra halvan av 1600-talet. Mot slutet av 1740-talet blir dessa mål betydligt fler, åtminstone i det södra tingslaget. Det förefaller som om jägmästarna och skogvaktarna blir mer nitiska i övervakningen av skogsordningens föreskrifter. Detta är också en tid då bruksnäringen i området på nytt expanderar efter en lång period av stagnation. Längre fram i avhandlingen kommer dessa ärenden, tillsammans med andra mål som berör resursutnyttjandet på skogar och utmarker, att behandlas mer ingående.⁶ Där framgår att även om dessa mål var få till antalet var de i många fall mycket omfattande. Som mest kunde åborna i uppemot ett 20-tal byar ställas till svars i ett enda sådant mål.

Den utveckling som återges i diagram 6.3 passar väl in på resultat som Maria Ågren med flera har presenterat för andra områden i Sverige. Vi kan dock konstatera att de civila ärendena här utgör en dominerande kategori redan vid mitten av 1600-talet. En mycket kraftig ökning av antalet civila ärenden framträder redan mellan de två första nedslagen. Ett tidigt genomslag för civila ärenden eller tvistemål i området konstateras ju också i Johan Söderbergs undersökning.

Civila ärenden (6.4.)

I diagram 6.4. kan vi följa utvecklingen av tre övergripande underkategorier av civila ärenden. Över 90 % av alla civila ärenden kan sorteras in under någon av dessa rubriker.

Den minsta utgörs av skuldärenden där borgenärer vänder sig till tingen för att driva in utestående fordringar eller panter. Det kan också handla om att parterna har olika uppfattningar om skuldens omfattning, villkor eller faktiska föreliggande. Skuldfordringarna kan ibland uppgå till betydande belopp; som obetalda likvider vid jordtransaktioner, skulder till bruken eller obetalda skatter. Ofta handlar det om mindre summor, som obetalda legor till tjänstefolk, knektlegor och dylikt.

⁶ Kap. VIII passim

Här föreligger en viss underskattning eftersom registreringen av skuldinteckningar i småprotokollen inte räknas med här. Detta gäller framförallt de två sista nedslagen, då antalet inteckningar var betydande.⁷

I Maria Ågrens undersökning från stora Tuna utgjorde en kraftig ökning av antalet skuldärenden mellan 1740- och 1820-talet ett av de mest framträdande exemplen på hur framväxten av moderna, mer kommersiellt orienterade ekonomiska relationer avspeglas i rättsmaterialet. Här kan vi se att motsvarande utveckling verkar inledas betydligt tidigare i Fryksdalsområdet. I Stora Tuna behandlades i genomsnitt 10 skuldärenden per år 1741-1745 då Ågrens undersökning tar sin början, vilket gör 6,4 % av samtliga ärenden. I Fryksdal varierade motsvarande andel mellan 14 och 16 % under perioden från 1680-talet till 1740-talet. I absoluta tal innebär detta en kraftig ökning från i genomsnitt 11 om året på 1680-talet till 56 stycken 1744. Befolkningsmässigt är de bägge undersökningsområdena ganska lika. Tabellverksunderlagen anger 8 636 innevånare i Stora Tuna socken och 9 483 i Fryksdals härad år 1751.⁸ En fortsatt snabb utveckling av skuldärendenas omfattning i Fryksdalsområdet antyds av materialet från södra tingslaget 1750. Här har jag identifierat hela 55 skuldmål trots att befolkningsunderlaget på 5430 innevånare är betydligt mindre.

Den underkategori av civila ärenden som växer allra mest är målen som reglerar överföring av rådigheter mellan generationerna. Kategorin ”släkt och börd” innefattar såväl tvister och regleringar av arvsfördelningar i sig som klander av jordtransaktioner där bördsrätten åberopas. Motivet för denna urskillningslösa behandling av ett stort och omdiskuterat komplex, som berör viktiga aspekter av egendomsrelationer, är att jag velat sortera bort dessa ärenden för att kunna fokusera på grannrelationer snarare än släktrrelationer.

Förutom en nedgång på 1680-talet ökar förekomsten av denna kategori såväl i relativa som absoluta tal vid varje nedslag fram till 1744. Det är rimligt att tänka sig att en tilltagande knapphet på fast egendom gjorde resursöverföringen mellan generationerna mer komplicerad och konfliktladdad.

Sett över hela undersökningsperioden utgör dock ”rådighetsrelationer mellan grannar” den största av de tre kategorierna. Den innefattar tvister och andra ärenden som reglerar grannars inbördes rådigheter över fast egendom. Kategorin har konstruerats för att

⁷ Kap. VII s 199 f.

⁸ Palm, 2000 s. 331 f. Ågren, 1992 s. 164 f.

urskilja rättsärenden som reglerar rådigheten över fast egendom mellan intressenter inom byar och andra samfälligheter, samt samfälligheternas avgränsning gentemot omgivande gårdar och byar. Här belyses främst den långsiktigt historiska utvecklingen av sådana institut som ägoblandning, samhävd och rågångar.

Som framgår av diagram 6.4. är andelen av dessa ärenden i relation till andra civila ärenden stadigt sjunkande. Under de första två nedslagen omfattar denna kategori mer än två tredjedelar av alla civila ärenden. Fram till 1680-talet utgör den över hälften, 1744 har andelen sjunkit till under en tredjedel. I absoluta tal är dock också frekvensen av denna kategori ökande. Enda avvikelserna är även här nedslaget 1680-82. Man skall också väga in att många av dessa ärenden var omfattande till sin karaktär. Även här finns det anledning att beakta siffrorna för 1750 eftersom södra tingslaget behandlar fler sådana här mål 1750 än vad hela häradet hade genererat sex år tidigare. Skulle vi, istället för att bara räkna antalet mål, försökt bedöma andelen av inblandade och berörda, eller hur stor andel av rättens samlade handläggningskapacitet som togs i bruk, skulle dessa ärenden framstått som en ännu mer dominerande aspekt av rättens verksamhet.

I kategorin övriga/ovissa tvister hamnar mål av blandad karaktär och tvistemål som inte går att hänföra till någon av de övriga grupperna. Ofta är det ekonomiska tvister som inte berör fast egendom utan exempelvis skador som åsamkats husdjur eller redskap. Här hamnar också de äktenskapskonflikter vilka inte innefattar misshandel, hor eller andra brottshandlingar.

Slutligen måste här understrykas att kategoriseringen utgår från vilka inbördes relationer mellan parterna som ligger till grund för ett specifikt ärende. Att sedan parterna i exempelvis en arvs- eller en skuldtvist mycket väl också kan vara grannar har alltså ingen specifik betydelse för kategoriseringen.

Kategorin ”rådighetsrelationer mellan grannar” har sedan typindelats på två sätt för att möjliggöra en analys från skilda problemställningar.

In- och utägor (6.5.)

I en första uppsplättning av grannrelationsmålen görs en åtskillnad mellan de två grundläggande ägoslagen; inägor och utägor. Därtill läggs en tredje kategori för de mål där rådigheter över bägge dessa ägoslag behandlas i samma rättsärende. Som framgår av diagram 6.5.

var sådana blandade mål relativt sällsynta fram till de två sista nedslagen 1744 och 1750. Det hänger samman med att rådigheterna över dessa ägoslag var av olika karaktär.

Inägomålen behandlar i huvudsak rådigheter över åker och äng. Vanligen kontrollerades och brukades dessa som säradgda åker- och ängstegar knutna till de enskilda gårdsbruken. Under trädoperioder samt efter skörd och slåtter kunde de dock brukas som betesmarker, av flera eller alla byns gårdsbruk tillsammans. Merparten av inägomålen gäller därför frågor kring dessa tegars arrondering och arealens fördelning mellan gårdsbruken. Utägorna å andra sidan rymmer – åtminstone vid undersökningens inledning – främst samfällda rådigheter. Här kan man följa hur samfälligheterna successivt skiftas upp på mindre enheter, hur gränserna mellan samfälligheterna definieras, hur resursutnyttjandet på samfälligheterna organiseras och hur det överskott de producerar fördelas.

Utmarks målen är den största av dessa kategorier. Det gäller i synnerhet i undersökningsperiodens inledning då även ensamliggande gårdsbruk vanligen brukade utmarker i samhävd med intilliggande byar och gårdar. Under periodens gång blir det dock vanligare att rådigheter över utmarker koncentreras till enskilda gårdsbruk. Många av utmarks målen kan kopplas direkt till denna rådighetskoncentration då samhävdena skiftas upp och deras gränser mot intilliggande ägor definieras i rågångstvister och synförrättningar. Andra behandlar det samfällda resursutnyttjandets organisering och överskottets fördelning mellan olika intressenter.⁹

Distinktionen mellan inägo- och utägomål är inte alltid given. Många tingsärenden behandlar exempelvis tvistigheter som uppstår i samband med nyodling. Vanligen innebär nyodlingen att markområden från de nära utmarkerna införlivas med inägorna, antingen direkt som åker eller som ersättning för ängsmarker som odlas upp. Man skulle alltså kunna hävda att dessa mål rör rätten att nyttja samfällda utmarker för enskilt bruk. Jag har dock valt att räkna dem till kategorin inägomål. Jag har inte stött på något fall där nyodlingstvister uppstått på grund av att någon velat reservera odlingsbart land på de nära utmarkerna för bete, timmertäkt eller annan utmarksdrift. Konflikterna uppstår istället kring de nya ängs- och åkerlotternas fördelning mellan gårdsbruken. Här står två rådighetsprinciper mot varandra; en som hävdar anspråk baserade på nedlagt arbete och en som utgår från skatterättsprincipen, dvs. att var och ens andel av byns enskilt brukade tegar skall motsvara dennes

⁹ I kapitel VII görs en utförlig undersökning av dessa utmarksärenden.

andel av byns grundskatter. Denna fråga framstår som en av de mest centrala konfrontationslinjerna kring inägornas rådighetsstruktur.

Att blandade mål är vanligare vid mitten av 1700-talet kan till en del förklaras med en kraftig ökning av så kallade lösenmål vid 1744 års nedslag (se diagram 6.7.), men de avspeglar också en förändring i utmarkernas rådighetsstruktur. Med tiden, när rådigheterna över utmarker i allt högre grad specificeras på enskilda gårdsbruk, blir skillnaden mellan de rättsanspråk som gårdsbruken lägger på inägor och de som de lägger på utägor mindre. De tvister och överenskommelser som kan uppstå kring dessa rådigheter blir då också mer likartade till sin karaktär. Exempelvis kan tvister som tidigare har gällt huruvida ett visst gårdsbruks reella andelar i åker och äng motsvarar dess formella andel i skattetalet nu också inrymma frågor om gårdsbrukens tillgångar till resursuttag på samhället som reglerats efter skatteandelar eller andelar i den skiftade utmarken. Krav på omarronderingar eller jämkningar av inägornas åkrar och ängar kombineras nu också oftare med krav på reglering eller skiftesdelning av utmarker.

I diagram 6.5. förefaller det under 1600-talet ha varit betydligt vanligare med mål som rörde enbart utmarker än med mål som tog upp rådigheter över inägor. I absoluta tal ligger denna ärendetyp tidigt på en jämn och stabil årsfrekvens, 20-27 ärenden per år fram till 1744, med undantag för 1728. (Som vi skall se i den tematiska undersökningen av utmarks mål i kap VII nedan var svängningarna i själva verket mer omfattande än vad dessa nedslag registrerar.) Relaterat till folkökningen torde denna utveckling trots allt innebära en långsiktigt sjunkande frekvens per capita fram till 1744. Anmärkningsvärt är förstås de höga siffrorna för nedre tingslaget 1750.

Frekvensen av inägomål, å andra sidan, ökar stadigt i synnerhet under 1700-talet så att de vid 1744-års nedslag är lika många som utägomålen.

Inom eller mellan byar (6.6.)

I diagram 6.6. har målen om grannars inbördes rådigheter över fast egendom delats upp på ett annat – men delvis överlappande – sätt. Skiljelinjen bestäms av huruvida målet är en intern uppgörelse mellan innevånarna i en by eller om de står mellan åbor i olika byar, eller i förekommande fall i ensamliggande brukningsgårdar. En sådan uppdelning ger en grov indikation på huruvida fler rådigheter successivt förskjuts från byorganisationer till enskilda gårdshushåll. I den ena

kategorin är det nästan alltid byorganisationernas inbördes rådigheter som regleras, i den andra är det i högre grad de enskilda hushållens. (Dock inte alltid, i en del av de byinterna målen utgörs parterna av mindre bydelar som byhalvor eller tredingar sammansatta av flera gårdsbruk.)

Kategorin ”inom by” rymmer då alla inägomålen och alla blandade mål i diagram 6.5. Den rymmer också en mindre del av utmarksmålen där hushållen i byarna reglerar eller fördelar utmarker mellan sig. Majoriteten av utmarksmålen hamnar dock i kategorin ”mellan byar”.

Under större delen av 1600-talet dominerades grannrelations-ärendena av uppgörelser mellan byar. Från och med 1600-talets sista årtionde upptog de byinterna ärendena successivt en allt större relativ andel. I absoluta tal visar sig denna process i att en jämförelsevis stabil årsfrekvens för de byöverskridande målen etableras tidigt, medan de byinterna målens antal stadigt ökar. 1744 var de nästan dubbelt så många som 1728. Av siffrorna från 1750 att döma är det en trend som håller i sig. Då behandlade södra tingslaget ensamt 15 fler byinterna mål än vad som lagts fram vid det samlade tinget sex år tidigare. Detta utvecklingsmönster kan delvis förklaras med att en rådighetsreglering mellan byarna var ett tidigt steg i en långsiktig utveckling och utgjorde en förutsättning för en motsvarande reglering inom byarna. Det gäller i så fall främst regleringen och uppdelningen av byarnas utmarker.

Andra byinterna mål som berör åker- eller ängsmarkens arrondering och fördelning kan däremot inte kopplas direkt till relationen mellan byarna. Här måste utvecklingsmönstret tolkas mot bakgrund av den allmänna bebyggelseutvecklingen. Fram till 1680-talet visar nyskattläggningen på en omfattande kolonisation på utmarkerna. Även om kolonisationen inte upphör med nyskattläggningen utan fortsätter i form av oskattlagda torpanläggningar så innebär ett mer begränsat utrymme för nybebyggelse på utmarkerna att en större andel av den växande befolkningen måste försörjas inom en redan existerande bebyggelse. Denna utveckling genererade hemmansklyvning och nyodling vilket förmodligen bidrog till att undergräva etablerade arronderingar och jordens fördelning efter skattetal.

Byinterna rådighetstvister orsakades också av det ökande antalet jordtransaktioner. Ofta var det i samband med dessa som köparen, eller hans grannar, ifrågasatte att den transfererade andelen av

jordemantalet verkligen motsvarade en proportionerlig andel i åkerarealer och andra resurser.

I byn (6.7.)

I kategorin ”inom by” kan vi följa rådighetsstrukturer i relationerna mellan enskilda gårdsbruk, eller mindre konstellationer av gårdar inom byarna. I en sista omgång har dessa ärenden fördelats på ytterligare underkategorier. Uppgörelser och tvister mellan byarna berör sällan rådigheterna över inägor. I detta urval kan samtliga ärenden som, helt eller delvis, behandlar inägor räknas in i kategorin ”inom by”. Kategorin inägomål i den föregående indelningen kommer därför också att utgöra en av underkategorierna här. Här återfinns också samtliga ärenden i restkategorin. En mindre del av utmarks målen placeras också här. Vissa av dessa berör genomförda eller begärda skiftesdelningar av bysamhävdena, antingen på enskilda gårdsbruk eller på mindre bydelar som byhalvor, tredingar, fjärdingar etc. I några fall förekommer också att bara en av byns intressenter kräver att få sin andel avvitråd från samhävdens. Merparten av utmarks målen inom byar behandlar dock resursutnyttjandets organisation och fördelningen av samhävdens resurser.

På typologins lägsta nivå har de byinterna målen delats upp i fyra underkategorier. Det är svårt att dra några meningsfulla slutsatser av de fyra första nedslagen då antalet ärenden är mycket få. Då årsfrekvensen ökar från och med 1696-1697 års nedslag sker detta till en början huvudsakligen i form av tvister och uppgörelser om inägor. Så småningom kommer rättsuppgörelser inom byarna att också i högre grad röra rådigheten över utmarker. Antingen gäller det separata mål eller blandade mål som berör bägge ägoslagen.

Här har också givits en särskild kategori med beteckningen ”lösen” för en speciell form av rådighetstvister inom byarna som förekommer i fyra nedslag mellan 1696 och 1744. Där upptas de ärenden som uppstår då större delägare i jordeboksgårdar gör anspråk på att få lösa ut delägare vars brukningsdelar understiger den lagstadgade besuttenhetsgränsen. Dessa ärenden är speciella av två skäl. Dels därför att de faktiskt gäller den samlade äganderätten över hela gårdsbruk, medan praktiskt taget alla andra grannrelations ärenden rör gränsdragningar eller olika rådighetsaspekter. Dels utmärker de sig också som en ärendekategori vars förekomst direkt avspeglar förändringar i lagstiftningen. Lösningrätten hade sin grund i två förordningar mot hemmansklyvning från 1677 och 1684 men

blir kraftigt kringskuren då besuttenhetsgränsen avskaffas 1747.¹⁰ I detta område förekommer fall där lösningsrätten mellan grannar åberopas från och med mitten av 1680-talet, men länge var de relativt ovanliga. Det framgår också av de tre följande nedslagen där lösenkraven bara förekommer mellan en och tre gånger per år. Under det sista årtiondet före rättens avskaffande uppträder sådana krav betydligt oftare, vilket också avspeglas i nedslaget från 1744 då hela 28 ärenden rör sådana anspråk.

Kapitelsammanfattning och slutsatser

Typologiska undersökningar av rättsmaterial har sina begränsningar. Framförallt gäller detta möjligheterna att göra jämförelser mellan undersökningar gjorda av olika forskare på geografiskt och tidsmässigt skilda områden. Först och främst bör sådana jämförelser helst relateras till befolkningstalen. Alternativet att jämföra den relativa andelen av olika ärendekategorier är problematiskt, åtminstone om syftet med undersökningen sträcker sig längre än till att studera hur olika domstolar under skilda perioder förbrukade sin tid och sina resurser. Vill vi också diskutera hur rättsfallen avspeglar exempelvis socioekonomiska förhållanden fordras i så fall någon form av argumentation kring rimligheten i att relatera skilda typer av rättsärenden till varandra.

Även om vi jämför skillnader i absoluta frekvenser under lika långa tidsintervaller och kan relatera dessa till befolkningstal återstår en del problem. Forskare som arbetar utifrån skilda frågeställningar väljer olika typologier. Även om kategoriernas rubriker är likartade kan man inte räkna med att de definieras på samma sätt eller att olika forskare alltid gör samma tolkningar av enskilda rättsfalls innebörd vid indexeringen.

Undersökningen spelar likväl en viktig roll i avhandlingen. Främst tjänar den till att ge en översiktlig bild av rättsmaterialets utveckling. I de efterföljande kapitlen kommer denna bild att kompletteras och fördjupas genom andra sätt att analysera materialet. Där får vi en möjlighet att mer i detalj undersöka vad rättsfallen inom de olika

¹⁰ Också efter 1747 förekommer ett fåtal sådana här ärenden, även om det inte längre finns något formellt specificerat mantalsbråk som utgör besuttenhetsgräns. Så stadgar 1747 års förordning att den som besitter en mantalsatt hemmansdel måste vara besutten, i betydelsen att andelen skall kunna försörja ett hushåll efter att grundskatterna erlagts. Se kapitel III s. 79 ff.

kategorierna egentligen går ut på och i vilket sammanhang de verkar. Några slutsatser kan man trots allt dra redan på det här stadiet

Den första är den mycket snabba tillväxten i antalet civila ärenden. Det visar att tinget blir en allt viktigare arena för att lösa ekonomiska tvister och reglera den ekonomiska verksamheten inom häradet.

Merparten av dessa civila ärenden kan grovt fördelas på tre övergripande fält: skuldrelationer, släkt- och börsrelationer samt ”rådighetsrelationer mellan grannar”. Inom samtliga dessa fält ökar antalet mål kraftigt under perioden.

Det är den sistnämnda kategorin som behandlas i denna avhandling. Den är den största av de tre kategorierna och omfattar drygt 42 % av alla civila mål. Under första halvan av 1600-talet domineras de civila ärendena helt av grannrelationer. Under perioden 1632-1638 utgör dessa mer än 70 %. Senare blir ökningen i denna kategori något lägre än i de civila målen som helhet, men likväl betydande. Mellan det första och det sista nedslaget är ökningen nästintill femtonfaldig. Det skall vägas mot befolkningstalen som knappt femdubblades under samma tidsperiod.

En uppdelning av kategorin ”rådighetsrelationer mellan grannar” på subkategorier visar för det första att dessa ärenden under 1600-talet främst rörde det samfällda bruket av utägor samt utägornas successiva uppdelning och avgränsning. Under 1700-talet ökar också antalet mål som reglerar förhållanden på inägor. Vi kan också se att de grannrelationer som behandlas på tinget till en början domineras av relationer mellan bykollektiven. Mot slutet av undersökningsperioden blir det allt vanligare med tvister och uppgörelser inom byarna, mellan enskilda hushåll eller mindre konstellationer som byhalvor och fjärdingar.

Ökningen av mål som behandlar interna byrelationer domineras av frågan om inägornas fördelning och arrondering. Mot slutet av perioden blir det också vanligt med mål kring rätten att lösa ut bybor vars andelar understiger lagstadgad besuttenhetsgräns. I absoluta tal ökar också antalet mål som rör nyttjandet av byarnas samfällda utmarker.

VII

Mellan hammaren och skäran

Syftet med detta kapitel är först och främst att undersöka på vilket sätt bruksetableringen påverkar rådighetsmönster och egendomsrelationer inom det lokala agrarsamhället. På förhand framstår stångjärnsproduktionens etablering och framväxt som periodens kanske viktigaste enskilda förändringsfaktor i området. Den medför först och främst en tilltagande knapphet på utmarksresurser som ved, träkol och vattenkraft. Dessa resurser kontrolleras i hög grad inom ramen för byarnas samhälver. Indirekt påverkas också den lokala efterfrågesituationen för det spannmål som odlas på inägor och svedjor av den tilltagande arbetsdelning och den ekonomiska diversifiering som följer med bruksetableringen.

Det förefaller rimligt att förvänta sig att bruksetableringen leder till att resursallokeringen inom den lokala ekonomin blir mindre hushållsorienterad och autarkisk, och mer av en marknad, integrerad med interregionala och globala marknader. Dessutom följer med det reglerade stångjärnssmidet en hel uppsättning formella institutioner, aktörer och arenor, liksom ett nytt skikt inom den sociala hierarkin.

Det reglerade stångjärnssmidets expansion i Värmland under 1600- och 1700-talet

Den svenska järnframställningens expansion under 1600- och 1700-talen fick ett kraftigt genomslag i de värmländska skogsbygderna. I synnerhet gäller detta etableringen av nya stångjärns- och manu-

fakturbruk utanför de egentliga bergslagsdistrikten.¹ Förutsättningarna för denna utveckling utgjordes av en kombination av logistiska och institutionella villkor. Framförallt var det den goda tillgången på träkol och vattenkraft i de kuperade skogsområdena som gynnade expansionen. Tackjärnsblåsningen i hyttornas masugnar var huvudsakligen hänvisad till Bergslagens gruvdistrikt på grund av de tunga och kostsamma malmtransporterna. I sökandet efter oexploaterade naturresurser kom då förädlingen till stångjärn i allt högre utsträckning att förläggas utanför dessa områden. Denna utveckling understöddes av bergsadministrationen, som i sin regleringspolitik verkade för att begränsa stångjärnsproduktionen inom bergslagsdistrikten för att den inte skulle konkurrera med gruvdriften och masugnarna om skogsresurser. På liknande vis försökte man begränsa uppköpskonkurrensen mellan stångjärnsbruken genom att sprida ut produktionen och fördela koltäkterna. På så vis kom stångjärnsproduktionens expansion att ta formen av en successiv geografisk frontförskjutning. Först mot sydväst i riktning mot hamnarna i Kristinehamn och Karlstad och så småningom i en allt vidare radie mot nordväst, då stigande efterfrågan och priser gjorde det möjligt att bära högre transportkostnader.

Konkurrensbegränsningar brukar också framställas som det främsta motivet bakom de allmänna begränsningarna av stångjärnssmidet från 1720-talet och framåt. Dels ville man förhindra stigande råvarupriser, dels ville man utnyttja den dominans som det svenska järnet uppnått på de viktigaste europeiska marknaderna och pressa upp priserna genom monopolistiska strategier.² År 1726 utfärdas, på förslag från Bergskollegiet, en förordning om att järnproduktionen vid bruken inte fick överskrida privilegierna, vilka dessförinnan snarast varit en slags taxering av skattekraft.³ Kollegiet blev också allt mer restriktivt med utfärdandet av nya privilegier. Denna politik mötte en hel del motstånd från de värmländska bruken vars expansionsmöjligheter fortfarande ansågs vara goda. År 1740

¹ 1639 utgjorde Värmlands andel av rikets hammarskatt 9,4 %. I 1763 års hammarskattlängd utgjorde det privilegierade värmländska stångjärnssmidet, på 66 942 skd, knappt 21 % av rikets samlade privilegier. Detta i en period då den totala stångjärnsproduktionen i riket mer än tredubblades. Furuskog, 1924 s. 234 ff. samt 317. Heckscher, 1935 s. 462 fff, 473, 566 ff., 518 ff. Heckscher, 1949 s. 398, Hildebrand, 1987 kartor på s. 114-115.

² Heckscher, 1921 s. 182 ff. Även Karlsson, 1990 s. 192 ff.

³ *Kongl. Maj:ts bref till Bergskollegium angående hammarverken utom Bergslagen*. 26 juli 1726. Bergsordningar, 1736 s. 839 ff.

lyckades de värmländska bruken utanför Bergslagen utverka en extra smidestilldelning på sammanlagt 16 000 skeppund (skd).⁴ Detta smide fördelades sedan mellan brukerna i en gemensam överenskommelse.⁵ Efter 1753 års förordning om stångjärnssmidet, som i princip förbjöd alla nya bruksanläggningar eller smidestillökningar på grundval av ansökningar gjorda efter 1741, var möjligheterna att utöka den absoluta smidestilldelningen i princip över.⁶ Fortfarande fanns dock tillväxtpotentialer inom de mest expansiva områdena, via förflyttningar av äldre privilegier från mer resurssvaga och konkurrensutsatta områden. Även smidesförflyttningarna krävde dock omfattande utredningar och tillstånd från Bergskollegiet.⁷ År 1766 utfärdades slutligen en förordning som förbjöd även smidesförflyttningar.⁸

Ytterligare en ambition bakom frihetstidens bergspolitik var att förlägga en större del av järnets vidare förädling inom riket. Restriktionerna för sådan verksamhet var följaktligen mildare. Då restriktionerna för stångjärnssmide tilltog kom istället en hel del resurser att satsas på förädling till ämnesjärn och järnmanufaktur. De sent anlagda brukerna, vanligen belägna i skogsbygder och långt mot nordväst, var ofta mindre manufakturverk.⁹

Bruksetableringen i Fryksdalen

Först på 1690-talet kom den värmländska stångjärnsexpansionen att inbegripa också Fryksdalsområdet på allvar. Visserligen etablerades redan tidigare under 1600-talet, mellan 1620 och 1650, ett antal vattendrivna stångjärnshammare i häradet, samtliga på eller i närheten

⁴ I fortsättningen förkortat *skd*. Här, liksom i övriga fall då inget annat anges, åsyftas *skd bergsvikt*; 149,6 kg. Utöver detta fanns, i enlighet med principerna för normerad övertikt, ytterligare tre skeppundsmått för järn i olika stadier i av produktions- och distributionskedjan; *skd tackjärnsvikt* 194,5 kg, *skd uppstadsvikt*, 142,8 kg, *skd stapelstadsvikt* 136,0 kg. (Dessutom fanns vid denna tid *skd råkopparvikt* 150,9 kg och *skd viktualievikt* 170 kg.) Carlsson, 1997 s. 55.

⁵ Samtidigt utsattes ett vite på 1000 d smt. för den som framgent försöker få någon ändring i denna fördelning. *Kongl. Maj:ts Förordning, angående stångjärnssmidet och fler hushållningsmål vid Jernverken i riket*. 19/4 1740. § 2. Bergsordningar, 1786 s. 166 f.

⁶ Kongl. Maj:ts Förordning, angående stångjärnssmidet, samt jern- och stålmanufakturverken i riket. Den 3 juli 1753. § 2-3. Bergsordningar, 1786 s. 634 f.

⁷ *Ibid.* § 3, s. 635.

⁸ *Kongl. Maj:ts nådiga förbud emot flyttningen af smiden och hammarskatt*. 11/12 1766. Bergsordningar, 1797 s. 314.

⁹ Furuskog, 1924 s. 243 ff.

av platser som senare skulle komma att användas för nya bruksanläggningar.¹⁰ På 1620-talet anlades Åsteby hammare högt upp i Ljusnans dalgång i Fryksände (nuvarande Vitsands) socken. På 1630-talet anlades Rottneros hammare vid Rottneälvens utlopp, samt Södra Forsnäs hammare en bit högre upp längs älven. Vid Badaåns utlopp i övre Fryken privilegieras en hammare 1649.¹¹ Uppgifter ur domböcker, jordeböcker och bergverksrelationer vittnar dock om att dessa tidiga anläggningar aldrig lyckades uppnå kontinuitet i produktionen och att verksamheterna upphörde efter en tid.¹² I källmaterialet anges flera olika skäl till detta. Ett som dock återkommer är de långa avstånden till Bergslagens tackjärnsproducenter.¹³ En förklaring som faller väl in i bilden av bruks-expansionen som en successiv frontförskjutning mot sydväst. Under första halvan av 1600-talet befann sig fryksdalsbruken ännu i det värmländska brukslandskapets yttersta periferi, förmodligen utanför den långsiktigt hållbara marginalen, såväl vad det gäller avståndet till Bergslagen som till hamnarna i Kristinehamn och Karlstad.

Ett annat skäl som anges för såväl Rottneros som Stora Forsnäs bruk är brist på skog till ved- och koltäkt.¹⁴ Det var en anmärkningsvärd motivering med tanke på de goda skogstillgångarna i trakten. I privilegiebrevet för de bruk som privilegieras vid

¹⁰ Arkeologiska lämningar visar att lågteknologisk järnframställning, främst genom direktreducering av sjö- och myrmalm, hade praktiserats i området sedan förhistorisk tid och ännu fortgick en bit in på 1700-talet. Svensson, 1998 s. 79-101. Det var dock en verksamhet som, i stort, förblev integrerad i bondesamhällets produktionsformer, närmast att jämföra med hemslöjd.

¹¹ Furuskog, 1924 s 224-233. Rottneros..., 1982 s 125 ff. Brodin, 1923 s 10 ff. RA, BA, bergverksrelation 1644. Grundare av dessa hammarbruk var prästmannen Sven Camén (Sveno Benedicti Elfdalius Camoenius 1588-1666, kontraktsprost i Sunne, från 1647 superintendent i Värmland) samt borgmästaren i Karlstad Johan Börjesson (1606-1676 en av tidens mest framträdande bruksentreprenörer som också anlade Ransäters, Munkfors, Sunnemo och Kvarntorps bruk).

¹² 1638 vt-12, 1652 ht-8, 1655 vt-30, 1672 ht-17, 1686 vt-28, 1688 vt-17, 1690 vt-35, 1691 avk-95. Av domboksnotiserna framgår också att bruken periodvis drevs av lokala bönder och smeder 1640 ht-10, 1686 vt-28. Brodin, 1923 s 10 ff.

¹³ RA, BA, Bergverksrelation 1644. 1652 ht-8, 1656 ht-1, 1672 ht-17, 1686 vt-28, 1690 vt-35. Brodin, 1923 s 12-13, även Rottneros..., 1982 s. 127. Åsteby hammare som var den mest perifert belägna tycks ursprungligen ha förlitat sig på myrmalm som råvara. När denna tog slut var avståndet till Bergslagen – fjorton mil – allt för stort. 1688 vt-17.

¹⁴ 1652 ht-8.

Rottneros knappt femtio år senare framhålls särskilt den goda tillgången på skog i den omkringboende allmogens skatteskogar. Vad som åsyftas med de tidiga jorde- och domboksnoteringarna är förmodligen att hamrarna saknade egen skog i tillräcklig grad och att kolköp från traktens bönder var svårt att arrangera till ett pris som bruken varit beredda att betala.¹⁵

Förutom dessa tidiga försök till industriell stångjärnsproduktion inom häradet påverkades förhållandena i östra delen av Sunne och Östra Ämterviks socknar av tidiga bruksanläggningar i grannsocknarna Övre Ullerud och Ransäter i Kils härad, främst de tre hamrarna i Ransäter, nära gränsen till Sunne men med en direkt tillgång till Klarälvens transportleder. De anlades på 1660-talet och privilegierades till sammanlagt 1700 skd. årligt smide.¹⁶

En bruksbygd växer fram

På 1690-talet förefaller tiden vara mer mogen för stångjärnsproduktion i Fryksdals härad.¹⁷ De bruk som hädanefter anläggs i området kommer, med något undantag, att upprätthålla en kontinuerlig järnproduktion långt in på 1800-talet. I domboken ger första halvan av 1690-talet intrycket av en "järnrush" där olika bruksintressenter strider om rättigheterna till de bästa potentiella hammarplatserna. Under en fyraårsperiod, mellan 1691 och 1695 privilegieras inte mindre än åtta järnbruk i häradet. I Fryksände socken privilegieras Torsby, Oleby och Bada bruk i strömmarna vid Röjdåns, Ljusnans och Badaåns respektive utlopp i övre Frykens nordända. I Sunne socken anläggs Björkefors bruk vid älven Björkans utlopp i övre Frykens sydända samt Skarped, Rottneholm och Rottnedal kring fallen vid Rottneros. Slutligen Gårdsjö bruk vid Gårdsjöns utflöde på gränsen mellan Sunne och Östra Ämtervik.¹⁸

¹⁵ De fåtal mål i domboken som före 1690 berör kolning och kolhandel är relaterade till Ransäters bruk i Kils härad.

¹⁶ Staf, 1974 s. 11 ff. Furuskog, 1924 s. 206-208. I Övre Ullerud privilegierades Dömle bruk 1683 till ett smide på 1235 skd. RA, BA, Harmens register.

¹⁷ Furuskog, 1924 s. 179 ff. beskriver 1600-talets slut som en period av stark geografisk expansion för det värmländska stångjärnssmidet. Frontlinjen förskjuts vid denna tid längre västerut och omsluter vid sekelskiftet inte bara Fryksdalen utan också den ännu västligare Arvikaregionen kring Glafsforden.

¹⁸ RA, Harmens Register. I några fall var bruksanläggningen redan på plats och tillverkningen påbörjad då privilegiet utdelades men det torde knappast ha rört sig om mer än högst ett par års produktion.

De gamla jordbruksbygderna i Sunne och Fryksände kom därmed på kort tid att etablera sig som viktiga bruksbygder.

Utgår man från det privilegierade smidets storlek kan inget av dessa bruk betecknas som riktigt stora anläggningar. De var utrustade med två härdar och en hammare vardera, med undantag för Rottneholm med en enda härd. Bada var vid tillkomsten inte taxerad till mer än 350 skd. årligt smide, de övriga varierade mellan 500 och 690 skd, vilket inte kan räknas som mer än på sin höjd medelstora bruk vid denna tid.¹⁹ Sammantaget var dock det smide som tilldelats Fryksdalen tillräckligt omfattande för att vi skall kunna förvänta oss betydande effekter på sociala och institutionella förhållanden i området. De sammanlagda privilegierna på 4 665 skd utgjorde nästan tio procent av det värmländska smidet enligt 1695 års hammarskattlängd, eller drygt två procent av hela rikets.²⁰ Till detta bör läggas att delar av häradet, som sagt, låg inom Dömle- och Ransätersbrukens intressesfärer, brukskomplex som i 1695 års längd taxerades för ett sammanlagt smide på 2 935 skd om året.²¹

Även Fryksdalsbruken bildar ett par relativt sammanhållna komplex. Det ena utgjordes av de tre Fryksändebruken. Torsby och Oleby privilegierades för lanträntmästaren Johan Carlheim respektive bruksförvaltaren Nils Wærnmark. Bada bruk fick först sina nya privilegier utställda för en Sven Hasselblom men dessa övertogs omedelbart av Wærnmark som verkar ha varit den som byggde upp bruket. Det andra komplexet utgjordes av de tre Rottnerosbruken: Skarped belägen vid samma fors som det gamla Forsnäs, privilegierat för ovannämnda Johan Carlheim, Rottnedal privilegierat för regementskvartermästaren Anders Björnberg och Rottneholm privilegierat för samme Björnberg men där Carlheim gick in som hälftenägare. Gårdsjö och Björke, som bägge privilegierades för rådmannen Torbjörn Nildman från Karlstad, låg något mer avskilt i förhållande till övriga bruk.²² Dock inte tillräckligt avskilt för att

¹⁹ Bredefeldt, 1994 s. 216 använder kategorierna *litet* <500 skd, *medelstort* 500-1000 skd och *stort bruk* >1000 skd.

²⁰ RA, Ba, Harmens register samt hammarskattlängd sammanställd i Bredefeldt 1994, Bil. 1. För Rottneholm och Rottnedal som står på fräse grund (Rottneros) är inräknat tilldelningar av fräsesmide på 90 resp. 75 skd, som inte upptas i skattelängden.

²¹ Bredefeldt, 1994 bil. 1. Ransäter med 3 hammare och 6 härdar, 1700 skd och Dömle anlagt 1681 med 2 hammare och 4 härdar, 1235 skd.

²² RA, Ba, Harmens register. Samt Furuskog, 1924 s. 224 ff.

skydda dem från konkurrens om kol, arbetskraft och andra resurser, främst från Rottnerosbruken och Ransäter.

För samtliga bruk gäller att de var belägna inom den gamla kulturbygden kring Frykens stränder. Geijers ofta citerade formulering att *"järn bryter bygd"* i värmländsk bebyggelsehistoria är inte särskilt tillämplig på Fryksdalen vid den här tiden. Här fanns redan en etablerad bondebygd, som under flera årtionden upplevt en demografisk expansion. Detta borde ha haft stor betydelse för järnproduktionens förutsättningar i området. Byarna i trakten hade etablerade rådigheter över de omgivande utskogarna. Här fanns inga härads- eller sockenallmänningar som kunde överlätas som rekognitionsskogar på bruken. Här fanns heller inte många kronohemman som genom skatteköp kunde läggas under bruken. Bruken var alltså i högsta grad beroende av transaktioner med traktens skattebönder för sin koltäkter, antingen genom direkta kolköp eller genom uppköp av hemmansdelar, skogstrakter eller andra rättigheter. Även för införskaffandet av själva hammarplatsen krävdes vanligen någon form av transaktion eller överenskommelser med bydelägare. Dessa överenskommelser försvårades av att goda strömlägenheter, som var brukens primära lokaliseringsgrund, ofta var ockuperade av mjölkvarnar eller husbehovssågar. Problemet kunde inte lösas enbart genom överenskommelser med de bönder som ägde rätten till själva hammarplatsen. Om bruksdriften krävde hålldammar för att säkra en kontinuerlig drift kom man också i konflikt med dem som ägde kvarnrättigheter nedströms. Dessutom innebar dammarna att vattennivån uppströms höjdes vilket kunde medföra förstörda markområden. Dammarna stod också i konflikt med den skogsägande allmogens intresse av att flotta masteträd och annat timmer i vattendragen ner mot Fryken. Rättsliga konflikter kring brukens hålldammar förekommer under hela perioden.

Å andra sidan kan brukens belägenhet i en etablerad bondebygd ha inneburit en fördel vad det gäller tillgången på arbetskraft, något som under dessa expansiva år framstår som ett betydande problem såväl i den gamla Bergslagen som i flera av de före bruksepoken glest befolkade skogsbygderna (t.ex. Nyeds eller Älvdals härader). Fryksdalens allmoge hade redan före bruksetableringen varit engagerad som säsongarbetskraft i de ostligare häradernas järn- och bergshantering, huvudsakligen som forkarlar men också som daglönare i exempelvis byggverksamhet. Denna arbetskraftsexport fortskrider och utvecklas, även sedan området fått en egen

järnproduktion. Likväl kan man tänka sig att fryksdalsbruken hade en viss konkurrensfördel i rekryteringen av sådan arbetskraft.²³

Villkoren för dessa transaktioner och de relationer som därmed etableras mellan den framväxande järnindustrin och det omgivande bondesamhället kan emellertid inte värderas enbart utifrån kvantitativa bedömningar av olika aktörers resursbehov och tillgångar. Bruksetableringen innebär att ett lokalt etablerat institutionellt landskap där rådigheter över ekonomiska resurser regleras i rättspraxis, rättsuppfattning och etablerad lagtolkning utsätts för en kraftfull externt initierad påverkan. Denna påverkan torde ha åtminstone tre aspekter:

- 4 För det första innebär tilltagande knapphet på resurser som skog, vattenkraft och arbetskraft i kombination med en allmänt ökad arbetsdelning och kommersialisering av den lokala ekonomin att förutsättningarna för tidigare överenskommelser undergrävs. Den lokala ekonomin blir mindre autarkisk och i högre grad relaterad till interregionala och internationella marknader.
- 5 För det andra innebär brukshanteringen rent konkret en konfrontation med ett omfattande regelverk i form av bergsordningar, samt nya institutionella funktioner och arenor som bergsting, bergskollegiet och bergmästare. Nya stadgor och förordningar att förhålla sig till var ju i sig inte något nytt; en allmän tendens till förstärkning av centralmaktens och dess representanters roll inom exempelvis rättskipning, ordningsmakt och kyrka hade förvisso redan inletts. Skillnaden är att dessa regelverk åtföljs av en helt ny uppsättning aktörer, verksamma på såväl den kommersiella som den rättsliga arenan.
- 6 En tredje aspekt är etableringen av ett nytt socialt skikt i ett tidigare bondedominerat område. Det var en societet av brukspatroner, bruksförvaltare, bruksskrivare och andra lokala intressenter, ofta identiska, besläktade eller socialt förbundna med övriga lokala överhetspersoner inom rättsväsendet, ordningsmakten, ämbetsmannakåren, kyrkan, den indelta officerskåren, lantmäteristaten, den säteriägande adeln, etc. Dessutom kommer den lokala rättsskipningen i allt högre grad att bli föremål för interventioner från utsocknes bruksintressenter,

²³ Montelius, 1962 s. 122. Montelius, 1959 s. 214. Furuskog, 1924 s. 165 samt 232 ff.

kreditorer och handelshus.

Det är dock viktigt att komma ihåg att den institutionella struktur som reglerade rådigheter över mark- och naturresurser inte befann sig i något statiskt tillstånd vid tiden för brukens etablering. Bilden som framträder i mina undersökningar är snarare en av ett rätts- och normsystem i utveckling. I och med järnbrukens inträde på arenan kan vi förvänta oss att järnförädlingens resursbehov, maktförhållanden och institutionella förutsättningar kommer att ha en betydande inverkan på denna utveckling. Vi har dock ingen anledning att förutsätta att dessa intressen och behov kommer att vara allenarådande.

Konsolidering och institutionell anpassning

Efter 1695 dröjer det nästan 30 år innan ytterligare bruksetableringar kommer till stånd i området. Några större utbyggnader på de befintliga bruken tycks inte heller ha ägt rum. Inget bruk fick någon tillökning i hammarskattstaxeringen under denna period.²⁴

Det är inte bilden av en blomstrande problemfri näring som framträder i källmaterialet. Snarare ser vi en lång och svår uppbyggnads- och konsolideringsperiod med betydande variationer i intäkterna. Även om bruksrörelsen förefaller ha varit lönsam på lång sikt var den uppenbarligen riskfylld och kapitalkrävande. Verksamheten kunde störas av is, översvämningar, bränder och råvarubrister. Framförallt förefaller det ha varit både kostsamt och tidskrävande att etablera de relationer till allmogen som krävs för att säkra koltillgång och nödvändiga transporttjänster.

Av de första entreprenörerna i området var det bara Johan Carlheim och hans medägare i Torsby, Herman Schröder, som var engagerade i några andra bruk vid tiden för upprättandet av 1695 års skattelängd.²⁵ Det ger en antydning om att de övriga nog hade begränsade erfarenheter. De förefaller också ha haft tämligen inskränkta kapitalmarginaler i förhållande till vad som skulle visa sig

²⁴ Tvärtom fick Torsby sin taxering jämkad från 600 till 400 skd årligt smide. Orsaken sägs vara att inga hålldammar kan anläggas för de ovan belägna ägornas skull, vilket innebär att smidet måste avstanna under perioder av allt för starkt eller allt för svagt vattenflöde. Rottneholm och Rottnedal beviljades flera perioder av utökad skattefrihet – samtliga bruk tillerkändes som rutin 6 års inledande skattefrihet – genom kungliga resolutioner, på grund av, som det hette, ”underlydandes stölder och otrohet”. RA, Ba, Harmens register. Rottneros..., 1982 s 129 ff. Se även 1698 ht-6.

²⁵ Bredefeldt, 1994 Bilaga 1.

nödvändigt. De flesta av bruksägarna blev snabbt hårt skuldsatta antingen genom förlagslån till göteborgska handelsmän eller via inteckningar i Rikens Ständers Bank. Inom tio års tid har Waernmark, Nildman och Björnberg tvingats lämna sina bruk till göteborgshandlarna Johan von Minden, David Amia och Mattias Schildt. Dessa förefaller emellertid inte vara intresserade av att driva bruken utan säljer dem snabbt vidare. Av inteckningar och vidare transaktioner framgår dock att hela eller delar av köpeskillingarna utgjordes av nya förlagslån. Perioden fram till 1710-talets slut fortsätter Fryksdalens bruksnäring att präglas av många ägarbyten och rättskonflikter mellan bruksägare, sterbhusintressenter, borgenerer och gäldenärer. Därefter framstår ägarbilderna som stabilare, även om liknande situationer återkommer från och till under hela den undersökta perioden, framförallt i samband med arvsskiften.

En ny expansionsfas

Redan under 1720-talet finns tendenser till nya expansionsförsök inom Fryksdalens järnproduktion, men det är egentligen inte förrän på 1740-talet som man kan tala om en ny expansionsfas. Expansionen kom emellertid i hög grad att präglas och tyglas av de restriktioner och produktionsbegränsningar som kännetecknade frihetstidens bergspolitik. Delvis på grund därav kom denna expansion också att bli mer differentierad, med en betydande andel förädling till ämnesjärn och manufaktur vid sidan av den alltjämt dominerande stångjärnsproduktionen.

1724 ansöker kopparslagaren Jonas Nyqvist om tillstånd att uppsätta ett mindre manufakturverk för smide av kopparformor och spik vid ån Leran, mellan byarna Hälsrud och Berga. Medägare är löjtnant Mattias Gyllenspets, ägare till säterierna Gylleby och Helgeby. Gyllenspets hade också övertagit Skarpeds bruk och halva Rottneholm efter sin svärfar Johan Carlheim. Något privilegium får inte Lersjöfors förrän 1732, men att anläggningen är igång långt innan dess framgår av domboksmaterialet.²⁶ Det var som sagt en blygsam rörelse, enligt ansökan skulle den årliga tillverkningen begränsa sig till 4 skd kopparplåt och spik av 6 á 8 skd stångjärn. Likväl lyckas denna lilla anläggning ge upphov till ett flertal konflikter mellan intressenter och grannhemman. I privilegiet anges nogsamt

²⁶ 1725 ht-107.

villkoret att man måste betjäna sig med eget kol eller sådant man har särskilt tillstånd att köpa.²⁷

År 1744 fick Gyllenspets också privilegier för Högfors bruk, beläget långt in i Gräsmarks skogsbygd i ån mellan sjöarna Kymmen och Rottnen. Tillståndet gällde både en masugn och en stångjärns-hammare med en årlig produktion på 400 skd stångjärn. Den direkta anledningen var att man funnit järnmalm i trakten. Malmfyndigheten visade sig dock föga användbar så någon masugn blev aldrig uppförd. Kvar fanns likväl en redan privilegierad stångjärnshammare. Uppenbarligen lyckades man då också tillskansa sig rätt att köpa tackjärn från Bergslagen. 1746 flyttades dessutom 200 skd årligt smide över från Skarped. Måhända var det ensliga men skogrika läget fördelaktigare än de konkurrensutsatta jordbruksbygderna kring Rottnans nedre dalgång.

1747 anlades Stöpafor's bruk vid älven Stöpans utflöde på västra stranden av övre Fryken. Anläggaren, brukspatronen Kristoffer Myhrman, ägde en andel i de bägge nedre Rottnerosbruket motsvarande 460 skd årligt smide.²⁸ Det var detta smide han nu fick tillstånd att överflytta till Stöpafor's där han byggde en stångjärns-hammare och en knippsmedja. Efter ett par år lyckades han också utverka kollegiets tillstånd att köpa ytterligare 140 skd tackjärn om året till knippsmedjans manufakturproduktion.²⁹

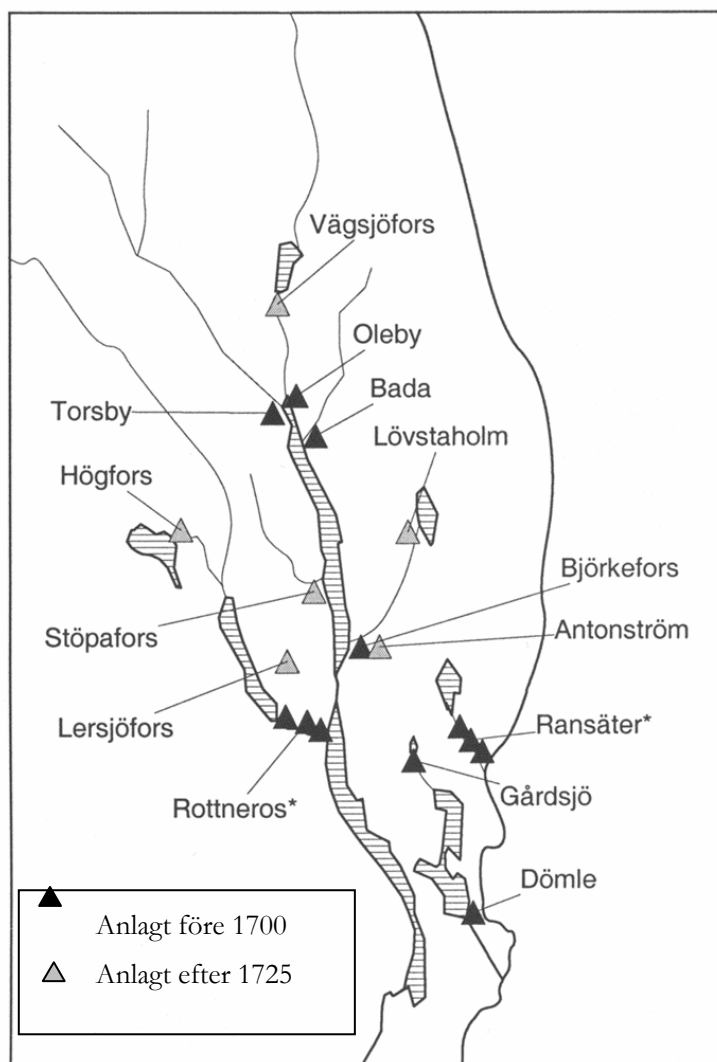
Kring 1750 köptes Björkefor's av en av Värmlands största bruks-entreprenörer, Olof Antonsson. Han inledde strax en utvidgning av verksamheten i området genom diverse smidesförflyttningar. Långt uppströms i Jangsälven, i skogsbygden på gränsen mellan Sunne och Lysvik, anlades Lövsstaholm år 1750. Privilegier erhöles genom överflyttning av smidesrättigheter för en manufaktursmedja och en ämnessammare på 600 skd årligt smide från Edsvalla Bruk. 1761 omvandlades Lövsstaholm till ett renodlat stångjärnsbruk genom att man helt enkelt bytte privilegier med Högfors. Längre ner i älven, vid utflödet från sjön Björken strax ovanför Björkefor's, anlade Antonsson bruket Antonström år 1760. Privilegierna på sammanlagt

²⁷ RA, BA, Harmens register. Av domboken från samma tid framgår ytterligare en liten delägd knipphammare i det närbelägna Hökerud. Också här är Nyqvist och Gyllenspets delägare men tillsammans med ett flertal andra personer. T.ex. 1727 ht-207, 1728 ht-147.

²⁸ Efter att Rottnedal och Rottneholm 1726 fått en gemensam ägare då brukspatronen Jonas Bratt köpt Gyllenspets halva av Rottneholm betraktas de vanligen som en anläggning under beteckningen Rottne bruk eller Rottneverken.

²⁹ RA, Ba, 1747 Harmens register.

690 skd årligt stångjärnssmide hade erhållits genom överföringar från *Figur 7.1*. Karta över järnbruken i Fryksdals härad samt närområdet

Anm. *Rottneros = Rottnehom, Rottnedal och Skarped. Ransäter's brukskomplex består egentligen av tre separata anläggningar.

Glumserud och Mölnbacka samt 100 skd ur det tillbytta smidet från Högfors. Med Stöpafors på andra sidan började det nu bli tätt mellan bruken runt den sydliga ändan av övre Frykens stränder.

Långt upp i Röjdåns dalgång i Fryksände i trakten av Åsteby gamla hammarplats privilegierades 1743, drygt hundra år efter det att

Åsteby lagts öde, ett manufakturverk vid namn Vägsjöfors. *Tabell. 7.1.* Järnbruk anlagda i Fryksdals härad samt i närområdet 1690-1760. Privilegierad produktion valda år 1695-1799

Bruk	År ¹	Socken	Privilegierat smide ²		
			1695	1763	1799
Rottneholm*	1691	Sunne	690	460	460
Oleby	1693	Fryksände	600	850	850
Rottnedal*	1693	Sunne	575	920	920
Torsby	1693	Fryksände	600	825	825
Gårdsjö	1694	V. Ämtervik	650	800	800
Skarped*	1694	Sunne	600	600	600
Bada	1695	Fryksände	350	850	850
Björkefors	1695	Sunne	600	800	800
Lersjöfors	1732	Sunne	–	**	Nedl.
Vägsjöfors	1743	Fryksände	–	**	250
Högfors	1746	Gräsmark	–	**	600
Stöpafors	1747	Sunne	–	460	460
Lövstaholm	1750	Lysvik	–	500	690
Antonström	1759	Sunne	–	690	690
SUMMA:			4665	7755	8795
Ransäter	1661	Ransäter	1700	2800	2800
Dömle	1683	Ö. Ullerud	1235	1926	1926
SUMMA:			2935	4726	4726

Källor: RA, Ba, Harmens register. VA. Vba. H:1. Statistik över det privilegierade stångjärnssmidet. Även Bredefeldt (1994) Bil. 1.

Anm. *Dessa tre allas också, med ett gemensamt namn; för Rottne eller Rottneros bruk. ** Endast manufaktursmide. ¹Privilegieringsår. ²Årligt smide av stång- och ämnesjärn i skd. bergsvikt.

Tillståndet är utfärdat för karlstadsborgaren Herman Kruskopf och torsbypatronen Nils Lundell. Bruket övertogs dock 1745 av Herman Kolthoff som bland annat ägde andelar i Oleby och Torsby. Enligt Furuskog var det huvudsakliga syftet att producera diverse

järnmanufaktur för den lokala marknaden och för export till Norge.³⁰ I resolutioner från Bergskollegiet avslås en ansökan om att få anlägga en härd till ämnessammaren och dessutom utsätts stränga viten mot att tillverka stångjärn till avsalu.³¹

Det var emellertid inte främst genom anläggningen av nya bruk som järnproduktionen i området ökade under 1700-talet, utan genom produktionsökningar på redan befintliga bruk. Av 1740 års värmländska smidestillökning på 16 000 skd om året tillföll nästan 15 %, eller 2325 skd, Fryksdalsbruken samtidigt som grannbruken Ransäter och Dömlle tilldelades 850 respektive 675 skd.

Perioden 1740-1760 kan alltså beskrivas som en ny expansionsfas, då ytterligare sex järnbruk anläggs och den tillåtna årliga stångjärnsproduktionen ökar med nästan 70 procent. Samtidigt introduceras manufaktursmidet som en ny produktionsgren inom järnhanteringen.³²

Bruken i rättsmaterialet

För att kunna få en överblick och någon form av systematisk översikt i brukens roll i utvecklingen av den institutionella strukturen har jag sorterat ut alla mål i Almqvists sammandrag som, enligt min bedömning, behandlar brukens förehavanden och resursbehov. Det gäller såväl tviste- och brottmål som köpehandlingar och inteckningar i dombokens småprotokoll.³³ Före 1690 är det bara 21 ärenden som

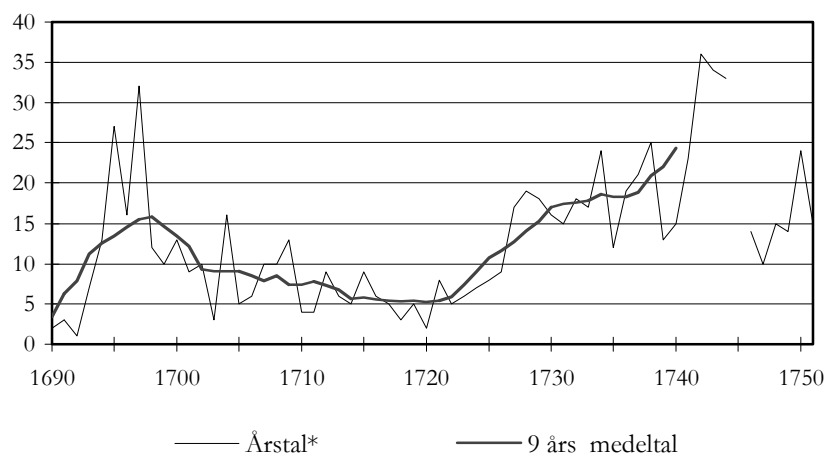
³⁰ Furuskog, 1924 s. 185 ff.

³¹ RA, BA, Harmens register.

³² Efter 1759 anläggs inga nya stångjärnsbruk i området på 90 år, men väl ytterligare ett antal manufakturmedjor: Vålforsen 1786, i anslutning till Torsby/Oleby i Fryksände. Annefors 1789 vid Ransjön på gränsen mot Ransäter i Lysviks socken. Kristinefors 1803, i Röjdåns dalgång i den nordligaste delen av f.d. Fryksände sedermera Vitsands socken. Slutligen Konradfors 1838, långt upp i Ljusnans dalgång i vad som nu blivit Östmarks socken. 1851 anlades Gustavsdals stångjärnsbruk på gränsen mellan Gräsmark och Fryksände med privilegium på 1200 skd. Furuskog, 1924 s. 418 ff.

³³ För att sortera ut dessa mål har jag i första hand använt mig av Almqvists sakorts- och personregister. Jag har också prövat att använda mig av elektronisk fulltextsökning efter strategiska ord i Almqvists datafiler. För sammandragen av perioden 1741-1750 (1746-1750 endast övre tingslaget) finns bara ortsregister. Där har jag i något högre grad fått förlita mig på elektronisk ordsökning. Jag har inte räknat med mål som berör bruksfolket i allmänhet och deras inblandning i brottmål och tvister. Samma sak gäller för brukspatroner, bruksförvaltare, bruksskrivare och andra ur brukssocieteteten. För att ett ärende skall räknas

Diagram 7.1. *Antalet bruksrelaterade ärenden i Fryksdals häradsrätts protokoll 1690-1750*

Källa: Se tabell. 7.2.

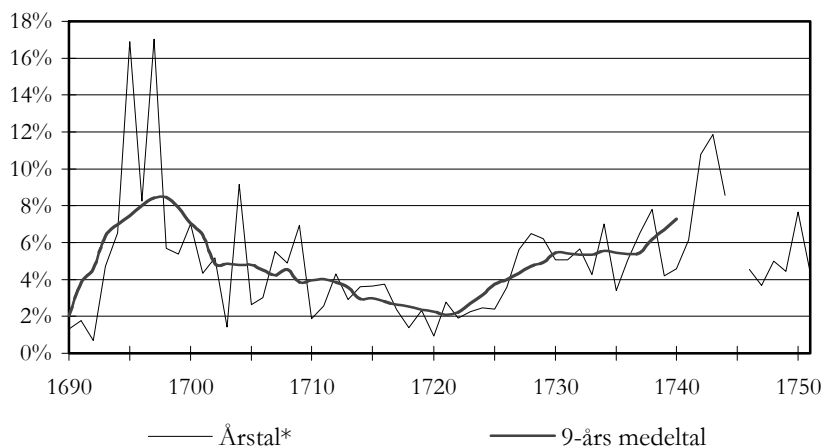
Anm. * 1745-50 endast nedre tingslaget

faller under denna kategori. Dessa är dessutom väl spridda mellan åren 1627-1688, alltså inte mer än ett ärende vart tredje år i genomsnitt. Efter 1690 spelar bruksrörelserna en mycket mer framträdande roll vid häradstinget. Perioden 1690-1744 har jag plockat ut 706 ärenden, i genomsnitt ca 14 per år. Därtill kommer ytterligare 92 ärenden under perioden 1745-1750, i genomsnitt ca 15 per år, enbart för det nedre tingslaget. Allt som allt blir det 799 ärenden. I relation till de sammanlagt knappt 20 000 målen är de måhända inte en så imponerande andel, knappt 4 %, men målen fördelar sig inte jämt över perioden. Vissa exceptionella år på 1690-talet är andelen bruksmål uppe i närmare 14%. De är dessutom ofta omfattande mål som torde ha upptagit en betydligt större andel av domstolens tid.

I diagram 7.1. ser vi att antalet bruksmål var relativt många under 1690-talet för att bli betydligt färre under perioden 1700-1725. Därefter ökade de återigen kraftigt. Föga förvånande visar de alltså

bland bruksmålen skall det kunna kopplas direkt till bruksdriftens resursbehov och maktrelationer. Vad köpehandlingarna anbelangar har jag bara räknat dem en gång per transaktion, dvs. jag har räknat första, men inte andra och tredje uppbud eller lagfarter för samma transaktioner. Däremot har jag inte lagt någon vikt vid huruvida uppbudet avbryts eller ej.

Diagram 7.2. Den procentuella andelen bruksrelaterade ärenden i Fryksdals häradsrätts protokoll 1690-1750

Källa: Se tab. 7.1.

Anm. *1745-50 endast nedre tingslaget

en påfallande samvariation med stångjärnsproduktionens expansions- och stagnationsfaser. Uppgången på 1730- och 1740-talen sammanhänger i viss mån med en allmän tillväxt i det totala antalet tingsärenden. Om vi istället väljer att räkna bruksmålen som andelar av samtliga mål, som i diagram. 7.2, blir denna uppgång mindre markant men likväl påtaglig. Å andra sidan blir uppgången på 1690-talet än mer framträdande.

Delar man upp dessa 799 ärenden på några få grova ämneskategorier finner man att 638 stycken, eller ca 80 %, behandlar ekonomiska mellanhavanden mellan bruksidkare och bönder. Av dessa 638 ärenden utgörs 255 av uppjudna jordtransaktioner. Det betyder inte att samtliga dessa transaktioner verkligen äger rum. En mindre del av dem blir säkerligen avbrutna innan affären vinner laga kraft. I 22 fall saknas ett tredje uppbud varför vi nog kan vara säkra på att affären avbrutits. Det är dock mycket möjligt att fler affärer avbrutits efter tredje uppbudet men innan transaktionen vunnit laga kraft. Eftersom andelen lagfarter i domboken är liten har jag inte haft någon möjlighet att kvantifiera detta.

Det stora antalet skuldärenden och in-teckningar ger en uppfattning om omfattningen av en klassisk form av beroendeförhållande mellan bruksidkarna och bönderna. Här föreligger dock ett komplicerat gränsdragningsproblem. Många transaktioner är

också skuldärenden. I synnerhet i början av perioden, innan inteckningsförfarandet formaliserats fullt ut genom inteckningslängderna i småprotokollen, är det vanligt att bruksägarna begär uppbud på pantsatta hemmansdelar. Det kan naturligtvis vara ett sätt att pressa gäldenären snarare än att brukspatronen har för avsikt att fullfölja transaktionen. Likväl är det vanligen så att dessa processer går vidare till åtminstone ett tredje uppbud. Även i andra fall är skuldsättning, ofta till bruket, en vanlig anledning till att bönderna säljer delar av sin jord. Det är vanligt att skuld- och inteckningsärendena omfattar fler än en gäldenär per ärende. Vid några enstaka

Tabell 7.2. *Bruksrelaterade ärenden vid Fryksdals häradsrätt 1690-1750 fördelade på kategorier*

KATEGORIER	Ärenden	Andel
Brukens och allmogens ekonomiska mellanhavanden:		
Transaktioner i fast egendom	255	32,0 %
Skulder och inteckningar	188	23,5 %
Brukens resursbehov	176	22,0 %
Övrigt/blandat	20	2,4 %
Summa:	639	79,9 %
Ekonomiska mellanhavanden mellan bruken och myndigheter	16	2,0 %
Ekonomiska mellanhavanden inom brukssocieteten	101	12,7 %
Brottmål	23	2,9 %
Övriga/blandade	20	2,4 %
SUMMA	799	99,9 %

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 passim. Almqvist opublicerat manuskript för perioden 1741-1750. (1745-50 endast nedre tingslaget).

fall uppräknas ett fyrtiotal skuldsatta bönder.³⁴ Antalet skuldsatta är alltså betydligt fler än antalet ärenden. Observera att brukspatronernas egna skulder och transaktioner med bruk, bruksandelar och smidesrätter inte ingår i dessa kategorier. De är inräknade bland

³⁴ 1698 vt-55.

de 20 % av bruksärendena som inte berör relationen bruk och bönder och ligger därför lite utanför fokus för detta kapitel. Som bakgrundsinformation är de dock betydelsefulla. Dessa ärenden är förhållandevis få till antalet men gäller å andra sidan betydligt mer kapital än böndernas skulder och transaktioner.

Den tredje större kategorin av mål mellan bruken och allmogen har definierats som rörande brukens resursbehov. Det är på sätt och vis en restkategori. I praktiken torde också skuldmålen och transaktionerna i de allra flesta fall hänga samman med brukens resursbehov. Patronerna bedrev knappast fastighetsspekulation eller bankirverksamhet som ett självändamål. Merparten av resursbehovsärendena berör på ett eller annat sätt brukens behov av arbetskraft, vattenkraft, ved och träkol till den direkta driften, tomtmark vid strömlägenheter samt byggnadsmaterial till investeringar och underhåll. I viss utsträckning berör de också indirekta behov av livsmedel och dylikt till naturabetalningar åt bruksfolket, forkarlar, kolleverantörer och daglönare.

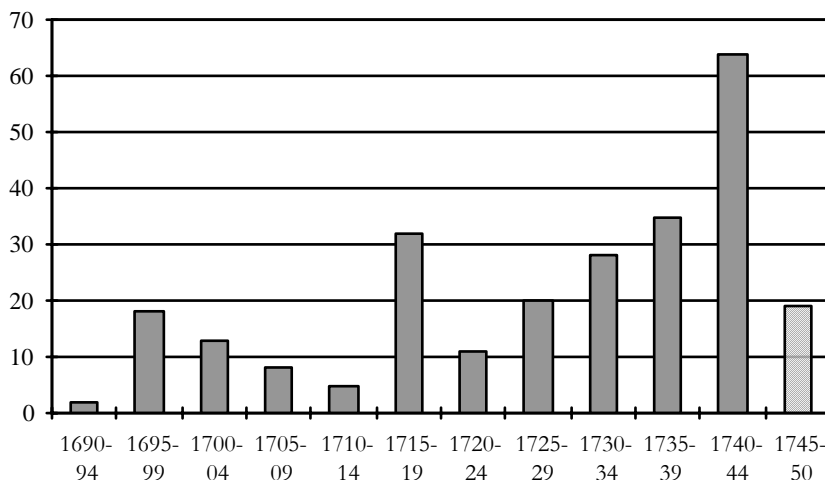
Jordtransaktioner

I diagram 6.2. i föregående kapitel tycktes det föreligga en viss samvariation mellan jordtransaktionsfrekvensens tillväxtfaser och stångjärnsproduktionens expansionsperioder. Ser vi till hur de 256 uppbudena mellan bruk och bönder i tabell 7.2. fördelar sig över tid i diagram 7.3., finner vi ett delvis likartat mönster.³⁵ Fluktuationerna i periodens början berör dock så få transaktioner att man knappast kan säga något bestämt om eventuella tendenser. Vad man med större säkerhet kan utläsa är att brukens jordtransaktioner blir betydligt fler mot undersökningsperiodens slut.

Av dessa transaktionsärenden innebär dock inte samtliga att jord uppbyggdes för köp från bruken. I 16 fall handlar det istället om att bruken säljer till bönderna. I ytterligare 44 fall rör det sig om bytestransaktioner, där alltså bruken både förvärvar och avhänder sig egendom i en och samma transaktion. Varje byte skulle därför kunna räknas som två transaktioner vilket innebär sammanlagt 300 transaktioner genom vilka bruken gör 240 förvärv och 60 avhändelser.

³⁵ Det för tiden höga antalet brukstransaktioner åren 1715-1719 kan hänföras till en enskild händelse 1715 då göteborgsköpmannen Johan von Minden, som övertagit sin gäldenär Anders Björnbergs tillgångar och fordringar, samtidigt sökte uppbud på inte mindre än 23 pantsatta hemmansdelar i 13 olika byar.

Diagram. 7.3. *Brukens jordtransaktioner fördelade på femårsperioder (1745-1750 endast nedre tingslaget)*

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 passim. Samt opublicerat manuskript för perioden 1741-1750. (1745-50 endast nedre tingslaget).

Det är inte möjligt att utifrån längderna avgöra hur stora arealer som byter ägare i dessa affärer. I 171 fall anges dock en bestämd bråkdel i en by eller jordeboksenhet. Räknar man om dessa bråkdelar till hela mantal, genom att multiplicera dem med enhetens mantalsättning, och sedan adderar summorna finner man att dessa transaktioner omsätter 17,4 mantal. Av dessa utgörs 14,5 av förvärv och 2,9 av avhändelser. Brukens nettoförvärv i dessa transaktioner räknat i hela mantal skulle alltså inte omfatta mer än 11,6 mantal, knappt 8 % av häradets hela jordemantal.³⁶ I allmänhet omfattar alltså dessa transaktioner relativt små andelar. Det genomsnittliga jordemantalet som byter ägare vid dessa 171 transaktioner är drygt 1/10 mantal. Då skall man emellertid vara medveten om att en genomsnittlig brukningsenhet i häradet snarare låg under än över denna mantalssiffra.³⁷

Dessa siffror ger oss dock långtifrån hela omfattningen av brukens och böndernas transaktioner i fast egendom. I 129 fall anges

³⁶ Jämför med Sjöberg, 1993 s. 234 (tabell 11, bilaga 3) där brukens mantalsinnehav i Söderbärke socken i Kopparbergs län skiftade från 25 % 1714 till 12 % 1752 och sedan hade stigit till 33 % år 1784.

³⁷ Kap. IV, sid. 107 ff.

alltså inga mantalsdelar (som kan räknas om till helt mantal). Det kan ha flera orsaker: I många fall där skulder är inblandade anges bara jord motsvarande en viss summa. Ibland anges bara att transaktionen omfattar någons arvs- brors- eller systerlott. I andra fall, särskilt ofta vid bytesaffärer, nämns bara transaktioner med en viss persons jord i en by.

Ett grovt, men kanske ändå bättre, sätt att skatta omfattningen av brukens jordtransaktioner är att undersöka hur många byar/ jordebokgårdar som berörs. Det rör sig om inte mindre än 97 stycken, eller 34 %, av samtliga jordeboksgårdar som minst en gång under undersökningsperioden berörs av brukens jordtransaktioner. Transaktionerna är emellertid inte jämnt spridda över häradet utan koncentrerade till brukens närområden och koltäkter. I dessa närområden utgör alltså brukens jordaffärer ett mycket påtagligt element. Av bytesaffärer och försäljningar framgår att bruken ofta försöker konsolidera sina hemmansdelar till färre och större enheter, huvudsakligen i de egna närområdena.

I 36 fall framgår det att affären överhuvudtaget inte inbegriper någon inägojord som kan räknas som andel i byn utan bara gäller byns utägor, kvarnrätter, sågrätter, strömlägenheter, torp, sätrar eller liknande, så kallade *adpertenenser*.³⁸ Dessa kan förvärvas i sin helhet eller som angivna andelar. I tidens vedertagna rättspraxis hade rådigheter över sådana nyttigheter reglerats genom samhävder. I praktiken innebar det att de ställdes i relation till andelsägandet i byn. Den som ägde en viss del av byn ägde rådigheter i motsvarande proportion. Här ser vi alltså hur dessa rådigheter separerats från den direkta relationen till innehavet i byns inägojord. Även där transaktionen innefattar en bestämd andel i byn, förekommer det att den dessutom inbegriper disproportionerliga andelar i byns *adpertenenser*. Så var exempelvis fallet med två transaktioner år 1737, då bruksägaren Mattias Gyllenspets köper andelar i sågrätten samt dammfästet vid Hökerud av olika bönder.³⁹ Sådana transaktioner är särskilt vanliga i bytesaffärer då en bruksidkare kommit över en andel i en by och byter den mot en andel i enbart skog eller liknande. Exempelvis år 1740 då Jonas Nyqvist, som driver Lersjöfors bruk, byter 1/18 i

³⁸ Med *adpertenens* menas i äldre svensk jordägarätt en mindre lägenhet eller resurs som utgör en oskiljaktig del av en större fastighet. Linde, 1888 s. 138 ff.

³⁹ 1737 vt-193, 195. Gyllenspets är också delägare i det lilla manufakturverket vid Hökerud och nu vill han antagligen förstärka dess rätt att anlägga hålldamm.

Svineberg mot en 1/9 i Svinebergs samskog norr om Lersjön.⁴⁰ Det förekommer också att brukspatroner som säljer eller byter bort en andel i en by förbehåller sig den rätt till skog eller strömmar etc. som annars skulle ha följt med denna andel. I praktiken innebär detta ett steg på vägen mot en upplösning av traditionella rådighetsmönster och en individualisering av byns egendomsrelationer, då möjligheten att exploatera eller göra transaktioner med en viss resurs inte längre kan kopplas till andelsägande i byn som helhet.

Man kan fråga sig om den här typen av transaktioner var förenliga med gällande lag. I vilket fall som helst så lämnade rättsläget kring dem ett betydande tolkningsutrymme, vilket skapade osäkerhet kring brukens rådighet över de markområden och resurser som förvärvats på detta vis. I 1677 års plakat mot skattskyldig jords delning och förminskande förbjuds innehavare av skattejord att *”genom köp, byte eller pantlega eller hvarjebanda förlikning afhända eller alienera några ägor.”*⁴¹ Detta förbud kom sedan att införlivas i 1734 års jordabalk.⁴² Hade sådana transaktioner ingåtts kunde dessa hävas och rådigheterna över resurserna återföras till sitt rätta hemman på begäran av dess ägare, även om mycket lång tid hade förflutit.⁴³ Ett syfte bakom förordningen och lagparagrafen förefaller ha varit just att förhindra att rådigheter över utmarker och andra resurser frikopplades från andelsägandet i byn eller hemmanet som en sammanhållen helhet. Motivet bakom lagstiftningen var troligtvis statsmaktens omsorg om skatteunderlaget. Nu kom dessa motiv ibland i konflikt med en än mer prioriterad verksamhet, nämligen bruksrörelsen och dess specifika resursbehov.

Redan 1682 utfärdades en förklaring till 1677 års plakat som i princip undantar de flesta bruksägare på skattejord från risken att återkallas till bolbyn. Här framhålls att intentionen bakom plakatet bara varit att trygga byarnas resursförsörjning och skattekraft, i synnerhet i områden där bönderna lidit brist på skog och utmarker. Nu har i föredragningar från Bergkollegiet framkommit att plakatet används på ett sätt som strider mot dessa intentioner, vilket är bruksidkarna och därmed kronan, till stort förfång. Trots att de ägor och resurser som bruken förvärvat på skattejord vanligen sägs ha

⁴⁰ 1740 ht-256.

⁴¹ Kungl. Plakat 1677. Branting, 1827-29 band II s 197.

⁴² 1734 års lag, 1934 JB kap. 4. 9 §. *”ej må den som å skattskyldig jord sitter, genom köp, skifte, eller å annat sätt, något söndra och minska af thet som thertil med rätta börer: gör thet någon; vare ogildt.”*

⁴³ Se exempelvis Ågren, 1997 s. 240 f.

varit av föga betydelse för bolbyarna och deras skattekraft, tvingas bruksägarna försvara sina förvärvade rådigheter i omfattande rättsprocesser med bönder som innehar den gamla skatterätten. I sin förklaring hävdar lagstiftaren därför att skatteägor som köpts, eller på annat sätt förvärvats för bruksdrift och saknar uppenbar betydelse för de gamla byarnas försörjning inte bör omfattas av bestämmelserna i 1677 års plakat.⁴⁴

I själva förordningstexten sägs dock inget om skogar som förvärvats för koltäkter. Där nämns bara brukens rätt till dammfästen och omgivande markområden där bruksbyggnader, bodar och boställen byggts. Att större skogsförvärv likväl förekom, inte bara i Fryksdalsområdet, framgår om inte annat av formuleringarna i det förbud mot just sådana transaktioner som utfärdades år 1762.⁴⁵ Detta förbud är utfärdat i en tid då nyanläggningar av järnbruk inte längre uppmuntras av statsmakterna. Nu är det regleringen av den existerande järnproduktionen och dess råvaruförsörjning som prioriteras. Förordningstexten vänder sig mot den oreda i kolhandeln som orsakas av oseden att i strid mot 1677 års plakat bortsälja vissa delar av skog och mark från sina rätta skattehemman. Följden av denna "olagliga" handel blir, sägs det, att koltäkter som genom privilegier eller hävd underlagts specifika bruks uppköpsmonopol, kan köpas upp av konkurrerande bruk. Här står, lite hårdtaget, två typer av rådighetsregimer mot varandra. En som bygger på privilegier och regleringar och en som utgår från fria transaktioner och laga fång. Udden i lagtexten är framförallt riktad mot bönder som säljer skog. Man tycks mena att de kringgår intentionen bakom den reglerade kolhandeln genom att istället för färdigt kol sälja själva skogen. Sådan handel förklaras därför olaglig.

⁴⁴ *Kongl. Maj:ts nådige Resolution och förklaring öfver thes af trycket Anno 1677. Utgångne Placat och Förordning emot skattskyldig jords delning och förminskade.* 12 mars 1682. Bergsordningar, 1736 s. 313 ff. "att sådana ägor, hwilka utan sielfwa Bolbyens märkeliga och alt för stora afsaknad, wid theras tilbörilige utskylders erläggande wäl kunna umbäras, [...] och nu utan warande ägares för tiden uprättade werks stora skada och affstadnande icke stå att tillbaka kallas måge ej under placatet begripne eller förståndne wara, utan alle Bruksförvaltare [...] hwilka sådana til sine bruks conservation sig tilhandlade och ustkiptade ägor, förutan hwilka Bergwerken ej kunna bestå, antingen genom köp, byte, skifte eller lego lagligen besitta, skola the samma för bolbyarna och andras åtal obehindrade och oqwalde få åtnjuta och behålla."

⁴⁵ *Kongl. Maj:ts Förbud, emot all sådan handel, hwarigenom wise delar af skog och mark ifrån skattehemman affsöndras.* Bergsordningar, 1786 s. 156 f.

Även här ser sig dock lagstiftaren nödgad att infoga ett skydd mot krav på återförande av redan etablerade bruks fastigheter till sina rätta skattehemman. Avslutningsvis säger förordningen nämligen att om bruk har grundats på avsöndringar från skattehemman eller om deras privilegier baserats på dessa förvärv kan sådana markområden inte klandras eller återvinnas från bruken.

Varför förvärvade brukspatronerna bondejord?

De viktigaste skälen för bruken att förvärva jordegendomar torde vara att trygga brukens olika resursbehov. Först och främst gällde det de direkta behoven av kol, ved och vattenkraft, men till en del även de indirekta behoven av spannmål och dylikt. Bruken drev en del jordbruk i egen regi i anslutning till bruksanläggningarna. Mer avlägset belägna brukningsdelar kunde lejas ut i hälftenbruk och liknande arrangemang.⁴⁶

Med tanke på de stora kolbehoven framstår det kanske som förvånande att brukens markförvärv är såpass små. I första hand tycks man ha förlitat sig på köpekol från böndernas skogar. Det har framförts som karakteristiskt för maktstrukturen inom det reglerade stångjärnssmidet, att det överskott som verksamheten genererade i första hand kunde realiseras inom de sektorer som befann sig i den senare delen av produktions- och distributionskedjan. Först och främst handelshusen och i andra hand stångjärnsproducenterna. I ett sådant läge var det måhända inte attraktivt för brukspatronerna att låsa sitt kapital i en verksamhet, vars överskott man i stor utsträckning ändå kontrollerade så länge man hade makt att förmå bönderna att leverera kol till låga priser. Samma sak gäller ju delvis också för den andra insatsvaran, tackjärnet, vars produktion i betydande grad förblev i bergsmännens kontroll långt efter att brukspatroner ur högre stånd kommit att dominera stångjärnsproduktionen.

Mot detta resonemang kan invändas att brukens makt över kolleveranserna, trots omfattande privilegier och stöd från bergsadministrationen, inte var större än att många järnbruk, även i de mest skogstäta områdena, från och till drabbades av försörjningsproblem. Från 1720-talet och framåt utvecklas också de långsiktiga relativpriserna mellan järn och träkol till järnets nackdel (se diagram. 7.4. nedan).⁴⁷

Det är dock långtifrån säkert att dessa problem skulle gå att lösa genom att bruken förvärvade mer skog. Kolbristen var förmodligen

⁴⁶ 1693 vt-27.

⁴⁷ Se också Lundgren, 1987 s. 69, figur 7.

ofta egentligen en fråga om brist på arbetskraft. Kolningsarbetet var ett säsongsarbete vars intensivaste perioder delvis sammanföll med jordbrukets. Att rekrytera arbetskraft till rimliga kostnader under dessa årstider kan många gånger ha varit ännu svårare än att förmå bönderna att avsätta tid för kolning på egna skogar.

Likväl kunde det säkert vara en god portföljinvesteringsstrategi att ha en mindre del av sina koltäkter förlagda till egna skogar, i synnerhet där konkurrensen mellan bruken var stor. Att sådana förvärvsstrategier spelade roll visas av ett kontrakt från 1744, då Torsby bruk arrenderas ut på viss tid till brukspatronen Johan Dreilich för de omyndiga arvingarnas räkning. Där fastslås i en av många punkter att Dreilich skall verka för sterbhusets bästa i fråga om hemmansdelar som kan frångå denna härds kolbönder eller som kan vara värda att förvärva till bruket.⁴⁸

Som framgår av nästföljande avsnitt verkar dock i många fall, brukens förvärv inte vara styrda av en planerad förvärvsstrategi utan av böndernas skuldsättning och de förfallna panter som följer med den.⁴⁹

Skuldärenden

Skuldärendena utgörs främst av in-tecknade skulder och pantförskrivningar i domboken. Därtill kommer instämningar där fordringsägare kräver återbetalning på lån, antingen på viss tid eller omedelbart. Till sist har vi ett antal tvister kring skuldernas existens eller omfattning. Det var som sagt vanligt att dessa skuldärenden omfattar mer än en gäldenär. I ett extremfall 1738 instämdes exempelvis inte mindre än 47 bönder från sammanlagt 36 olika byar/ensambbruk om betalning för skulder till Rottnepatronen Jonas Bratts sterbhus⁵⁰ Det totala antalet gäldenärer i de 188 skuldärendena utgör (så vitt jag kunnat beräkna) 526 stycken.⁵¹

I ett 20-tal skuldmål omtalas specifikt att skulderna har byggts upp genom förskott eller förlag på kolleveranser, järntransporter eller andra tjänster. I ett 20-tal fall (delvis överlappande de förra) anges också uttag ur brukens bodar.

⁴⁸ 1744 ht-215.

⁴⁹ Jämför med Sjöberg, 1993 s. 97 ff.

⁵⁰ 1738 ht-179.

⁵¹ Jag har räknat bort dubbleringar av samma skuld.

Tabell 7.3. *Brukens inteckningar i bondejord vid Fryksdals häradsting 1726-1750 (1745-50 endast nedre tingslaget)*

År	Ärenden	Gäldenärer	D. smt.	D. smt./ gäldenär
1725-29	4	12	494	41
1730-34	8	14	502	36
1735-39	9	10	327	33
1740-44	25	58	1353	23
1745-50	12	20	1027	51
SUMMA	58	114	3703	32

Källa: Almqvist, 1998. Samt Almqvist opublicerat manuskript 1741-1750

Från och med 1726 anges inteckningar i en särskild längd i dombokens småprotokoll. Det innebär att vi därefter enkelt kan följa hur dessa utvecklas. Allt som allt rör det sig om 260 sådana ärenden. Av dessa behandlar 54 stycken, eller 21 %, brukspatroners inteckningar i bönders egendom. Läger man därtill 26 ärenden som behandlar inteckningar i brukspatronernas egendom så innebär det att 31 % av alla inteckningsärenden är direkt kopplade till brukens skulder och fordringar. De 54 inteckningsärendena mellan bruk och bönder berör 114 gäldenärer. Jag har inte på något systematiskt vis kontrollerat frekvensen av gäldenärer i övriga skuldmål men mitt intryck är att det är ytterst sällsynt att de berör mer än en låntagare åt gången. I så fall skulle brukens andel av inteckningsärendena var ännu större räknat utifrån andelen gäldenärer istället för andelen ärenden. I tabell 7.3. fördelas brukens inteckningar i bondejord på femårsperioder. (Den avslutande 6-årsperioden 1745-1750 är inte jämförbar med de övriga eftersom den bara behandlar det nedre tingslaget.) Intressant är givetvis den kraftiga ökningen av antalet inteckningar under 1740-talet. I en tid när bruksrörelsen återigen expanderar efter en lång stagnationsperiod knyts den omgivande bondeekonomin starkare till bruket genom inteckningslån.

Ett annat sätt att skatta omfattningen av böndernas skuldrelationer med bruken vore att, precis som med jordtransaktionerna, undersöka hur stor andel av häradets byar eller jordeboksenheter som berörs. Jag har för samtliga 546 gäldenärer försökt sammanställa var deras intecknade eller pantsatta jord är belägen. Saknas en sådan uppgift har jag i stället räknat gäldenärens hemvist. Det visar sig då att 98 byar eller jordeboksenheter berörs av minst en sådan skuld-

instämning eller inteckning från brukspatroner eller bruk. Det motsvarar 38 % av samtliga enheter i häradet.

Lägger vi ihop dessa enheter med de 97 som varit föremål för uppbyggda jordtransaktioner med bruken och sorterar bort dem som förekommer i bägge fall kan man utläsa att inte mindre än 138 stycken, eller 48 % av alla byar eller enskilda jordeboksenheter i häradet, berörs av inteckningar, jordtransaktioner eller, i många fall, bäggedera från brukens sida. Då skall man komma ihåg att detta är ett minimalt; domboksprotokollen är knappast heltäckande vad gäller dessa transaktioner. Däremot borde vi ju kunna känna oss tämligen säkra på att de inte var färre än så här. Även här är det viktigt att komma ihåg att den geografiska spridningen av skulder och transaktioner inte är jämn över hela området utan koncentrerad framförallt till brukens närområden.

Brukens resursbehov

Hammarplatserna och vattenkraften

Den första resurs som krävs för anläggningen av ett bruk är själva hammarplatsen. Det innebär att man måste skaffa sig kontroll över en lämplig strömlägenhet. Sådana fanns det jämförelsevis gott om i Fryksdalsområdet, där många mindre vattendrag rinner ner mot Fryksjöarna från de omgivande höglänta skogsregionerna. Likväl var de en ytterst begränsad resurs. Dessutom var rådigheterna över dem komplicerade, vilket försvårade transaktionerna.

Strömmarna var vanligen belägna på utmarker som kontrollerades samfällt av en eller flera byars åbor. Ofta användes de redan för att driva kvarnar eller mindre husbehovssågar. Även om så inte var fallet lär bönderna ha varit medvetna om att en strömlägenhet var en potentiell resurs som gick förlorad då man överlämnade den till en bruksidkare. Enligt gällande rättspraxis reglerades förfogandet över samfällda resurser vanligen genom andelsägande i en by. Var samhävden delad mellan flera byar eller enskilda jordeboksenheter blev rättsläget komplicerat. Frågan om hur dessa rättigheter skulle fördelas kom att bli en vanlig källa till konflikter. En princip var att utgå från de olika byarnas skattetal; andelar i helt mantal gav dubbelt så stor rätt som motsvarande andelar i halvt. Problemet var att eftersom mantalet långt ifrån alltid motsvarade byarnas verkliga storlek behövde inte den resursfördelning som i realiteten kommit att praktiseras stå i en sådan relation. Om samhävden dessutom delades

mellan bolbyar och avgärda byar var det vanligt att bolbyn hävdade en proportionerligt större rätt.⁵²

Så länge samhädens resurser huvudsakligen brukades till husbehov innebar denna oklarhet vanligtvis inte några svåra konflikter. I stort sett reglerades behoven av gårdsbrukens storlek vilket i sista hand reglerades av inägornas omfattning. Då resurserna kunde användas för att göra transaktioner med utomstående eller exploateras i någon form av kommersiell verksamhet blev oklarheten oftare en källa till konflikt.

Transaktioner med hammarplatser fordrade vanligen överenskommelser mellan ett stort antal intressenter, ofta med inbördes motstridiga intressen och rättsanspråk. Problemet blev knappast mindre av att strömmarna ofta utgjorde en naturlig gräns mellan två samhävder, så att den som ville bygga dammfästen på bägge sidor måste komma överens med två uppsättningar intressenter. Ofta hade överlåtelsen av hammarplatserna formen av ett kontrakt, i betydelsen en skriftlig överenskommelse, snarare än en renodlad försäljning. Sådana kontrakt återopades då och då i tvistemål om rätten till hammarplatser och kunde ibland också in-tecknas i domboken som garanti mot framtida tvister. Så var fallet för flera av de bruk som anlades på 1690-talet, liksom för ett antal tilltänkta hammarplatser som aldrig blev exploaterade. Ofta ingick också åtaganden om kolleveranser från böndernas sida i dessa förbindelser. Ibland anger kontraktet en specifik plats men det förekommer också flera exempel på allmänt hållna formuleringar som den för Vägsjöfors 1741; ”*alla de lägenheter som till bruksbyggnad i våra strömmar tjänliga äro*”.⁵³ Något pris eller annan ersättning anges inte alltid men helt utan motprestationer torde det knappast ha gått att uppnå sådana överenskommelser. Om bydelägarna var oense sinsemellan uppstod också ofta rättstvister. Särskilt vanliga var sådana tvister då flera bruksanläggare aspirerade på samma eller närliggande anläggningsplatser.

Så var exempelvis fallet med Torsby i ett mål som inleddes 1693. Ett antal namngivna åbor hade slutit kontrakt med Johan Carlheim om rätten till byggplats i Torsbyströmmen två år tidigare. Nu hävdar dessa att kontraktet har återtagits och istället överlåtits på inspektorn

⁵² Dvs. den rättstolkning som kom att fastslås i 1734 års bygningsbalk kap. 19 § 4. Se ovan kap. III s. 69 f.

⁵³ 1741 ht-28.

Christoffer Geijer.⁵⁴ När dessa två patroner efter en del tvister kommit överens om att Geijer skulle avstå sin rätt till Carlheim vill torsbyborna inte längre stå fast vid något kontrakt överhuvudtaget, eftersom flera av deras grannar hela tiden motsatt sig överenskommelserna. Slutligen avgörs dock saken genom att Carlheim köper hammarstället av torsbyborna för 100 d Kmt.⁵⁵

Samma år framlade Geijer för rätten först en överenskommelse med åborna i byarna Östanbjörke och Bäck om deras rättigheter i Tvärån – som där rinner ner mot sjön Björken – för ”bergverks byggande”,⁵⁶ därefter ytterligare en med åbor från Åsegård och Backa om hammarbygge i ån Björkan vid samma sjös utflöde. Av ett senare mål framgår att Geijer lovat betala denna rättighet med 2 tunnor spanskt salt eller 16 rd. Dessa anspråk bemöttes först av Anders Björnberg som kunde uppvisa ett kontrakt med några andra delägare i Östanbjörke om ”den bästa lägenhet på samma hemmans ägor tjänligt för hammarbygge”.⁵⁷ Året därpå framlade också Torbjörn Nildman ett kontrakt med bönderna i Ivarsbjörke om rätt till bruksanläggningar vid såväl Björkan som Tvärån.⁵⁸ Det blir också Nildman som år 1695 får bergskollegiets tillstånd att anlägga Björkefors bruk vid Björkan. Några andra bruk blev inte privilegierade vid dessa vattendrag förrän på 1750-talet.⁵⁹

Ändå kom frågan faktiskt upp igen mer än fyrtio år senare, då brukspatronen Jonas Holmstedt uppvisade ett kontrakt med åborna i Åsegård, Backa och Öjernäs om vattendraget Jangsälven på deras ägor, också den ett tillflöde till Björkan. Här skulle Holmstedt få anlägga ett hammarverk, mot att han betalar åborna 200 d Kmt, under förutsättning att han kunde få överhetens tillstånd.⁶⁰ Mot detta

⁵⁴ Delägare i Ransäter och Uddeholm. Anlade stångjärnsbruket Brunsberg 1686, vilket kompletterades med Värmlands första manufakturverk 1696, samt Rinnefors 1695.

⁵⁵ 1693 vt-29, 1694 vt-118.

⁵⁶ 1693 vt-18. Av ett senare mål 1738 vt-139 framgår att det även gällde Skogsbergs, Sätters och Sätterstads ägor.

⁵⁷ 1693 vt-19.

⁵⁸ 1694 vt-110.

⁵⁹ Se också en liknade konflikt kring anläggningen av Vägsjöfors mellan å ena sidan patronerna Nils Lundell och Nils Kruskopf samt åborna i Åsteby och å den andra sidan Herman Kolthoff samt åborna i Överbyn och Gunnsjögården. 1740 ht-198, 1741 ht-28.

⁶⁰ 1736 ht-20. Här hänvisas också till ett påbud från K. Maj:t om att ”sådana strömmar ej bör löpa fruktlost förbi”.

kontrakt protesterar året därpå Bengt Gustaf Geijer som var patron på Uddeholm och son till Kristoffer. Han menar att hans fars gamla kontrakt innebar att han hade ärvt en exklusiv rådighet över detta vattendrag. Detta godkänner inte rätten eftersom de menar att platsen inte är densamma.⁶¹

I sista hand avgjordes möjligheten att upprätta en hammare av Bergskollegiets privilegietilldelningar, vars främsta kriterium var huruvida anläggningen kunde drivas utan att störa andra, redan uppförda eller tilltänkta, bruk. Då flera intressenters anspråk stod mot varandra var det givetvis också viktigt att avgöra vilka som rent förfoganderättsligt hade företräde till de bästa strömlägenheterna.

Då bruken väl var anlagda var hålldammarna en ständig källa till konflikter. Dels försvagade de vattenflödet för dem som ägde kvarnar och sågar nedströms, dels orsakade de översvämningar och vattensjuka markområden för markägarna uppströms. Det hände att bruksägarna fick sina dammar sönderslagna eller att förfördelade bönder självsvaldigt öppnade luckorna.⁶² Tinget kunde döma bruksägare att begränsa uppdämningen till en viss nivå eller att avstå från uppdämning under känsliga tidsperioder. Det förekom också att brukspatroner dömdes att ersätta markägare som på olika sätt led men av brukens hålldammar.

I andra fall behandlade kontrahenterna konflikten i ömsesidiga överenskommelser, som då ofta intecknades i domboken.⁶³ En sådan överenskommelse om byggande av hålldammar och reglering av böndernas kvarnverksamhet vid Björkefors bruk gjorde Torbjörn Nildman med åborna i Ivarsbjörke 1695.⁶⁴ Vid hösttingen 1701 och 1702 anfördes dock besvär av bönderna i fem uppströms belägna byar om vattenskador orsakade av dessa dammar.⁶⁵ När saken tas upp igen 1704 anklagar bönderna från samma byar bruket för olaga dammbygge.⁶⁶ År 1740 har nya dammar byggts på samma ställe.

⁶¹ 1737 ht-68, 164. 1738 vt-139.

⁶² t.ex. 1697 ht-80 mellan Anders Björnberg och åbor i Tonerud och Skrötötingerud som borttrivit Björnbergs dämme då de menar att det stör deras kvarndrift.

⁶³ Ett exempel på ett mycket detaljerat sådant kontrakt mellan ägarna till Lersjöfors och övriga kvarnrättsinnehavare i den vattensvaga Leran finner man i 1727 ht-132.

⁶⁴ 1695 vt-50.

⁶⁵ 1701 ht-45, 1702 ht-114.

⁶⁶ 1704 ht-40. Nildman har då gått i konkurs och äganderätten över bruket har övergått till hans fordringsägare David Amia i Göteborg. Rätten finner att Amia måste instämmas för att saken skall kunna avgöras. Något slutgiltigt domslut i denna sak går dock inte att finna i domboken.

Byarna uppströms menar att dessa dammar är högre än de gamla och lagsöker därför brukets ägare för att åkrar och ängar läggs under vatten. Denna konflikt utmynnar 1741 i ett avtal mellan Björkefors brukspatroner och byarnas åbor. Avtalet stipulerar att stämmobordet i dammen skall tas upp vår och höst. I utbyte mot denna eftergift förbehåller sig Björkefors bruk företräde till leveranser av kol och andra förnödenheter från de klagande byarna.⁶⁷

Vattenkraften blev med järnbruketableringen en knapp och strategisk resurs. Exemplet ovan visar att de rättsprinciper som reglerade nyttjandet av denna resurs och rätten till de omgivande markområdena var oklara och illa anpassade till dessa nya kommersiella förutsättningar. Det är överhuvudtaget oklart vad det är som bruksägarna förvärvar från bönderna när de tillägnar sig rätten till hammarplatser, dammfästen och strömmar. I domböckerna varierar benämningarna. Strömlägenheter, vatten- kvarn-, såg-, damm- eller fallrättigheter är begrepp som återkommer. Därtill nämns också köp av dammfästen och tomträttigheter för själva anläggningen. I andra fall talas bara om tillstånd eller kontrakt på att bruka hammarplatsen.

I ingendera fallen utgör transaktionen ett okomplicerat köp av ett avgränsat stycke fast egendom. Vad bruken förvärvar är snarare vissa specifika aspekter av böndernas skatterätt, eller om man så vill vissa rådigheter. Det förekommer också att bönderna vill bryta avtalen eller återlösa brukens rådigheter, ofta för att erbjuda dem till en annan hugad patron. Vad det gäller hammarplatser framkommer dock sådana återlösningskrav endast på platser där inget bruk ännu etablerats. Även om det formella rättsläget alltså var tämligen vanskligt förefaller brukens rådigheter över hammarplatserna ganska snabbt ha blivit så väl etablerade att de i praktiken antog karaktären av fast egendom.

Bruken och den kolande allmogen

Det resursbehov som skapade flest motsättningar och ledde till flest omvälvningar i den etablerade rådighetsstrukturen torde emellertid

⁶⁷ 40 ht-88, 41 ht-129. Ett flertal andra exempel på hur brukspatroner och bönder detaljreglerar uppdämningen genom avtal förekommer i domboken. Ofta inbegriper dessa avtal också ersättningar till bönderna samt avtal om leveranser från bönderna till bruken. 1707 ht-14, 1715 ht-29, 1722 ht-64, 1727 ht-132, 1728 ht-147.

vara brukens stora behov av träkol. För byarna inom rimligt avstånd från något av bruken erbjöds nu ett nytt avsättningsområde för de förhållandevis rikliga och extensivt exploaterade skogsutmarkerna. Detta borde givetvis medföra potentiella fördelar för bönderna som kunde utöka och diversifiera sina inkomstkällor. Säkerligen innebar kolintäkterna också långsiktigt ökade inkomster, åtminstone i den betydelsen att brukens omland kunde föda en större bondebefolkning än vad som annars varit möjligt. Böndernas möjlighet att realisera denna potential var emellertid underkastad en mängd institutionella begränsningar. Det handlade å ena sidan om den interna rådighetsstrukturen inom de lokala bysystemen, å andra sidan om de regleringar som statsmakten via bergsordningarna etablerade över kolhandeln.

Även skogsresurserna kontrollerades ju i allt väsentligt som samhävder under en eller flera bysamfälligheter. I princip innebar det att bönderna hade rätt att utnyttja samfällighetens resurser till husbehov, men inte till avsalu, såvida det inte fanns överenskommelser med övriga intressenter. Detta var i och för sig inte något som omöjliggjorde kolhandel men det försvårade, och drev därmed upp kostnaderna för, sådana transaktioner. Som jag kommer att visa försiggår vid denna tid en uppdelning och utskiftning av samhävdade skogsresurser. Det förfaller troligt att denna utveckling påskyndas av kolhandelns problem.

Statsmakternas intresse av att understödja brukshanteringens framväxt och lönsamhet tog sig emellertid knappast uttryck i några direkta försök att individualisera kontrollen över skogarna. Snarare bidrog de till den uppsplittrade hierarkin av konkurrerande rådigheter genom att förse bruksägarna med särskilda privilegier och maktbefogenheter över den kolande allmogen och koltäkterna. Målet med bergsordningarnas reglering av kolhandeln var att förse bruket med säkra leveranser till ett fast och lågt (skäligt) pris. Detta skedde främst genom prisregleringar och genom att på olika sätt försöka binda bönderna vid kolleveranser till ett bestämt bruk för att begränsa upphandlingskonkurrensen. Dessutom utformades bergsordningar för att på olika sätt begränsa alternativa användningsområden för skogsresurserna, såsom timmertäkt och svedjebruk. I något mindre utsträckning försökte man också på olika sätt tvinga bönderna att leverera kol trots lågt satta priser.⁶⁸

⁶⁸ Karlsson, 1990 s. 50.

Prisregleringar

Lokala prisregleringar och centrala bestämmelser som förbjuder uppköpare att överskrida ett ”skäligt” pris återkommer under hela 1600-talet. I en förordning från 1682 fastslås att kolpriset skall ligga mellan 3 och 5 daler kopparmynt per *kolstig*.⁶⁹ Det exakta priset skall fastställas lokalt av bergmästaren med hänsyn till transportförhållanden.⁷⁰

Till 1747 års riksdag besvärar sig allmogen i Fryksdals och Kils härader över kolpriset och anhåller om jämkning i detta. Det är behovs- snarare än marknadsargument som åberopas. Framförallt vill man att priset skall justeras uppåt under missväxter då bönderna annars lätt kan hamna i svår skuld och tvingas lämna sina gårdar.⁷¹ Svaret från Kungl. Maj:t är mycket vagt formulerat men säger att det kommer an på den lokala bergmästaren att avhöra såväl allmoge som bruksägare och försöka få dem att enas om priset eller också själv fastställa detta efter landsortens och skogarnas beskaffenhet.⁷²

Några bruksräkenskaper som återger vad bruken i området faktiskt betalade för kolet finns tyvärr inte bevarade i något av Fryksdalsbrukens arkiv. I brist på sådana källor har jag ingen bättre tillgänglig indikation på kolprisets utveckling än länsmarkegångspriserna för Värmlands län. Dessa finns tillgängliga, i Lennart Jörbergs bearbetning, från år 1732 och framåt. Här varierar priset under perioden 1732-1750 mellan 3,25 och 4,5 daler per kolstig.⁷³ Under inflationsåren ca 1755-1765 var det inte möjligt att vidmakthålla priset ens för de byråkratiskt konstruerade markegångspriserna.

⁶⁹ En kolstig (Ibland används också betäckningarna *russ* eller *läst*) rymde 12 tunnor eller ca 19 hektoliter.

⁷⁰ Bergsordningar, 1736 s. 308, ”*Kongl. Bergs-Collegii resolution, angående thet olaga kolköp och stegrande som uti bergslagen och wid bruken inritat är, ...*” Feb. 1682. § 1.

⁷¹ Hildebrand, 1987 s. 79 f. menar att det på många håll var framförallt under goda skördeår som bruken hade svårt att få kolleveranser. Man skulle kunna tänka sig att bruken då gärna lockades att pressa priset uppåt medan dåliga år snarare ledde till en press neråt.

⁷² Bergsordningar, 1786 s. 371. Se även i Bredefeldt, 1994 s. 103, undersökningar av bergstingsprotokoll där bönderna klagar över det låga kolpriset medan patronerna kontrar med att bönderna levererar odugligt kol och ej fulla korgar.

⁷³ Jörberg, 1972. Jörberg anger kolpriset i D smt per storstig om 24 tunnor. Räknar vi med 3 d kmt. per d smt skall alltså Jörbergs priser multipliceras med 1,5 för att omvandlas till priset för en enkel 12 tunnors stig i d kmt.

Leveranstvång

En vanlig form för leveranstvång, framförallt under 1600-talet, var att kronan överlät eller utarrenderade böndernas skatter och utlagor till bruken. Dessa kunde sedan omvandla dem till exempelvis kol eller dagsverken till fastställda priser. Indelningshavares lön kunde också förvandlas till kol som de sedan fick sälja vidare till bruken för ett fastställt pris.⁷⁴ Några exempel på ett sådant förfarande i mitt undersökningsområde har jag dock inte kunnat finna. Bruken kunde också ges företräde till skatteköp av kronohemman vars brukare då förvandlades till ett slags landbor under bruken.⁷⁵ I Fryksdals härad fanns inte många kronohemman och av de få som fanns var de flesta avdelade för kyrkans och indelningsverkets behov.⁷⁶ Sådana tvångsmedel var alltså inte speciellt vanliga i detta område.⁷⁷

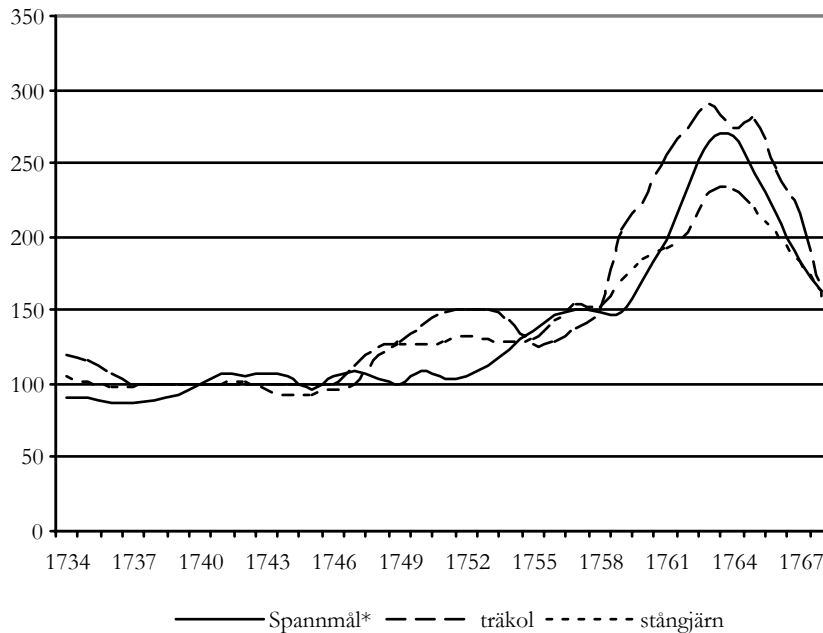
⁷⁴ Karlsson, 1990 s. 44.

⁷⁵ Se Kuylenstierna, 1916 s. 103 ff. Även Karlsson, 1990 kap. V, passim.

⁷⁶ Ett undantag utgörs av kronohemmanet Öjervik som köps upp av Anders Björnberg och sedan vid olika ägarbyten förblir i Rottnerosverkens brukspatroners ägo. Vid försäljningen sägs Björnberg äga inte bara jordägande- och åborätten utan också den mer kryptiska ”bruksägarens rätt”. 1719 ht-192, 193.

⁷⁷ Då Fryksdals och Kils allmoge 1747 lämnar anföring om att åborna skall ges förmånsrätt till skatteköp framför bruken är det knappast förhållanden på fryksdalsidan som ligger till grund. Bergsordningar, 1786 s. 383.

Diagram 7.4. Länsmarkegångspriser i Värmlands län 1734-1769, stångjärn, träkol och spannmål. 5-års löpande medelvärden. Index. (1740=100)

Källa: Jörberg, 1972

Anm. *Jag har justerat Jörbergs spannmålspriserna till blandade spannmålstunnor innehållande hälften korn och hälften råg.

Att indirekt binda bönder vid brukspatroner genom skuldsättning förfaller ha varit ett betydligt vanligare sätt att försäkra sig om kolleveranser. Som framgått bedrev bruken och brukspatronerna en betydande utlånings- och kreditgivningsverksamhet. De förlagsordningar som reglerade en stor del av distributionssfären inom den tidiga järnproduktionen försäkrade borgenären eller "förläggaren" företrädesrätt till de produkter som gäldenären producerade. Ursprungligen var de tänkta att reglera relationerna mellan bruksägare och deras kreditorer, huvudsakligen bland upp- och stapelstädernas handelsmän. Först 1722 tas möjligheten till förlag gentemot kolbönder upp i bergsordningarna.⁷⁸ Att förlagsliknande låne-

⁷⁸ Kongl Maj:ts förordning huru Förläggarne och förlagtagarne vid Stora Kopparberget böra sig med sina förlag på kol förhålla. 4/12 1722. Bergsordningar, 1736 s. 624. Se även Karlsson, 1990 s. 48 f.

förbindelser redan tidigare användes för att binda bönder till kolleveranser framgår tydligt av domboksmaterialet.⁷⁹

Syftet med krediterna var måhända inte i första hand att hindra bönderna att leverera till andra bruk. För det ändamålet fanns det, åtminstone till en början, andra verksamma bestämmelser. Kruxet var att överhuvudtaget få dem att kola till det låga pris man erbjöd. Här hade bruken också en fördel i en viss uppmjukning i bestämmelserna om landsköp som gav bruksägarna särskilda rättigheter att hålla bodar och sälja varor som annars var förbehållna städernas borgerskap. Det kan givetvis ha gynnat också de kolande bönderna som kunde byta sina kolleveranser mot eftertraktade varor till lägre transport- och transaktionskostnader. Samtidigt gav det bruksägarna goda möjligheter att binda bönderna till sig genom kreditgivning. I skuldmålen från Fryksdal är det framförallt saltkulder som omnämns men också sill, spannmål och tobak förekommer.⁸⁰

Uppköpsmonopol

För att hindra sina kolbönder att leverera till andra bruk kunde bruksägare åberopa regleringar i bergslagstiftningen som förbjöd olovlig kolhandel.⁸¹ De är något vagt formulerade men tolkas vanligen så att ingen brukspatron får köpa kol från bönder som tidigare, av hävd eller någon form av förskrivning, har kolat för ett annat bruk och att allmogen å sin sida förhindras att köra sin kol till andra än den man tidigare brukat kola för. Enligt förordningarna fick sådana här uppdelningar av koltäkterna inte innebära att bruket tvingade bönderna i sitt koldistrikt att leverera bestämda kvantiteter. Likväl förefaller det som om bruken på sina håll har försökt att etablera ett sådant leveranstvång, eller åtminstone som om bönderna upplevde detta som ett potentiellt hot. Då bönderna så småningom börjar visa ett allt större missnöje med kolprivilegierna innefattar protesterna inte bara krav på att få leverera till vem man vill utan också på att man inte skall kunna tvingas att utföra kolningsarbete i sina egna skogar. Från de närliggande Näs, Grums, och Karlstads härader besvärar sig exempelvis allmogen 1735 över att de inte vill tvingas till kolleveranser. Bergskollegium svarar på detta besvär att

⁷⁹ 1704 ht-39, 1705 ht-8, 109, 110, 1706 vt-62, 1707 ht-84 1708 ht-85. Jmf Munktel, 1934 s. 23.

⁸⁰ 1694 ht-57, 1697 ht-83, 1709 ht-17, 1711 ht-42, 1725 ht-143, 1731 vt-36, 1736 ht-72.

⁸¹ 1649 års Jernbergsordning, § 17. Kongl. Bergskollegii resolution den 1 Feb. 1682. Bergsordningar, 1736 s. 154 s. 308 ff.

något tvång inte får förekomma så länge bönderna inte häftar i skuld men att de inte får kola till andra bruk än där de är anslagna.⁸²

Någon detaljerad bild av hur eller i vilken omfattning en sådan uppdelning praktiserades i Fryksdalen får man inte av källmaterialet. I privilegiebrevens anges inga specifika hemman, bara att grannhemmanen gett löften och försäkringar om kol eller helt enkelt noteringar om att koltäkten är riklig nog för hammarens behov. I domboksmaterialet förekommer sporadiska uppgifter om överenskommelser och utfästelser att leverera kol mellan vissa byars åbor och bruken.

Av handlingar i Bergskollegiums arkivs registratur från 1697 och 1706 framgår att konflikter mellan bruken om koltäkternas fördelning förekom redan under den första expansionsfasen. Bergmästaren uppmanas först i en skrivelse från år 1697:

”att tillse att Torbjörn Nildman inte gör intrång med kolens undandragande från Björnbergs hamrar”

och nio år senare

”att meddela Björnberg sin handräckning mot det intrång med kolens undandragande som han besvärar sig över att han tillfogas av Gårdsjös och Björkes ägare”.⁸³

P-A Karlsson beskriver hur relationen mellan bönder och bruk börjar modifieras och formaliseras från ca 1740.⁸⁴ I stort sett innebar det att principerna för uppdelning av kolhandeln bekräftades samtidigt som bönderna tillerkändes vissa rättsprinciper. Kolfördelningen skulle enligt förordningar från detta år bygga på skogsundersökningar som gjorts i samband med tilldelningar eller förändringar i det privilegierade smidet.⁸⁵ Här skulle man utgå från böndernas egna utlåtanden om huruvida man ville betjäna ett visst bruk. Att sådana undersökningar och utlåtanden genomförs i Fryksdalen framgår av det nedan refererade bergstings/bergskollegiemålet. Hur bönderna förmås att gå med på att göra sådana överenskommelser eller om de

⁸² Bergsordningar, 1736 s. 873.

⁸³ RA, Ba, Harmens Register.

⁸⁴ Karlsson, 1990 s. 140 ff.

⁸⁵ Därmed utvecklas bergsadministrationen delvis från att ha varit en renodlat maktinstitution som omfördelar rättigheter och skyldigheter till en dömande instans som på sin höjd skall tolka innebörden av etablerade rättigheter.

innefattar några motprestationer från brukspatronernas sida framgår dock inte.⁸⁶

I bergspolitiken ingick också ett antal förordningar som syftade till att begränsa alternativa användningar av skogsresurserna. Det gäller i synnerhet svedjebruk och timmerhandel. 1734 ansöker bönderna i Fryksdals, Jösse, Gillbergs och Nordmarks härad hos K. Maj:t om att de måtte förunnas större frihet att svedja än vad förordningarna medger, åtminstone i de avlägsna skogarna längs norska gränsen. Avslaget motiveras med att dessa resurser kan komma att behövas för framtida järnbruk.⁸⁷ 1740 lämnas ett liknande svar då bönderna i Älvdals, Fryksdals, Jösse, och Nordmarks härad ansöker om att förunnas en något friare hand med skogshygge, svedjande och andra skogsresurser.⁸⁸

Brukens och bruksetablissemangets strävan av att dela upp och monopolisera koltäkterna gynnades också av naturliga begränsningar i produktions- och transportförhållandena. Det har ofta framhållits att upphandlingsområdet för träkol till ett järnbruk är relativt litet, en radi på 1,5-2 mil brukar användas som tumregel. Med längre avstånd blir transportkostnaderna för höga och kolets kvalitet allvarligt försämrade, då den smulas sönder, "avstybbas", i skakiga transporter.⁸⁹ I praktiken torde naturligtvis storleken på detta omland variera betydligt utifrån lokala förhållanden, exempelvis kunde båt- och slädtransporter på sjöar klara betydligt större avstånd än oländiga, kuperade skogstrakter.⁹⁰ Även om vi i detta område skulle räkna med den minimala radien 1,5 mil skulle det finnas gott om skogar som överlappades av både två och tre sådana naturliga koldistrikt.

⁸⁶ Jag har inte heller kunnat återfinna några protokoll från sådana undersökningar i vare sig bergskollegiets eller västra bergmästardömets arkiv.

⁸⁷ Bergsordningar, 1736 s. 803.

⁸⁸ Bergsordningar, 1786 s.161. Som framgår av frekvensundersökningen i föregående kapitel gav böndernas tredska gentemot dessa förordningar upphov till en del rättskonflikter med statsmakten. Man kan fråga sig om bruksetablissemangets strävan att upprätthålla dessa regleringar enbart hade sin grund i en strävan att bevara skogsråvara för brukens behov. I realiteten tjänade de också till att begränsa böndernas utkomstmöjligheter och göra dem mer beroende av kolningsarbete. Detta argument framförs i Jonsson, 1989 s. 99.

⁸⁹ Arpi 1951, s. 165.

⁹⁰ Se exempelvis Nordström, 1952 s. 34.

Kolaffärer i domboken

Av de bruksärenden som jag sorterat fram ur domboken berör allt som allt sjuttiofyra stycken på olika sätt brukens kolaffärer och allmogens kolning.⁹¹ Tjugotvå av dessa ärenden berör kontrakt om kolleveranser eller koltäkter. I elva fall handlar det om bönder som förbinder sig att leverera kol åt ett bruk, och ingen annan. Ibland anges att det gäller kol från en speciell skogstrakt. Bråruds ägare skriver 1725 kontrakt med Anders Lönnbom på Gårdsjö bruk om att framdeles inte kola åt någon annan från deras skog väster om bruket. För detta skall Lönnbom betala en tunna spanskt salt samt en tunna sill och sedan enligt gängse pris för kolet.⁹² Vanligare är att det gäller hela byns skog, ofta i samband med överlåtelse av en hammarplats. Så var fallet när Åstebyborna sålde hammarplatsen till Vägsjöfors bruk och samtidigt förband sig att ur sin skog leverera erforderlig kol till gängse pris.⁹³ I något fall förekommer också att enskilda bönder förbinder sig till kolleveranser.⁹⁴

Lika många ärenden innebär att bruken sluter kontrakt om att själva få avverka ett skogsområde till koltäkt. I princip innebär det ju att bruken köper skogen på rot utan att köpa marken den står på. Så formuleras det också då Maggebyborna i ett mål från 1725 hävdar att de år 1699 sålt sin skog vid Ransjön till Ransäters bruks kolbehov, men inte själva marken.⁹⁵

I ett femtontal skuldmål anges speciellt att gäldenärerna fått förskott eller förlag på kolleveranser. Ibland anförs då också att skulden bör gäldas i kol och inget annat.⁹⁶ Vikten av dessa förbindelser mellan bruk och kolleverantörer visas tydligt av ett mål om Torsby bruk 1734 mellan brukspatronen Johan Schröder och Nils Lundell. Lundell har en tid drivit Torsby bruk men föregående år har han, efter en omfattande börsrättstvist, tvingats lämna det mot lösen till Schröder. Schröder kräver nu att Lundell skall skaffa

⁹¹ Jag har då inte räknat med alla de transaktioner i fast egendom som behandlats ovan, av vilka en betydande del förmodligen bidrar till att försäkra bruken om kolleveranser.

⁹² 1725 ht-143.

⁹³ 1740 ht-198. Ett liknande exempel återfinns ju i det ovan refererade fallet mellan Christoffer Geijer och Östanbjörkes åbor. 1693 vt.-186 även 1737 ht-117.

⁹⁴ 1728 ht-244.

⁹⁵ 1725 ht-79.

⁹⁶ 1725 ht-125 eller 1705 ht-110.

fram förteckningen över brukets kolbönder eller med ed styrka att den förkommit. Han skall också ersätta Schröder för den tid bruket stått stilla på grund av brist på kol.⁹⁷ Schröder driver alltså argumentet att avsaknaden av en förteckning på kolleverantörer och, får man förmoda, deras skulder har gjort det så svårt att organisera kolleveranser att bruket fått stå still under långa perioder.

Några ärenden rör överenskommelser mellan delintressenter om att på olika vis begränsa och reglera kolningen på samhävder. De gör överenskommelser om att inte bruka till kolning utöver vars och ens skatterätt eller stipulerar exempelvis att kolning kräver samtligas samtycke och inte får upplåtas till utomstående.⁹⁸ I några fall förekommer också att skogvaktare tillsäger att vissa bybor måste avhålla sig från kolning i sina närliggande skogar för att spara hustimmer.⁹⁹ Det finns också en del mål där brukspatronerna protesterar mot böndernas sätt att förslösa sina skogar med framförallt timmerhygge och svedjande.¹⁰⁰

I ett fall låter två bruksägare in-teckna en uppgörelse om fördelningen av koltäkten i domboken tillsammans med ett vitesföreläggande. Patronerna på Rottneros och Skarped säger sig vara eniga om relationen till sina kolbönder enligt en angiven punkt i ett gammalt kolavtal mellan brukens grundläggare Björnberg och Carlheim om *”att de däri specificerade eller eljest vanliga hemmanens kolarbete och skog vid 50 d smt. vite för varje stig skall klanderlöst nyttjas av bägge sidor.”*¹⁰¹

Annars är det relativt sällsynt med mål som direkt behandlar kolhandelns fördelning och den bergsadministrativa regleringen i sig. Ytterligare några exempel finns dock. Redan 1664 kårar Johan Börjesson på Ransäters bruk till bönderna i fyra byar i Östra Ämterviks socken för underlåtelse att leverera kol till bruket. Vad som egentligen ligger till grund för brukets anspråk framgår inte av protokollet, men bönderna hävdar att avståndet är för stort för att de skall kunna föra kol till Ransäter.¹⁰² Samma argument framförs av bönder i Maggeby 1666 då rätten uppmanar dem att kola veden från sina fallhyggen. Rättens svar blir att de i så fall får försöka ackordera med Johan Börjesson på Ransäters bruk.¹⁰³ Förmodligen rör det sig

⁹⁷ 1734 vt-39.

⁹⁸ 1694 vt-47, 1711 vt-45, 1723 vt-233, 1741 ht-60.

⁹⁹ 1711 vt-45, 1718 vt-33.

¹⁰⁰ 1732 ht-55, 129 1739 vt-43, 1741 vt-42, 1743 vt-30.

¹⁰¹ 1718 vt-33, 1733 ht. 14.

¹⁰² 1664 ht-10.

¹⁰³ 1666 vt-83.

här om de bönder som under samma ting döms till böter för osynta svedjefall (olaga svedjande).¹⁰⁴ Inte heller här anges egentligen någon orsak, eller åberopas någon förordning.

Argumenten om kolning från fallhyggen återkommer emellertid 1705, då åbor från fem byar åtalas för att de inte uppkolat sina svedjefall som förordnat. Här intygar nämnden att det på grund av traktes oländighet är svårt att transportera kolen till exempelvis Anders Björnberg på Rottneros, som är den som misstänks ligga bakom åtalet. De åtalade frikänns men uppmanas att bruka sin skog sparsamt.¹⁰⁵ På samma ting framträder ett antal bönder som vill återbetala sina kolförskott till Björnberg. Han godtar visserligen återbetalningen men vill samtidigt påminna om skyldigheten att leverera kol.¹⁰⁶

Att dessa ärenden är så få är förmodligen inte så märkligt eftersom den typen av mål bör falla under bergstingets jurisdiktion. Jag har inte haft någon möjlighet att systematiskt gå igenom bergstingets domböcker för att plocka ut Fryksdalsbrukens mål. Nedan refererade rättsprocess kan emellertid ge oss en bild av hur den här typen av ärenden kunde regleras av bergstinget och dess appellationsdomstol, bergskollegiet.

En tvist om koltäkter 1764-1765

Jag har undersökt ett omfattande ärende som behandlar rätten att köpa kol från tolv byar belägna på västra sidan av Övre Fryken i Sunne socken. Målet behandlas i ett antal lagtima och urtima bergsting samt av bergskollegiet centralt under åren 1764-65. Själva rättstvisten tilldrar sig alltså några år efter min undersökningsperiods slut. Argumentationen i ärendet bygger dock på händelser och undersökningar som sträcker sig bakåt i tiden åtminstone till 1730-talet. I mindre utsträckning diskuteras och refereras kolhandels reglering ända bak till bruksetableringarna på 1690-talet.

¹⁰⁴ 1666 vt-11.

¹⁰⁵ 1705 ht-42. Det är oklart vilken förordning som egentligen åsyftas, som alltså skulle ålägga bönder att kola veden som fällt före en svedjebränning.

¹⁰⁶ 1705 ht-109.

De tolv byarna kan fördelas på 4 äldre skogssamhävder:¹⁰⁷

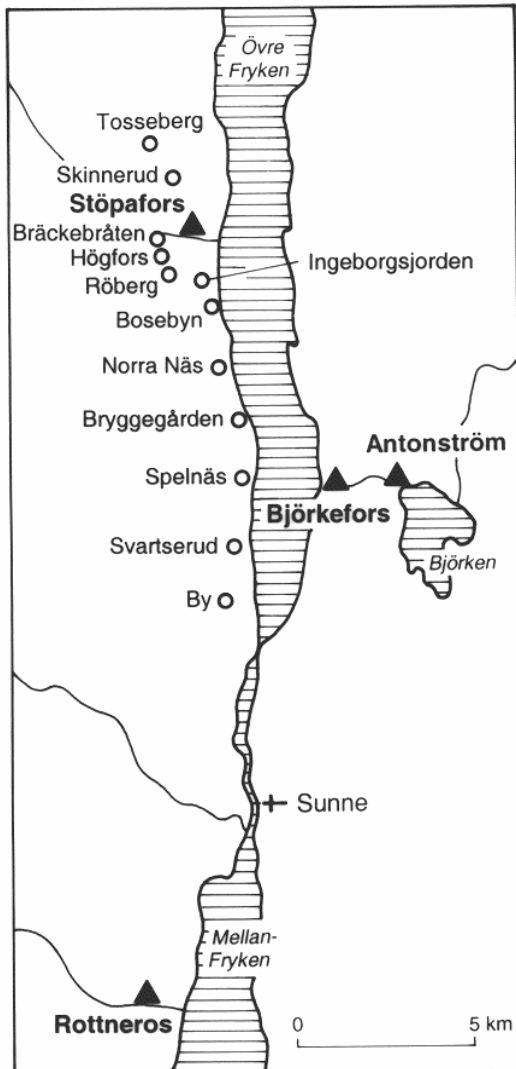
- 7 By och dess avgärdning Svartserud.
- 8 Spelnäs och dess avgärda byar Bryggegården, Norra Näs och Boseby.
- 9 Ingeborgsjorden, Röberg och Högfors. (Förmodligen är de två sistnämnda avgärdade från Ingeborgsjorden.)
- 10 Tosseberg, Skinnerud och Bäckebråten. (Frågan om huruvida Skinnerud och Bäckebråten är avgärdade från Tosseberg behandlas i målet men kommer inte till något avgörande.)

Vid denna tid har dock flera av dessa samhävder redan skiftats mellan byarna.

Fram till mitten av 1740-talet låg detta område förmodligen lite vid sidan av järnproduktionen. De närmaste bruken var Rottneros, beläget mellan femton och tjugofem kilometer söderut räknat från dessa byar, samt Björkefors, beläget tvärs över sjön på den östra sidan av Fryken. Som framgår av målet har bägge dessa järnbruk etablerat anspråk på koltäkt härifrån, det är dock osäkert hur mycket de har nyttjat den. Bägge har haft tillgång till andra, närmre koltäkter. 1747 förändras dock situationen drastiskt i och med att ett nytt järnbruk, Stöpafors, etableras mitt i detta område, på gränsen mellan Ingeborgjordens och Bäckebråtens marker. Stöpafors rättigheter är baserade på en andel av Rottneros smidesprivilegier som flyttades över på den nya anläggningen. Följaktligen kunde Stöpafors också överta Rottneros gamla anspråk på koltäkt i området.

¹⁰⁷ Flera av byarna har ingått i ännu större samhävder. Såväl By som Tosseberg har ytterligare ett antal avgärda byar som inte nämns i målet, detsamma gäller för den femte avgärdningen från Spelnäs, Spelnästorp.

Figur 7.2. Tolv byar på Övre Frykens väst-sida samt fyra järnbruk i närområdet

Anm. Kartan anger var byarnas inägor är belägna. Med utmarker sträcker de sig i vissa fall uppemot en mil västerut.

med kolbetjäning underlagda". Antonsson kräver genom sitt ombud att Collin skall plikta för denna förseelse och ersätta Antonsson för det kol han köpt. Dessutom vill Antonsson att Collin skall förbjudas vid vite att vidare inlåta sig i kolhandel med dessa byar. Collins ombud väljer att inte direkt bemöta dessa påståenden och krav, utan menar

Under 1750-talet förändrades också situationen på andra sidan sjön, då Björkefors nya ägare Olof Antonsson lät anlägga ytterligare två bruk; Lövstaholm nordväst om Björkefors högre upp i Jangsälven år 1750 och Antonström alldeles nära Björkefors 1759. Kanske är det därför som han nu börjar intressera sig för koltillgångarna på sjöns västra sida. Den konflikt som då uppstår är från början en rättstvist mellan Antonsson och patronen på Stöpafors, Per Collin. Under ärendets gång börjar också bönderna i de berörda byarna agera som självständiga parter i målet.

Vid 1764 års bergsting i Karlstad hade Antonsson stämt Collin för olovlig kolhandel ifrån "de hemmans skogar, som genom laga undersökningar skola vara //...// Björkefors bruk

att frågan inte kan avgöras utan att också bönderna i de berörda hemmanen kallas inför tinget.¹⁰⁸ Denna invändning föranledde rätten att hänskjuta frågan till ett urtima bergsting som sammankallades i november samma år i Gunnarsby gästgivaregård i Sunne.¹⁰⁹ Nu kallades förutom Collin också bönderna i de berörda byarna. Antonssons ombud vill att rätten fastslår att de *”mot förbindelser, undersökningar och bruksprivilegier, icke förtittra sin kol annorstädes än vid Björkefors”*. Även här reser svarandesidan formella invändningar. Man ifrågasätter domstolens sammansättning och kompetens och menar dessutom att också brukspatronen Henrik Bratt vid Rottnerosbruken borde ha inkallats. I direkt svaromål går svarandesidan inte förrän året därpå, då ett nytt urtima ting hålls på samma plats.¹¹⁰

Medan de övriga bönderna företräds av samma ombud som Collin representeras bönderna i By och Svartsrud nu av bokhållaren vid Rottneros bruk. Dessa två byar hävdar nämligen att de aldrig har sålt kol till vare sig Stöpafors eller Björkefors utan alltid kolat åt Rottneros. Rätten finner därmed att denna del av målet är en sak mellan Henrik Bratt och Antonsson och inte kan avgöras här. Om Antonsson vill hävda rätt till dessa byars koltäkt måste han alltså instämma Bratt till ett bergssting.

För de resterande byarna hänvisar svarandesidan till Bergskollegiets utslag från 1747 om smidesförflyttning från Rottneros till det nyanlagda Stöpafors.¹¹¹ Här uppräknas nämligen just dessa byar bland dem som förut kolat åt Rottneros, men vars koltäkter nu följer med de överflyttade smidesprivilegierna till Stöpafors.

Antonssons ombud hänvisar å sin sida till en äldre undersökning genomförd av bergmästaren 1731, där samma byar sägs ingå i Björkefors koltäkt. Rätten kommer dock fram till att 1731 års undersökning inte säger något om att Björkefors skulle ha ensamrätt på kolköp från fler än tre av byarna. Enligt protokollet skall nämligen Tossebergs åbor å sina egna och sina grannars vägnar ha förbundet sig att hädanefter, liksom tidigare, kola åt Björkefors. Som grannar i det här fallet räknar rätten Skinnerud och Bäckebråten eftersom dessa har samfällid skog ihop med Tosseberg och anses vara avgärdade därifrån.

Bergstingsrätten hänvisar också till en undersökning som gjordes på 1740-talet inför Stöpafors privilegiering.¹¹² I denna skall den dåvarande patronen på Björkefors ha medgivit att det nya bruket kunde betjänas med kol från de berörda byarnas skogar, alltså även från de tre byar som skulle ha förbundet sig att endast kola åt Björkefors. Björkefors har endast förbehållit sig att vid behov kunna återta denna rätt.¹¹³

¹⁰⁸ VA Bergmästardömets arkiv dombok 1759-1764, 1764 § 14.

¹⁰⁹ Den vanliga tingsplatsen i Fryksdals härad.

¹¹⁰ Däremellan har saken behandlats av bergskollegiet centralt samt vid det lagtima bergstinget i Karlstad 1765, utan att man kommit längre än till att behandla formaliteter kring själva rättegångsförfarandet. VA Bergmästardömets arkiv dombok 1765-1769, 1765 § 16.

¹¹¹ RA, BA, Resolutioner: B: 156, 1747.

¹¹² Några protokoll från de två refererade undersökningarna 1731 och 1747 har jag inte kunnat återfinna vare sig i Bergmästardistriktets eller i Bergskollegiets arkiv.

¹¹³ Denna undersökning ägde rum innan Björkefors bruk hade köpts av Antonsson. Den generositet som Björkefors representant visar gentemot det nyanlagda

Rättens utslag blev att Ingeborgsjorden, Röberg, Högfors, Spelnäs, Bosebyn, Näs och Bryggegården fick kola som de ville åt bägge bruken. För Tosseberg, Skinnerud och Bäckebråten beslutade dock rätten att de hädanefter bara fick kola åt Björkefors, vid ett vite på 20 d smt. Ingen kunde dock göras ansvarig för den kolhandel som därtills skett.

Mot detta utslag inlämnas inte mindre än fem vadeinlagor till Bergskollegiet, vilket föranleder en 44 sidor lång utredning av argument och handlingar i saken.¹¹⁴

- 11 Antonsson vidhåller först och främst sitt anspråk på ensamrätt till åtminstone en del av kolet från Ingeborgsjorden, Röberg, Högfors, Spelnäs, Bosebyn, Näs och Bryggegården. Dessutom kräver han att Collin skall ersätta honom för upphandlat kol, såväl från dessa byar som från Tosseberg, Skinnerud och Bäckebråten.
- 12 Collin å sin sida invänder mot att han frändömts rätten att köpa kol från de tre sistnämnda byarna.
- 13 Skinnerud och Bäckebråtens åbor invänder mot att de förbjuds att sälja kol till någon annan än Björkefors.
- 14 Invänder gör också de av Tossebergs åbor vilkas enskilda hemmansbruk inte har haft någon representant närvarande vid undersökningen 1731.
- 15 Åborna vid de övriga hemmansbruken i Tosseberg, vilka alltså varit representerade vid 1731 års undersökning, säger slutligen i en sista inlaga att de inte vill undandraga sig att fullgöra förbindelsen för de hemmansdelar som de innehade vid denna tid. Vad däremot gäller andra andelar, som de införskaffat senare, vill de vara fria att kola för vem de vill.

Här är det framförallt böndernas argumentation som framstår som anmärkningsvärd. Den återger en påfallande individualistisk och privaträttslig tolkning av egendomsrättens innebörd. Låt oss emellertid börja med behandlingen av patronernas inlagor.

Antonsson hävdar att Björkefors alltsedan sin tillblivelse betjänats av de berörda byarna och enligt 1740 års förordning därför inte får

Stöpafor blir extra begriplig om man beaktar att Björkefors vid denna tid ägdes av de omyndiga barnen till brukspatronen Johan Sahlin. En av barnens förmyndare var Stöpafor grundläggare Kristoffer Myhrman. 1749 vt-167.

¹¹⁴ RA, Ba, huvudarkivet, resolutioner, B III:431, fol. 228.

trängas ut från denna handel av utomstående bruk.¹¹⁵ Visserligen, medger han nu, har också Rottneros bruk haft en andel i koltäkten från vissa av byarna, men Stöpafors hade ingen rätt att utöka denna andel i samband med privilegieförflyttningen. Fördelningen mellan bruken framgår av 1731 års undersökning. Nu får vi genom kollegiets utredning ett betydligt mer detaljerat referat av detta protokoll. Ingeborgsjorden, Röberg och Högfors sägs här ha förbehållit sig rätten att kola åt bägge bruken. Samma gäller för byborna från Spelnäs, Bosebyn, Bryggegården och Norra Näs med den skillnaden att här specificeras att Rottneros skall försörjas från den västra och Björkefors från den östra delen av byarnas samskog.

Kollegiets utredning ger också ett mer detaljerat referat av den undersökning som föregick anläggningen av Stöpafors. Man konstaterar att samtliga berörda byar här uppräknas som kolleverantörer till det nya bruket. Det är dock bara från fyra av byarna som det antecknats att åborna själva gjort några utlåtanden. Ingeborgsjordens, Bryggegårdens och Tøssebergs bönder hade uttalat att de framöver vill leverera till Stöpafors och ingen annan. Spelnäs åbor har sagt sig acceptera att leverera till Stöpafors, men samtidigt uttryckt att man inte vill utsättas för någon form av tvång och att priset måste hållas på en skälig nivå:

”Spelnäsborna åter hava väl förklarat sig nöjda, att köra kol till Stöpeforsen, men förbehållit sig, att icke bliva ställda under tvång, utan att få sköta deras kolningsarbete, som andra deras sysslor kunna medgiva samt att få njuta skälig betalning i proportion av vad kolen annorstädes gälla, eftersom de eljest icke skola uthärda med kolningsarbetet.”¹¹⁶

Kollegiet nämner också att en företrädare för Björkefors medverkat vid denna undersökning och – som det framstår, tämligen lamt – påpekat att dess etablerade rätt till koltäkt från området också bör beaktas. Som svar på detta har då bergmästaren framhållit att Björkefors visserligen har en sådan rätt men inte utnyttjar den utan klarade sig bra på den kol som man kan köpa från skogarna på östra sidan av sjön. Det vore också kostsamt och olägligt att transportera

¹¹⁵ Med detta menas säkerligen § 16 i *Kongl. Maj:ts Förordning, angående stångjernsmidet och fler hushållningsmål wid Jernverken i riket*. Den 19 April 1740. Bergsordningar, 1786 s. 175 f.

¹¹⁶ RA, Ba, huvudarkivet, resolutioner, B III:431, tjuogoandra sidan. Även om leveranstvång inte medgavs i de förordningar som reglerade kolhandeln och trots att priset var reglerat tycks dessa bönderna ha varit mycket skeptiska inför vilka fördelar som det kan innebära att få en ny bruksanläggning i närområdet.

över sjön. Dessutom menar han, att om Björkefors trots allt skulle behöva utvidga sin kolhandel till denna sida, skulle också rätten till halva koltäkten från alla utom Tosseberg med grannar räcka till för att förse Stöpafors med nödvändiga 507 storstigar om året.

Det förfaller som om kolfördelning inte hade inneburit någon stor konflikt då Stöpafors anlades år 1747. Tjugo år senare har dock förhållandena ändrats. Sedan Antonsson övertog Björkefors har han låtit anlägga ytterligare ett bruk, Antonström, alldeles intill. Dess smide på 690 skd skall alltså läggas till de 800 som ingår i Björkefors privilegier. Eftersom kolbehovet växer i proportion till smidet är det inte så märkligt att Antonsson nu vill väcka liv i brukets gamla rättsanspråk på västra sidan av sjön. Även där har förhållandena förändrats, eftersom Stöpafors privilegier har utökats från 460 till 600 skd.

I sin inlaga hävdar nu Antonsson att Björkefors dåvarande patroner vid undersökningen 1747 bara gått med på att låta Stöpafors nyttja en del av sin koltäkt som lån på viss tid. Kollegiet instämmer dock i bergstingets utslag. Visserligen anger undersökningen från 1731 att Stöpafors har rätt till halva kolfånget från sju av byarna men vad kollegiet tar fasta på är att det inte finns några uppgifter om att byarna själva uttalat några sådana förbindelser. Därför menar man att det skall stå dem fritt att leverera till endera av de två bruken. Dock får inget av bruken blanda sig i den andras kolförslag eller stegra kolpriset genom överbud.

I Stöpaforspatronen Collins överklagande av Björkefors ensamrätt till kol från Tosseberg, Skinnerud och Bäckebråten lyder argumentationen som följer: Även om Björkefors både genom hävd och utfästelser vid 1731 års undersökning haft ensamrätt till kolköp från dessa byar så har man under lång tid inte nyttjat den och alltså inte haft behov av den. När Björkefors ägare sedan gått med på att avstå denna rätt till Stöpafors 1746, har man endast förbehållit sig att kunna ta tillbaka den om ett faktiskt behov skulle uppstå. I så fall menar Collin att detta behov måste bevisas och uträknas innan rätten kan återtas.¹¹⁷ Kollegiet avfärdar dock Collins resonemang som "obilligt" med tanke på att det rör sig om en rätt som Björkefors ägare avstått ifrån frivilligt och av god vilja.

Kollegiet visar en större förståelse för böndernas argument. Skinneruds och Bäckebråtens åbor menar att även om de har samfällad skog ihop med Tosseberg kan det inte anses bevisat att de är

¹¹⁷ Kanske vill Collin med detta antyda att det i själva verket är Antonströms och inte Björkefors behov som ligger bakom Antonssons agerande.

avgärdade därifrån.¹¹⁸ I så fall kan de inte anses bundna av de löften som tossebergsborna gjort 1731. I detta instämmer kollegiet och frikänner dem från tvånget att sälja sitt kol till Björkefors. Från de gårdsbruk i Tosseberg som inte varit representerade vid 1731 års undersökning ställs samma krav. De utfästelser som gjorts av enstaka bybor kan inte vara bindande för dem som vare sig varit där eller givit någon fullmakt i saken. Kollegiet godkänner såväl detta argument som att de gårdsbruk som en gång ingått sådan förbindelse bara är bundna att leverera kol från de specifika hemmansdelar som de ägde 1731, inte från de andelar som de på olika sätt kommit över senare.

Kontentan av denna process blir alltså att det bara är bönder som antingen själva förbundit sig eller vars företrädare på gårdsbruket ingått sådana förbindelser, eller de som står i förlagsförbindelse, som är bundna till ett specifikt bruk. Alla andra bönder kan själva välja mellan Björkefors och Stöpafors. Det är dock viktigt att notera hur kollegiet med vitesföreläggande understryker att inget av bruken får locka till sig kolleverantörer genom att höja priset.

Två andra bergtingsmål

Antonsson var inte den enda av patronerna som hamnade i konflikt med bönderna i sina försök att monopolisera koltäkterna. Det framgår av två andra mål som behandlas vid bergstinget under samma tid.

Vid lagtima och urtima bergsting 1765 behandlas ett mål mellan Per Collin på Stöpafors och bonden Per Eriksson från Spelnäs. Då bonden Pers drängar fört ett parti kol till Björkefors har de blivit stoppade av åtta bönder från Ingeborgsjorden, Röberg, Bäckebråten, Tosseberg och Södra Åna. Dessa har tvingat drängarna att föra kolen till Stöpafors där den omhändertagits. Eftersom bönderna erkänner att de varit utsända av Collin döms denne "*för sådan olaga åtgärd*" till 40 daler smt i böter och att betala Per 10 daler smt i skadestånd och för rättegångskostnader samt ytterligare 3 daler smt per storstig. De åtta bönderna slipper böta sedan käranden, Per Eriksson, anhållit om deras förskoning.¹¹⁹

Vid 1765 års bergsting avhandlas också ett mål mellan Henrik Bratt på Rottneros och tre bönder i By som fört kol till Björkefors.

¹¹⁸ Enligt en domboksnotering från 1666 är Granbäck, Norra Forsnäs, Norra Bråne, Hedås, Malsjö, Kärr, Grinnemo och Långetjärn avgärdade från Tosseberg. Skinnerud och Bäckebråten nämns inte där. 1666 ht-48.

¹¹⁹ GLA Ba Dombok, 1765-1769, 1765 § 17 samt GLA Ba A1b:1 Urtima bergsting 8/10 1765.

Dessa hävdar att de enligt den bekanta undersökningen från 1731 har rätt att kola för både Rottneros och Björkefors. Denna sak blir aldrig helt avgjord vid detta ting, men rätten menar ändå att bönderna tillsvidare bör ha rätt att kola till bägge bruken.¹²⁰

Privilegier mot äganderätt

Ser man på de olika aktörernas argumentation rymmer den här processen egentligen två olika konflikter. Å ena sidan är det brukspatronerna som strider om vem som skall ha rätten till uppköpsmonopol över byarnas samlade skogar. Argumenten bygger visserligen till en del på ingångna förbindelser, men också rättigheter och privilegier som de innehar av hävd eller genom förskrivning från bergsadministrationen spelar roll. Rättigheterna omfattar hela byar eller flera byars gemensamma samhävder. De monopoliserade koltäkterna och privilegiesystemet som rådighetsregim ifrågasätts inte av brukspatronerna. Vad man strider om är dessas fördelning mellan olika bruk.

Å andra sidan argumenterar bönderna utifrån principer om individuell och privat egendomsrätt över skatteskogar, knutna till enskilda bondehushåll. De anser sig inte vara underkastade överenskommelser som gjorts i byns namn utan att vare sig de eller deras företrädare lämnat sitt aktiva samtycke. De enda giltiga leveransförbindelserna är då de av närmast kontraktsrättslig karaktär, då enskilda bönder förbundet sig att leverera från sina individuella andelar av samskogen. Förbindelsen blir en slags transaktion av en viss aspekt av böndernas äganderätt över specifika markområden, rätten att sälja sin kol till vem de behagar. Det innebär inte att de som individer är underkastade bruken, i än mindre grad att deras efterträdare är det. En viktig förutsättning för att bönderna skall kunna hävda dessa individualistiska argument torde vara de tendenser till uppdelning av de samfällda skogstrakterna på mindre bruks- och byenheter som kommer att ges en ingående behandling i nästa kapitel.

I P-A Karlssons undersökningar av kolhandelstvister vid de värmländska bergstingen under två perioder; 1695-1725 och 1748-68, framstår just dessa attityder som det som först och främst särskiljer den senare perioden. Det är nu som allmogen aktivt börjar hävda sin

¹²⁰ GLA Ba Dombok, 1765-1769, 1765 § 13.

egendomsrätt, sin rätt att sälja fritt från egna skatteskogar.¹²¹ Under den tidigare perioden hade bönderna vanligen erkänt och bett om överseende då de anklagats för olaga kolhandel.¹²² Karlsson menar också att detta visar sig i en förändring i bruksägarnas argumentation. Det blir nu allt viktigare att hänvisa till böndernas samtycke och inte bara till privilegier och bergsadministrationens fördelning av dessa. Det blir också vanligare att någon av patronerna framför att bönderna måste instämmas i tvister mellan två bruksägare.

I tvisten ovan framstår bönderna som vinnare. Det behöver inte tolkas som att kollegiet delar böndernas rättstolkning. Det kan helt enkelt inte avgöra tvisten om brukens kolliderande anspråk, därför blir slutsatsen att bägge har lika rätt. Utslaget att bönderna får föra kol till antingen Björkefors eller Stöpafors ligger i praktiken nära böndernas anspråk. Principiellt är det givetvis inte detsamma som böndernas krav på att få föra sin kol vart man behagar.

Karlsson menar att böndernas tilltagande förmåga att hävda sin skatterätt gentemot brukens privilegieanspråk tvingar fram nya strategier från bruksägarnas sida. De handlar om att skriftliga överenskommelser och kolförslag får större betydelse, men också om en tilltagande kartellisering och ägarkoncentration bland närliggande bruk.¹²³

Kapitelsammanfattning och slutsatser

Bruksetableringen utgör den mest påtagliga, om än inte den enda, förklaringsfaktorn bakom den omvandlingsprocess mot mer privata och exklusiva agrara rådigheter som pågår i undersökningsområdet.

Den snabba expansionen på 1690-talet innebar att järnbruket och deras affärer kom att spela en betydande roll vid häradstinget, i synnerhet under etablerings- och expansionsfaserna. Dessa faser genererade konflikter kring begränsade resurser och olika former av externa effekter. Sådana konflikter uppstod mellan bruksintressenterna och det omgivande bondesamhället, men också inom

¹²¹ Karlsson, 1990 s 144 ff. Det urtima tinget i Gunnarsgård 1765 är ett av de mål som Karlsson exemplifierar med, han har dock inte tagit upp Bergskollegiets avgörande: s. 145. not 92.

¹²² Ibid., s.124 ff.

¹²³ För bönderna blev fördelarna med utslaget antagligen mindre på 1770-talet, då Antonssons söner och arvtagare köpte såväl Rottneros som Stöpafors. Dessutom köptes Torsby och Oleby av Olofs bror Reinholdt Antonsson. På 1780-talet kom alla dessa bruk att införlivas i John Halls d. ä. bruksimperium. Rottneros..., 1982 s. 34 ff.

respektive grupp. Etableringen fordrar också en mängd överenskommelser, uppgörelser och transaktioner som intecknas i domboken. I början av kapitlet diskuterades tre aspekter av bruksetableringens påverkan på existerande strukturer.

Den första, och förmodligen den viktigaste, handlar om tilltagande relativ resursknapphet. Det gäller i första hand två av utmarkernas resurser: koltäkter och vattenkraft. Redan före bruksetableringen förelåg många exempel på hur rådigheterna över utmarkerna successivt omvandlades till mer exklusiva, väldefinierade och avgränsade rättigheter. Processen underblåstes av befolkningstillväxt och migration samt konkurrensen från de svedjebruk med ny teknik som följde med den finska invandringen. Järnbruken och deras resursbehov förstärkte denna utveckling.

Allt annat lika måste bruksetableringen också ha inneburit en tilltagande knapphet på arbetskraft och livsmedel, även om knappheten på arbetskraft motverkades av en hög befolkningstillväxt. Sammantaget innebar bruksetableringen en betydligt högre grad av kommersialisering och arbetsdelning vilket undergrävde förutsättningarna för äldre rådighetsregimer.

Vare sig etableringen av brukens rådigheter över skogar, hammarplatser och strömmar byggde på köp, överenskommelser eller statliga privilegier bidrog de till en upplösning av kopplingen mellan rådigheter över samfällda utmarker och hushållens enskilda andelar i byar och gårdar.

Möjligheten att nyttja skogarna till annat än husbehov gjorde det svårare att organisera resursutnyttjandet inom samhävdena. Med en mer detaljerad reglering av rättigheter knutna till enskilda hushåll eller genom utskiftning på mindre enheter, kanske till och med enskilda andelar, kunde dessa svårigheter reduceras. Men det var därmed inte givet vilka rättsprinciper som skulle ligga till grund för sådana omvandlingsprocesser.

Antalet uppbjudna jordtransaktioner ökar markant under perioden 1690-1750. Kraftigast är ökningen under brukens etablerings- och tillväxtfaser. Brukens egna transaktioner utgör förvisso en mindre andel av dessa transaktioner, åtminstone om de fördelas på hela häradet. I brukens närområden spelade de en betydligt större roll. Förmodligen hade bruken en än större indirekt påverkan på transaktionsfrekvensen genom kommersialisering, skuldsättning och upplösning av samhävdena.

Materialet visar att böndernas skuldsättning till bruken var omfattande. I synnerhet då skulderna utformades som förlagslån och som inteckningar i böndernas jord bidrog de till att göra bönderna mer beroende av penninginkomster och försåg borgenärerna med formella rådigheter över koltäkter och andra resurser, liksom över arbetskraft från bondehushållen. Säkerligen spelade bruksbodarna och bruksidkarnas undantag från förbudet mot landsköp en roll för skuldsättningen, även om rättsmaterialet tyvärr ger ganska få exempel på hur skuldförhållanden uppstått.

Det privilegiesystem som följer med bruksetableringen står dock snarast i motsatsställning till individualistiska och privata rådighetsregimer. För bruken är rådigheter baserade på privilegier och regleringar viktigare än privat äganderätt och fria transaktioner. Det är istället bönderna som hävdar den privata individuella äganderätten i opposition mot bruken.

Bruken blir ytterligare en intressent som kan hävda rådighetsanspråk över skogar och utmarksresurser. Man kan säga att statsmakten genom privilegierna överför vissa aspekter av sina regalrättsliga anspråk på bruksidkarna. Avgränsningen mellan dessa rådighetsanspråk och böndernas anspråk på äganderätt förblir dock vagt definierad, såväl i lagtexter som i rättspraxis. Detta samtidigt som det kommersiella värdet av dessa rådigheter ökar. För bruken är det tydligen lättare att hävda sina anspråk så länge koltäkterna utgörs av stora bysamfälligheter. Skiften av utmarkerna underlättar böndernas strävan att ifrågasätta brukens uppköpsmonopol och få rätt att fritt sälja det kol man tillverkar. Man kan alltså säga att privatiseringen i detta fall drivs underifrån av bönderna och snarare motverkas av överheten i form av brukssocietet och bergsadministration.

VIII

Att skipa skog

”... och så är ingen by-skog tillräckelig om den och räckte til Sibirien och allmänningen till China, Som dock vore outödelig, der hvar och en hade sitt.” (Ur Salvii lärda tidningar 1755)

Att handskas med samhällden

I detta kapitel undersöks hur man handskas med de externalitetsproblem som uppstår vid samfällt bruk av utmarksresurser. Undersökningarna anknyter till den rättshistoriska utredningen om skifte av samfällda utmarker som presenteras i kapitel III. I vilken utsträckning utnyttjar man de möjligheter till utskiftning av samhällden som ges i skogsordningarna och 1734 års lag? I vilken utsträckning försöker man att reglera resursutnyttjandet och knyta rådigheter starkare till de enskilda gårdsbrukens skatterätsandelar i byarna? Vilka konflikter uppstår i de här processerna? Vilken roll spelar det faktum att flertalet av enheterna räknas som avgärdade från ett mindre antal äldre bolbyar och därför formellt har ett sämre rätsläge? Hur gick det till när rågångarna definierades och rådighetsanspråken över utmarkerna specificerades?

Kapitlet är uppdelat i tre avsnitt. I det första presenteras en undersökning av samtliga tingsärenden som behandlar rådigheter över samfällad egendom. Dessa delas upp på ett antal underkategorier vars omfattning och innebörd diskuteras översiktligt. I den andra delen görs en grundligare analys av en av dessa underkategorier. Här

undersöks hur den rätt till skifte av samfällda utmarker som regleras i skogsordningen praktiseras i området under undersökningsperioden. Den tredje delen utgörs av en mikrostudie över hur rådigheter över utmarkerna skiftas, fördelas och regleras inom en samhävd bestående av 12 jordeboksgårdar i Västra Ämterviks socken mellan 1638 och 1750.

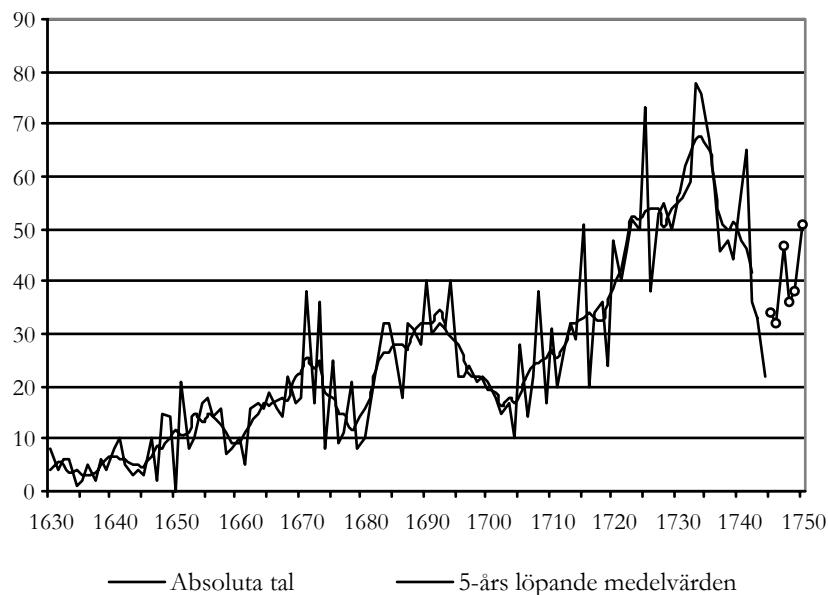
Samhävds mål i domboken

Underlaget för denna undersökning utgörs av alla mål som på olika sätt berör tvister, överenskommelser och förrättningar kring samhävder och utmarksresurser mellan 1630 och 1744, samt för nedre tingslaget fram till 1750.¹ Det rör sig om ett omfattande material om drygt 3000 rättsärenden. Dessa ärenden har delats upp på sex underkategorier.

I digram 7.1. redovisas den årliga frekvensen av samtliga samhävdsmål över undersökningsperioden. Den långsiktiga trenden är starkt tilltagande, vilket får betraktas som väntat. Det rör sig om en period med kraftig folkökning, migration och nyodling vilket torde ha inneburit en tilltagande knapphet på utmarksresurser och mark för nyodling och svedjebruk. Den effektiva svedjebruksteknik som de finska immigranterna förde med sig, och som spred sig även bland svenska bönder, bidrog förmodligen också till stegringen av skogsresursernas värde. Under den senare halvan av perioden tillkommer järnbruksexpansionen som ytterligare bidrar till en tilltagande relativ knapphet på resurser som träkol och vattenkraft. Expansionen sammanfaller med en tillväxt i tingets hela ärendemassa. Skulle vi välja att ställa utvecklingen av samhävds målen i relation till alla mål (exklusive jordtransaktioner) så skulle utvecklingen ge bilden av en minskning från ca 20 % till strax under 15 % (se bilaga diagram B.1.). Som tidigare påpekats anser jag dock inte att den absoluta

¹ Detta är i princip samma ärendekategori som de två undertyperna *utmarker* och *utägor* i den frekvensundersökning som presenteras i kapitel V. Här utgörs underlaget dock inte av ett periodiskt urval utan jag har försökt sortera ut samtliga sådana rättsärenden under perioden. Jag har använt mig av en ordsökningsfunktion för att söka ut ärenden som innehåller vissa ord i elektroniska versioner av Almqvists sammandrag. Jag har börjat med att noggrant gå igenom sammandragen för vissa år och plockat ut relevanta ärenden. Ur dessa har jag sammanställt en lista av typiska ord och formuleringar. Denna lista har jag använt för att markera dessa ord i sammandragen som helhet. Jag har även gjort en del efterkontroller av andra år för att kontrollera att jag inte missar några relevanta ärenden.

Diagram 8.1. *Samhävds mål 1630-1750 (1745-50 endast nedre tingslaget)*

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt opublicerat manuskript. (För absoluta värden uppdelade på femårsperioder se bilaga tabell B.1.)

tillväxten i samhävds mål blir mindre relevant bara för att andra ärendetyper som skuldtvister eller tvister och överenskommelser kring kontrollen av inägor ökar ännu mer.

Till nedgångsperioderna under 1670-talet och kring sekelskiftet finns, såvitt jag kan se, inga givna förklaringar. Möjligen kan dessa svängningar kopplas till någon form av ekonomiska konjunkturer. Nedgångarna sammanfaller exempelvis väl med de värsta krigsåren i kriget mot Brandenburg och Danmark (1675-79) samt stora nordiska kriget (1700-21). 1700-talets första årtionden var också en stagnationsperiod inom den värmländska stångjärnsproduktionen, efter boomen på 1690-talet.²

² Den årliga variationen är mycket stor och det räcker med ett par på varandra följande år med få ärenden för att trenden skall vändas neråt för en tid. Den sista kraftiga nedgången på 1740-talet kan nog delvis förklaras med att man inväntar uppdelningen i två tingslag.

Tabell 8.1. *Samhävds mål vid Fryksdals häradsting 1630-1750, fördelade på kategorier (1745-50 endast nedre tingslaget)*

Kategorier	Antal	Andel av samhävds mål	Andel av alla mål*
Utmarksskiften	469	16 %	2 %
Regleringar	234	8 %	1 %
Gränsdragningar	962	32 %	5 %
Delaktighetstvister	609	20 %	3 %
Åverkan	321	11 %	2 %
Tredska	303	9 %	1 %
Övriga	125	4 %	1 %
Summa	3023	100 %	15 %

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt opublicerat manuskript. (För absoluta värden uppdelade på femårsperioder se Bilaga 1 tabell B.1.

Anm. * Exklusive ärenden i småprotokoll.

Samhävds målens fördelning på underkategorier

I tabell 8.1. har samhävds målen fördelats på underkategorier. Var och en av dessa presenteras sedan under respektive rubrik.

Utmarksskiften

Kategorin utmarksskiften kommer att ges en grundlig presentation längre fram i detta kapitel. Här kan vi nöja oss med några grundläggande påpekanden.

Skiften av samfällighet innebär i min kategorisering att samhävdena delas upp på mindre enheter så som föreskrivs i de refererade paragraferna i skogsordningarna och 1734 års lag. Det kan innebära att stora samhävder gemensamma för flera byar eller jordeboksgårdar delas upp på bynivå. Under undersökningsperiodens gång blir det vanligare att samfälliga utmarker också skiftas inom en by och fördelas på enskilda gårdsbruk eller bydelar.

Ett problem (om man vill göra en klar distinktion mellan skiften och andra typer av förrättningar som de nedanstående regleringarna och gränsdragningarna) är att man inte alltid kan säga att skifte är en uppdelning av den exklusiva rätten till själva markområdet. Ett skifte gäller i många fall inte alla former av resursutnyttjande. Mulbetet

och/eller fiskeverken inom en gammal samfällighet kan exempelvis förbli gemensamt samtidigt som skogstakten skiftas. Med den problematiken i bakhuvudet skulle jag vilja definiera samhävds-skiften som *en fördelning av exklusiva rättigheter över vissa former av resursutnyttjanden inom avgränsade markområden*.

Regleringar av resursutnyttjandet på samhävder

Att reglera och tydligare definiera de enskilda gårdsbrukens rättigheter till samhävdens nyttigheter var ofta ett mindre drastiskt sätt att motverka allmänningens så kallade "tragedi". En vanlig form av reglering var att delägarna specificerade hur stor andel var och en fick nyttja av ett utmarksområde eller vissa av dess resurser. Denna specifikation kunde sedan in-tecknas i domboken. Ofta gjordes en sådan uppdelning strikt efter skatterätt, men det förekom fall då avgärda byar tillerkändes en mindre rätt än sina bolbyar. Regleringar kunde omfatta samhävden i sin helhet, men vanligare var att de gällde en avgränsad del av samhävden, som exempelvis bara hemskogen eller en bestämd utskog. Inte heller regleringar behövde omfatta samtliga resurser på den berörda samhävden. Mulbetet kunde vara fritt samtidigt som rätten till timmerhygge, kolning eller lövtäkt var reglerad. Istället för att, som i skiftesförfarandet, fördela själva produktionsmedlen, eller en viss form av bruk av produktionsmedlen, så fördelar man med regleringar den avkastning som dessa resurser genererar.³ Regleringar medförde dock ofta organisations- och övervakningsproblem; de fordrade upprepade noggranna överenskommelser om storleken på det samlade resursuttaget, de fordrade också en betydande tillit, eller social kontroll, mellan parterna. Många av de ärenden som rör dessa regleringar utgörs därför av tvister kring påstådda överträdelser. Man kan anta att sådana överenskommelser fungerade något bättre inom ramen för en enskild by, där utmarksbruket ofta organiserades som gemensamma projekt, än då flera byar samfällt brukade utmarker, som dessutom kunde vara avlägset belägna.

En relativt lättövertvakad form av reglering utgjordes av förbud, där hela eller delar av samhävden fridlystes för vissa specifika former av resursutnyttjande eller transaktioner. En mildare form av reglering utgjordes av överenskommelser om att ett visst förfarande krävde samtliga intressenters samtycke. I dessa fall gjordes ofta skillnad

³ Andrén, 1962 s 9.

mellan husbehovs- och avsalubruk, där det senare var betydligt strängare reglerat eller förbjudet. Samma sak gällde intressenternas möjlighet att leja bort eller på annat vis överlåta nyttjanderätt till samhävden på utomstående.

Här framstår distinktionen mellan rådigheternas transaktions- respektive bruksaspekt som mycket viktig. En tilltagande avsalu- produktion och marknadsintegration accentuerar de externalitets- problem som brukar förknippas med kollektiva rådigheter. Så länge resurserna på de samfällda utägorna huvudsakligen nyttjades för husbehov fanns en behovsbaserad reglering utifrån gårdarnas och hushållens omfattning. Denna avgjordes i sista hand av storleken på inägorna som i betydligt högre grad kontrollerades individuellt.

Ibland anges att regleringen gäller för en viss tid. Annars får man väl anta att den är tänkt att gälla tillsvidare, det vill säga tills dess att en ny överenskommelse träffas. I några fall anges att regleringen gäller till dess att skifte kunnat utföras.⁴

Ofta inbegriper regleringarna ett ömsesidigt vitesföreläggande som utfärdas vid tinget och skrivs in i domboken. Så var exempelvis fallet när fyra byar i Sunne på hösttinget 1708 utsätter ett ömsesidigt vite mot att nyttja det samfällda betet på den närliggande mon under den tid då alla bör ha drivit sin boskap till säters, samt mot att fälla skog för barktäkt eller på annat vis åverka över sin rätt.⁵

Gränsdragningar

Den största men också brokigaste kategorin i undersökningen utgörs av gränsdragningar, eller i vissa fall kanske snarare gränsdefinitioner. Hit räknas först och främst olika typer av syneförrättningar, där en av häradsnämnden utsedd synenämnd på plats försöker fastställa rågångens sträckning mellan två domäner.⁶ Sådan syner var ofta omfattande förrättningar, där synemännen med hjälp av inkallade vittnen och äldre protokoll stegar upp, nedtecknar och rösar hela gränsavsnitt, men de kunde också inskränka sig till mindre justeringar av enstaka råmärken. I de flesta fall föranleddes syneförrättningar av ägotvister, vanligtvis segdragna historier med upprepade

⁴ En ovanlig men principiellt intressant form av reglering var så kallade årsskiften som förekommer i två fall där intressenterna skall turas om att för ett år i taget disponera fodertäkten på vissa myrslogar (skogsmysrar som ger hö- och annan fodertäkt). Om årsskiften se Andren, 1962 s. 48 ff.

⁵ Björserud, Huseby, Norra Borgeby, Norra Sâneby, 1708 ht-99.

⁶ Almquist, 1923 s. 116-131.

överklaganden och motstämningar av parter som anser sig förfördelade. Enklare former av gränsdragningar kunde innebära att man ger rågången en skriftlig beskrivning som kunde intecknas i domboken.

Till skillnad från skiftesförrättningarna syftar gränsdragningarna inte till att etablera en ny ägoskillnad utan till att få en redan existerande och erkänd rågång fastställd av domstolen och inskriven i ett syneprotokoll. Likväl så menar jag att dessa förrättningar måste ses som ett väsentligt led i utvecklingen av mer väldefinierade rådheter. Ofta framgår att rågången tidigare varit vagt definierad.⁷ Resultatet av förrättningen blir en markant förstärkning av gränsens juridiska kraft. Att gränsdragningen intecknas i domboken förefaller i många fall minst lika viktigt som att råmärken markeras i landskapet.⁸ Mot slutet av perioden förekommer att lantmätare anlitas och karteringar utförs vid större syneförrättningar.⁹

Distinktionen mot skiftesförrättningarna är inte heller här så enkel att upprätthålla. Ett skifte kan ju vara en orsak till att en gränsdragning måste göras, då kan det vara svårt att avgöra om en gränsdragning innebär ett förtydligande av en etablerad rågång eller om den innebär en avgränsning mellan tidigare samfällda markområden. Här har jag, för att undvika risken att överskatta förekomsten av renodlade utmarksskiften, valt att hänföra alla tveksamma fall till gränskategorin.

På ett liknande sätt har jag resonerat kring alla de ärenden som rör anläggandet av så kallade *rågårdar* i utmarkerna. Rågårdar betecknar i detta område en gårdsgård som markerar gränsen mellan två ägostycken.¹⁰ Syftet med rågården är givetvis att hindra de frigaende husdjuren från att fritt röra sig över gränsen. Utan rågården var det nog i praktiken svårt att hålla isär betet på ömse sidor om gränsen, om än inte omöjligt så länge djuren vallades. Det förefaller som om man ofta tillämpade en slags ”låt gå-samhäv” i gränsområdena så länge inga rågårdar kommit till stånd. På så vis skulle anläggandet av en sådan kunna jämföras med ett skifte av betesmarker i sina praktiska konsekvenser. Formellt föreligger dock en väsentlig skillnad. I inga av de tvister som rör rågårdar förekommer det att någon ifrågasätter deras anläggning för att de

⁷ Jutikkala, 1963 s 276 använder begreppet sämjerå.

⁸ Jmf. Ågren, 1997 s. 183 ff.

⁹ 1725 års lantmäteriinstruktion. Modeer, 1765.

¹⁰ SAOB, Uppslagsord, rågård.

skulle innebära ett hinder för någons rätt till samfällt bete. Vad man tvistar om är vem som skall stå för kostnaderna i form av arbete och material.¹¹ De som inte anser sig ha tillräckligt mycket att tjäna på hägnaden eller ser den som ett rent hinder är medvetna om att de inte kan motsätta sig den, men ser givetvis heller ingen anledning att bidra till kostnaderna.¹²

Till gränsdragningskategorin har jag också räknat många av de vitesförbud som införs i domboken. Det gäller de fall när enskilda eller grupper av intressenter låter utfärda ett vitesföreläggande mot olika former av åverkan eller gränsöverträdelser. Ibland kan sådana vitesförelägganden vara rätt allmänt hållna; som när åborna i Åleby 1719 utsätter ett vite på 20 marker silvermynt mot all form av olaga åverkan på deras skog.¹³ Ofta sägs emellertid vitet gälla specifika personer eller byar, som då Sunnes kyrkoherde Sven Vigelius låter utsätta ett vite för åborna i grannhemmanen Torsby, Tjustersby, Gullsby, Borgeby, Pålsby, Gårdsjö och Ingersby mot åverkan genom hygge, löv- och nävertäkt på prästgårdens utskog. Dessutom utsätts vite för åborna i Brårud och Arneby mot att ta ved eller beta sin boskap i prästgårdens skog.¹⁴ Ibland är vitesförelägganden ömsesidiga, som då åborna i Västra Berg 1716 utsätter ett gemensamt vite mot åverkan på annat än egen skog i enlighet med den delning (skifte) som genomförts året innan.¹⁵

Man kan fråga sig varför sådana här viten sätts ut? Åverkan på andras mark är ju redan förbjudet i byggningsbalken. Vitesföreläggandena tycks fungera som en extraordinär juridisk förstärkning av gränsens exkluderande kraft. För det första genom att vitet höjer påföljden för överträdelser, men säkerligen också genom att själva inskrivningen i domboken ger gränsen en klarare definition och förstärker dess legitimitet.¹⁶ Jag har därför valt att inbegripa även

¹¹ Jag har här bara räknat med de ärenden som berör själva anläggningen av rågården. Alla tvister som berör kostnader för deras underhåll har jag förpassat till restkategorin övriga.

¹² Här förefaller ju också finnas en del förutsättningar för strategiskt beteende. Även den som skulle vara intresserad av att en rågård sätts upp skulle kunna frestas att försöka skjuta över alla kostnader på grannen genom att säga sig vara ointresserad. Någon skyldighet att hålla hägnader i skog, betesmark eller annan utmark förelåg inte se 1734 års lag, 1934 BB 6. Se också Myrdal, 1979 s 103 och mer allmänt om behovet av samarbete kring hägnader i Myrdal, 1977.

¹³ 1719 ht-177.

¹⁴ 1705 ht-83.

¹⁵ 1716 ht-93.

¹⁶ Jämför Ågren, 1992 s. 171 ff.

dessa ärenden under gränssättningskategorin. Ett belysande exempel på vitesföreläggandenas funktion som alternativ till konkreta avgränsningar i landskapet ges i ett ärende från Västra Ämtervik 1719. Åborna i Åsen och Folkesgården motsätter sig då att medverka till en rågård som grannarna i Hensgård vill sättas upp i den skog som året innan skiftats mellan dem. Rätten väljer då att istället sätta ut ett vite på en riksdaler för var gång som åborna i Åsen eller Folkesgården ertappas med mulbete på Hensgårds ägor.¹⁷

Tvist om delaktighet och rätt till samhävdade resurser

I denna kategori placeras mål som behandlar oenigheter om vem som är delaktig i samhävdade resurser, liksom tvister om vad en sådan delaktighet berättigar till. Ett typiskt exempel på sådana tvister är de oenigheter som kunde uppstå kring frågan om avgärda byars rätt till samhävd. Ett fall från år 1712 kan anföras som exempel då ville bönderna i bolbyn Rådom utestänga åborna i avgärdaby Smedserud från brukningen av Runnsjöskogen. Med ett fastebrev från 1635 kunde dock Smedserudsborna visa att en Lars Nilsson hade tagit upp Smedserud i utbyte mot sin brorslott i Rådom. Rätten ansåg att Smedserud därför skulle ha full rätt i alla samägor med bolbyn.

Många av dessa tvister gäller frågan om samhävd överhuvudtaget föreligger. Ett vanligt förekommande typfall utgår från en anklagelse om åverkan som de svarande avvisar genom att hävda rätt till samhävd i de berörda markområdena. Jag har gjort bedömningen att det räcker med att en part i en tvist hävdar att samhävd föreligger för att målet skall inräknas i denna kategori. Detta är delvis en restkategori, eftersom sådana här tvister också förekommer inom kategori ett och två, där det i så fall vanligen är dessa tvistigheter som ligger bakom kraven på skifte eller reglering. Kvarvarande delaktighetstvister är likväl en stor post, med en betydande och växande andel av samhävdsmålen. Här kan vi skönja något av drivkrafterna bakom de pågående privatiserings- och regleringsprocesserna.

¹⁷ 1719 vt-10.

Åverkan

Kategorin åverkan är i ännu högre grad en restpost. Åverkan förekommer i alla de övriga kategorierna, här har bara räknats in de ärenden om åverkan som inte passar in någon annanstans.

Tredska mot regalrätten

Samtidigt som vi kan iakttaga en successiv förstärkning av de enskilda gårdsbrukens makt över skatteskogarna så tilltar såväl statens som lokalsamhällets interventioner i bruket av de samfällda resurserna markant. Dessa interventioner gäller sådant som reglering av svedjebruk och timmerhandel genom förbud, inskränkningar och byråkratiska tillståndsförfaranden, samt bergsadministrationens reglering av koltäkterna. Allt detta är viktiga element i den bruksorienterade skogspolitiken.

Som påpekats i kapitel VI ger siffrorna inte någon rättvis bild av dessa måls omfattning. Jag har i konsekvensens namn räknat varje ärende som ett, oberoende av antalet inblandade parter. Dessa mål inbegriper emellertid ofta många byar i ett enda mål; exempelvis då jägmästaren, skogvaktaren eller hejderidaren ibland instämmer åborna från upp till 40 byar eller ensamliggande gårdsbruk för exempelvis *osynta fallhyggen* (osanktionerade svedjor) eller olaga timmerförsäljning.

Övriga/osäkra

Till sist har jag varit nödsakad att lägga till en ren residualkategori för övriga mål som antingen inte går att placera i någon kategori eller också är så uppblandade av olika kategorier att det inte går att avgöra var de hör hemma.

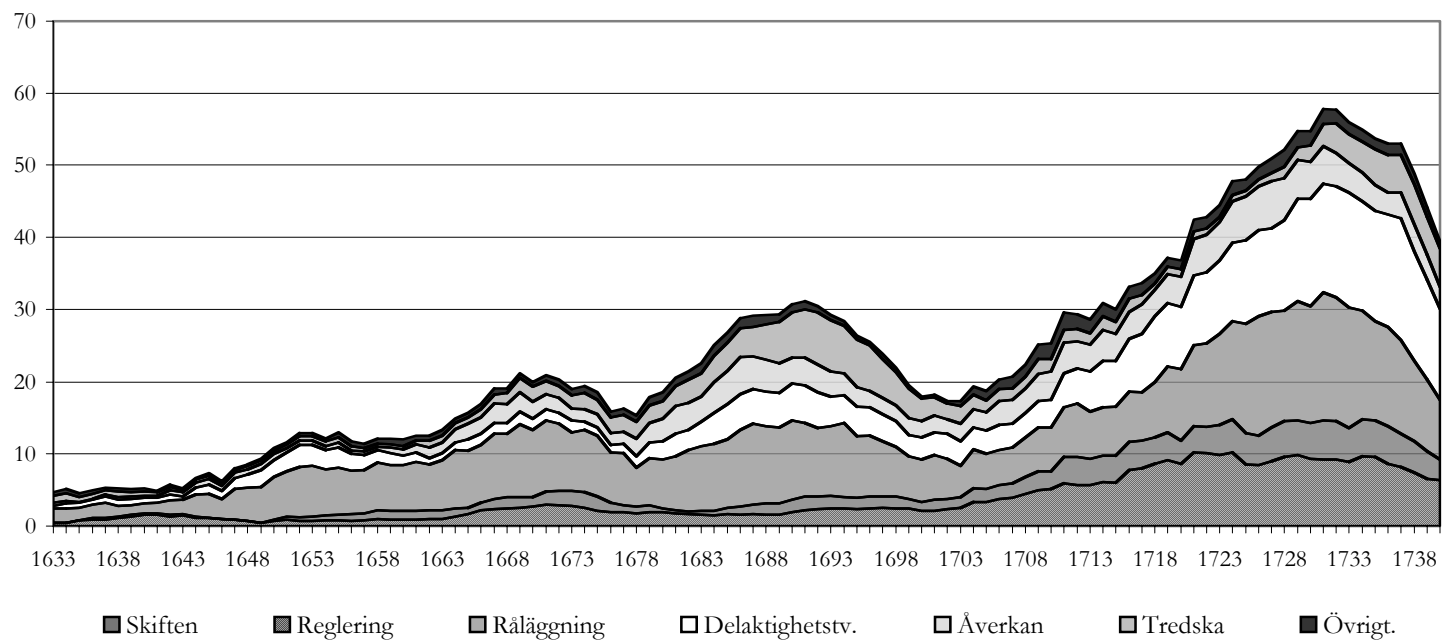
I diagram 8.2. kan man följa hur samhävdsmålen fördelar sig över tiden i de sju kategorierna. Man kan se de tre första streckade kategorierna (skifte, reglering, råläggning) som uttryck för en sammanhängande utveckling mot mer reglerade, individualiserade och väldefinierade egendomsformer. De vita och gråtonade fälten (delaktighetstvister, åverkan, tredska) avspeglar de växande konflikterna kring samfällda utmarker. Därmed utgör de viktiga bakgrundsfaktorer till omvandlingsprocessen.

Utmarksskiften vid häradstinget

Vid en genomgång av de 469 skiftesärendena i frekvensundersökningen visar det sig att cirka 277 utmarksskiften beviljades av häradsrätten under perioden.¹⁸ Övriga mål är mestadels avslag eller kringärenden av olika slag: klagomål, vadeinlagor eller beslut om utredningar kring beviljade eller ansökta skiften. Det innebar inte att

¹⁸ Osäkerheten beror på att det inte alltid är så lätt att avgöra vad som är en ny skiftesbeviljning och vad som bara är en återupprepning av ett tidigare fattat beslut.

Diagram 8.2. Sambändsmål fördelade på kategorier; 9-års löpande medelvärden 1633-1740

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt opublicerat manuskript. För absoluta värden uppdelade på femårsperioder se Bilaga 1. Tabell B.1.

så många skiften verkligen kom till stånd. I många av fallen förhindrades eller fördröjdes själva förrättningen av detaljtvisiter, överklaganden eller obstruktion.

Ofta dyker samma intressenter upp i flera på varandra följande skiftesbeviljanden. Det kan bero på att ett tidigare förrättat skifte bara har omfattat en del av samhällden, eller begränsat sig till vissa former av resursutnyttjandet, så att exempelvis timmertakten skiftats medan mulbetet förblivit gemensamt. I många fall är det dock uppenbart att ett upprepat skiftesbeslut beror på att det tidigare beslutade skiftet aldrig har förrättats. Nu vill man göra ett nytt försök, kanske efter vissa omförhandlingar och justeringar i förfarandets omfattning. Kanske har de förhållanden som tidigare omöjliggjort ett skifte nu ändrats.

Mönstret med upprepade skiften av oklart definierad omfattning gör det svårt, kanske omöjligt, att med någon större vederhäftighet skatta den reella skiftesintensiteten, åtminstone i ett såpass omfattande material. En bit på vägen kan man komma om man gör mikrostudier av processen i mycket begränsade områden, såsom studien från Västra Ämtervik nedan. Likväl är det vanskligt att utifrån en sådan studie dra några slutsatser om förhållanden i hela området. Vad vi främst har att hålla oss till här är då ändå skiftesmålsfrekvensen i domboken. Dess utveckling utgör säkerligen en avspeglning av en reell process. Men om spegeln är konvex eller konkav, om den förstorar, förminskar eller förvränger, är svårt att avgöra.

Hur gick ett skifte till?

Huruvida skiftenas ofta begränsade omfattning överensstämmer med intentionen i skiftesbeslutet är inte alltid lätt att utröna. Ofta står bara att intressenterna skall skifta, eller dela, exempelvis samskogen, utmarken, hemskogen eller skog och mark utan någon vidare specifikation. Såsom:

”Blev av sagt att nämnden skall skifta dem i Tjusterby emellan i skogen”¹

Ibland anges mer specifika ägoslag som myrslogar, sätervallar, fiskevatten eller kvarnrätter. I många fall nämns också intagor eller röjningsland; alltså samfällda markområden som röjts eller kan röjas till åker eller äng och därefter skall skiftas upp på enskilda gårdsbruk

¹ Fryksdals övre hr. A1a: vol. 2, fol. 34v (1638 vt-13).

eller mindre sambruk.² I andra fall lämnas tydligare beskrivning om att skiftet gäller en viss bestämd skog³ eller vissa bestämda former av resursutnyttjanden som skogstäkt eller bete.⁴ Mot slutet av undersökningsperioden förekommer en del mål där man anger att det samfällda mulbetet skall skiftas i en förut skiftad skog⁵ eller preciserar att den ännu oskiftade delen av skogen skall delas upp.⁶

Även om skiftesbeviljningarna alltså ofta är tämligen kortfattade kan man vid en genomgång skönja ett visst mönster för hur sådana här förrättningar kunde gå till. Oftast står det att häradsnämnden skall genomföra delningen. Det gick till så att nämnden förordnade skiftesförrättare, två till fyra betrodda personer. Också här var det vanligen nämndemän eller fjärdingsmän, i några fall också länsmannen. 1705 förekommer för första gången att en lantmätare anlitas på begäran av de skiftessökande. Mot slutet av undersökningsperioden blir detta vanligare. Rena sämjedelningar utan hjälp av förrättningsmän förekommer också, särskilt i de tidiga skiftena. Sådana torde dock ha varit svåra att genomföra om inte intressenterna var överens. Ibland åtföljs skiftesbeviljningen efter någon tid av en avrapportering till tinget där de utsedda skiftesförrättarna meddelar att skiftet har genomförts (eller i vissa fall, att det inte gått att genomföra). Av andra mål i domböckerna framgår att många skiften som inte avrapporterats likväl har genomförts.

I åtminstone fem fall har protokoll från skiftesförrättningar skrivits in i domboken. Fyra av dessa anger bara gränsmärken för de nya rågångarna mellan de skiftade ägorna samt de olika intressenternas andelar i bråktal.⁷ Ett av protokollen som infördes vid vårtinget 1723 behandlar en skogsdelning mellan By, Svartserud, Sundstorp och, Högen i Sunne socken vilken genomförts redan 1697, alltså 26 år tidigare.⁸ I några ärenden anges att protokoll från skiftesförrättningar lästs upp inför tinget, dessa har dock aldrig skrivits in i domboken.⁹ Dessutom förekommer, i andra mål, hänvisningar till

² 1690 Ht-8, 1720 Ht-111, 1723 vt-50.

³ 1721 vt-78, 1735 ht-103.

⁴ 1726 VT-33.

⁵ 1724 vt-58.

⁶ 1750 vt-24.

⁷ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 12, fol 226 (1718 vt-50), Fryksdals övre hr. AIa: vol. 13, fol 222 (1723 vt-31), Fryksdals nedre hr. AIa: vol. 1, 1737 § 161, Fryksdals nedre hr. AIa: vol 1, 1738 ht § 66.

⁸ 1723 vt-31, se också 1697 vt-78 och ht-73.

⁹ 1707 vt-69, 1724 vt-61.

ytterligare protokoll.¹⁰ Det tycks alltså ha varit vanligt att sådana protokoll bevarades av intressenterna själva utan att de intecknades i domboken.

Det femte införda protokollet utgör en tämligen noggrann rapport med redogörelse för olika markområdets uppdelning i revar som sedan fördelats på intressenterna. Här görs också avdrag för otjänliga markområden som berg, mossar och vägar. Detta skifte innebär inte att parterna får sina skogsdelar förlagda i ett enda sammanhållet ägostycke. Det är istället fyra olika markområden som delas upp på samtliga intressenter, efter skatterätt.¹¹ Man går alltså från samfällade rättigheter till någon slags ägoblandning. Detta var också vanligt vid senare storskiften i skogarna. På så vis kunde man undvika de svåraste graderingsproblemen genom att ge alla lika stora andelar av såväl dålig som god skog.

Det förekommer emellertid fall där man eftersträvar sammanhållna ägor för varje part. Så skedde exempelvis 1738 då åtta byar i Gräsmark beviljades delning i samskogen. I skiftesinstruktionerna sägs då att delningen bör ske så att var och en får sin del närmast det egna gårdsbruket.¹² Vid vårtinget 1740 begär åborna i N. Ås och Korterud att den skog som sedan länge varit delad mellan dem enligt tegskifte nu skall delas så att var gård får sin del på ett ställe.¹³ Här finns en parallell till den senare, på skiftesstadgorna grundade, skiftesprocessen, då skog som tegskiftats i ett första storskifte kunde samlas i helt säriliggande stycken vid ett senare storskifte eller laga skifte.¹⁴

En annan anledning till att ägoblandning uppstod i de skiftade skogarna var att ägostrukturen på de oskiftade samskogarna inte var enhetlig. Slättermyrar (myrslogar) och sätervallar liksom olika former av intagor och röjningar (som åker- och ängslyckor) låg ofta utsprida i skogsmarkerna. Dessa kunde räknas som enskild egendom eller vara knutna till mindre enheter, inom samhället som byar eller bydelar.¹⁵

¹⁰ 1722 vt-66.

¹¹ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 14, 1730 vt. § 102.

¹² 1738 ht-124. Här sägs också att skogsdelningen skall ske enligt solskifte.

¹³ 1740 vt-8.

¹⁴ Pettersson, 1995 s. 134.

¹⁵ Det kunde också gälla för svedjor under den närmaste tiden efter de bränts då de fortfarande nyttjades för rovodling eller bete.

Då skogarna skiftades försökte man ofta genomföra byten av sådana ägor eller genomdriva någon form av lösningsförfarande.¹⁶

Skiftesfrekvens i domboken

Hur frekvensen av beviljade skiften utvecklas över perioden kan vi följa i diagram. 8.3. Som synes inleds perioden med en första våg med 14 skiften under 10-års perioden 1635-44.¹⁷ Under de efterföljande årtiondena är omfattningen dock betydligt mindre. Det är först kring 1690 som den är tillbaka på samma nivå. Därefter följer en kraftig tillväxt som kulminerar under perioden 1725-34. Nedgången därefter känner vi igen från samhävds materialet i sin helhet. Det är huvudsakligen under de sista åren, före uppdelningen i två tingslag, som frekvensen sjunker.¹⁸

I bara 101 fall, eller drygt 36 %, av de 277 beviljade skiftena framgår att det rör det sig om uppsplittring av samhävden inom de egentliga byarna eller jordeboksgårdarna i enskilda lotter för individuella gårdsbruk. Även vissa fall, på mindre bydelar som halvor eller fjärdingar. I de övriga 176 ärendena framgår inget annat än en uppdelning mellan byar eller i några fall okluvna ensamliggande jordeboksgårdar. I de allra flesta fall innebär skiftet alltså inte något upphävande av samfälliga egendomsrelationer utan bara en minskning av samhävdens omfattning. Jag har likväl valt att tolka även dessa förrättningar som en del av en långsiktig successiv individualiseringsprocess. Mot slutet av perioden blir ju också andelen skiften inom byar betydligt högre; under perioden 1735-50 utgör de nära 62 %.

Att uppdelningen av samhävdena först genomförs på en övergripande nivå mellan byarna för att sedan i allt högre grad också inbegripa relationer mellan individer och mindre grupper inom byarna förefaller vara en rimlig utvecklingsgång. Den överensstämmer också med erfarenheter från andra "frontsamhällen" på gränsen mot obruten ödebygd, som utvecklas i riktning mot större knapphet på odlingsbar mark och naturresurser.¹⁹

¹⁶ 1720 ht-41, 1722 ht-5, 1736 ht-13.

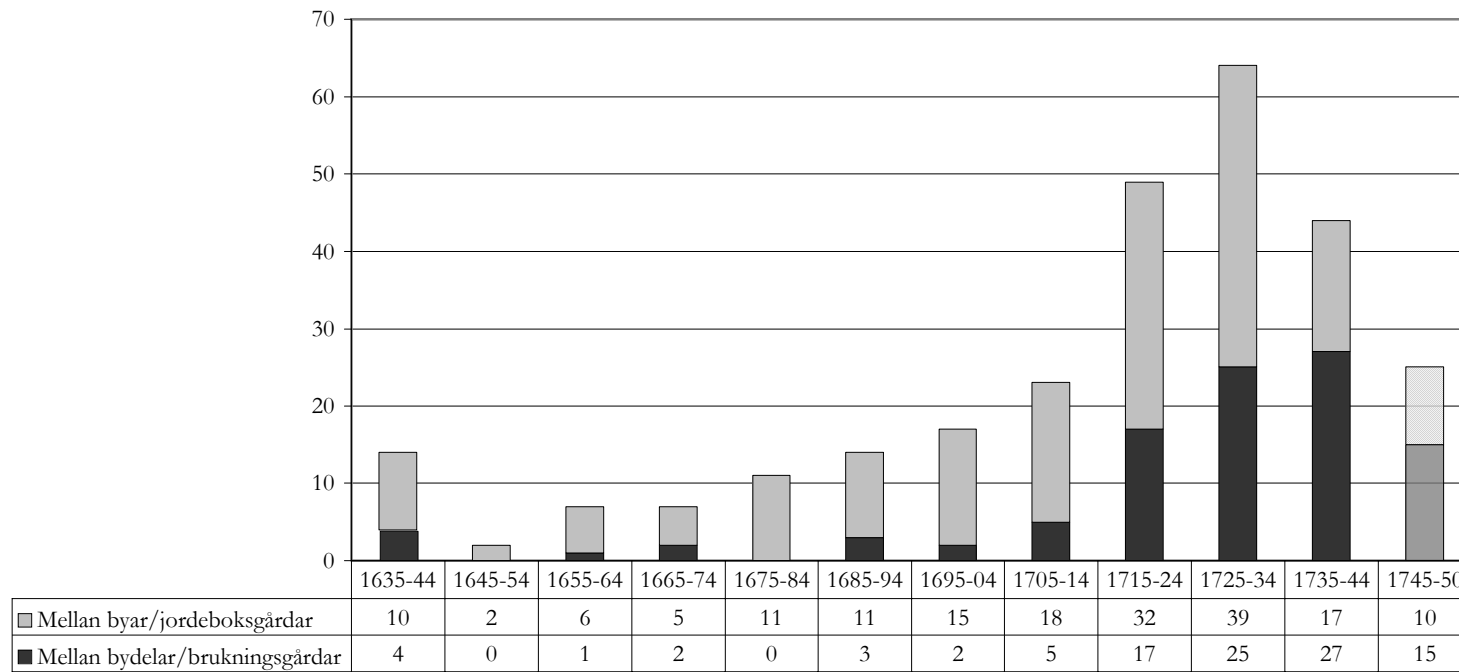
¹⁷ Egentligen bara en 8 års period eftersom de första skiftena beviljas 1637.

¹⁸ Bara sex av de sammanlagt 44 skiftena under 10-års perioden genomförs de sista tre åren.

¹⁹ Se framförallt Channon, 1990 samt Stevenson, 1991 s. 145. Även Anderson & Hill, 1975.

Diagram 8.3.

Beviljade utmarksskiften 1635-1750 (1745-50 endast nedre tingslaget)

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998. Samt Almqvist, opublicerat manuskript.

Skiftestvister

De tvister och motsättningar som försvårade skiftesprocesserna skulle kunna delas in i två övergripande kategorier:

- 16 Den första kategorin inbegriper tvister om huruvida något skifte överhuvudtaget skall äga rum. Här finns en part som förespråkar och en som motsätter sig skifte.
- 17 Även om ingen part motsätter sig själva skiftet uppstår dock lätt tvistigheter om skiftesförfarandet och dess fördelningseffekter; hur markområden och resurser av skiftande kvalitet skall fördelas mellan intressegrupper och enskilda och hur man skall fördela kostnader.

Skifta eller inte

Ur juridisk synvinkel förfaller den första kategorin inte särskilt problematisk. Enligt den ovan refererade skogsordningen föreligger ju ett absolut vitsord för varje enskild delägare som önskar skifte. I praktiken var det inte så lätt att genomdriva. För det första fanns det säkerligen många påtryckningsmedel att tillgripa inom ramen för täta sociala nätverk och släktskapsrelationer. De skiftessökande kan också mötas av motåtgärder på den rättsliga arenan. Parallella rättstvister kan inledas i syfte att tvinga dem till eftergifter om samhävden.¹

Vanligt är också att skiftesförespråkarnas vitsord, ifrågasätts med hänvisning till att dessa representerar avgärda byar. För att exemplifiera detta kan vi återgå till den ovan refererade tvisten om delaktighet i samhävden mellan den avgärda byn Smedserud och bolbyn Rådom (sid. 234) som behandlades vid rätten år 1712. Smedserud erkändes då full rätt i alla skatteägor med bolbyn Rådom, eftersom det var upptaget i utbyte mot arvejord i bolbyn. I ett mål från 1744 vill Smedserudsborna genomdriva ett skifte i samskogen. Nu finner dock domstolen att de rättigheter som Smedserud tillerkänts inte inbegriper något sådant skiftesvitsord eftersom byn är avgärda.²

¹ I en del fall kan naturligtvis själva skiftesansökningen ingå i en förhandlingsstrategi i förhållande till en annan tvist.

² 1744-ht-69.

Vid många tvister förnekar en motstridig part all samhävd med den skiftessökande parten. Antingen menar man att delning redan skett eller också att någon samhävd aldrig förekommit.³

Ett annat hinder för att genomdriva skiftet utan grannarnas medgivande låg i kostnaderna. I de äldre skogsordningarna fanns inga instrument för att tvinga motvilliga grannar att bidra till de kostnader som är förbundna med skiftet. Sådana möjligheter kom först med den förordning som utfärdades 1731. Även där förelåg dock ett betydande tolkningsutrymme.⁴

Skiftesförfarandet

Det vanligaste tvisteämnet kring förfaranden rörde markområdenas fördelning. Ofta handlade det om att parterna var oense om kvaliteten på olika andelar.⁵

Tvister kunde också uppstå ur oenigheter om vad som egentligen ingick i samhävderna. Så skedde exempelvis vid skiftet mellan byarna Askerud och Esbjörke i Sunne socken 1713. Askerudsborna hävdade att ett område kallat Otternäset skulle ingå i skiftet, medan Esbjörkeborna ansåg det vara deras enskilda mark. Saken avgjordes till Esbjörkes fördel med hänvisning till en ägotvist från 1687, där Esbjörke hade tvistat med en annan granne om samma område. Eftersom Askerud inte hade deltagit som part på någon sida i denna tvist ansågs det bevisat att de inte hade någon rätt till området.⁶

Förekomsten av intagor, sätrar, slättermyrar eller svedjefall insprängda i samfälligheterna utgjorde också en källa till konflikter. Dessa kontrollerades ofta enskilt eller inom mindre grupper med hänvisning till hävd eller nedlagt arbete. I samband med skiften kom sådana rättsanspråk ofta att ifrågasättas.⁷

De osäkra rättsrelationerna mellan avgärdningar och bolbyar, samt svårigheterna att avgöra vilka som egentligen var avgärdade från vem, skapade också konflikter kring skiftesförfarandet. För det första uppstod fördelningskonflikter mellan bolbyn och avgärdaby. Här

³ T.ex. 1722 vt-66 och 1740 vt-101. Här får man ibland intrycket att vissa bönder eller byar som är svaga i skog försöker utnyttja lagen för att komma över delar av grannarnas skog genom att hävda gamla samhävdsrelationer, vilka i vart fall inte förefaller ha praktiserats i samtiden.

⁴ Se kapitel III s. 67, not 34.

⁵ 1722 ht-73, 1724 vt-58, 1733 ht-204, 1741 ht-61.

⁶ 1740 ht-65.

⁷ Tex. 1731 vt-39, 1731 ht-115. Här ställs olika rättsprinciper mot varandra, Jmf Ågren, 1993 och 1997 särskilt s. 230 ff.

förändras ju rättsläget i och med införandet av 1734 års lag. I början av perioden förekommer det att bolbyarna hävdar att avgärdabyarna skall ha mindre än vad lagen föreskriver, eftersom de inte har full bördsrätt till hela utmarken, bara rätt till nödtorft.⁸ Efter 1734 är det istället de avgärda enheterna som försöker komma förbi den nya lagstiftningen genom att göra anspråk på bolbys rätt med hänvisning till att man skulle ha avstått arvejord i byn i utbyte mot sin nuvarande rätt.⁹

Avgärdabyarnas rättsanspråk skapade också ofta konflikter mellan de gamla byar på vars gemensamma samhävd det under åren uppkommit avgärdningar. Det var då vanligt att man drev linjen att skogen först skulle delas mellan bolbyarna enligt skatterätt, varpå avgärdningen fick ta sin andel från den by de var avgärdade från. Den by som tillskrevs rollen som bolby fick med detta förfarande en mindre skogsandel. Om detta kunde det uppstå en hel del kontroverser när byarna inte var överens om från vilken bolby avgärdabyarna en gång hade avknoppats.¹⁰

Ett exempel: en mikrostudie från Västra Ämtervik

De två äldsta protokollsnotiserna om skiften av samfällda skogar och utmarker i domboken är från hösttinget 1637, alltså redan 10 år före den första skogsordningen. I bägge fallen rör det sig om byar som ingår i omfattande komplex av samhävder, där avgärdningar uppenbarligen har spelat en betydande roll. Uppdelningen av dessa samhävder på byskogar och enskilda jordeboksgårdar skulle visa sig bli mycket segdragna och konfliktfyllda processer.

Som ett mycket talande, men förvisso något extremt, exempel skulle vi kunna följa utvecklingen av utmarksrelationerna mellan byarna i det första av dessa mål.¹¹ Där beviljas Sillegården, Svensby

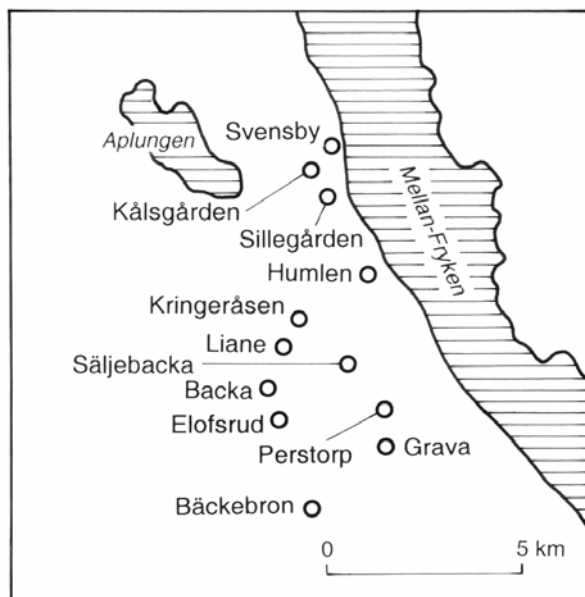
⁸ Tex. 1692 ht-48, 1716 vt-17, 1729 vt-50, 1740 vt-60, 1730 ht-130.

⁹ Tex. 1712 ht-50, 1740 vt-102.

¹⁰ 1707 vt-62, 1709 vt-72.

¹¹ 1637 ht-2. I det andra målet är det nyligen skattlagda Södra Åna i Sunne socken som beklagar sig över att de undanträngs från en gemensam samskog av de äldre byarna Norra Åna och Tosseberg. Här beslutar rätten att skogen skall skiftas mellan byarna enligt deras skattning dvs. i proportion till deras jordemantal. Fryksdals övre. Hr. A1a: vol. 2, fol. 31v. (1637 ht-6). Södra Åna skattlades år 1606 till 1/3 mantal, N. Åna är skattlagt till 1/2 mantal och Tosseberg till 1 mantal. Bägge är med redan i den första jordeboken från 1540, OiV., 1923. Tosseberg finns även i den värmländska Skatteboken från 1503. Kalstenius & Samuelsson, 1939.

Figur 8.1. *Karta över 12 byar i Västra Ämterviks socken vilka ursprungligen hade samfällda utmarker*

Anm. Positionerna anger var byarnas inägo är belägna.

och Kålsgården i Västra Ämterviks socken skifte i sin samskog. Den tämligen kortfattade domboksnotisen lyder som följer:

”Blev sagt att åborna i Sillegården och Svensby och Kålsgården få skifta sig emellan samskogen alldenstund de uti därom inte kunde förlikas”¹²

Här föreligger tydligen en konflikt om bruket av samskogen. Det förefaller som om samtliga intressenter gemensamt vänt sig till rätten och bett dem lösa tvisten genom ett skogsskifte. Här sägs ingenting annat om skiftets omfattning än att det gäller samskogen. Man skulle kunna anta att de med det menar all skog som dessa byar har gemensamt, men säker kan man inte vara.

Sillegården och Svensby är på vardera 1 mantal.¹³ Bägge finns upptagna i den äldsta skatteboken från 1503.¹⁴ Vid tiden för skiftesbeslutet fanns där enligt mantalslängden fyra hushåll eller *rökar* i vardera byn. Någon förklaring till varför dessa två byar har samhävd i skogen går inte att finna i källmaterialet. Kålsgården upptas första

¹² Fryksdals övre. Hr. AIa: vol. 2, fol. 30. (1637 ht-2).

¹³ OiV., 1923.

¹⁴ Kalstenius & Samuelsson, 1939.

gången i 1581 års jordebok där den taxeras till 1/2 mantal.¹⁵ I 1642 års mantalslängd upptas här två hushåll. I ett senare tingsärende från 1657 sägs att Kålsgården är avgärdad från Svensby.¹⁶

Det skulle dock visa sig att förutsättningarna för den inledda skiftesprocessen var betydligt mer komplicerade än vad man kan ana sig till av ovanstående uppgifter. Det framgår av ett ärende i 1640 års rättsprotokoll:

”Nu avsades att skogen emellan Sillegården, Kålsgården, Svensby, Säljebacka, Humlen, Grava, Liane, Perstorp, Elofsrud, Bäckebron, Backa, Kringråsen i Empterviks socken, delas av nämnden efter deras skatt.”¹⁷

Innebörden av detta beslut framgår av senare rättsärenden i samma sak; också de nio sistnämnda jordeboksgårdarna ingår i samma utmarkssamhöv som Sillegården, Svensby och Kålsgården. Av jordeböckerna framgår att Elofsrud och Säljebacka skattlades kring sekelskiftet 1600 till 1/2 mantal vardera. De övriga, som taxerades till 1/4 mantal vardera, är skattlagda efter 1611. Perstorp skattlades så sent som 1628 Under de tre år som gått mellan den första och den andra skiftesdomen har ytterligare två enheter, Backa och Liane, upptagits i jordeboken. I Elofsrud anger mantalslängden vid tiden för skiftesdomen tre gårdsbruk, av de övriga var fem ensamgårdar medan tre var delade på två bruk. Skiftesprocessen inleds alltså i slutskedet av en period av utmarkskolonisation på samhövden. Denna kolonisation upphör dock efter 1640. Nu följer istället en tid av omfattande hemmansklyvning inom den existerande bebyggelsen. Enligt mantalslängden hyste de tolv jordeboksgårdarna i genomsnitt två gårdsbruk 1642. Till 1673 hade denna siffra stigit till 3,6 och 1703 var den uppe i fem.

De nio nyanlagda byarna/gårdarna betraktas alla som avgärdade från någon av de äldre byarna. Det skulle emellertid visa sig att man inte var helt överens om vem som var bolby åt vem. Att Perstorp är avgärdat från Kålsgården framgår av ett mål från 1665, där en bonde vid namn Sven Bengtsson av sina svågrar tillåts ta upp ett gårdsbruk vid Perstorp på Kålsgårdens mark i utbyte mot hustruns arvejord i bolbyn.¹⁸ Om Kålsgården är avgärdad från Svensby så blir

¹⁵ OiV., 1923.

¹⁶ 1657 Vt-43.

¹⁷ Fryksdals övre. Hr. AIa: vol. 2, fol. 44 1640 (1640 Ht-15).

¹⁸ Fryksdals övre. Hr. AIa: vol. 2, fol. 73v 1665 (1665 vt-33). Läser man domen får man intrycket att det skulle handla om en helt ny avgärdning Som framgår av

Tabell 8.2. Bebyggelseutveckling i tolv byar i Västra Ämterviks socken med samfällda utmarker

	Skattlagt före:	Jordemantal:	Antal gårdsbruk				
			1642	1673	1703	1725	1755
Svensby	1503	1	4	—*	7	7	9
Sillegården	1503	1	4	9	9	7	10
Kålsgården	1581	1/2	2	4	7	6	6
Elofsrud	1600	1/2	3	4	6	6	6
Säljebacka	1603	1/2	2	6	8	6	8
Humlen	1611	1/4	1	2	3	3	3
Bäckebron	1616	1/4	2	3	4	6	6
Grava	1616	1/4	1	3	4	2	5
Kringeråsen	1616	1/4	2	4	4	4	4
Perstorp	1628	1/4	1	2	3	4	5
Backa	1638	1/4	1	1	3	2	3
Liane	1640	1/4	1	1	3	3	3
Σ		5 1/4	24	43	60	56	68

Källa: OiV., 1923, Brodin, 1948 s. 27-43, RA mantalslängd Värmland-Närke.

*Uppgift saknas

Perstorp alltså en slags sekundär avgärdning. Frågan om avgärdningarnas ursprung avgörs av tinget åren 1657-60. Man fastslog då, efteratt ha inkrävt hemmanens ”jordebrev” (lagfarter), att Humlen, Grava, Bäckebron, Liane, Kringeråsen och halva Backa skall gälla som ”torp under” Sillegården, medan Perstorp, Säljebacka, Elofsrud samt andra hälften av Backa hör till Svensby och Kålsgården.¹⁹ I relation till de yngre byarna nämns hädanefter vanligen även Kålsgården som en bolby.

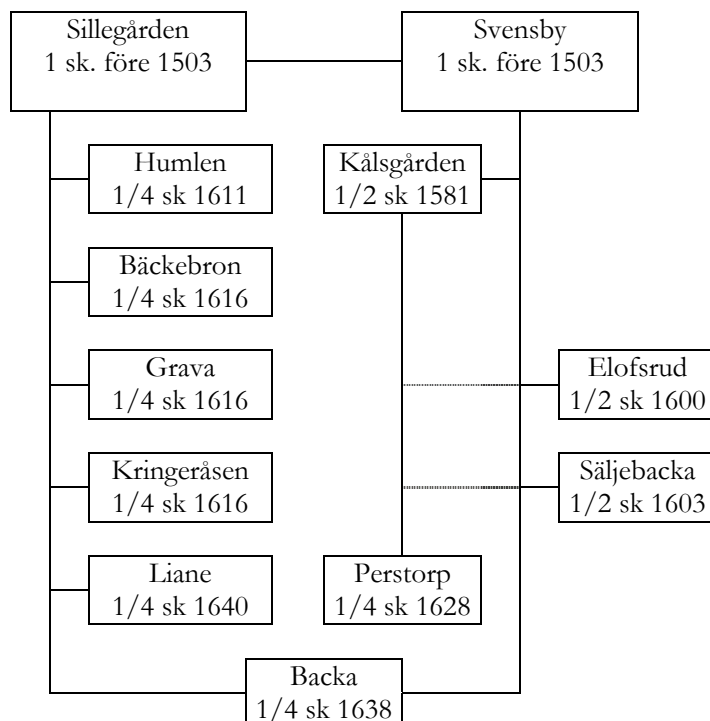
Dessa byars samfällighet omfattar en betydande andel av skogsmarkerna i det som skulle komma att bli Västra Ämterviks socken. De 12 inblandade enheterna utgjorde knappt halva antalet byar/jordeboksgårdar i området och knappt hälften av jordemantalet.²⁰ Med tanke på det och i beaktande av den komplexa rådighetsstrukturen så skall vi kanske inte förvåna oss över att dessa samfälligheter blir något av en följetong vid tinget. Inte mindre än 82 ärenden mellan 1733 och 1747 behandlar på olika sätt tvister, regleringar och överenskommelser kring samfälliga utmarksresurser knutna till de här byarna. Här finns inte utrymme för att redovisa alla,

tabell 7.2. var ju emellertid Perstorp skattlagt redan 1628. I mantalslängden från 1642 heter åbon Peder (det lär väl vara efter honom som byn är döpt). 1673 fanns där två bönder; Nils Pärsson (Peders son) och ovannämnda Sven Bengtsson. Brodin, 1948.

¹⁹ 1657 vt-43, ht-17, 1660 ht-42.

²⁰ I Västra Ämterviks socken fanns vid denna tid 25 skattlagda jordeboksgårdar vars sammanlagda mantalsvärde utgjorde 11, 7 (omräknat till decimalbråk).

Fig. 8.2. *Den successiva avgärningen av jordeboksgårdar på Sillegårdens och Svensbys gamla sambänd.*

Källa: OiV., 1923 band 2, Brodin, 1948 s. 27-43, Fryksdals övre hr. AIa: vol. 2, fol. 189v, fol.196 och AIa: vol. 3, fol. 21v (1657 vt-43, ht-17, 1660 ht-42).

men en genomgång av några av de viktigare kan hjälpa oss att förstå en del av processen i dess lokala sammanhang.

År 1644 begär två bönder från Sillegården respektive Svensby på egna och grannarnas vägnar återigen att ett skifte i skogen skall förrättas av nämnden. Denna gång bara mellan dessa bägge byar, nu nämns ingenting om de övriga jordeboksgårdarnas del i skogen. Detta kan tolkas på flera sätt; kanske gäller det en annan samskog, en där bolbyarna inte är involverade. Den rimligaste tolkningen med hänsyn till senare händelser är dock att de tidigare beviljade skiftena och delningarna aldrig blivit genomförda och att man nu vill inleda processen med att skifta sambänden mellan de bägge ursprungliga bolbyarna. Detta för att sedan kunna avgöra hur skogen skall fördelas mellan dem och avgärningarna.²¹ Vare sig från detta eller de tidigare skiftesbesluten får vi emellertid något besked i domboken om att en förrättning har utförts.

²¹ Fryksdals övre. Hr. AIa: vol. 2, 61v (1644 ht-10).

Hösttinget 1651 beslutas att de så kallade torpen under Svensby och Sillegården skall avrösas från bolbyarna, ”på det att de icke måge göra större intagor än de bör”. Detta är uppenbarligen en åtgärd riktad mot avgärdabyarna från bolbyarnas sida, förmodligen för att förhindra att de gör nyodlingar och ängsröjningar i samskogen annat än innanför det avrösade området. Rätten hänvisar här till 40:e kapitlet i landslagens byggningsbalk²²; att de inte måtte bruka skogen på annat sätt än som är stadgat där.²³ Det är just i detta kapitel som avgärdabyarnas rätt regleras.

Vid vårtinget 1652 får vi för första gången en bekräftelse på att en förrättning har utförts, när det rapporteras att Humlen har avrösats från Sillegården och Svensby. Hur det gick med de andra får vi inte veta, men förmodligen har rösningen aldrig fullföljts.²⁴ 1654 beslutar rätten nämligen på nytt att nämnden skall dela och rösa i skogen mellan Sillegården, Svensby och Kålsgården samt deras torp (dvs. deras avgärda byar).²⁵ Av senare domar framgår att också en lagmansdom har utfärdats om ”byskillnad” i samhävdén 1652. Kanske är det på grund av dessa beslut som det blir aktuellt att avgöra avgärdningarnas ursprung i respektive bolby så som beskrivits ovan.

På hösttinget 1670 bestäms på nytt att nämnden skall skifta skog och utägor mellan Svensby, Sillegården och Kålsgården med alla deras torp. Vid 1672 års höstting meddelas också att en nämnd utsetts att förrätta syn mellan torpen på Svensbys, Sillegårdens och Kålsgårdens ägor, något som antagligen har med det beslutade skiftet att skaffa.²⁶ Förmodligen är syneförrättningen liktydig med den ”mätning och jämkning” mellan torparna på de tre bolbyarnas ägor som nämnden fastställer 1675. Här framgår att förrättningen tjänar till att mäta upp intagor och röjningar som avgärdabyarna har gjort på samhävdén.²⁷ Säkerligen var denna förrättning gjord på bolbyarnas uppdrag och i deras intresse, eftersom det är de som tre år senare åläggs att betala nio riksdaler i arvode till syneförrättarna.²⁸

²² KrLL, 1726 BB 40; ”Hvad Rätt Afgärdaby Hafwer medh Odhilby.”

²³ Fryksdals övre. Hr. AIa: vol. 2, 109v (1651 ht-26).

²⁴ 1652 vt-31.

²⁵ 1654 vt-22.

²⁶ 1672 ht-24.

²⁷ Fryksdals övre. Hr. AIa: vol. 2, fol. 259v 1672 ht-24. Mätningen har utförts av länsmannen och två nämndemän. De har lämnat in ett protokoll till rätten men tyvärr har detta aldrig skrivits in i domboken.

²⁸ 1678 vt-12.

Vårtinget 1684 bestäms återigen att skog och utägor skall skiftas mellan samtliga dessa byar.²⁹ Nu förefaller slutligen en segdragen rälägningsprocess komma igång, men bara mellan Svensby, Sillegården, Kålgården och Humlen å ena sidan och de åtta återstående avgårdningarna å den andra. Humlen, vars inägor är belägna närmare bolbyarna än de övriga, förefaller att förbli i samfälle med dem åtminstone på delar av utmarken. I fortsättningen räknas den också ofta upp som en av bolbyarna i tingsprotokollen.

Åren 1688, -90 och -93 är byskillnaderna mellan bolbyarna, inklusive Humlen, och avgårdningarna uppe till behandling vid tinget, som till slut beslutar att nämnden skall utstaka rågången.³⁰ På hösttinget 1701 låter bolbyarna också utfärda ett förbud för Sillegårdens, Svensbys och Kålgårdens ”torpare” att släppa sin boskap på bolbyarnas mark.

När gränsen nu äntligen är etablerad uppstår istället en tvist om dess sträckning. På begäran av avgårdabyarna hålls en syneförrättning 1704, där rågången och vissa råmärkens placering utreds och fastställs efter omfattande vittnesförhör.³¹ Därefter förefaller relationerna kring denna gräns slutligen ha stabiliserats. Det enda som återstår är några tvistigheter om boskapsdrift, där rätten vid två tillfällen framhåller att det visserligen står bolbyarna fritt att sätta upp rågårdar på gränsen, men att de avgärda byarna inte kan tvingas att hjälpa till med detta. Ingen av parterna får hålla boskap på den andras skog men de avgärda byarna kan inte hindras att vid svår torka, som förr driva sin boskap till Fryken.³² Istället inleds ytterligare skiftesprocesser inom de nu åtskilda delarna av den gamla samfälligheten.

*

År 1703 beslutas om en delning i utägor mellan Säljebacka, Elofstorp, Perstorp, Grava, Bäckebron, Kringersåsen, Liane och Backa.³³ Även detta blir en utdragen process. Det förefaller som om delningen tillkommit på initiativ av Backa, som alltså vill utnyttja det skiftesvitsord de rimligen bör ha erhållit efter skiftet med de gamla bolbyarna. Åtminstone är det Backa som vänder sig till tinget 1705 och klagar över att samtliga de övriga förhalar skiftet.³⁴ Kanske är det ett exempel på en sådan förhalingstaktik när Bäckebron och

²⁹ 1684 vt-50.

³⁰ 1688 vt-52 (Lagmansting), 1690 ht-43, 1693 ht-58.

³¹ 1704 ht-81, 1703 ht-111.

³² 1719 ht-51, 1737 ht-25.

³³ 1703 vt-71.

³⁴ 1705 ht-115.

Perstorp nästa år visar upp en resolution från landshövdingen för tinget, om att skiftet mellan dem och deras medintressenter i samhävden måste anstå till dess att det utretts om Perstorp och Bäckebron skall bli upptaxerade till ett högre mantalsvärde.³⁵

Vid vårtinget 1708 fälls Bäckebrons åbor till utsatt vite för att ha förhalat skiftet och rätten fastslår på nytt att skiftet skall utföras.³⁶ Vid hösttinget samma år tycks skiftet i sig vara accepterat, men nu uppkommer istället klagomål på den fördelning som gjorts. Det gäller frågan om hur vissa hemman skall kompenseras för intagor och röjningar som några av de övriga gjort innan skogen delades och som nu hamnade innanför grannarnas rågångar. Elofsruds, Lianes, Kringersåsens och Bäckebrons åbor är missnöjda. De övriga säger sig vara tillfreds och vill inte vara med och betala ny mätning. Rätten beslutar dock att sådan skall göras av lantmätaren Anders Kihlman.³⁷ Kihlmans mätning har utförts till nästföljande år. Då uttalas specifikt att det är brukningen av skogen som delas efter skattetal, medan mulbetet förblir en byallmänning.³⁸ Klagomålen är emellertid inte slut med det; året därpå beklagar sig Kringersåsens åbor över att de blivit missgynnade, i synnerhet av Lianes intagor.³⁹ Resultatet blir att ytterligare en syn genomförs, nu av en annan lantmätare; Kristian Roman.⁴⁰ Hösttinget 1715 når så äntligen denna skiftesprocess sitt slut genom två avtal som in-tecknas i domboken. Slutresultatet visar sig dock inte vara en fullständig uppdelning på var by. Säljebacka, Perstorp och Grava bildar nu en samfällighet. Elofsrud, Backa, Liane och Kringersåsen en annan, medan Bäckebråten har fått sin utmark helt avvitrtrad från de övrigas.⁴¹

Nio år senare, på vårtinget 1724, vill Elofsrud, Backa, Liane och Kringersåsen att delningen från 1715 också skall gälla mulbetet. Mot detta invänder Säljebacka, Perstorp och Grava som menar att betet är bättre i väster än på deras ägor i öster. Föga förvånande beslutar rätten att denna sak fordrar en undersökning.⁴² Vid hösttinget 1725

³⁵ 1706 ht-100. Att få sitt jordemantal uppskrivet kan ju mycket väl vara lönsamt om samhävden skall skiftas efter skattetal.

³⁶ 1708 vt-24.

³⁷ 1708 ht-107.

³⁸ 1710 ht-76.

³⁹ 1710 ht-76.

⁴⁰ 1711vt-22.

⁴¹ 1715 ht-170 -171.

⁴² 1724 ht. 113.

försöker sig de fyra delningsaspiranterna på en förhandlingstrevare genom att säga att de kan tänka sig att släppa de övriga ett gott stycke in på sina ägor. Därmed anser sig inte de tre förfördelade vara hjälpta, varför man beslutar att en syn skall hållas på platsen.⁴³ Något protokoll eller andra resultat från en sådan syneförrättning dyker dock aldrig upp i domboken.

Så långt vi kan följa den i domboken slutar skiftesprocessen för dessa åtta avgärdabyar här; med skogsbruket skiftat i tre delar, men med boskapen fritt vandrande över gränserna. Relationerna mellan de fyra övriga byarna i de gamla samfälligheterna har dock inte förblivit oförändrade under denna tid. Jag skall, för att inte fullständigt matta ut läsaren med ytterligare en detaljerad redovisning, försöka sammanfatta några av huvudlinjerna för att göra historien komplett.

Efter en del tvistigheter om mätningar av intagor och liknande genomförs slutligen ett utmarksskifte mellan Sillegården, Svensby, Kålsgården, och Humlen sommaren 1722.⁴⁴ Då har det alltså gått 85 år sedan rätten först beslutade att ett sådant skifte skulle genomföras. Att detta skifte verkligen genomförs vet vi eftersom åborna låter skriva in protokollet härifrån i domboken från 1730.⁴⁵ Det är det protokollet som refereras på sidan ## ovan. Det var som sagt ett slags ägoblandningsskifte där fyra olika skogslotter delades upp mellan samtliga intressenter. Eftersom Svensby redan 1709 hade genomfört en uppdelning av sina inägor i två byhalvor kom dessa att få varsina delar av de skiftade markerna. Det innebar alltså en uppdelning på fem *nya* samfälligheter. Av protokollet framgår att Kålsgården och nedre halvan av Svensby ville att också mulbetet skulle skiftas, något som övriga delägare motsatte sig. Trots att de skiftesansökande borde ha vitsord i saken avgörs den så att boskapen även framgent skall gå "*klöv om klöv*" i hela området. Till slut införs också i protokollet en allmän överenskommelse mellan de nya samfälligheterna om att skogsbruk inte får bortlejas till utomstående utan att samtliga medintressenter tillfrågas.

Det samhälldes mulbetet ger med tiden upphov till en del kontroverser mellan bönderna. Klagomål, om att de intagor som bydelägarna gör i sina skogar är till hinders för hävdvunna sätervägar samt rent allmänt till men för betet, föranleder utredningar från

⁴³ 1725 ht-96.

⁴⁴ Tex. 1715 ht-65.

⁴⁵ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 14, 1730 vt. § 102.

häradsnämnden.⁴⁶ Efter klagomål från en av bönderna i Svensby ser sig rätten också vid ett tillfälle nödsakad att påminna om att det samfällda betet inte berättigar till lövtäkt och liknande foderfång på annan skog än den egna.⁴⁷ På hösttinget 1724 beviljar rätten – på begäran av Kålsgårdens åbor men med de övrigas samtycke – att en delning förrättas i byarnas samfällda skog och mulbete. I det material jag kan följa fram till 1750 finns inga direkta indicier på hur denna delning avlöper. Man kan föreställa sig att en del problem kom att uppstå kring sätervallarna; Kålsgården har exempelvis sin säter förlagd inne i Svensbys skog.⁴⁸

Kapitelsammanfattning och slutsatser

Undersökningen visar att gårdsbrukens rådigheter över utmarkernas resurser var föremål för en omfattande tingsaktivitet. Denna aktivitet ökade under perioden, från ca 4,5 ärenden om året på 1630-talet till över 50 hundra år senare.

Drygt hälften av utmarksärendena innebar konkreta omregleringar och preciseringar av hushållens rådigheter över utmarksresurserna (skiften, regleringar och räläggningar). Som jag tolkar det avspeglar dessa tre ärendekategorier generellt en institutionell omvandlingsprocess där en vagt specificerad och vagt avgränsad nyttjanderätt successivt utvecklas i riktning mot en mer privat och exklusiv äganderätt. Att regleringar och vitesförelägganden fungerar som ett alternativ eller komplement till skiften och räläggningar framgår också.

Resten av samhävdsmålen avspeglar förutsättningarna för denna omvandling. Nyttjandet av utmarkernas resurser görs under denna tid till föremål för konkurrerande rådighetsanspråk i allt större omfattning. I grunden tycks omvandlingen drivas av en tilltagande relativ knapphet på många utmarksresurser, något som undergräver etablerade rättsrelationer.

Specialstudien av utmarksskiften visar att de möjligheter som skogsordningen erbjöd nyttjades flitigt i området. De visar också att dessa tidiga skiftesförfaranden snarare har karaktären av en evolutionär process än av en abrupt övergång från en rådighetsregim till en annan. Eftersom utskiftningen av samhävdena på geografiskt

⁴⁶ 1734 ht-135, 1739 vt-32.

⁴⁷ 1724 ht-113.

⁴⁸ 1745 ht-65.

mindre enheter sammanfaller med, och delvis orsakas av, en omfattande kolonisation och hemmansklyvning, är det dock inte givet att processen i alla skeden innebär en uppdelning på färre hushåll. Att tolka utvecklingen så att denna skiftesprocess bara tjänar till att vidmakthålla ett optimalt antal hushåll i varje samhävud skulle dock säkerligen vara att dra denna insikt för långt. Processen rymmer i allt högre utsträckning också uppdelningar på enskilda gårdsbruk. I mikrostudien från Västra Ämtervik sker en påtaglig minskning av antalet gårdsbruk per samfällighet. Samma sak gäller i den mikrostudie kring Spelnäs och dess grannar som presenteras i kapitel V. Av ett flertal rättsärenden framgår att nya kommersiella och tekniska möjligheter utgör viktiga drivkrafter bakom processen.

De specifika rättsrelationer som gäller för avgärdabyar spelar en viss roll i den avslutande mikrostudien. Här uppstår det konflikter mellan de två bolbyarna om avgärdningarnas ursprung, eftersom det påverkar fördelningen dem emellan. Från en mängd andra fall ser vi också hur avgärdningsrelationerna ger upphov till fördelningstvister mellan avgärdabyar och bolbyar vid skiften och samhävdsregleringar. Konflikter uppstår också kring de avgärdade byarnas begränsade rättskapacitet, vad gäller deras möjligheter att själva kräva skiften och regleringar i relationerna till sina bolbyar. Ofta ställs principen om avgärdningarnas mindre rätt mot rådighetsanspråk som utgår från att avgärdningarna ursprungligen har etablerats i utbyte mot arvsrätt i bolbyn. Det är en rättstolkning som visserligen saknar direkt stöd i såväl den gamla som den nya lagen men som likväl tycks ha spelat en roll i lokal rättspraxis.

Framförallt ger mikrostudien exempel på hur komplexa och segdragna sådana här processer ofta blev. Den process som inleds mellan byarna förefaller inte ha någon jämviktslösning, som kan sägas ligga i alla aktörers gemensamma intresse, som förutsägs i den neoinstitutionella harmonimodellen för institutionell förändring. De enskilda aktörernas optimala val av rådighetsregim avspeglar specifika förhållanden som mantalsstorlek, reell gårdsstorlek, djurbesättningar och gårdarnas belägenhet i förhållande till markresurser av skiftande kvaliteter som skogsbeten, fodertäkt och sågtimmer.

Varje uppdelning av rådigheter som inte är proportionerlig till hur nyttjandet fördelades *före* skiftet medför fördelningseffekter och därmed konflikter mellan motstridiga intressen. Å andra sidan är det inte självklart att en proportionerlig fördelning skulle gå fri från sådana konflikter. Det faktum att man för närvarande inte nyttjar en resurs behöver inte innebära att man inte upplever det som en förlust om man förlorar rätten att nyttja den. För det första är det ju troligt

att aktörerna inte bara ser till sina omedelbara dagsbehov utan också till potentiella behov som kan komma att uppstå i framtiden. För det andra kan skiftet medföra nya möjligheter att tillgodogöra sig ett ekonomiskt överskott från utmarkernas resurser. Rådigheter som inte kan användas till husbehov kan därefter enklare nyttjas i kommersiella transaktioner med grannar och andra. Oavsett vilka rättsprinciper man väljer för själva fördelningen kommer de inblandade därför att ha olika intressen av att ett skifte genomförs och av vad det i så fall skall omfatta.

IX

Storbyten och andra inägskiften

I detta kapitel behandlas ärenden som på olika sätt rör inägornas allokering inom byarna. Kan man också där skönja någon form av förhistoria till skiftesreformerna? Vilka möjligheter fanns att anpassa ägoblandningens former och omfattning till förändrade förutsättningar?

I inledningskapitlet diskuterades olika förklaringsmodeller för tegskiftenas framväxt, utveckling och avveckling. I dessa antas att graden av ägoblandning successivt anpassas till förändrade förutsättningar. Här är det främst den engelska *enclosure-rörelsen* som fått tjäna som exempel och utgångspunkt. Denna var en långsiktig process där de av centralmakten understödda *parliamentary enclosures* förelöptes av mer lokala former som *enclosures by agreements* och *piecemeal enclosures*.¹

Den traditionella uppfattningen av ägoblandningens upplösning och utveckling inom svenska byar har lämnat ytterst lite utrymme för successiv institutionell anpassning på lokal nivå. Den gängse bilden har istället varit en av oföränderliga orubbliga tegskiften konserverade av lag och uråldrig sedvanerätt, tills dess att ett antal skiftesstadgor mellan 1749 och 1827 möjliggjorde, alternativt framtvingade, deras upplösning. På senare tid har förvisso en hel del försök gjorts att nyansera denna bild.² Det empiriska underlaget för tiden före storskiftesstadgorna är emellertid, än så länge, tämligen svagt.

¹ Pettersson, 1983 s. 30 ff. Neeson, 1993 s. 101 ff. och s. 285. Yelling, 1977 s. 5 ff. samt 78 ff.

² Hoppe, 1983. 1991. Även Olai, 1983 s. 225.

Göran Hoppe m.fl. har visat att storskiftesliknande jordskiften har förekommit i exempelvis Mälardalen redan innan vi får en formaliserad skifteslagstiftning. Hoppe utgår då från en tämligen bred definition av jordskiften som exempelvis inte förutsätter att omläggningarna resulterar i en minskning av ägoblandningen.

”...en omläggning av jorden under reglerade former i en eller flera byar med vardera två eller flera ägare och/eller brukare så att ägorna till respektive gård på ett eller annat sätt lokaliseras och/eller allokeras annorlunda utan att ägandeförhållanden förändras”³

Här nedan redogörs för liknande omläggningar eller inägoskiften i Fryksdalen under hela den hundraårsperiod som föregick skifteslagstiftningen. Jag har också försökt att uppskatta hur omfattande dessa förrättningar var. Om dessa jordskiften skall kunna kopplas till senare skiftesreformer, som en del i en långsiktig process mot mer individuella och exklusiva egendomsrelationer blir det också viktigt att klargöra om de i allmänhet leder till färre och större ägostycken per gårdsbruk. Även om enskilda förrättningar vanligen ledde till en reducering av ägoblandningens omfattning kan den långsiktiga tendensen ha varit relativt stabil eller till och med tilltagande då hemmansklyvningen hela tiden var en motverkande tendens.

I den mikroundersökning kring Spelnäs som redovisades i kapitel V förekom flera exempel på omläggningar som förändrade jordens allokering. Formerna för dessa omläggningar var reglerade i den meningen att de genomfördes efter domstolsbeslut av speciella förrättningsmän, utsedda av samma domstol. Flera av omläggningarna betecknades som delningar eller jämkningar i rättsprotokollet. I två fall användes den mer specifika beteckningen *storbyte*. Denna undersökning utgår i första hand från de rättsärenden som behandlar sådana storbytesförrättningar. Jag har gått igenom samtliga ärenden där detta begrepp förekommer. I första hand har jag sökt svar på frågan vad storbytesförfarandet egentligen innebar? Jag har också försökt att uppskatta hur stor del av åkerjorden som kan ha omfattats av sådana förrättningar.

³ Hoppe, 1991 s. 46. Hoppes definition av begreppet ägandeförhållanden blir då något snäv och juridisk. I en mer vid, ekonomisk, betydelse som rådighetsstruktur kan ägorna knappast *allokeras* annorlunda samtidigt som *ägandeförhållandena* beskrivs som oförändrade. Syftet med formuleringen är att särskilja jordskiftena från rena omfördelningar av typen jordreformer.

Avslutningsvis undersöks förekomsten av inägoskiften som i rättsprotokollen går under andra beteckningar än storbyten. Denna del av undersökningen bygger på exempel och inte på någon fullständig kvantitativ analys. De beteckningar som används är så pass allmänt förekommande också i helt andra ärendetyper att det blir ogörligt att plocka ut samtliga inägoskiften med hjälp av sammandragen utan många och tidsödande kontroller i de handskrivna originalen.

Vad var storbyten?

Jag har funnit 155 tingsärenden åren 1655-1745 som på ett eller annat sätt behandlar förrättningar som benämns som storbyte i protokollen. Av dessa innebär 114 mål att en sådan storbytesförrättning beviljas.⁴ De återstående 41 ärendena behandlar storbytesansökningar som avslås, eller olika former av tvister i samband med ansökta eller genomförda förrättningar.

Trots att detta förfarande uppenbarligen spelar en betydelsefull roll i regleringen av områdets jorddelning, har jag inte kunnat finna någon definition eller beskrivning vare sig i agrar-, rätts- eller lokalhistorisk litteratur. Den enda litteratur jag kunnat finna där storbytesbegreppet överhuvudtaget berörs är Gabriel Bladhs avhandling om Finnskogen från 1995. Bladh diskuterar dem bara i förbifarten och beskriver dem som ”ett speciellt juridiskt förfarande för uppdelning av marken i särägda åker- och ängsområden till varje gård.” Han kopplar dessa direkt till den omfattande hemmansklyvningen och nyodlingen i området men framhåller att en mer ingående studie över hur dessa system fungerat återstår att göra.⁵

I SAOB förklaras storbyte vara en äldre, utdöd, form av ordet *storskiye*. Detta görs med hänvisning till två sockenbeskrivningar från 1750-talet.⁶ I sockenprästen Gustav Hedins beskrivning över Kråklinge socken i Närke diskuteras hur de smala åkertegar som är vanliga i socknen blir allt för högt ryggade:

”Hvaraf bör slutas huru nödvändigt stor-byte eller stor-skifte måtte vara särdeles der plog brukas”⁷

⁴ I protokollen för det övre tingslaget mellan 1745 och 1750 har jag funnit ytterligare 3 mål, varav 1 beviljat storbyte.

⁵ Bladh, 1995 s. 71-72, även s. 198.

⁶ SAOB, Uppslagsord storbyte.

⁷ Hedin, 1754 s. 112.

I Christian Herkepæus beskrivning över Hauho socken i Tavastland görs ett mer allmänt antagande att:

”Om storbyte eller storskifte skulle komma igång bland allmogen i Tavastland så förmodade man at åkerbruket innan kort skulle hinna til större högd än det nu befinnes”.⁸

Med storskifte menas dock – åtminstone i modern terminologi – de omläggningar i ägoblandad jord eller de uppdelningar av samhälva utmarker som återoppar någon av de storskiftesförordningar som utfärdades mellan 1749 och 1783.⁹ I den meningen kan naturligtvis inte förfaranden som i mitt undersökningsområde började tillämpas nästan 100 år innan dessa förordningar tillkom betecknas som liktydiga med storskiften. Min arbetshypotes har istället varit att sammankopplingen mellan de två begreppen bygger på vissa likheter mellan storbytesförfarandena och de omläggningar som genomförs vid de senare storskiftena. Storbytesförfarandet vid Fryksdals häradsrätt skulle då kunna förstås som en lokal form av tidiga jordskiften.

Ur en sådan hypotes väcks två följdfrågor. För det första: Vad finns det i så fall för likheter och skillnader mellan dessa förrättningar och de senare, på storskiftesstadgorna grundade, omläggningarna? För det andra: På vilket sätt kan det påverka värderingen av skiftesrörelsens drivkrafter och impulser om det visar sig att storskiftesliknande förrättningar förekommit på lokal nivå, långt innan frågan blev ett ämne för debatt och lagstiftning på centralmaktsnivå?

Rättsläget före och efter storskiftesstadgorna

Storskiftesbegreppet brukar beskrivas som en innovation av den blivande lantmäteridirektören Jacob Faggot, vilken i debattskriften ”Svenska lantbrukets hinder och hjälp” 1746 presenterade ett antal

⁸ Herkepæus, 1756 s. 18. Såvitt jag kan förstå är SAOB:s slutsats, att dessa båda begrepp är synonyma, inte helt självskrivna utifrån underlaget. Författarna skulle kunna mena att storbyte och storskifte är två alternativa förfaringssätt för att handskas med samma problem. Ordbokens tolkning får väl dock hållas för den troligaste.

⁹ K.F. 1/3-1749, K. Br. 15/6-1752, K.F. 5/4-1756, K storskiftes st. 17/8-1762. K. F. 12/8-1783.

förslag till reformering av den svenska jordbruksnäringen.¹⁰ Ett av dessa förslag var just en ny skifteslagstiftning:¹¹

”...att höga överheten, genom allmän påbud, gåvo byarna lov, att ändra sina tegskiften, i så kallade storskiift: så att vart och ett hemman i by, finge sina ägor på ett ställe” (min kursivering).

Formuleringen ger viss anledning till tvivel på att begreppet storskiift(e) som sådant är ett tidigare okänt begrepp. Det som framstår som nytt i Faggots förslag är snarare de juridiska formerna för ett sådant förfarande:

”...att en enda granne i byn som sådant åstundar skulle [...] givas vitsord vad de andra grannarna ville eller ej.”

Detta skulle kunna åstadkommas utan att äventyra den enskildes rättssäkerhet:

”som lantmätaren alltid är i stånd att vid slika tillfällen jämka en jords myckenhet mot dess godhet så må ingen frukta att icke var och en granne i byalag finge på detta sättet sin tillhöriga del i åker och äng med så stor rättvisa som förr om icke med större”

De juridiska instrument som Faggot efterlyser är dels ett *skiftesvitsord* dels en form för *ägogradering* som möjliggör en kompensation av förluster i jordkvalitet med ersättningar i jordkvantitet. Den första förordning som tog upp storskiiften var 1749 års lantmäteriförordning, där storskiiftesfrågan dock egentligen var en bisak. Där återfinns heller inga av de juridiska instrument som efterfrågades i Faggots pamflett, bara en allmän uppmaning till lantmätare att i samband med hemmansklyvningar och jämkningar uppmana bybor att förlägga byns åkrar i så få och stora skiften som möjligt, allra helst ett per brukningsgård.¹² I 1752 års förordning infördes skiftesvitsord, men enbart för den som kunde visa att dennes jord var jämgod i hävd med grannarnas. Någon bestämd föreskrift om ägogradering gavs därför inte heller i denna förordning, förutom vad det gäller kärr, mossar och annan oländig mark. Först 1757 får vi ett ovillkorligt skiftesvitsord. Då kommer också allmänna föreskrifter om gradering

¹⁰ Se SAOB, Storskiifte Sp 12237 eller Nationalencyklopedin. Huvuddragen i förslagen återfinns redan i ett handskrivet memorial till vetenskapsakademien som författades år 1741. RA, Skoklosters arkiv J Faggots memorial 5/5 1745.

¹¹ Alla tre citaten från Faggot, 1746 s 42. Moderniserad stavning.

¹² Årstrycket, Kungl förordn. 1/3 1749.

efter jordens bördighet och efter skogens växt.¹³ Samtliga skiftesstadgor från och med 1757 innehåller också föreskrifter om uppdelning av samfälld skog i individuella skiften, ett per brukningsgård.

Någon uppdelning på helt säregda ägostycken som Faggot hade önskat ledde storskiftena dock sällan till. Det berodde nog i första hand på att stadgorna gav intressenterna en tämligen stor valfrihet vad det gäller skiftets omfattning, samt en betydande delaktighet i graderingen.¹⁴ Härvidlag var de senare stadgorna om enskifte och laga skifte mindre liberala.¹⁵

De flesta studier av storskiftena utgår från 1749 som det trevande startåret för den svenska skiftesrörelsen. I exempelvis Staffan Helmfrids banbrytande undersökning finns fall redan från de tre första åren.¹⁶ Ändå förelåg det alltså, rent juridiskt, inte några större skillnader i möjligheterna att genomföra ett skifte före respektive efter 1749 års stadga. Även dessförinnan, då sådana instrument som skiftesvitsord eller specificerade ägoograderingsprinciper inte kunde tillgripas, var det inte förbjudet att genomföra omläggningar av ägoblandad inägojord så länge alla berörda parter lämnade sitt samtycke.

Visst utrymme för att räkna kvalitet mot kvantitet gavs dessutom redan i de gamla landslagarna. I byggningsbalkens kapitel fem och sex som behandlar hur tomter, åker och äng skall läggas i solskifte finns föreskrifter om så kallad *gödhning*, ett instrument för att ersätta vissa brister i jorden med extra arealtilldelning.¹⁷ I kapitel fem återfinns formuleringen:

¹³ I 1762 års stadga föreskrivs dock att jämkning av större fält mot sämre jord borde undvikas. Varje delägare borde erhålla del i såväl den bästa som den mindre goda och den sämsta jorden. Den sista författningen 1783 innefattar mer detaljerade regler för gradering efter en bestämd skala i korntal för åkern och lass hö för ängen.

¹⁴ För hela beskrivningen av stadgornas utveckling hänvisas till Forssman, 1928 s. 17-26 även Hafström, 1970, s. 154 ff. Samt Linde, 1888 s. 171 ff.

¹⁵ Även här kunde bestämmelserna om ett skifte per bruk ofta kringgås genom att man inte skiftade mellan individuella brukningsgårdar utan mellan brukningsgårdar eller andra bydelar med fler än en åbo.

¹⁶ Helmfrid, 1961 s. 117 ff.

¹⁷ En liknande tolkning görs av Jutikkala, 1963 s. s. 268. Här används KrLL. i MELL behandlas samma frågor i BB kapitlena 4 § 1 och 5. I Holmbäck & Wesséns nusvenska tolkning används beteckningen *fyllnad* som översättning av *gödhning*. MELL, 1962s. 99 f.

”Tha skulu the Gödhning skifta som Meenföre hafver i Tompt”¹⁸

Och sedan i kapitel sex:

”Tha skal Aker efter Tompt läggias och anda farie Gödhning gifva.”¹⁹

Liknande föreskrifter ingår också i 1734 års lag, där begreppet gödhning dock ersatts med det modernare *tillökning*.²⁰ I lagtexten förefaller gödhningen visserligen mest vara ett komplement till den grundläggande solskiftesprincipen där alla skall tilldelas jord av samtliga kvaliteter, men den lämnar ett betydande tolkningsutrymme.

Ett visst sådant utrymme ger landslagen också vad det gäller individens vitsord gentemot övriga delägare. I byggningsbalkens fjärde kapitel föreskrivs att:

”Then Ägher Läghe radha som mäst ägher i by”²¹

I Petter Abrahamssons kommentarer till detta stycke i 1726 års utgåva av landslagen förklaras att:

”...den som mest äger i byn har frijhet at råda uti huru många skifften och tegar ägorne måge läggias.”²²

Visserligen poängteras också i kommentarerna att detta inte innebär att någon har frihet att bryta *rätt solskifte*. Då bör man emellertid hålla i minnet att en betydande del av landets byar faktiskt aldrig har legat i regelsträngt rätt solskifte utan i någon form av *oregelbundet skifte*.²³ Det gäller exempelvis för de värmländska byar som behandlas i denna studie.

Omvärdering av storskiftesprocessen

Fram till slutet av 1970-talet präglades forskningens syn på storskiftet och de efterföljande reformerna huvudsakligen av ett uppifrån- och

¹⁸ KrLL, 1726 s. 430. BB kap V § 2.

¹⁹ KrLL, 1726 s. 431 BB kap VI.

²⁰ 1734 års lag, 1934 BB kap. 1 § 2 samt kap. 4 § 2. Här är bestämmelserna dock preciserade på ett sätt som lämnar betydligt mindre utrymme till fri rättstolkning.

²¹ KrLL, 1726 s. 427 BB Kap IV.

²² KrLL, 1726 s. 428 BB kap IV not (c) I 1734 års lag, 1934 återfinns formuleringen ”... och råde han eller the, som största del i by äga, i huru många skifften åker och äng läggas må”.

²³ Erixon, 1960 s. VIII. Widgren, 1997 s. 54 ff. Dovring, 1953 s. 53.

utifrånperspektiv.²⁴ Reformen skulle ha genomdrivits efter utländska förebilder av framsynta upplysningsapostlar med innovatören, Faggot, i spetsen. På det lokala planet skulle initiativen till skiftenas genomdrivande främst ha tagits av upplysta ståndspersoner, i konflikt med tredskande bönder. Böndernas motstånd och allmänna konservatism får förklara varför omläggningarna blev begränsade i sin omfattning, såväl i förhållande till centrala målsättningar som till förnufts krav. Trots detta har reformen setts som en viktig utgångspunkt för framväxten av en ny marknadsorienterad, individualistisk och ekonomiskt rationell hemmansägarklass, liksom för en tilltagande nyodling av åkermark.

En tidig modifiering av denna bild finner vi hos Gustaf Utterström som redan på 50-talet betonade böndernas roll som initiativtagare i skiftesprocessen.²⁵ Den uppfattning som Utterström gav uttryck för har kommit att etableras som en huvudfåra i och med den omvärdering i synen på den svenska skiftesrörelsen som inleddes under 80-talet. Det har framhållits att majoriteten av bondeståndet var för en reform och drev frågan i riksdagen. Vad man motsatte sig var en allt för stark reduktion av antalet tegar och det absoluta skiftesvitsordet.²⁶

Lokala undersökningar har visat att det ofta var bönder, enskilt eller kollektivt, som tog initiativ till storskiften.²⁷ Endast i ett fåtal fall bestrids skiftena i rätten. I dessa fall gäller det oftast inte storskiftet som princip utan ett missnöje med dess utfall på jordfördelningen. Oftast leder detta till en förändring, vilket skulle kunna tolkas som att klagomålen varit berättigade.²⁸ Omläggningarna var måhända små i relation till gårdarnas hela tegbestånd men ofta skiftades bara en begränsad del i varje förrättning. På slättbygderna var det vanligen åkern i första skiftet. Där har reduceringen av antalet åkertegar varit

²⁴ Se t.ex. Heckscher, 1971 s 193 ff.

²⁵ Utterström, 1957 s. 582. Följande citat är talande: "Skiftespionjärerna var med andra ord vanliga jordbrukare som gick i spetsen för jordbrukets utveckling. Man måste akta sig för att betrakta skiftena som en åtgärd av staten, påtvingad motspänstiga jordbrukare."

²⁶ Aronsson, 1992 s. 316 menar att skiftesvitsordet strider mot den politiska tradition i bondesamhället som eftersträvar enhälliga beslut.

²⁷ Bäck, 1984 kap. 4.

²⁸ Olai, 1983 s. 90 ff. Intressant att notera är att i Olais undersökningar är ståndspersoner betydligt mer benägna att klaga inför rätten, samtidigt som en lägre andel av dessa ståndspersoner fick sina klagomål gillade av rätten.

betydande.²⁹ I skogsbygderna var det ofta skogen som skiftades först, här var det inte alltid minskad ägoblandning i åkerjorden utan privatisering av samhävd skog som hade den största betydelsen.³⁰ I Birgitta Olais komparativa undersökningar framträder skiftena snarare som en konsekvens av en omfattande nyodling och befolkningstillväxt än som dess startpunkt.³¹ Gunnar Fridlitzius har beskrivit skiftena som en naturlig följd av en tilltagande kommersialisering av bondeekonomin, snarare än som något som utlöser en sådan process.³²

Skiften före storskifteslagstiftningen

Exempel på att jordskiften inte var någon okänd företeelse i Sverige före Faggot och storskiftesstadgan finns från flera håll i landet. Göran Hoppe visar på hundratalet skiften dokumenterade i lantmäteriakter från Sörmland och Västergötland från 1730- och 40-talet under beteckningen avmätningar.³³ Likaså har Ulf Sporrang påvisat ett antal tidiga jordskiften i Sörmland och Västmanland som uppenbarligen syftar till att minska ägoblandningen.³⁴

Folke Dovring har också berört tidiga skiften i sin handbok om agrarhistoria från 1953. Han exemplifierar bland annat med de många så kallade "örtugadelningar" som återfinnes i Mälarskapskartmaterial från 1700-talets första årtionden. Det var delningar som innebär att byarna går från oregelbundna tegskiften till regelstränga solskiften, eller att redan solskiftade byar förläggs i nytt solskifte. Han frågar sig om inte detta kan ses som ett förspel till storskiftena under århundradets andra hälft.³⁵ Från 1670-talet och framöver utgavs också ett antal handledningar i örtugadelning.³⁶ Även Kalle Bäck har noterat förekomsten av en storskiftesliknande förrättning före 1749 i sin undersökning från Östergötland.³⁷ I områden med omfattande

²⁹ Olai, 1983 s. 64 ff.

³⁰ I lantmäterimaterialet från Värmland förekommer ofta 3-4 ibland upp till 7 storskiftesförrättningar i samma by. LvA., register.

³¹ Olai, 1983 s. 100 ff. Olai, 1987 s. 72 f.

³² Fridlitzius, 1979 Passim.

³³ Hoppe, 1983 s. 35. Äv. Hoppe, 1991 s. 46.

³⁴ Sporrang, 1984.

³⁵ Dovring, 1953 s. 53 ff.

³⁶ Exempelvis Raam, 1670 och Agner, 1730.

³⁷ Bäck, 1984 s. 196 ff. Dovring tar också upp ett av de mest använda exemplena på äldre tegskifte: den karta över Bäckens by i Västergötland från år 1700 som bland annat medföljer som kartbilaga i Heckschers, "Sveriges ekonomiska

hemmansklyvning och nyodling tvingades man ofta genomföra justeringar av ägoinnehaven, och därmed av arronderingen, för att innehavet skulle jämkas med brukarnas skatteandelar. Mest omskrivet är de omrevningar som praktiserades i Dalarna. Gabriel Thulin behandlar dessa som en form av skiften.³⁸ Samma tankegång har framförts av Maria Sjöberg.³⁹ I Mats Widgrens undersökning av bohuslänska tegskiften ges också exempel på jämkningar i syfte att återställa proportionen mellan de olika brukningsgårdarnas åkerinnehav och deras skatt eller ränta.⁴⁰

Ovannämnda diskussioner om äldre skiften bygger huvudsakligen på lantmäteri- och kartmaterial eller författningsmaterial. Man kan fråga sig om det är de bästa källorna. Inget av de storbyten som jag gått igenom har resulterat i någon bevarad karta. Inte heller har lantmätare varit inkopplad. Det är först i och med 1725 års lantmäteriinstruktion som lantmätare förbands att biträda vid den här typen av förrättningar. I de fall där detta förekom tidigare torde det ha rört sig om rent privata affärer mellan byarnas delägare och lantmäternas.⁴¹ I den mån sådana transaktioner förekom förefaller det mindre troligt att de skulle ha dokumenterats i arkiverade handlingar. Några tidigare försök att undersöka förekomsten av tidiga jordskiften i rättsmaterial känner jag inte till.

Storbytena i domboken

Ett typiskt storbytesärende inleds med att någon eller några, ofta samtliga, intressenter begär storbyte, varpå rätten har att bevilja eller avslå. Om rätten beviljar, utses gode män att förrätta storbytet. Dessa är vanligen nämndemän, ofta också länsman och ibland någon fjärdingsman. Därtill lämnas vanligen några instruktioner om hur bytet skall gå till. Dessa ger emellertid inte någon heltäckande beskrivning. Det är de specifika förutsättningarna och omständigheterna kring just detta byte som rätten instruerar om. Föreligger få

historia”Heckscher, 1949 246 ff. Kartan kommer ursprungligen från Flach, 1909. Dovring påpekar att anledningen till att denna karta överhuvudtaget existerar är att byn detta år förlagts i ett nytt oregelbundet tegskifte.

³⁸ Thulin, 1911 s. 162 ff.

³⁹ Sjöberg, 2001 s. 41.

⁴⁰ Widgren, 1997 s. 57 ff.

⁴¹ Forssman, 1928 s. 15. Lantmäteriinstruktion 20/4-1725.

sådana omständigheter kan domboksnoteringarna vara mycket korta som i följande fall från 1706:

”På samtliga åbornas i Bonäs begäran, tillförordnades nämndemännen Pär i Humlen och Nils Olofsson i Ås att förrätta dem storbyte mellan, i åkerjorden.”⁴²

Det enda specifika som vi kan utläsa ur denna notering är förrättningsmännen, att storbytet skall omfatta åkerjorden och att det begärts av, och skall göras mellan, samtliga byns åbor. De allmänna formerna för storbytesförrättningar behöver inte anges eftersom de förmodligen är väl kända både av intressenter och förrättningsmän. Riktigt så kortfattade är storbytesärendena oftast inte. För att kunna göra en utförligare tolkning kan vi använda oss av det tidigare refererade första storbytet i Spelnäs år 1700 som ett representativt exempel:

”Samtliga åborna och jordägarna i Spelnäs begärde få storbyte sig emellan å deras åker och äng av gode män som rätten därtill förordna kunde, Först byte gården mitt itu och sedan delte dem på var halvan gården emellan med tegskifte, Varför blev dem och efterlätit på förbemälte sätt hemmanet sig emellan byta och dela låta, av länsmannen välförståndige Sven Skagerberg, domaren Per Olofsson i By, Bonde Nilsson i Aplung, Olof Eriksson i Esbjörka och Sven i Ulvsby. Vilka var och en sin lott tilldela eftersom den hava skattningen. Och där någon kan mer röjt hava gives den andre land emot att röja, innan han får gå i delning med den som uppröjt haver”⁴³

Här kan vi uttolka att storbytet begärts av samtliga åbor och att bytet skall göras i åker och äng. Först och främst skall inägorna, åker och äng, delas mellan de två byhalvorna södra och norra Spelnäs. Sedan skall halvorna läggas i nytt tegskifte.

Beskrivningen av vilka enheter som utgör parterna i ett storbyte varierar i materialet. Det kan röra sig om ett byte mellan samtliga åbor, eller ett antal gårdsbruk i en by. Ibland omfattas inte hela byn utan bara vissa delar; som byhalvor, tredingar eller fjärdingar. Så var exempelvis fallet då Spelnäs 15 år senare var föremål för ett nytt storbyte då åborna på 2/3 av norra byhalvan begär och beviljas storbyte i ”tomter åker och äng” gentemot de två bönder som brukar den resterande tredjedelen.⁴⁴ Ibland anges bara att bytet görs mellan

⁴² Fryksdals övre hr. AIa: vol. 10, fol. 113. (1706 ht-98).

⁴³ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 8, fol. 252 v (1700 ht-100).

⁴⁴ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 12, fol. 80 (1715 ht-137).

bydelarna utan att något sägs om utskiftningen mellan enskilda brukningsgårdar, som i Smedsby 1709:

”...att göra storbyte emellan dessa bägge halva gårdar på åker, äng och skog så att vardera lika mycket så i storlek som godhet bliver tilldelat. Vilket rätten ock dem beviljade.”⁴⁵

Att ägorna skulle kunna omlokaliseras eller delas upp mellan de två byhalvorna utan någon ändring i utskiftningen mellan gårdsbruken förefaller dock mindre troligt.

Ägoslagen som omfattas av bytena varierar också. *Åker* och *äng*, som i återfinns i alla tre citaten ovan, är allra vanligast. *Tomter* och *röjningar* eller *röjningsland* är också ofta förekommande. Andra formuleringar som kan förekomma är *inägor*, *inhävd*, *inomgårds*, liksom *vallar* och i något fall även *utägor*.⁴⁶

Skog, som i citatet från Smedsby, tillhör undantagsfallen. Det är faktiskt bara i två fall som skogen sägs ingå i ett storbyte.⁴⁷ Däremot förekommer ibland tilläggsanmärkningar i protokollen. Vid storbytet i Granbäck år 1700 skall nämnden samtidigt dela mellan Granbäcksborna och Uddheden den skog de köpt av Arneby.⁴⁸ I Gjutaregården meddelas 1712 i samband med ett beviljat storbyte att åborna själva överenskommit om förbud mot att bruka skogen över skatterätt.⁴⁹ I Gunnarsby 1721 läggs till protokollet att parterna själva har delat skog och vallar sinsemellan.⁵⁰

Domen från Spelnäs avslutas med att man skall tillse att var och en tilldelas jord i proportion till sin skattning. Det innebär att varje åbos andel i byns jord skall motsvara dess andel i byns skatter.⁵¹ Det kan dock bli problematiskt att beräkna denna fördelning på ett sätt som uppfattas som rättvist av alla om jordmånen varierar inom en by. En möjlig lösning blir då tegskiftesprincipen, alltså att varje

⁴⁵ Fryksdals övre hr. AIa:vol. 11, fol. 55v (1709 ht-57).

⁴⁶ Nomenklaturen är snarlik den som senare tillämpades i skiftesakterna.

⁴⁷ Även Fryksdals övre hr. AIa: vol. 11, fol. 256 (1712 vt-63).

⁴⁸ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 8, fol. 249v (1700 ht-84).

⁴⁹ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 11, fol. 311v (1712 ht-124).

⁵⁰ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 13, fol. 70v (1721 ht-92).

⁵¹ Det är, som tidigare påpekats, den övergripande principen för hur rådigheter över odlingsjord och markområden inom ramen för bysamfälligheter uttrycks i detta område. En annan förekommande formulering är ”efter öre och örtug”. Förmodligen är den hämtad från landslagen. Några byamål förekommer inte i detta område. Eftersom inga byar rymmer mer än en jordeboksgård finns knappast heller något behov av ett sådant byamål utöver jordemantalet.

delägare tilldelas proportionerliga andelar av samtliga byns jordkvaliteter. Annars behövs någon form av graderingsskala där kvalitet kan bytas mot kvantitet. Ännu mer problematiskt blir det att upprätthålla jämvikten mellan fördelningen av skyldigheter och rättigheter om byborna gör nyodlingar som fördelar sig asymmetriskt på olika brukningsdelar. Här uppstår en konflikt mellan olika rättsprinciper, om egendomsrätt baserad på skatteutlagor respektive nedlagt arbete.⁵² I Spelnäs-fallet har man lagt en betydande vikt vid arbetsprincipen genom att låta rönjningarna stå utanför själva bytet tills vidare. De som har röjt en mindre andel kommer att kompenseras med lämpligt rönjningsland från samhävden.⁵³ Ett annat alternativ som förekommer är att rönjningarna fördelas, men att de som har röjt kompenseras i pengar för nedlagt arbete. Oenigheter kring rönjningarnas omfattning och värde, samt värdet av det arbete som nedlagts är en återkommande källa till konflikter i samband med storbyten, liksom i en mängd andra mål.

Konflikten om rönjningars fördelning kan också tolkas som en konflikt kring de enskilda gårdsbrukens individuella äganderätt över jorden, kontra byn eller jordeboksgården som den egentliga ägaren. I Gabriel Thulins sammanställningar av den svenska skifteslagstiftningen påvisas att principerna för delningsgrund vid storskifte varierade över riket. I Väst- och Sydsverige var det faktiska innehavet som bestämde. I Östsverige och norr om Väneren var det antingen byamålet eller som i Värmland skattetalet som bestämde. Här togs alltså ingen hänsyn till avvikelser som uppkommit genom exempelvis nyodling.⁵⁴ Maria Ågren har påvisat samma konflikt i förarbetena till 1826 års civillagsförslag. Lagförslaget anslöt sig till principen att det var bybornas *de facto* innehav som skulle utgöra delningsgrund vid skifte. I ett remissvar från Juridiska fakulteten i Uppsala reses dock invändningar mot detta synsätt. Den framhöll att byalagets medlemmar var att betrakta som bolagsmän och byn som en ”qvasi societas”. Den enas tilltagsenhet skulle inte tillåtas att göra den andres rätt mindre. Göta Hovrätt å sin sida ville utsträcka lagkommitténs förslag till att också gälla skiften inom jordeboksgårdarna.⁵⁵ Ågren och senare Christer Winberg har tolkat dessa doktrinära kontroverser och regionala skillnader i praxis just som motsättningar mellan byn kontra

⁵² Jmf. Ågren, 1993.

⁵³ Så småningom, efter det andra storbytet, kommer dessa nyröjda marker att bli föremål för en omfattande konflikt mellan 4 åbor på norra halva Spelnäs.

⁵⁴ Thulin, 1911 s. 191-196 Se även kartering i Winberg, 2000 s. 114 Karta 4.4.

⁵⁵ Ågren, 1997 s. 68 ff.

den enskilda bonden som jordägare. Den senare linjen får då representera en liberal hållning som avspeglar bondeståndets successiva omvandling till en privatkapitalistisk hemmansägarklass.⁵⁶

I domen från Smedsby fastställs att vardera halvan skall tilldelas lika mycket i storlek som godhet. Det är än vanlig formulering som nog, i första hand, bör tolkas som ett fastställande av en princip. Vilken metod man använder för att upprätthålla denna princip framgår inte. Teoretiskt föreligger två alternativa lösningar. Antingen kunde man ju använda sig av tegskiftesprincipen och dela så att varje gårdsbruks sammanlagda areal stod i direkt proportion till andelsägandet men delades upp på så många olika jordkvaliteter att inga relevanta kvalitetsskillnader förelåg mellan de olika delägarna. Eller så kunde man företa mer avancerade kvalitetsgraderingar av olika jordstycken som gjorde det möjligt att ersätta jordareal med kvalitet i omfördelningsförfarandet, så som föreslås av Faggot i det ursprungliga storskiftesförslaget och som stadgas i de senare skiftesstadgorna. I detta fall finns ett senare mål som tyder på att förrättningen var tänkt att innefatta en viss gradering. 1726 begär de bägge byhalvorna på nytt storbyte sinsemellan eftersom norra gårdsborna anser sig ha sämre åkerjord. Rätten finner att storbyte redan är beviljat för 16 år sedan men:

”...allenast *till storleken, men icke till godheten* av ägorna ännu är förrättat vordet: så bleve nu ånyo nämndemännen [...] anbefallda berörda byte likmäktigt *5 och 6 kap. BB.* emellan norra och södra halva gårdarna i Smedsby att fullborda, så att vardera *både uti vidd och godhet* njuta sin fyllnad.”⁵⁷

Det är svårt att inse hur en tilldelning som är tänkt att göras i både storlek och godhet senare skulle komma att utföras bara till storleken om den inte skulle ha innefattat en viss gradering för att kunna åstadkomma större och mer sammanhängande ägostycken. Det förefaller som om man ännu så länge enbart fördelat jorden i proportionerliga andelar men inte kunnat fastställa principerna för hur ersättning i extra arealtilldelning skall utgå till dem som förlorat i jordkvalitet. Här hänvisas direkt till femte och sjätte kapitlen i landslagens byggningsbalk, som behandlar principerna för *gödbning* i tomt, åker och äng.

⁵⁶ Winberg, 2000 s. 115 f.

⁵⁷ Almqvist, Khilstadius et al., 1969-82 del V, s. 370. (1726 ht-49). Min kursivering.

Kontroverser om jordmånen dyker upp i ytterligare några storbytesmål. I Toneby sägs att norra halvan skall få behålla den åker och äng som av ålder hör dit, medan södra halvan skall kompenseras med utmarker när storbyte i inägorna skall göras.⁵⁸ Också här hänvisas till byggningsbalken, dock bara det femte kapitlet, vilket är något underligt eftersom detta enbart behandlar brytning och *gödbning* av tomt när denna förrättning uttryckligen sägs gälla åker och äng. Å andra sidan är det i det femte kapitlet som själva principerna för *gödbning* fastställs. I Oleby begär åborna på södra fjärdingen storbyte med den norra fjärdingen 1714. Skälet som anges är att de anser sig ha sämre jordmån. De två åborna på norra fjärdingen svarar att den södra är så illa hävdad att de inte kan få jämgott vederlag. I detta fall avslår rätten yrkandet på storbyte men beslutar istället om jämkning mellan de bägge fjärdingarna, varvid hänsyn till jordmånen skall tas.⁵⁹

I övrigt berörs jordmånen ganska sällan i storbytesmålen, vilket antyder att ägograderingen inte är omfattande även om den förekommer. Härav kan man ana att ett storbyte sällan kunde leda till helt särägda ägostycken men däremot till en reducering av ägoblandningen, precis som i de senare storskiftesförrättningarna.

Att det fanns en ambition att lösgöra ägorna ur ägoblandning men att detta också stöter på svårigheter framgår av formuleringar som denna från Båvik 1728:

”...att förrätta storbyte förenämnda åbor i Båfvik emellan,
Därvid så lagandes, i fall möjligheterna det tillåter, att varje
fjärding må kunna få sin särskilda andel.”⁶⁰

Vanligare än tvister om själva jordmånen är tvister om åkerns hävd, alltså den aspekt av jordens kvalitet som bygger på mänskligt arbete, gödning, dikning, upparbetning, etc. I det ovan diskuterade fallet från Oleby bemöter ju norra fjärdingen grannarnas klagomål på att de har tilldelats sämre jordmån med beskyllningar om att södra fjärdingens jord helt enkelt är illa hävdad. Så är också fallet med det allra första storbytet som tas upp i domboken år 1655. Där är det kaplanen Anders Torbeni som begär storbyte i Berga i Lysviks socken. Hans granne Måns Olofsson bestrider detta då han menar att

⁵⁸ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 12, fol. 17 (1715 vt-47).

⁵⁹ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 11, fol. 418 (1714 ht-59).

⁶⁰ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 15, 1728 ht § 179.

”han bättre brukat och gödt sina tegar som han hertill har haft
än de andra äro hävdade och ansade”⁶¹

Rätten beviljar emellertid storbytet på vissa villkor. Herr Anders måste gödsla de av sina tegar som vid bytet faller på Måns, eller ersätta honom för nedlagt arbete ”efter mätismanna ordom”.

En av svårigheterna med att jämföra dombokens storbytesnoteringar med senare skiften består i att dombokens noteringar vanligen är gjorda före själva förrättningen och alltså inte utgör några protokoll motsvarande de som återfinns i skiftesakter. Det behöver inte innebära att sådana inte gjordes upp. Det enda fall där ett regelrätt protokoll, underskrivet av länsmanen och sex nämndemän samt ”*av rätten approberat och stadfäst*”, förekommer i storbytesmål från Tjusterby i Sunne 1686. Det är emellertid tveksamt om detta skall uppfattas som ett egentligt storbyte. Snarare är det en jämkning av ett tidigare genomfört byte. Två år tidigare hade åborna på byns södra halva beklagat sig över att norra halvan hade mer åkermark och krävt jämkning. Norra halvan har då inför tinget uppvisat en drygt 20 år gammal ”*attest*” från 1663 underskriven av salige länsmanen Håkan Månson samt gode män, som detta år skall ha hållit storskifte och förlikning mellan dem, där man förbinder sig ”*att härvid förbliva och intet ytterligare byte tillåta vilja*.” Södra halvan menar att norra halvan sedan dess gjort betydande röjningar ur samhällden. Rätten beslutar att länsmanen och de sex nämndemännen⁶² skall pröva och syna om byns ”*renning*” överensstämmer med den gamla ”*bytesskriften*”.⁶³ Det är protokollet från denna förrättning som införs i domboken två år senare. I protokollet sägs att förrättningsmännen är utsända att förrätta storbyte, men vad de gör är att utreda om norra halvan är större till åkern än den södra. De konstaterar också att södra halvan saknar tjänligt röjningsland, därför görs vissa rågångsförskjutningar.⁶⁴ Här fanns alltså ett 20 år gammalt protokoll eller åtminstone en ”*attest*” från ett storbyte som inte var infört i domboken utan förvarades av intressenterna själva. Det är ju troligt att så varit fallet också med en del andra förrättningar.⁶⁵

⁶¹ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 2, fol. 149v. (1655 vt-7) även AIa: vol. 12, fol. 242. (1718 ht-35)

⁶² För övrigt en osedvanligt stor delegation.

⁶³ *Renning* står i detta sammanhang för jordens fördelning mellan byborna.

⁶⁴ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 5, fol. 54 (1684 ht-12) och fol. 100 ff. (1686 vt-26).

⁶⁵ Detta är också ett av flera exempel där det hänvisas till ett storbyte som inte finns infört i domboken. Se t.ex. Fryksdals övre hr. AIa: vol. 10, fol. 201v. (1708

Endast i tre ärenden förekommer att mer än en jordeboksgård inbegrips i ett och samma storbytesärende. I det första ärendet vid hösttinget 1681 beslutas att storbyte skall förrättas på Norra Västerrottna och alla dess ”torp” – avgårdningar – Västra Näs, Stensrud, Hult, Sandviken och Borrsjön i Gräsmarks socken. Storbytet skall omfatta såväl in- som utägor.⁶⁶ Man kan alltså tänka sig att det bara är delningen av samhävda utmarker som är en gemensam angelägenhet för jordeboksgårdarna medan storbytet på inägorna är internt. Nästan 20 år senare beslutas emellertid om ett nytt storbyte mellan fyra av avgårdningarna: Västra Näs, Stensrud, Hult och Sandviken. Denna gång sägs explicit att förrättningen gäller inägorna. Norra Västerrottna och dessa fyra jordeboksgårdar har sina inägor belägna i anslutning till varandra vid Rottens västra strand och kan alltså tänkas bilda en slags bybebyggelse av den typ som diskuteras i kap IV (s. 99 f. samt not 23).⁶⁷ Det förefaller i så fall som om dessa har utvecklat en viss ägoblandning i inägor sinsemellan och att det är dessa som nu blir föremål för en storbytesförrättning.⁶⁸ Detta är i så fall det enda exempel som jag kunnat finna där flera jordeboksgårdar har utvecklat en sådan ömsesidig ägoblandning.

Om storbytesfrekvenser

Av de 114 storbyten som beviljades under perioden är merparten förlagda efter 1690. Under perioden 1690-1737 är de tämligen jämnt fördelade med en genomsnittlig frekvens på ca två förrättningar om året.⁶⁹ Därefter blir storbytesförrättningarna tämligen sällsynta. Istället blir det betydligt vanligare med omläggningar som går under beteckningen sol- eller tegskifte.

vt-66) I Askerby tvistas där om ett under hösten genomfört storbyte. Något beslut återfinns inte i domboken.

⁶⁶ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 3, fol 103 (1681 ht-26).

⁶⁷ Den skulle då förmodligen närmast ha karaktären av en strandradby där även byarna Berg och Södra Västerrottna skulle kunna tänkas ingå. Erixon, 1960 s. 203 ff. Borrsjön som nämns i det första ärendet är beläget längre västerut inåt skogen.

⁶⁸ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 11, fol 227 (1711 ht-92) samt Fryksdals övre hr. AIa: vol. 11, fol 259 (1712 vt-63).

⁶⁹ Det är naturligtvis en mycket liten andel räknat som antal mål i relation till det totala antalet. Räknat som andel av nämndens tid eller arbetsbörda omfattar de nog ett betydligt större utrymme. Man får förmoda att det tog 2-4 personer åtminstone ett par dagar att genomföra de syner och mätningar som fordrades. Därtill kommer ofta tämligen långa resor.

Tabell 9.1. *Beviljade storbyten fördelade på tioårsperioder*

1655- 1665	1666- 1675	1676- 1685	1686- 1695	1696- 1705	1706- 1715	1716- 1725	1726- 1735	1736- 1745	Σ
4	0	6	14	19	20	21	24	6	114

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt Almqvist opublicerat manuskript.

Räknar vi bort de 22 storbyten som genomförs för andra gången i en och samma by kommer vi fram till att 92 byar i häradet har genomgått storbyte 1745, vilket utgör 32 % av samtliga skattlagda jordeboksgårdar.⁷⁰ Det är i princip samma metod som Staffan Helmfrid använde för att, utifrån skiftesakter, skatta andelen skiftade byar vid olika tidpunkter under 1700- och 1800-talen.⁷¹ Helmfrid har dock ett betydligt snävare urval i sina beräkningar. För att inte få med ensambruk, som ju inte kan skiftas, i beräkningen av relativtalen, räknar han bara med byar som rymmer minst två jordeboksgårdar på vardera ett fjärdedels mantal. Några byar som uppfyller det kriteriet existerar överhuvudtaget inte i denna del av Värmland.⁷² Likväl rymmer byarna där ofta över 10 gårdsbruk vilka i stor utsträckning storskiftas, enskiftas och laga skiftas under 1700- och 1800-talen.

Vid den tid som jag undersöker skulle man dock kunna sålla bort merparten av de rena ensambruken genom att utesluta alla jordeboksgårdar som skattlagts till ett åttondels mantal. Då blir andelen storbytta byar något högre, 37%. Problemet med ett sådant förfarande är att en del av åttondelarna faktiskt härbärgerar två brukningsdelar och alltså mycket väl kan storbyttas. Tre sådana storbyten förekommer i materialet. Det är dock en låg andel, 8 %, av hela antalet åttondelsenheter. Den korrekta siffran ligger alltså någonstans mellan 32 % och 37%.

Nu ger den här metoden bara en skattning av andelen storbytta byar. Det säger inte mycket om vare sig arealen eller andelen berörda brukningsgårdar. Om storbytesbenägenheten ökar i proportion till byns storlek, vilket förefaller vara en rimlig hypotes, blir ju andelen storbytt areal respektive storbytta brukningsgårdar betydligt högre. Några arealuppgifter finns emellertid inte och att beräkna antalet gårdsbruk utifrån mantalslängderna skulle vara allt för tidskrävande.

⁷⁰ Fryksände 40 %, Gräsmark 37 %, Lysvik 18 %, Sunne 26 %, V Ämtervik 31 %, Ö Ämtervik 32 %.

⁷¹ Helmfrid, 1961 s. 121.

⁷² Det är svårt att inse hur Helmfrids rikstäckande kartering överhuvudtaget kan inbegripa något material från detta och liknande områden.

Tabell 9.2. *Storbytesintensitet i Fryksdals härad t.o.m. 1745 enligt mantalsmetoden*

Storbytt mantal 1745	Totalt mantal	Storbytesintensitet 1745
64,42	146,71	44 % ⁷⁵

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt Almqvist opublicerat manuskript.

En skattning av storbytenas omfattning som säkerligen är betydligt mer signifikant får man om man tillämpar den mantalsmetod som använts av bland andra Kalle Bäck, i hans uppskattning av storskiftets omfattning i Östergötland. Metoden innebär att man adderar jordemantalet för de jordeboksenheter som skiftats före ett visst årtal och sätter denna summa i relation till områdets totala jordemantal.⁷³ Om jordeböckernas allmänna bråk räknas om till decimalbråk får vi de siffror som redovisas i tabell 9.2.⁷⁴

Denna skattning bygger dock enbart på ärenden som uttryckligen betecknas som storbyten i rättsprotokollen. Som vi skall se finns det emellertid gott om förrättningar som liknar storbyten i den meningen att de också innebär att omläggningar i ägoblandad inägojord administreras av rättens representanter. Den storbytesintensitet som redovisas i tabell 9.2. är alltså lägre än omläggningarnas faktiska omfattning under perioden.

Förekom storbyten på andra håll i landet?

Att storbyte som språkligt begrepp var etablerat på flera håll vid mitten av 1700-talet framgår av de anförda sockenbeskrivningarna. Det behöver ju inte innebära att det specifika juridiska förfarandet ”storbyte”, vilket i Fryksdal uppträder nästan exakt 100 år tidigare, är en allmän företeelse. Jag har inte haft någon möjlighet att systematiskt gå igenom domböcker från exempelvis angränsande områden för att se om storbyten eller liknande förrättningar före-

⁷³ Bäck, 1984 s. 192 ff. Även Olai, 1983 s. 27 ff. och tabell 2. s. 37. och Karlsson, 1976. Här måste påpekas att jordemantalet inte är ett mått på vare sig antalet brukningsgårdar eller areal, utan en taxering av skattekraft. Likväl torde den kunna användas för en approximativ återspeglning av den brukade arealen och den relativa andelen brukningsgårdar inom ett begränsat område.

⁷⁴ Här har jag inte brytt mig om att räkna bort de jordeboksgårdar som skattlagts till ett åttiondel mantal. Även om dessa är ganska många till antalet så utgör de en marginell del av det totala mantalet. Skillnaden i skiftesintensitet blir inte större än ca 1 %.

⁷⁵ Fryksände 60 %, Gräsmark 55 %, Lysvik 23 %, Sunne 36 %, Västra Ämtervik 59 % och Östra Ämtervik 43%.

kommer även där. Ett par exempel har jag dock stött på där begreppet förekommer i annat rättsmaterial än det från Fryksdal. Dock inte från Värmland, utan från Dalsland. I de tryckta domboksammandrag från Sundals härad i södra Dalsland som sammanställts av Anders Edestam och Elsa Sjödahl förekommer ett fåtal storbytesförrättningar och mål som hänvisar till tidigare genomförda storbyten under perioden 1695 till 1728.⁷⁶ Minst tre hänvisningar till storbyten förekommer också i de rättsfall som refereras i en sockenhistoria från Steneby socken, Vedbo härad i Dalsland. Ett från 1722 och två så sent som 1755 respektive 1759.⁷⁷ Det förefaller knappast rimligt att tänka sig att storbytesförfarandet skulle ha varit unikt för de här nämnda häraderna. Någon övergripande systematisk undersökning av protokoll från häradstingen i Värmland, Dalsland och angränsande områden har jag dock inte kunnat genomföra inom ramen för detta arbete.

Storbytena och lagen

Som framgår av exemplen förekommer det att domstolsutslag i storbytesärenden åberopar lagtexterna. De är emellertid undantagsfall. I de flesta målen görs inga sådana hänvisningar. Det förefaller vara vanligare att lagen åberopas då rättens utslag på något vis är kontroversiellt och/eller då någon mer omfattande tvist föreligger. De lagtexter som åberopas är oftast 4:e, 5:e och 6:e kapitlena i landslagens byggningsbalk. Det är i dessa kapitel som principerna för solskifte och *gödhning* i tomt, åker och äng fastställs. Storbyten är emellertid inte några solskiften, så som de beskrivs i lagtexten. Som tidigare påvisats finns här emellertid ett visst utrymme för kreativ lagtolkning. Någon hänvisning till särskilda paragrafer eller citat ur lagtexterna förekommer inte, vilket gör det svårt att fastslå hur rätten egentligen resonerar.

Byggningsbalkens 4:e kapitel åberopas ibland också då rätten avslår en anhållan om storbyte.⁷⁸ Detta är fullt logiskt då det är i detta kapitel som principen om att ett existerande tegskifte inte får rubbas med mindre än att alla intressenter är överens, fastslås. I två fall där

⁷⁶ Edestam & Sjödahl, 1980, 1695 s 391 f. Edestam & Sjödahl, 1995, 1706 s 67, 1709 s. 110, 1712 s. 161, 1717 s. 238, 1718 s 247, 1728 s. 480.

⁷⁷ Sjödahl, 1989 Norra Fjäll 1722 s. 242 b, Skärbo 1755 s. 562 b (infört 1770), Garpungebyn 1759 s. 309 a.

⁷⁸ Exempelvis Fryksdals övre hr. A1a: vol. 11, fol. 418. (1714 ht-59).

storbytet inbegriper samhävd mark på utägor åberopas också 40:e kapitlet, vilket reglerar rättsrelationerna mellan avgärda byar och bolbyar.⁷⁹

Övriga inägoskiften

Under hela undersökningsperioden förekommer också att ärenden som går under andra beteckningar än storbyte men likväl innebär någon form av omläggning i ägoblandad åker eller äng utförs av förrättningsmän som utses vid häradstinget.

Jämknningar

Under hela perioden används också beteckningarna *jämkning*, *justering* eller *mätning och jämkning* för vissa omfördelningar eller omläggningar i inägojorden.⁸⁰ I många fall begränsade sig jämkningsförfarandena till mindre justeringar av jordfördelningen så att varje gårdsbruks innehav skulle stämma överens med dess andelar i skatten. Det gäller följande exempel från Södra Ås i Östra Ämtervik från hösttinget år 1712:

”Förordnades nämndemännen domaren Sven Jönsson i Ulvsby och Ingemar Jönsson i Fölsvik att justera åkern mellan åborna på bägge norra tredingarna i Södra Ås samt jämka ängategarna dem emellan, så att vardera 1/3 njuter lika mot den andra.”⁸¹

Ofta framgår att denna fördelning har rubbats i samband med nyodlingar eller hemmansklyvningar. Precis som i det ovan refererade exemplet från Oleby (s. 270) tillgreps ibland jämkning som ett alternativt förfarande då storbyte avsågs på grund av bristande samstämmighet. För detta hade man stöd i lagen som stadgade att jämkning av rätt skifte, så att var och ens andel blev justerad efter den rätta delningsgrunden, kunde genomdrivas om någon av intressenterna så begärde.⁸² Som visas i Olebyfallet kunde man också ta viss hänsyn till jordmånens beskaffenhet då delningsgrunden fastställdes. Det finns dock flera exempel på att förfaranden som i

⁷⁹ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 11, fol. 227 (1711 ht-92) samt AIa: vol. 4, fol. 103.(1618 ht-26).

⁸⁰ Jämkning används också för att beteckna justeringar i utmarksskiften eller i arvsskiften.

⁸¹ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 11, fol. 279v. (1712 ht-37).

⁸² Forssman, 1928 s. 15. Jmf. Isacson, 1979 s. 64 och Sjöberg, 2001 s. 40 f.

protokollet kallats för jämkningar också inbegripit rena omläggningar där tegantalets storlek och graden av ägoblandning förändrats. I några fall förefaller just omläggningen utgöra själva syftet med jämkningsförfarandet snarare än att justera jordfördelningen. Ett tydligt exempel på detta ges i ett mål från 1733 då de största ägarna i Västanvik i Fryksände begär att de skall få sina åkrar i större skiften för, säger man, bekvämligare brukning och för att inte så stor andel av jorden skall ligga outnyttjad i åkerrenarna. Rätten bifaller deras begäran och skall åtgärda problemet genom att *jämka* tegarna.⁸³

Tegskifte, skifte och solskifte

Under så gott som hela undersökningsperioden förekommer mål där tingets utsedda representanter skall förrätta tegskifte mellan grannar i byarna.⁸⁴ Innebörden av sådana förändringar uppvisar betydande variationer. Ofta handlar det om att rövningar och andra tidigare säriliggande inägojordar skall förläggas i tegskifte, vilket alltså leder till mer omfattande ägoblandning. Någon motivering till tegskiftet ges vanligen inte, men i några fall framgår det att förrättning sker på begäran av delägare som anser sig vara förfördelade i jordkvalitet.

De som motsätter sig tegskifte framför å sin sida ofta att grannarnas jordar är sämre hävdade, som exempelvis vid hösttinget 1688 då en bonde i Fölsvik i västra Ämtervik fick jämkning i arealen, men nekades tegskifte.

”Näst beviljades Nils Olofsson i Fölsvik det hans 3/8 må justeras med tråden att han kommer till sin vidd, men icke till tegskifte för än han haver gjort sin jord jämngod med de andra gårdsbornas.”⁸⁵

Yrkanden om tegskifte kan också avslås med hänvisning till att storbyte, delning eller liknande redan utförts, eller för att parterna är skilda åt med rågång.⁸⁶

Det förekommer också exempel på att man använder beteckningen tegskifte på förrättningar där ägorna visserligen ligger i ägoblandning men där ett gammalt tegskifte skall modifieras. Precis som med många av storbytena är det då ofta svårt att avgöra

⁸³ 1733 vt-62.

⁸⁴ Det tidigaste ärendet är från 1642 ht-6.

⁸⁵ Fryksdals övre hr. A1a: vol. 5, fol. 122 (1688 ht-23).

⁸⁶ Tex.1707 ht-64.

huruvida förfarandet resulterar i en ökad, minskad, eller oförändrad grad av ägoblandning. Åtminstone ett exempel finns där ett begärt tegskifte uttryckligen syftar till att reducera ägoblandning. Vid hösttinget begär en av åborna i Önsby i Sunne, med grannarnas samtycke, att få tegskifte i byn så att han kan få sin del på ett ställe. Detta skall göras för att förbättra grannsämjan.⁸⁷ Ett annat exempel på en strävan att reducera ägoblandningen finner vi i ett ärende på hösttinget 1729 då rätten på begäran av bönderna i Åsteby beslutar att man skall undersöka hur deras små tegar bäst kan slås samman till större skiften.⁸⁸ Exempel på den motsatta utvecklingen finner vi i ett ärende vid hösttinget 1741, då ägarna till fyra femtedelar i Södra Västerrottna instämmer ägarna till den återstående femtedelen och yrkar på att tegskiftena i hemmanet skall göras mindre, så att alla får del av såväl bättre som sämre jord.⁸⁹

Ett mindre antal omläggningar beskrivs helt enkelt som *skifte* utan något prefix, en beteckning som annars mest används på arv- och utmarksskiften.

Först under de första åren på 1730-talet börjar begreppet *solskifte* att användas i samband med omläggningar.⁹⁰ Solskifte används dock inte som beteckning på en specifik form av förrättningar, såsom exempelvis storbyte, utan snarare som en princip som kan tillämpas vid storbyten, tegskiften och jämkningar. Vid hösttinget 1731 anbefaller exempelvis rätten att en bonde i Östmark som tidigare haft tegskifte med sina grannar på gammal jord nu också skall få detta i nyodlingar på oskiftad mark. Detta tegskifte skall göras enligt solskifte.⁹¹ Vid samma ting beslutas att storbyte skall förrättas på alla ägor i Västmyr, varvid man skall se till att alla får sina delar enligt solskifte.⁹²

Någon mer exakt bild av vad som menas med detta går inte att uttolka ur protokollen. Det verkar dock inte som om dessa förfaranden behöver innebära att byarna läggs i strängt systematiska skiftesindelningar där ”tomt är tegs moder”, så som föreskrivs i landslagens byggningsbalk. Vanligt är dock att man i dessa mål framhåller tegarnas belägenhet inom byn. I flera mål där tegindelingen skall göras enligt solskifte framhålls exempelvis att varje

⁸⁷ 1737 ht-81.

⁸⁸ Fryksdals övre hr. AIa: vol. 15, 1729 § 61.

⁸⁹ 1741 ht-149.

⁹⁰ Begreppet förekommer i 21 rättsärenden t.o.m. 1745 och ytterligare 3 gånger i materialet från nedre tingslaget 1746-50.

⁹¹ 1731 ht-42.

⁹² 1731 ht-158.

gårdsbruk skall få sina tegar förlagda närmast sina hus och ladugårdar.⁹³ Uppenbarligen innebär en indelning enligt solskifte att ägorna ligger i en viss tegblandning. Förmodligen också att gårdsbyggnadernas och tomternas belägenhet påverkar hur de olika tegarna fördelas på gårdsbruken.

En viktig poäng med att understryka att indelningen görs enligt solskifte tycks vara att man då kan ta fasta på de paragrafer i landslagen och 1734 års lag som fastslår att rätt solskifte inte får rubbas. Därmed blir förrättningar gjorda enligt solskifte mer stabila. I flera mål avvisar rätten krav på storbyten eller andra omläggningar just med motiveringen att ägorna redan är delade enligt solskifte.

Ägodelning

Många omläggningar beslutas och genomförs under beteckningar som *delning*, *ägodelning*, *avvittring*, *avsöndring*. Dessa är i sammanhanget ganska oprecisa begrepp som också används för exempelvis hemmansklyvningar och utmarksskiften. I många fall används de emellertid då åkrar, ängar och röjningsland fördelas på bydelar som halvor, tredingar eller fjärdingar, eller då enskilda gårdsbruk frigörs från ägoblandning. Syftet bakom sådana delningar tycks i de flesta fall vara att de olika delarnas inägor helt skall separeras från varandra, så att tegblandningen endast består mellan de enskilda gårdsbruken inom dessa delar. Ibland, då skillnaden i jordmån gör det svårt att genomdriva en fullständig separering, består dock en viss ägoblandning bydelarna emellan också efter delningen.

Det finns exempel på delningar som enligt rättsprotokollet syftar till att helt upplösa ägoblandningen inom en by. Exempelvis vid hösttinget 1709 då rätten skall dela i åker och äng mellan de tre åborna i Sandviken i Gräsmarks, socken eftersom dessa inte länge vill ha tegskifte sinsemellan.

Någon klar distinktion mellan dessa omläggningar och sådana som betecknas som storbyten eller skiften har jag inte kunnat fastslå. Att skillnaden inte heller var given för domstolens ledamöter eller häradsskrivarna framgår av flera fall där ärenden som benämns som storbyten eller skiften kallas för delningar eller avvittringar då de tas upp på nytt vid senare ting, eller då de olika begreppen används som synonymer i en och samma notering. Så var ju exempelvis fallet med det andra storbytet i Spelnäs år 1715. Vid de fyra tillfällen mellan

⁹³ 1720 ht-76, 1736 ht-148.

1726 och 1738 då man uttryckligen sa sig vilja genomdriva den omläggning som beslutats 1715 använde man omväxlande begreppen avsöndring, delning, avvitrning och ägodelning.⁹⁴ Ytterligare ett exempel kan hämtas från Mårbacka i Östra Ämtervik där komministern Olof Morell vid hösttinget 1720 ville frigöra sin andel av byns inägor från ägoblandning med grannarna. I rättsprotokollet används helt enkelt beteckningen skifte men det sägs också att Morell skall få sin del avvitrtrad.

”I förmåga av 32 och 41 kap BB fanns skäligt att bevilja Vördige Herr Olof Morell *skifte* på åker äng emellan sig och åborna på den andra halvparten i fjärdingshemmanet Mårbacka på det sättet att Herr Morell för bättre befredande skall på ägorna mot de övriga sina grannar Olof Matsson, Gudmund Olofsson och Hustrun Anna Eriksdotter, får sin del i åker och äng *avvitrat* på ett ställe, Ängdelen evar den faller efter lotten men åkern närmast till sina hus; Ty förordnades nämndemännen domaren Per Torbjörnsson i Humlen och Bengt Jonsson i Gårdsjö tillika med bokhållaren Sr Nils Björn denna delning att förrätta skola de där hos pröva om någondera fått skrinare eller mindre gödd åkerjord och vad den andra därför bör vedergälla, så att bägge delarna bliva jämgoda.”⁹⁵

I detta fallet arbetar rätten snabbt. Redan till nästa ting var skiftet förrättat men nu används beteckningen åker- och ängsdelning:

”Uppvistes den *åker och ängdelning* som rättens medel nämndemännen [...] gjort hade, [...] varmedelst äntel. så är vordet slutit, att rågården utstakades i rät linje både över åker och äng ifrån östra gärdesgården mitt på Askerbyns lada som står västan älven. Havandes Herr Morell sin del på Södra och de övriga sin del på norra sidan om denna rågård sina ägor hädan efter *särskilt att hända*.”⁹⁶

I de tidiga skiften utförda av lantmätare i Sörmlands län som Sporrong refererar förekommer också begreppen avvitrning och

⁹⁴ Kapitel V s. 141 f.

⁹⁵ Fryksdals. övre hr. AIa: vol. 12, fol. 397 (1720 ht-81). Min kursivering. Här hänvisas till Landslagens 32:a och 41:a §. Dessa paragrafer behandlar egentligen hur tvister rörande nyodling på samhävden kan resultera i att den skiftas upp på individuella lotter. Något stöd för ett sådant skifte som återges i protokollet ges inte i dessa paragrafer. Hänvisningen får därför ses som ytterligare ett exempel på den fria lagtolkning som tillämpas i dessa sammanhang.

⁹⁶ Fryksdals. övre hr. AIa: vol. 13, fol. 1v (1721 vt-8). Min kursivering.

delning.⁹⁷ I de senare storskiftesakterna är det också vanligt att delning används som en synonym för skiften.

Ett ovanligt sätt att frigöra sig från ägoblandning finner vi i ett ärende på vårtinget 1731 då en av bönderna i Backa helt enkelt avstår sin andel i den gamla ägoblandade åkern mot att han kompenseras med röjningsland på ängsmarken.⁹⁸

Ett sista exempel från Norra Arneby

En god överblick över de möjligheter som den lokala rättsarenan faktiskt gav att successivt justera tegskiftet mot allt mindre grad av ägoblandning får vi om vi följer några rättsfall från Norra Arneby i Sunne under 1700-talets första hälft.

Ett storbyte i åker och äng förrättades i Norra Arneby redan år 1703, dock inte på hela byns jord utan bara på tre fjärdedelar. I övrigt är protokollet ganska knapphändigt med information om bytets omfattning och innebörd.⁹⁹

Att storbytet inte innebar att byborna kom att leva med särägda åkrar framgår av ett ärende vid hösttinget 1727 då rätten beslutar att Johan Johanssons 1/8 i byns tomt- åker- och ängsmark skall avvittras från övriga åbors ägor.¹⁰⁰ Innan avvittringen har hunnit genomföras uppkommer dock klagomål från en annan av byborna. Det gäller hans andel i hötäkt och mulbete men också att han anser sig ha förlorat en del inägomark vid det senaste storbytet. De förrättningsmän som utsetts att handha Johans avvittring skall därför också dela ägorna mellan bönderna i byn. Här innebär delningen uppenbarligen snarast en jämkning av arealen: att ägornas fördelning mellan åborna justeras.

Åren 1745-46 etablerar sig en av traktens ståndspersoner, rättsaskulanten Karl Henrik Herweg, som största jordägare i Norra Arneby.¹⁰¹ Vid vårtinget 1746 begärde Herweg å sin och grannarnas

⁹⁷ Sporrang, 1984 s. 142 f.

⁹⁸ 1731 vt-12.

⁹⁹ 1702 vt-53, 1703 ht-70.

¹⁰⁰ 1727 ht-158.

¹⁰¹ Herweg förekommer flitigt som sakkörare i rättsprotokollen, bland annat åt sin svärfar brukspatronen och säteriägaren Mattias Gyllenspets. Han etablerade sig samtidigt som jordägare i de närliggande Norra Arneby, Svineberg och Gunnarsby genom att köpa upp och byta till sig flera mindre andelar. I Norra Arneby och Gunnarsby utnyttjar han också möjligheten att som större ägare lösa ut andelar vars mantalsstorlek inte räcker till för besuttenhet.

vagnar att skogen och utmarken skall skiftas mellan dem.¹⁰² Vårtinget 1749 instämmer Herweg samtliga grannar i byn och begär att få sina många tegar samlade på ett ställe. Grannarna bestrider ett sådant förfarande med argumentet att Herwegs tegar är sämre gödslade. Herweg erbjuder då en viss ersättning i pengar till dem som får sämre jord i utbyte. Därtill framförs två argument för Herwegs rätt att kräva ett skifte. För det första är hemmanets delning redan rubbad från *rätt solskifte*. En av fjärdingarna har sina ägor för sig, förmodligen var det denna 1/4 som inte var delaktig i storbytet 1703. Johan Johanson har ju dessutom fått sin 1/8 avsondrad. För det andra har Herweg – som äger något mer än 1/4 av byn – som största ägare rätt att besluta över hur många skiften som åker och äng skall läggas i. Rättens utslag blir därför att Herweg inte kan hindras från att få sina andelar på ett ställe genom ett nytt skifte mot att han ersätter dem vars andelar varit bättre skötta.¹⁰³

Som vi ser utnyttjar den rättslärd Herweg här precis de formuleringar i byggningsbalkens fjärde kapitel som togs upp i den inledande rättshistoriska diskussionen om möjligheten för en enskild att kräva skifte mot grannarnas vilja före storskiftesförordningarna. Inägoskiftet föregås ju också av ett utmarksskifte bara några år tidigare, också det på Herwegs initiativ. Sådana samspel mellan de bägge typerna av skiften stöter man ofta på i materialet. Tyvärr har det inte varit möjligt att bearbeta materialet inom ramen för detta arbete på ett sätt som möjliggör en systematisk analys av ett sådant samband. Det förefaller dock rimligt att tänka sig ägosystemet inom byarna som, i mångt och mycket, sammanhängande system. När rådighetsregimerna på de samfällda utmarkerna undergrävs av marknadsintegration och tilltagande knapphet påverkar det också benägenheten och behovet av att modifiera ägoblandningen på inägorna.

Vad storskiftesakterna säger

Vid en genomgång av samtliga storskiftesakter från Sunne, Fryksände, och Gräsmarks socknar för de byar som genomgått både storbyte och storskifte har jag inte kunnat finna några hänvisningar till tidigare omläggningar. Vad man däremot finner i materialet är för det första att storskiftena ofta genomförs väldigt tidigt, en del redan

¹⁰² 1746 vt-65.

¹⁰³ 1749 vt-13.

på 1750-talet.¹⁰⁴ Dessa betecknas ”inägodelningar” eller ”storskiftesdelningar” i lantmäteriets register men i själva akten skriver lantmätaren ”storskifte”. Många av byarna hinner också genomgå två till tre, ibland upp till fem, storskiften mellan 1750 och ca 1820. I vissa fall är det olika ägotyper som omfattas vid de olika tillfällena: åker, äng, skog, men ofta storskiftas också exempelvis inägor två gånger. Det gäller i synnerhet för dem som genomgått de tidiga inägo- eller storskiftesdelningarna. Man kan alltså urskilja en fortgående process av omläggningar både före och efter skiftesreformerna. I några fall genomförs också enskiften under 1810-talet, något som man knappast väntar sig att finna i denna del av landet. I dessa fall är emellertid vanligen järnbruk eller brukspatroner involverade.

Kapitelsammanfattning och slutsatser

Min hypotes var att storbyten skulle kunna förstås som en lokal form för tidiga jordskiften. Den skiftesdefinition som Hoppe ger i inledningen torde tveklöst innefatta storbytesförrättningarna. Det gäller även en mängd andra omläggningar av jorden som behandlas vid tinget under perioden. Om dessa jordskiften skall jämföras med senare skiftesreformer, som en del i en långsiktig process mot mer individuella och exklusiva egendomsrelationer, blir det naturligtvis viktigt att också klargöra om de i allmänhet leder till färre och större ägostycken per brukningsenhet. Det finns i mitt material många exempel på att man velat minska ägoblandningen i samband med storbyten. Med tanke på den motverkande tendensen som ligger i en tilltagande hemmansklyvning är det svårt att säga om tendensen på sikt faktiskt var att ägoblandningens omfattning minskade. Strävan att reducera ägoblandning eller motverka ökad ägoblandning i samband med hemmansklyvningar behöver inte heller ha varit den enda orsaken till att omläggningar genomförs.

Förändringar i odlingssystem kan ju exempelvis skapa behov av jordbyten för att alla skall få ungefär lika mycket jord i samtliga gårderna. Jag har dock inte sett några exempel på att sådana problem framkommit i storbytesmålen.¹⁰⁵ Man kan också tänka sig att nyod-

¹⁰⁴ Olai, 1987 s. 51 har också förvånats över att områden i Värmland storskiftas ovanligt tidigt för att vara perifera skogsbygder.

¹⁰⁵ Odlingssystemet i området är svåröverskådligt. Vanligen tycks man ha tillämpat ett slags flersäde där jorden var uppdelad på flera gårderna och en liten andel, från 1/4 ända ner till 1/12 trädades årligen. Jansson, 1998 s. 102 ff. och s. 135. Även Bladh, 1995 s. 72.

lingar skapade ett behov av jordbyten, exempelvis för att spara hägnadsarbete.

Framförallt förefaller dock den omfattande nyodlingen ha accentuerat vissa konflikter kring ägoblandningen och byorganisationen. Røjningarna rubbade ofta symmetrin mellan jordinnehav och de enskilda gårdsbrukens andel av byns jordemantal. Det ledde till krav på omfördelningar och jämkningar som i sin tur kom i konflikt med rättsprinciper baserade på nedlagt arbete. Storbytena tycks ofta ha fungerat som ett sätt att handskas med dessa motsättningar. Om storbytet exempelvis görs mellan bydelar (halvor, tredingar, fjärdingar etc.) i vissa ägoslag (åker, äng, røjningsland etc.) har, efter storbytet, åborna på dessa delar inte längre samma rättighet i hela byns innehav av dessa ägoslag som i den egna bydelen.¹⁰⁶ Det innebär samtidigt att man kan göra røjningar och andra investeringar utan att behöva oroa sig för kompensationskrav från dem som brukar övriga bydelar.

Även om storbyten och andra inägosciften inte nödvändigtvis innebar att ägoblandningen minskade på sikt torde det vara av vikt att konstatera att det tidigt vuxit fram institutionella former för att handskas med jordens utskiftning inom byarna. Här finns i varje fall en potentiell möjlighet att anpassa ägoblandningens omfattning till förändrade förutsättningar. Man kan fråga sig om en långsiktigt fast arrondering av jorden överhuvudtaget är möjlig att upprätthålla i kombination med nyodling och hemmansklyvning eller om inte någon form av jordskiften krävs för att en sådan utveckling skall vara möjlig.¹⁰⁷

Lägger vi till detta en kontinuerlig uppdelning av samfällda skogs- och andra utmarksresurser på allt mer avgränsade individuella och exklusivt reglerade enheter framstår den skiftesrörelse som utgår från skiftesstadgorna inte längre som någon uppifrån och utifrån framtvingad diskontinuitet. Snarare var de en del i en mycket långsiktig, lokalt förankrad process. Det utesluter inte att denna förändringsprocess, både före och efter skiftesstadgorna, har inbegripit betydande konflikter mellan olika intressen.

¹⁰⁶ I stället för att säga att någon brukar 1/12 av en bys åker står det då ofta att han brukar 1/6 av exempelvis norra halvan.

¹⁰⁷ Ett liknande resonemang förs i Olai, 1983 s. 225. Maria Sjögren har framfört uppfattningen att det vore mer korrekt att framhålla de äldre ägostrukturernas rörlighet än att fokusera på ägosplittringen som ett givet och oföränderligt förhållande. Sjöberg, 2001 s. 19.

X

Sammanfattning och slutsatser

Skiftesrörelsens förhistoria

Traditionellt har ett legalistiskt och centralistiskt perspektiv dominerat bilden av agrara egendomsrelationers individualisering i Sverige. Det var lagreformer – som skiftesstadgorna och bondeståndets privilegier – som låg bakom bysamfälligheternas upplösning eller, som vissa har uttryckt det, befrielsen från ”bytvånget”. På senare tid har dock detta perspektiv omvärderats på många plan. Det gäller i synnerhet synen på skiftesrörelsen. En fråga som aktualiserats i och med denna perspektivförskjutning är den om skiftesrörelsens förhistoria. Ett fåtal undersökningar från olika delar av Sverige ger exempel på att skiften av såväl tegblandade inägor som samfällda utmarker förekom även innan de första skiftesstadgorna utfärdades. Dessa undersökningar har dock främst rört frågan om ägoblandning och källmaterial har huvudsakligen hämtats ur lantmäteriets arkiv. Jag har i avhandlingen argumenterat för att det förmodligen bara vara en mindre del av den här typen av förrättningar som inbegrep lantmätare och som lämnade spår i dessa arkiv. I denna undersökning används istället häradstingets rättsprotokoll. Resultatet är, enligt min mening, övertygande. Såväl på inägor som på utmarker genomförs ett stort antal skiften eller skiftesliknande förrättningar under perioden 1630-1750. Merparten av dessa inträffar dock under den avslutande 50-årsperioden. Skiften genomförs efter beslut på häradstinget och verkställs av förrättningsmän, särskilt utsedda av tinget

Denna utveckling är mest påtaglig på samhävdena. I genomgången av samhävds mål i kapitel VIII återfinns nästan femhundra utmarksskiften. Utmarksskiftena innebar en successiv process där samhävdena fördelades på allt mindre delar och allt färre gårdsbruk. Till en början medförde dessa skiften huvudsakligen att utmarkerna – eller vissa nyttjandeformer på utmarkerna – delas upp mellan byar eller ensambruk. Mot slutet av perioden blev det vanligare med uppdelningar mellan enskilda gårdsbruk eller mindre grupper av gårdsbruk inom byarna. Parallellt med denna skiftesprocess reglerades och specificerades de enskilda intressenternas rådigheter inom kvarvarande samhävder hårdare. Detta visar sig i mitt undersökningsmaterial främst genom de mer än 200 rättsärenden där sådana regleringar intecknas i domboken. Ofta innefattade dessa protokoll också vitesförelägganden mot överträdelser. Regleringarna utgjordes främst av uttagskvoter, vanligen baserade på brukarnas andelar i byns skatter. Istället för att, som i skiftesförfarandet, fördela själva produktionsmedlen, eller en viss form av bruk av produktionsmedlen, fördelade man med regleringar den avkastning som dessa resurser gav. Det förekom emellertid också absoluta förbud mot specifika former av resursexploatering eller transaktioner. Ofta stadgades då förbud mot avsalubruk och mot att upplåta resurser till utomstående. Överenskommelser om att avsalubruk eller andra nyttjandeformer krävde övriga intressenters medgivande i varje enskilt fall var en mildare form av regleringar. I många fall var också kvoteringar begränsade till avsalubruk medan husbehovsnyttjandet förblev oreglerat. Överlag medförde avsalubruk mer komplexa och exklusiva rådighetsarrangemang än husbehovsbruk.

Förutom skiften och regleringsärenden förekommer något mindre än 1 000 rättsfall där gränserna mellan samhävder eller enskilda regleras. Vid rågångssyner och gränsjusteringar markerades gränser i landskapet med råstenar och andra gränsmärken. Än viktigare var förmodligen att rågångarnas sträckning fastställdes inför offentligheten och nedtecknades i domboken. Den juridiska kraften i dessa gränser kunde sedan ytterligare förstärkas genom att vitesförelägganden mot åverkan och intrång intecknades i domboken.

De arrangemang som reglerade ägoblandning och tegskifte på inägorna genomgick också stora förändringar. Tydligast framträder detta i ärenden som behandlar storbytesförrättningar och andra former av inägosskiften. Dessutom förekommer ett mindre antal ärenden där enskilda gårdsbruk frigjorde sina inägor ur ägoblandning genom avvitrningar samt ett stort antal mindre jämkningar av inägornas fördelning och lokalisering. Sammantaget bidrog dessa för-

faranden till att formen för och omfattningen av ägoblandningen på inägojord successivt omvandlas och anpassas till förändrade förutsättningar. Med tanke på den motverkande tendens som ligger i en tilltagande hemmansklyvning är det svårt att säga om resultatet faktiskt var att ägoblandningens omfattning minskade på längre sikt. Vad vi däremot kan fastslå är att det tidigt växte fram institutionella former för att handskas med arronderingen av jord inom byarna. Tillämpar vi Göran Hoppes skiftesdefinition (sidan ##) måste dessa omläggningsförfaranden betecknas som ett institutionaliserat system för jordskiften långt innan de egentliga skiftesstadgorna instiftades. Såväl vad det gäller samhävd som ägoblandning kan då den skiftesprocess som utgick från skifteslagstiftningen förstås som ett led i en lokalt förankrad kontinuitet, snarare än som ett utifrån och uppifrån initierat brott med ett äldre kollektivistiskt system.

Vad driver förändringsprocessen?

Rättstvister mellan grannar

Den typologiska frekvensundersökning som redovisas i kapitel VI visar på en mycket kraftig ökning av kategorin civila ärenden under perioden. Vid det sista nedslaget 1744 var dessa ärenden drygt trettiofyra gånger fler än vad årsgenomsnittet hade varit 1632-1638. Merparten av dessa ärenden rör på ett eller annat vis rådigheter över jord eller annan fast egendom. I undersökningen har de fördelats på tre kategorier: skulder, släktrelationer och relationer mellan grannar. Det är denna sistnämnda kategori som behandlas i avhandlingen. Den är den största av de tre kategorierna och omfattar drygt 42 % av alla civila mål. Under första halvan av 1600-talet domineras dock de civila ärendena helt av grannrelationer. Under perioden 1632-1638 utgör dessa mer än 70 %. Följaktligen blir ökningen i denna kategori något lägre än i de civila målen som helhet, men likväl betydande. Mellan det första och det sista nedslaget är ökningen nästintill femtonfaldig. Det skall vägas mot att befolkningstalen knappt femdubblades under samma tidsperiod. Ungefär hälften av de ärenden som rör grannrelationer utgörs av skiften, regleringar och andra förrättningar som direkt förändrar etablerade rådighetsarrangemang. Den andra hälften utgörs av tvister kring befintliga arrangemang. De rör främst fördelning och tillträde samt anklagelser för åverkan.

Den tematiska undersökningen i kapitel VIII behandlar specifikt mål som rör det samfälliga utmarksbruket. Av nästintill 3 000 sådana

ärenden utgörs 55 % av förändringar och resten av tvister kring sådana arrangemang. Tvisterna utgör dock en restkategori; även de mål som leder till förändrade arrangemang inbegriper ofta någon form av tvister kring motstridiga rådighetsanspråk. Som jag tolkar materialet utgör den kraftiga ökningen av antalet sådana här rådighetstvister vid tinget ett centralt element i det förändringstryck som driver utvecklingen mot mer väl-specifierade och exklusiva rådighetsarrangemang. Nästa steg blir då att fråga sig vad som ligger bakom detta förändringstryck. Hur kan man förklara att bönderna i området allt oftare hamnade i konflikt med sina grannar om rådigheter över jord och mark?

Demografisk expansion

Redan under den första halvan av 1600-talet var det demografiska trycket på naturresurserna i undersökningsområdet påtagligt. Som framgår av genomgången i kapitel IV var befolkningstillväxten i området hög även med Värmlandsmått mätt och därmed mycket högre än riksgenomsnittet. I folkökningens spår följde också en kraftig bebyggelseexpansion. Denna visar sig dels i en omfattande kolonisation på utmarkerna, dels i en tilltagande hemmansklyvning på befintliga bebyggelseenheter. Här spelade den svedjefinska migrationen under första halvan av 1600-talet en viktig roll. Finnarnas svedjebruk möjliggjorde bosättningar på skogsmoräner som tidigare nyttjats förhållandevis extensivt.

Man kan tänka sig en mycket enkel och okomplicerad koppling mellan utmarksskiftena och den demografiska expansionen. Då intressenterna i ett samfällt resursutnyttjande blir fler genom hemmansklyvning och avgärdningar uppstår också ett tryck att splittra upp samhävdena i mindre delar. Detta behöver ju i sig inte förstås som någon individualisering eller fördjupning av rådigheter. Om uppdelningen av samhävder var proportionerlig till tillväxten i antalet gårdsbruk förblev ju antalet intressenter i varje samfällighet konstant. Materialet ger oss ingen möjlighet att helt säkert fastställa om det genomsnittliga antalet intressenter per samhävde ökar eller minskar då den sammantagna effekten av folkökning och utmarksskiften vägs mot varandra. I de bägge mikroundersökningar som redovisas i kapitel V och VIII blev den långsiktiga effekten dock en påtaglig minskning av antalet gårdsbruk per samfällighet. Det med tiden växande antalet skiften där utmarkerna ”individualiserats” på enskilda gårdsbruk indikerar att så blev fallet också på andra håll.

Även om vi skulle nöja oss med att förklara utmarksskiftena som en successiv kompensation för en ökad bebyggelse säger det oss att demografisk expansion skapar behov av flexibla arrangemang kring samhävderna. Mycket tyder dock på att det förändringstryck som folkökningen utsatte samhävdsarrangemangen för var mer komplext. Folkökning och kolonisation innebar ju en tilltagande knapphet på de resurser som utmarkerna gav. Därmed ökade också nyttan av mer komplexa rådigheter för att skydda dessa resurser mot överutnyttjande, och av att bevaka exklusiviteten i nyttjandet av dem. Övervakningskostnaderna för sådana arrangemang blev samtidigt snarast mindre med en högre folktäthet. Större resursbehov åt en växande befolkning kan bidra till att förklara inte bara utmarksskiftena utan också den tilltagande regleringen av samfällda rådigheter och den omfattande aktiviteten för att markera och definiera rågångar.

För inägornas del kom hemmansklyvning och nyodling att skapa konflikter kring ägoblandning och jordfördelning. Røjningarna rubbade symmetrin mellan gårdarnas andel av byns grundskatter och deras jordinnehav. Det ledde till krav på jämkningar och konflikter mellan olika rättsprinciper. Storbytena tycks, bland annat, vara ett sätt att handskas med dessa motsättningar.

Teknikutveckling

Den svedjebruksteknik som de finska immigranterna introducerade i området bidrog också till en ökad knapphet på skog och skogsmark. De tidigare ytterst extensivt nyttjade barrskogsmoränerna kunde med denna teknik exploateras mer intensivt.

Kommersialisering

Den tilltagande kommersialiseringen av den agrara ekonomin utgjorde ytterligare en central drivkraft i omvandlingsprocessen. En från början huvudsakligen hushållsriktad ekonomi orienteras under undersökningsperioden i allt högre grad mot avsaluproduktion för regionala och interregionala marknader. Även denna process medförde att resursutnyttjandet på samhävderna intensifierades men den hade också en mer kvalitativ dimension som kommer att diskuteras närmare längre fram.

Till en del kan den tilltagande kommersialiseringen förklaras som en konsekvens av folkökningen. Högre befolkningstäthet underlättar

arbetsdelning och specialisering, vilket kräver fler ekonomiska transaktioner.

I kapitel VII argumenteras dock för att det först och främst är stångjärnsproduktionens etablering och expansion som är avgörande för kommersialiseringsprocessen i området. Timmerhandel förekom också, framförallt mot slutet av undersökningsperioden. På 1750-talet var dess omfattning dock ännu begränsad i jämförelse med järnbrukens stora kolbehov. Brukens växande efterfrågan på kol, ved och vattenkraft bidrar till en tilltagande knapphet och skapar förutsättningar för specialisering, arbetsdelning och varuutbyte inom den lokala ekonomin. Bruken är också aktiva som direkta uppköpare av fast egendom. De köper upp hemmansdelar, skogsparter samt kvarn-, fall- och sågrätter. Det är också rimligt att tänka sig att det tillskott i tillgången på krediter som brukens utlåning innebar torde ha bidragit till att finansiera ökningen av transaktionerna i fast egendom. Ett sådant samband går dock inte att säkerställa utifrån källmaterialet. Däremot är det tydligt att den ökande skuldsättningen mot in-teckningar i fast egendom är en av orsakerna till att fler bönder säljer sin jord. Bruken gynnades också av generösa undantag från förbudet mot landsköp. Det innebar att de kunde idka minuthandel med livsmedel och andra varor vilket uppenbarligen gynnade en minskad självhushållning till förmån för bytesekonomi.

Kommersialisering, teknisk utveckling och demografisk expansion utgjorde samverkande och sammanvävda element i områdets ekonomiska utveckling. Intensivare resursexploatering, tekniska innovationer och nya näringsfång möjliggör, och möjliggörs av, en växande befolkning. En sådan tillväxt fordrar emellertid specialisering, arbetsdelning och ekonomiska transaktioner. Denna utveckling undergräver etablerade rådighetsarrangemang och skapar behov av nya, bättre anpassade till en högre grad av resursknapphet och till en marknadsorienterad produktion.

Exogena institutioner

Uppenbarligen påverkas också den lokala omvandlingen av utifrån givna institutioner. Denna undersökning har behandlat utvecklingen av ett institutionellt ramverk på lokal nivå i form av rättspraxis som den tar sig uttryck i den lokala rättskipningen. Även om vi kan visa på ett betydande tolkningsutrymme vid häradstinget spelar givetvis den formella lagstiftningen en roll. De viktigaste rättsförutsättningarna för den lokala utvecklingen presenteras i kapitel III.

Allra viktigast i det här sammanhanget är skogsordningens författningar om skifte av samfälligheter. Redan i den första skogsordningen från 1642 stadgades ett absolut vitsord som gav varje delägare i samfällda marker rätt att genomdriva skifte även om övriga delägare motsatte sig. I 1734 års skogsordning kompletteras denna paragraf med en direkt uppmaning till häradsrätter och landshövdingar att aktivt verka för att sådana utmarksskiften skall genomföras. Det absoluta skiftesvitsordet innebar att man inte ens vid denna tid, långt före skiftesstadgorna, kan uppfatta reglerings- och privatiseringsprocessen som en rent spontan utveckling av frivilliga överenskommelser. De som önskade skifte hade ett rättsligt överläge gentemot dem som ville bibehålla äldre arrangemang. Denna möjlighet kunde också användas som påtryckningsmedel för dem som ville genomdriva regleringar av olika slag. Effekterna av lagstiftningen förstärktes dessutom av paragraferna som förbjöd skogsavverkan för avsalu på samfällda utmarker. Strikt tillämpad innebar den att den som vill tillgodogöra sig sådana inkomster först måste skifta utmarken. Nu fanns det dock undantagsbestämmelser för det skogrika Värmland som tillät en viss timmerförsäljning. Några exempel på att dessa paragrafer har tillämpats på träkolsförsäljningen, som var den ekonomiskt viktigaste formen av marknadsinriktad utmarksexploatering, finns inte i källmaterialet.

Den till en början mycket generösa nybyggeslagstiftningen skapade förutsättningar för kolonisation på skogsmoränerna. Kolonisationen gav i sin tur upphov till motreaktioner från åborna inom den äldre bebyggelsen. Dessa finner nu skäl att tydligare markera och argumentera för sina rådighetsanspråk över markområden som av sedvana nyttjats för extensivt utmarksbruk.

Det värmländska undantaget från den generella besuttenhetsgränsen på 1/4 mantal innebar att man kunde klyva jordeboksgårdar ner till 1/12 mantal utan att riskera inlösningskrav från grannarna. Undantagslagstiftningen skapade förutsättningar för hemmansklyvning och nyodling som successivt tenderar att undergräva äldre överenskommelser inom och mellan byarna. Brukens privilegiebaserade anspråk på uppköpsmonopol över avgränsade koltäkter ger också upphov till motreaktioner från bondehåll. Liksom i fallet med nybyggeslagstiftningen kan framväxten av rågångsmarkeringar och mer exklusiva rättsprinciper ses som ett sätt för bönderna att bemöta statens regalrättsligt motiverade anspråk på rådighet över utmarkerna. Annan lagstiftning, som regleringen av avgärda bys rätt och förbud

mot avsöndring av skattejord, bidrar måhända inte direkt till att driva utvecklingen framåt, men påverkar vilken riktning den kommer att ta.

För inägornas del fanns inte något klart formulerat skiftesvitsord. Enligt lagen krävdes egentligen allas samtycke för att genomföra omläggningar av tegarnas utskiftning. Jordabalkens formulering om att den som äger störst andel i byn skall bestämma hur många tegarna skall vara, lämnar dock ett visst rättsligt utrymme för att ge en enskild intressent vitsord mot dem som motsätter sig förändring. Vi har åtminstone ett exempel på att denna möjlighet utnyttjades. Möjligen kan så ha varit fallet även i några andra ärenden där enigheten inte verkar ha varit total, även om detta inte anges explicit i protokollen.

En tolkning

Undersökningens resultat talar för att tilltagande knapphet på mark och jord, liksom på de frukter som markerna ger, kan lämna ett betydande bidrag till förklaringen av *varför* områdets agrara rådighetsarrangemang omvandlas. Knappheten tilltar på grund av folkökning, teknisk omvandling och den efterfrågan som järnhanteringen genererar. Så långt kommet i resonemanget skulle materialet mycket väl kunna användas för att bekräfta några av grundantagandena inom *property rights*-traditionen.

Enligt en *property rights*-modell skulle tilltagande knapphet innebära förskjutningar i relativa priser. Prisförändringarna undergräver förutsättningarna för etablerade rådighetsarrangemang. Ställda inför en sådan prisförskjutning förväntas förnuftiga aktörer välja att omförhandla sina egendomsrelationer så att mer exklusiva, transfererbara och individuella rådigheter inom byar och samfälligheter skulle kunna utvecklas. Med *property rights*-skolans terminologi syftar anpassningen till att internalisera externaliteter i en situation där de exogent givna förutsättningarna – i form av relativa priser – blivit sådana att nyttan av internalisering överstiger kostnaderna. Sådana förändrade förutsättningar kan antingen uppkomma genom att olägenheterna av externaliteter ökar på grund av tilltagande resursknapphet, eller genom att kostnaderna för internalisering minskar då transaktionskostnaderna blir lägre. I detta fall skulle man då inte tala om sjunkande transaktionskostnader i första hand, utan om att en tilltagande knapphet och en mer intensiv resursexploatering gör det möjligt att bära kostnaderna för mer välspecifierade rådigheter. När det bara är vissa former av resursutnyttjandet som skiftas, avgränsas eller regleras är det ofta (men inte alltid) former där exklusiviteten är

svår att övervaka som förblir i mer samfällt nyttjande, alltså där transaktionskostnaderna är förhållandevis höga.

Det finns dock gott om fall i materialet där förändringstrycket inte kan förklaras enbart utifrån resursexploateringen *omfattning*. Behovet av nya rådighetsarrangemang tycks i än högre grad ha sprungit ur den successiva förändringen av exploateringen *inriktning*. Arrangemang som etablerats inom ramarna för en huvudsakligen husbehovsorienterad resursexploatering visar sig vara illa avpassade för att reglera *fördelningen* av ett resursuttag som blev allt mer inriktat på avsaluproduktion.

För *property rights*-ekonomerna (liksom för många klassiska institutionalister och marxister) är det formeringen av exklusiva rådigheter, alltså internalisering av externaliteter, som skapar förutsättningar för en resursallokering via marknadens mekanismer. I Fryksdalsfallet ser vi dock exempel på att tilltagande marknadsintegration också utgjorde en viktig drivkraft bakom denna internaliseringsprocess. Förekomsten av externa marknader var alltså en viktig orsak till att marknadsrelationer också etablerades internt, inom det lokala bondesamhället. Detta förhållande, som känns igen från många andra empiriska studier, illustrerar en problematik i själva antagandet om allmänningen som ett generellt dilemma: Man antar att överutnyttjande och andra externalitetsproblem kan motverkas om samfälliga relationer får övergå i exklusiva och privata rådigheter och en mer marknadsreglerad resursallokering. Samtidigt har det ofta visat sig att överutnyttjande och andra externalitetsproblem på samhävdena blir brännande först då samfälliga rådighetsarrangemang konfronteras med marknader.

Denna aspekt är knappast oförenlig med *property rights*-teori. En växande tillgång till marknader innebär ju att samhävdenas produkter får ett penningvärde, ett pris. Egentligen passar en sådan utveckling betydligt bättre in i teorins postulat om relativpriser som exogen och pådrivande faktor än tilltagande knapphet på produkter som huvudsakligen nyttjas till husbehov och därför saknar ett konkret pris.

Att de gemensamma resurserna *överutnyttjas* förefaller dock långt ifrån alltid vara den viktigaste konfliktorsaken i de rättstvister som uppstår kring samhävdena. Ofta handlar det snarare om hur resurser och intäkter *fördelas*. Även i sådana konflikter finns tydliga kopplingar till tilltagande marknadsorientering. Exploateringen av samfälliga utmarker för husbehov innebar att resursutnyttjandet begränsades av just detta behov. Husbehovet stod någotsånär i proportion till

hushållens storlek som ytterst begränsades av hushållens tillgång till åkermark och vinterfoder på inägorna. För den avsaluinriktade utmarksexploateringen fanns ingen sådan reglering, utom möjligen vad det gäller boskapsuppfödning. Var nyttjandet fritt kunde var och en välja att nyttja samhävden utifrån sina preferenser, potentialer och behov. Det är knappast troligt att denna exploatering fördelar sig på samma sätt som husbehovsexploateringen hade gjort. Tilltagande avsaluproduktion ökade då inte bara risken för överutnyttjande, den påverkade också fördelningen av resurser och intäkter mellan samhävdenas intressenter. Bönder som brukade förhållandevis små andelar mätt i skattetal eller åkerareal kunde nu tillgodogöra sig oproportionerliga andelar av samhävden. Hushåll som hade större penningbehov, exempelvis för jordköp och andra investeringar, på grund av skuldsättningar eller för att spannmålsodlingen inte förslog till självhushåll, hade också starkare skäl att utnyttja samhävden. De som kunde mobilisera stora arbetskraftsresurser hade större möjligheter. Det innebar inte nödvändigtvis att utmarksresurser var likgiltiga för hushåll som inte nyttjade dem på samma sätt. För dem fanns det då goda skäl att försöka få skiften eller regleringar efter skattetal till stånd. De kunde då förhindra att deras andelar förbrukades eller få del i intäkterna i kraft av sin äganderätt utan att behöva bidra med egen arbetskraft.

En liknande fördelningseffekt uppstod med svedjebrukets expansion. Om svedjandet inte reglerades inom samfälligheterna utgjorde det en inkomstkälla och försörjningsbas som inte stod i proportion till de enskilda brukarnas skattetal. Här stod konflikterna dock nästan aldrig mellan enskilda gårdsbruk utan grupper av bruk. Ofta rörde det sig om konflikter mellan hela byar vilka hade gemensamma utmarker. Svedjor var ju storskaliga projekt som därför ofta drevs gemensamt inom byorganisationernas ram. Exempel finns dock på ensamliggande finska gårdar som genomförde stora svedjor med inlejd arbetskraft, antingen jordlösa "lösfinnar" eller landsmän som hade fast bosättning någon annanstans. Konflikter kring svedjor framstår som en viktig drivkraft bakom utmarksskiftena. Proportionellt tycks de ha spelat en större roll än under den äldre delen av undersökningsperioden då nästan alla skiften rörde relationerna mellan jordeboksgårdar och inte gårdsbruk inom byarna.

Marknadsorienteringen innebar också en kvalitativ förskjutning i det långsiktiga värdet av utmarksresurserna. Förutom bruksvärden fanns nu i allt högre grad marknads- och förmögenhetsvärden att bevaka. Fördelningskonflikternas växande betydelse visar sig framförallt i det stora och växande antalet delaktighetstvister i den

undersökning av samhävdsmål som presenteras i kapitel VIII. Även många av överkansärendena kan åtminstone delvis förstås som fördelningskonflikter. En stor del av dessa ärenden rör konflikter kring de avgärda byarnas del i de gemensamma utmarkerna.

Fördelningskonflikter har, som påtalades i inledningskapitlet, varit svåra att behandla i *property rights*-modeller. I den typen av förenklade modeller tillskrivs vanligen samtliga aktörer identiska resurser, preferenser och förutsättningar. Då kan man också göra antagandet att förändrade förutsättningar drabbar alla lika. När så inte är fallet får också externalitetsbegreppet en delvis annan innebörd. I *property rights*-teorin tänker man sig att de negativa externaliteterna i allmänningens dilemma innebär, att var och en har lika stor möjlighet att överföra kostnaderna för sitt nyttjande av allmänningen på kollektivet, medan vinsten faller på aktören själv. Resultatet blir en suboptimal resursallokering vars negativa effekter fördelar sig lika på alla. Alla har då samma intresse av att lösa problemet. I en mer realistisk situation, där aktörernas förutsättningar skiljer sig åt, innebär samma typ av externaliteter att aktörer nyttjar samhävden i varierande grad och att de negativa effekterna av detta fördelar sig ojämnt inom samfälligheten. Om marknadsintegration och ökad knapphet innebär att externalitetsproblemet accentueras får det också fördelningseffekter. Accepterar vi antagandet att exklusiva rådigheter etableras då kostnaderna för att etablera och upprätthålla dem uppvägs av den nytta de ger aktörerna, måste man i en situation som den ovan ta med i beräkningen att var och en av aktörerna har sin alldeles egna kalkyl. Man kan då inte förvänta sig en situation där samtliga aktörer upplever ett identiskt behov av att omdefiniera sina inbördes rådighetsarrangemang. Samtidigt som vissa aktörer skulle tjäna på en förändring kan andra ha mer att vinna på att förbli vid det gamla. Här har den som eftersträvar mer exklusiva rådigheter på samhävdena ett betydelsefullt juridiskt maktmedel i det absoluta skiftesvitsord som stipuleras i skogsordningen.

Institutionell förändring

Hittills har vi egentligen bara diskuterat *varför* bönderna i Fryksdalen omvandlade sina inbördes rådighetsarrangemang. Vill vi komma in på kärnfrågan om institutionell omvandling måste vi också konfrontera materialet med en *property rights*-teori för *hur* omvandling går till. Frågor om hur man handskas med fördelning, konflikter och maktresurser blir då än mer centrala.

I renodlad form utgår *property rights*-teorin från en kontrakts-ekonomisk modell för spontan institutionell omvandling som söker sin förebild i varumarknaden. Varje aktör har med sig en uppsättning väldefinierade rådigheter från de äldre arrangemangen, med vilka de kan köpslå sig fram till förändringar som är till ömsesidig nytta. Skifte av samfällda utmarker skulle i en sådan modell tillkomma genom att samtliga intressenter frivilligt avstår sin rätt till del i den större samhävden i utbyte mot mer exklusiva rättigheter till en mindre del. Vid regleringar avstår aktörerna på motsvarande sätt en friare nyttjanderätt i utbyte mot en som är hårdare reglerad eller kvoterad. Eftersom modellen förutsätter rationella nyttomaximerare, måste man utgå från att samtliga aktörer kalkylerar med att därigenom förbättra sin situation via en mer effektiv resursallokering. Om en specifik fördelningsprincip, såsom likadelning eller fördelning efter skattetal, inte ensam skulle leda till att samtliga intressenter upplevde en förbättring måste principen kompletteras med någon form av ersättning, i andelar, pengar eller dylikt, för att förändringen skall gå att genomföra.

En sådan institutionell transaktion genomförs alltså utan tvång, fördelningseffekter och intressekonflikter. Uttryckt i välfärds-ekonomisk språkdräkt måste förändringarna som genomförs uppfylla kraven för en genuin pareto-förbättring. Den får alltså inte ha några förlorare. Denna modell stämmer inte särskilt väl överens med de processer som behandlas i undersökningen. I synnerhet inte vad omvandlingen på utmarkerna anbelangar.

För det första var de institutionella förutsättningarna sådana att medgivande från samtliga inte krävdes. Lagen var formulerad så att den som önskade genomdriva mer exklusiva rådigheter hade rätt att tvinga övriga till medverkan. I praktiken förefaller motståndarna dock ofta haft vissa möjligheter till motåtgärder. I många fall drivs motståndet genom olika tvister som inleds vid tinget. Med all säkerhet fanns andra former för motåtgärder eller övertalning utanför den judiciella arenan. När utmarksskiften och regleringar genomfördes tillämpades strikta fördelningsprinciper. Antingen fördelades rådigheterna direkt efter skattetal eller så viktades andelarna för skillnader mellan avgärda byar och bolbyar. Kompensationer för skillnader i jordmån och andra olägenheter förekom, men de tillkom genom domstolsbeslut och inte genom köpslående. Ofta formulerade parterna sina rådighetsanspråk utifrån olika och svårförenliga rättsprinciper där rätt baserat på exempelvis arbete, skatteutlagor, hävd, börd eller behov, ställs mot varandra. Om parterna inte

erkänner varandras rättsanspråk fullt ut är det knappast möjligt att genomföra det slags köpsläende som modellerna förutsätter.

Förutsättningarna för den typ av omvandlingar som *property rights*-modellerna postulerar var förvisso bättre vid storbyten och andra former av inägoskiften. Här fanns, som sagt, egentligen inget skiftesvitsord. Visst utrymme fanns dock för att tolka byggningsbalken så, att enskilda kunde genomdriva skiften eller avvitringar mot övrigas vilja och intressen. Vi har åtminstone ett exempel på att det utnyttjades, förmodligen var det inte enda gången. Det tycks dock ha varit vanligt att samtliga intressenter var överens innan dessa förrättningar genomfördes, även om det ofta uppstod tvister om hur omregleringen skulle gå till. Tvisterna handlar ofta om skillnader i jordkvalitet. Dessa tvister regleras vanligen genom kompensationer, men också här är det tinget snarare än inbördes transaktioner som reglerar kompensationerna. Ytterligare en tvistefråga vid regleringen av inägornas tegar var nyodlingarna. Här stod, precis som på utmarkerna, motstridiga rättsanspråk mot varandra.

Fördelningseffekter

Redan i inledningen påpekades att källmaterialet ger små möjligheter att beräkna förskjutningar i inkomst- och förmögenhetsfördelningen mellan bönderna. Även om sådana skattningar kunde göras vore det svårt att fastställa i vilken grad de beror på just de förändrade rådighetsarrangemang som behandlas här. Men, processens karaktär gör det svårt att tänka sig att den skulle kunna vara fri från sådana effekter, åtminstone vad anbelangar samhävden. Den vanliga principen, såväl vid skiften som vid regleringar, var ju att marken eller resursutnyttjandet fördelades efter skattetal. För den som brukade små andelar och tidigare nyttjat en oproportionerligt stor andel av samhävden måste det nya arrangemanget ofta ha inneburit en minskning av inkomsterna. Detta gällde i särskilt hög grad för åborna i avgärda byar om 1734 års fördelningsprincip tillämpades. Dessa skulle då enbart tilldelas halv andel i proportion till sina skattetal när bolbyarna ville skifta eller reglera. Ännu tydligare blir detta om man väger in vad omvandlingen betyder för fördelningen av potentiella inkomster. Ju mer avsaluorienterad exploateringen blir desto större förutsättningar skulle det finnas för små brukare att öka sina inkomster på en oreglerad samhävd.

Grupper och intressen

Även om fördelningseffekter inte går att påvisa direkt i källmaterialet visar de många skiftestvisterna vid tinget att utvecklingen rymmer omfattande konflikter mellan olika intressen. Jag har i avhandlingen lagt största vikten vid de egendomsrelationer som utvecklas inom eller mellan byarna, eller i vissa fall mellan ensambruk. I dessa relationer är det svårt att urskilja några tydliga konfliktlinjer som går att hänföra till bestämda sociala grupperingar, klasser eller intressegrupper. De övergripande sociala konfliktlinjer som vi känner igen från exempelvis den engelska debatten om enclosures är alltså svåra att urskilja.

Överlag torde bönder som brukade jämförelsevis små mantalsbråk, och därför bara kunde åberopa små andelar vid skifte eller reglering, ha förhållandevis mer att vinna på en öppnare oreglerad samhävvd än deras rikare grannar. Källmaterialet ger oss dock små möjligheter att fastställa vilken roll skillnader i mantalsstorlek spelar för de konflikter som uppstår. När parterna i reglerings- och skiftesärenden utgjordes av gårdsbruk inom byarna har vi ingen möjlighet att fastställa deras relativa mantalsstorlek. Det finns heller ingen anledning att förvänta sig att det bara skulle vara stora andelsägare som driver skifteskrav. I slutändan är det en mängd faktorer som påverkar olika intressenters skiftande intresse av förändrade arrangemang. Om byborna har fridlyst samhävvd från avsalubruk blir skifte en lösning för dem som har behov av utökade penninginkomster (kanske på grund av skulder, planerade jordinköp eller otillräckliga marginaler i självhushållet). Det kan också finnas en mängd olika skäl till att befara en sämre situation efter ett skifte eller en reglering. Den som har gott om kreatur kan ha ett större intresse av att bibehålla en oreglerad samfällighet. Detsamma kan gälla för den som är mycket beroende av att kunna arrangera eller få bli delaktig i storskaliga svedjeprojekt. De, som genom nedlagt arbete eller någon annan form av hävd, tillägnat sig särskilda rådigheter över sätrar, myrslogar, intagor, svedjefall och liknande tillgångar insprängda i de samfälliga utmarkerna, riskerade ofta att förlora en del av dessa rådigheter vid skiften regleringar eller gränsjusteringar. Andra faktorer som kan påverka aktörerna olika är risken för att bli avstängd från säterdrift och vattentäkter, eller helt enkelt en oro för att man skall tilldelas mark av sämre kvalitet. Slutligen bör man vara medveten om att aktörerna har betydligt fler ekonomiska och sociala relationer sinsemellan än de arrangemang som reglerar samhävvd och tegskiften. Att vissa intressenter lierar sig eller hamnar på olika

sidor i rådhetsvister kan ofta förklaras med släktskap, vänskap eller andra sociala och ekonomiska band.

Ett litet indicium på motsättningar mellan små och stora brukningsgårdar föreligger i det faktum att ståndspersoner är flitigt representerade, såväl bland de personer som driver utmarksskiften som dem som vill genomföra avvitrningar, storbyten, eller andra inägoskiften. Detta förhållande kan dock i stor utsträckning förklaras med en specifik process som inte kan sammankopplas direkt med de större andelsägarna bland bönderna och deras intressen. Vad vi kan iakttä här är en fortgående etablering av mindre herrgårdar på skattejord. Under 1700-talet ökar andelen lägre ståndspersoner bland befolkningen. Det gäller först och främst brukspatronerna och brukstjänstemän men också fler präster, assessorer och andra stats-tjänstemän. Mot slutet av 1600-talet etableras ju också ett flertal officersboställen. Jag har inte tagit på mig att genomföra någon särskild undersökning av dessa ståndpersoners roll. Men det förefaller inte orimligt att tänka sig att herrgårdskulturens expansion runt Frykensäjarna utgjort en katalysator i utvecklingen av mer exklusiva egendomsrelationer också i relationen mellan bönderna.

En klarare konfrontation fanns mellan bolbyar och avgärda byar då parterna utgörs av hela byar eller ensamma gårdar. De avgärda byarnas rättsanspråk förefaller ha blivit alltmer ifrågasatta när resurserna blir knappare. Det innebar inte att det alltid var bolbyarna som drev skiftesprocesserna och de avgärda byarna som stretade emot. Många åbor i avgärda byar gjorde anspråk på bolbys rätt med hänvisning till börsrätt i bolbyn. Att söka skifte kunde vara ett sätt att markera denna rätt då bolbyns åbor försöker inskränka deras tillgång till de allt knappare utmarksresurserna. Vid regleringar av utmarkerna förekommer det att bolbyarna försöker inskränka de avgärda byarnas rätt att bruka samhävden. I sådana lägen kan ett skifteskrav fungera som motdrag.

I och med bruksetableringen kan vi också konstatera en hårdare konfrontation mellan statens regalrättsligt motiverade rådhetsanspråk på utmarkerna och böndernas. Tidigare hade regalrätten främst uttryckts i nybyggnadspolitiken, där landshövdingarnas ned-sättningsbrev sanktionerade nybyggnation på områden som av hävd betraktades som utmarker till äldre skattegårdar och byar. Under 1700-talets första hälft blir det vanligare att statsmaktens representeranter för talan mot olaga svedjande, timmertäkt och andra former av utmarksbruk. Syftet förefaller i många fall vara att reservera resurser och arbetskraft för de gynnade järnbrukens behov. En del av sina

regalrättsliga anspråk överför staten på bruken, i form av privilegier som bland annat berättigar till kolköpsmonopol på specifika skogsområden. Därmed uppstår också en konflikt mellan böndernas anspråk på rätten att fritt sälja sitt kol till vem de behagar och enskilda bruks anspråk på uppköpsmonopol över vad de betraktade som sina privilegierade koltäkter. Privilegierna är dock bara en av grunderna för dessa monopol. De motiveras också av överenskommelser mellan bruk och bönder. Dessa överenskommelser slöts dock inte med enskilda gårdsbruk utan med byar eller hela utmarks-samfälligheter. Följaktligen kom bruken att basera sina rättsanspråk på privilegier över samhävdade skogsmarker och uppgörelser med bönderna som kollektiv. Bönderna, å andra sidan, bemöter dessa anspråk med individualistiska – närmast liberala – argument, som knappast kunnat framföras på samma vis om inte en långtgående utskiftning av utmarkerna hade ägt rum. Men brukens möjligheter att hävda uppköpsmonopol försvårades också då de inte kunde enas inbördes om koltäkternas gränser. Monopolen tycks också ha varit ett tämligen svagt instrument för att trygga brukens behov av säkra kolleveranser, eftersom det inte innebar att de kunde tvinga bönderna att kola. Istället kunde bruken binda enskilda gårdsbruk till kolleveranser genom förlagslån och andra länetransaktioner. Genom förlagslån förvärvade bruken inte bara fordringar på individer utan också rådigheter över deras skogsresurser.

Modernisering underifrån?

Givetvis sätts viktiga ramar för rådighetsutvecklingen i Fryksdalen av den lagstiftning statsförvaltning. Den uppdelning av samhävderna som avhandlingen påvisar skulle exempelvis ha varit betydligt svårare att genomföra utan det absoluta skiftesvitsordet. Likväl är det uppenbart att bönderna själva i hög grad är delaktiga i utvecklingsprocessen, genom sitt inflytande över lokal rättspraxis.

Godtar vi tesen att framväxten av exklusiva rådigheter utgör ett centralt element i ekonomisk modernisering är det i hög grad en modernisering underifrån och inifrån lokalsamhället som vi kan följa här. Omvandlingen av rådighetsarrangemang i Fryksdals härad utgör måhända ett extremt fall. Men även om vi bara delvis kan generalisera den bild som här ges till andra delar av Sverige skulle den dock kunna bidra till att argumentera för en rådighetsaspekt av Winbergs bondeväg till ett modernt samhälle. (Kap. II s. 52)

Slutsummeringar

Empirisk slutsummering

Avhandlingen påvisar en successiv utveckling och omdefiniering av de rådighetsarrangemang som reglerar samhävd och tegskifte i Fryksdalsområdet under den etthundratjugoårsperiod som föregår de första skiftesstadgorna.

Undersökningarna har främst uppmärksammat utvecklingen på de samfälliga utmarkerna. Det är också ur dessa ärenden som man kan dra de tydligaste slutsatserna. Sammantaget bidrar skiften, regleringar och gränsförstärkningar till att mer individuella, exklusiva och transfererbara rådigheter över utmarkerna utvecklas. Det finns ett tydligt samband mellan denna utveckling och den tilltagande knapphet på utmarker och utmarksresurser som följer av folkökning och introduktionen av nya svedjebruksformer. I källmaterialet framstår dock den tilltagande avsaluproduktionen som den faktor som oftast skapar konflikter kring det samfälliga utmarksbruket. En viktig slutsats blir då att nya rådighetsarrangemang inte tillkommit bara för att förhindra överexploatering. De bottnar också i de konflikter kring fördelningen av intäkter och förmögenhetsvärden som kommersialisering ger upphov till.

På många håll är också ägoblandningen på inägorna föremål för kontinuerlig omvandling och anpassning till förändrade förutsättningar. Detta källmaterial är dock svårare att omsätta i slutsatser. Det finns gott om exempel på storbyten och liknade förrättningar vars uttalade syfte sägs vara att minska graden av ägoblandning. Det finns dock andra ärenden som innebär att tidigare särbrukade åkerstycken förläggs i tegblandning. Överlag utgjorde hemmansklyvningen en motverkande faktor som ofta bidrog till en mer omfattande tegblandning. Vad vi kan konstatera är att nyodling och hemmansklyvning skapade ett behov av flexibla system för ägoblandning. Man kan också tänka sig att den här typen av skiften genomfördes i samband med att man omvandlade hägnadssystemet för att minska eller öka den andel av odlingsmarken som hölls i årlig träda. Det finns dock inga exempel i källmaterialet där detta anges som orsak till inägoskiften.

Bruksetableringen har en stor, men också komplex, betydelse för den process som leder fram mot egendomsrelationernas successiva privatisering. Den bidrar till den tilltagande knappheten på utmarksresurser. Den erbjuder också en möjlighet till avsalubruk av dessa resurser som förstärker de externa effekterna av kollektivt resursutnyttjande. Stångjärnsproduktionens etablering bidrar också till att jordtransaktionerna ökar i omfattning. Det är emellertid inte bruksägarna som medvetet driver privatiseringen, något man kanske skulle förvänta sig. Då skall man emellertid komma ihåg att det reglerade stångjärnssmidets resursmobilisering inte byggde på marknadstransaktioner i första hand, utan i hög grad på privilegier.

Delvis kan individualiseringen av utmarkerna förstås som en motreaktion mot statens och järnbrukens anspråk. Då de hävdade sina rådighetsanspråk som äganderätt knuten till enskilda hushåll tycktes bönderna ha stärkt sina positioner i dessa konflikter. Här spelar förmodligen böndernas relativt starka ställning på den lokala rättsarenan en roll.

Teoretisk slutsummering

En ambition bakom detta arbete har varit att lämna ett empiriskt grundat bidrag till en diskussion om *property rights*-modeller för institutionell omvandling. Några kritiska argument mot vissa aspekter av dessa modeller presenterades i inledningskapitlet. Dessa argument är huvudsakligen teoretiska, men har fått ligga till grund för avhandlingens frågeställningar kring konflikter och fördelning.

Min första slutsats är att *property rights*-teorin mycket väl kan hjälpa oss att förstå varför samfällda respektive individuella rådighetsarrangemang utvecklas och reproduceras under olika förutsättningar, liksom varför de kan vara mer eller mindre väl-specifierade och exklusiva. Genom att inbegripa transaktionskostnader i analysen kan man visa att ett prisreglerat system baserat på privat-egendom och marknadsutbyte inte kan förutsättas vara mer allokativt effektivt än alla andra tänkbara koordineringsformer. Jag menar att detta är ett viktigt steg som vidgar förståelsen av organisationers och institutioners ekonomiska betydelse. Historiska eller samtida exempel på att resurser allokeras via organisationer, bolagsbyråkratier, statliga och kommunala institutioner, kollektiva eller kooperativa samverkansformer och inte via prisreglerade marknader framstår då som betydligt mer rationella än vad de gör i traditionella neoklassiska

modeller. Accepterar vi detta resonemang blir det också rimligt att förvänta sig att förändrade förutsättningar i relativpriser, teknologi eller resursknapphet lätt kan undergräva etablerade arrangemang och generera ett förändringstryck. Flera förhållanden i den empiriska undersökningen skulle kunna användas för att understödja ett sådant resonemang.

Inom *property rights*-skolan ryms dock mer vittgående anspråk. Här säger man sig vilja formulera en allmän övergripande teori där institutionell omvandling förklaras som det aggregerade utfallet av aktörernas strävan att maximera sina individuella nyttofunktioner inom vissa givna begränsningar. I denna teori förutsätts att rådighetsarrangemang och andra samhällsinstitutioner som reglerar den samhälleliga resursallokeringen tenderar att utvecklas och anpassas i riktning mot pareto-optimala jämviktslägen. Här menar jag att den empiriska undersökningen ger utrymme för en betydligt mer kritisk hållning. Några teoretiska invändningar mot en sådan modell har presenterats i inledningskapitlet. Här räcker det med att konstatera att modellen bygger på frivilliga överenskommelser eller ”transaktioner” mellan aktörer vars ursprungliga rådighetsknippen är klart och tydligt definierade och accepterade av alla berörda parter. Då aktörerna avstår från någon av dessa rådigheter gör de det i utbyte mot nya rådigheter som försätter dem i en situation som de upplever som bättre än (eller minst likvärdig med) den situation de befann sig i innan. I en sådan modell finns inget utrymme för konkurrerande rådighetsanspråk som utgår från oförenliga rättsprinciper. Den kan heller inte appliceras på förändringar där vissa aktörer förfogar över eller understöds av tvångsmedel. Om en omvandlingsprocess visar sig ha fördelningseffekter, *ex post*, och det är rimligt att anta att dessa var möjliga att förutse, *ex ante*, så är den inte förenlig med en *property rights*-ekonomisk omvandlingsmodell. Då kan man inte heller förutsätta att den omvandling som äger rum utgör en anpassning mot ett jämviktsläge där arrangemangen enbart främjar en optimal resursallokering. I så fall måste man rimligen också fråga sig på vilket sätt omvandlingen påverkas av olika aktörers positioner i olika typer av sociala nätverk och hierarkier och av deras förmåga att mobilisera maktresurser. Liksom av deras förmåga att dra nytta av förordningar, rättstrukturer och etablerade rättsprinciper för att hävda sina intressen, värderingar eller uppfattningar.

Säkert går det att hitta exempel på omvandlingsprocesser som nöjaktigt går att passa in i en *property rights*-modell. Exempelen på motsatsen torde dock också vara lätta att hitta. I den omvandling

som ägde rum inom Fryksdalens byorganisationer var förutsättningar för en omvandlingsmodell av *property rights*-ekonomiskt snitt goda. Här fanns inga tydliga konfliktlinjer som följde klassmotsättningar eller intressegrupperingar. Staten, ränteägaren, hade förvisso intressen att bevaka men dessa hade inte någon avgörande inverkan på hur de interna relationerna mellan bönderna kom att utformas. Istället tycks bönderna själva ha haft ett mycket stort inflytande på utvecklingen. Likväl finns där gott om faktorer som motsäger en sådan tolkningsmodell.

Än mer problematiska blir modellerna då det finns tydligare motsättningar om hur de nyetablerade rådigheterna skall fördelas exempelvis mellan landbor och jordherrar, så som ofta var fallet i den engelska enclosure-rörelsen. Samma sak gäller då omvandlingen i högre grad genomdrivs ovanifrån och där de lokala jordbrukarnas inflytande varit litet. Så har ju ofta varit fallet då exklusiva och individuella rådigheter har utvecklats under koloniala förhållanden.

Förvisso har *property rights*-ansatsen ett förklaringsvärde. Tillämpad som en generell modell för institutionell omvandling måste den ändå betraktas som underspecificerad. Den transaktionskostnadsanalys som rådighetsteorin utvecklat hjälper oss att förstå hur relativprisförskjutningar kan inverka på resursallokeringens effektivitet under olika rådighetsarrangemang. Vill man förstå vilken specifik betydelse som just dessa faktorer har i en omvandlingsprocess bör man dock väga dem mot andra förhållanden. Framförallt kan man inte bortse från de motsättningar som uppstår kring omvandlingens fördelningseffekter och aktörernas inbördes maktrelationer vare sig dessa visar sig på individnivå eller på en övergripande social nivå som klasstrukturer, genusrelationer, politiska byråkratier eller statushierarkier.

Bilaga 1: Brukens behov av arbetskraft

Bland de resurser som bruken efterfrågar och bönderna levererar ingår givetvis också det mänskliga arbetet. Förutom i diverse körslor och andra dagsverken ligger det ju inbäddat som det förmodligen viktigaste elementet i böndernas kolleveranser. Dess omfattning och betydelse är dessvärre svår att uppskatta utifrån den typ av källmaterial som finns tillgängliga här.¹ Utbytet av arbetskraft är ju inte heller på samma direkta vis kopplat till egendomsrelationer och rådighetsarrangemang som de resurser som behandlats ovan. Indirekt är det dock av central betydelse för frågeställningar kring kommersialisering, marknadsintegration och arbetsdelning.

Hur stor betydelse som stångjärnsetableringen faktiskt fick för efterfrågan på arbetskraft är knappast möjligt att kvantifiera i någon exakt mening. Som jag ser det bör detta inte avhålla oss från att utifrån vissa antaganden om vad som förfaller rimligt försök oss på någon form av uppskattning, eller kvalificerad gissning, över hur mycket arbetskraft som skulle kunna tänkas åtgå för en stångjärnsproduktion på 4 665 skeppund i ett område som Fryksdalen kring sekelskiftet 1700.²

Kolningen brukar beskrivas som det generellt mest arbetskrävande elementet i stångjärnsproduktionen. Enligt hammarsmedsordningarna åtgick normalt 24 tunnor träkol till utsmidet av 1 skeppund stångjärn.³ Uppskattningar gjorda utifrån bruksmaterial från senare halvan av 1700-talet har kommit fram till att det

¹ Om räkenskaper från bruken i området hade funnits från denna tid skulle de kunnat säga betydligt mer.

² Karlsson, 1990 s. 24 ff. har, utifrån likaledes osäkra antaganden, försökt approximativt kalkylera arbetskraftsåtgången för transport och utsmide av de 5 588 skeppund som var privilegierat i den extremt brukstäta Nyeds socken. Vad som här följer är delvis en överföring av hans antaganden på de något annorlunda förhållanden som gällde i Fryksdalen. Jag har dock i vissa fall vågat mig på en del modifieringar av hans grundantaganden utifrån alternativa källor.

³ Bergsordningar, 1736 Vid Gravendals bruk i Säfsnäs åtgick enligt bruksräkenskaper 1791-1795 0,86 storstigar om 24 tunnor per skeppund stångjärn. Vid Fredriksberg åtgick vid samma tid 0,94. Montelius, 1962 s. 105 tabell 9. Arpi, 1951 räknar med en succesiv effektivisering av kolanvändningen med i genomsnitt 1 hl per ton järn, vart 5:e år. I Rita Bredefeldts undersökning av räkenskaper från Gränshammars bruk under fyra år på 1690-talet varierar kolåtgången mellan 1,94 och 2,00 tjugofyrtunnorsstigar per skeppund stångjärn. Bredefeldt, 1994 tabell 3:3 s. 77.

fördrades allt som allt ca 3 dagsverken för varje levererad stig om 12 tunnor träkol vilket skulle innebära att *6 dagsverken per skeppund åtgick i kolningsprocessen*.⁴

Nästa stora post i kalkylen torde vara transporter av tackjärnet från Bergslagen och av det färdiga stångjärnet till uskeppningshamnarna vid Väneren. Här är underlaget ännu osäkrare. Tackjärnet till Fryksdalsbruken hämtades huvudsakligen vintertid med hästforor från Filipstadstrakten. Stångjärnet skeppades vanligen nedför Fryksjöarna till faktoriet i Frykstad längst i söder, där det fördes vidare med kombinerade vatten och landtransporter till Lilledets lastageplats vid Klarälven för vidare båttransport till Karlstad.

I P-A Karlsson beräkningar av transporter till Nyeds härad utgår han ifrån ett antagande om att det går 1 dagsverke per 2 mil järntransport.⁵ Eftersom avståndet till Bergslagen från Fryksdalsbruken är ungefär 8-12 mil enkel resa skulle man kunna göra antagandet att det här åtgick 8-12 dagsverken per järnfora för att hämta 1 lass tackjärn. Montelius har utifrån Säfsnäsbrukens räkenskaper kommit fram till att ett vinterlass där vanligen omfattade ca 500 kg, vilket skulle i det närmaste motsvarar två skeppund tackjärnsvikt.⁶ Nu är ju principerna för proportionerad övervikt utformade så att ett skeppund tackjärn i tackjärnsvikt motsvarar vad som åtgår för utsmidet av ett skeppund stångjärn i bergsvikt. Då skulle man kunna göra antagandet att det åtgick 4-6 dagsverken per skeppund i *tackjärnstransporter*. Låt oss då för enkelhets skull räkna med ett genomsnitt på *5 dagsverken per skeppund*.

Vad stångjärnsleveranserna anbelangar har jag inga direkta uppgifter vare sig om båtarnas lastkapacitet, besättning eller hastighet. På 1760-talet förfogade bruken över segelskutor som kunde lasta tvåhundra skeppund åt gången.⁷ Några sådana flytetyg framträder

⁴ T.ex. Hildebrand, 1987 s. 78. Detta måste givetvis ha varierat betydligt beroende på transportsituationen, skogens kvalitet, kolarnas yrkesskicklighet etc. Kolning var i åtminstone några av sina moment ett avancerat hantverk som krävde goda kunskaper. Det förefaller rimligt att tänka sig att produktiviteten knappast var högre i början av 1700-talet i ett område där företeelsen i större skala var någonting tämligen nytt.

⁵ Karlsson, 1990 s. 25.

⁶ Montelius, 1959 s. 216. Karlsson, 1990 s. 25 utgår ifrån de bestämmelser i bergsordningarna som begränsar lassens storlek till högst 2 1/4 skeppund för ett vinterlass med en häst eller 3 skeppund för ett sommarlass draget av två hästar. Som jag ser det så är det en osäkrare källa och dessutom är det då oklart om man åsyftar tackjärnsvikt eller bergsvikt.

⁷ Hildebrand, 1957 s. 340.

inte i det material som jag kunnat följa fram till 1750.⁸ Snarare tycks det ha rört sig om pråmar som bogserades eller seglades.⁹ I ett mål från 1704 anklagas en bonde av bruksskrivaren vid Gårdsjö för att ha slarvat bort 11 av ett sammanlagt parti på 800 stänger i samband med en dylik transport. Enligt ovan nämnda regler för mästarprovet skulle ett skeppund bestå av 8-9 stänger, i så fall skulle båtlasten utgöra ca 88-100 skeppund. Från Rottneros till Frykstad är det ca 3 mil sjövägen, från Oleby och Torsby längst upp i Fryksände är det ca 8 mil. Vi får nog utgå ifrån att sjö- och älvtransporterna som helhet måste ha inneburit en betydande besparing jämfört med landtransport direkt till Karlstad. Vill vi fortsätta att hålla oss i underkant bör vi nog inte anföra mer än *1 dagsverke per skeppund till stångjärnsleveranserna.*

Slutligen återstår stångjärnssmidet vid själva bruken som torde utgöra en tämligen blygsam andel i sammanhanget.¹⁰ Enligt hammar-smedsordningen från år 1703 fordras ett veckosmide på 10 skeppund för mästarprovet. I ett hammarlag ingick vanligen 3-4 personer vilket skulle innebära 18-24 dagsverken räknat på sexdagarsvecka. Vi skulle alltså kunna räkna ytterligare *2 dagsverken per skeppund för produktionen inom bruken.*

Sammantaget skulle det innebära ett behov av 14 dagsverken per skeppund, vilket ger 65 310 dagsverken för att producera 4 665 skeppund. Räknar vi med 250 arbetsdagar på året skulle det innebära drygt 261 årsverken varav inte mindre än 224 ($12 \times 4665/250$) utgörs av kolning och körslor vilka huvudsakligen levererades av traktens bönder.

Då har vi bara räknat med de direkta behoven. Någon form av multiplikatoreffekter måste man räkna med då allt fler kan bygga en större andel av sin försörjning på att sälja sin arbetskraft. Åtminstone en del av de livsmedel och andra konsumtionsvaror som distribuerades via bruksbodarna torde ha producerats i trakten. Till det skulle man ju också kunna lägga reproduktionen av de ca 150 hästårsverken som enligt ovanstående beräkning kan ha åtgått för tackjärnstransporterna.

⁸ Ett genom åren tämligen stort antal mål berör bönders åtaganden att tjänstgöra som roddare vid järntransporter samt anklagelser om försvunnet, stulet eller fellevererat järn.

⁹ Rottneros..., 1982 s. 131.

¹⁰ I exempelvis Montelius, 1959 beräkning av arbetsinsatsen vid Horndals bruk 1762 motsvarade for-, kol- och landböndernas andel 80%.

Tabell A.1. *Tänkbar arbetskraftsåtgång för produktionen av det privilegierade stångjärnsmidet i Fryksdals härad år 1695 och 1766*

	1695			1766	
	Dagsv. /skd.	Dagsv. (x 4 665)	Årsv. (/250)	Dagsv. (x 7 755)	Årsv. (/250)
Tackjärnstransport	5	23 325	93,3	38 775	155,1
Stångjärnstransport	1	4 665	18,7	7 755	31,0
Kolning	6	27 990	112	46 530	186,1
Summa	12	55 980	224	93 060	372,2
Smidet	2	9 330	37,3	15 510	62,0
Totalsumma:	14	65 310	261,3	108 570	434,2

Källor: Framgår av texten

Några tillförlitliga befolkningsciffror att jämföra med finns inte från 1700-talets början men den mantalsskrivna befolkningen uppgick till 2 491 personer, kvinnor och män mellan 15 och 69 år. Det är dock ingen vidare bra jämförelsesiffra eftersom underslevet förmodligen var betydande vid denna tid. Vi skulle kunna sätta siffran i relation till häradets 285 byar eller jordeboksenheter. Då kan vi i varje fall konstatera att utifrån dessa beräkningar skulle brukens arbetskraftsbehov kräva i genomsnitt 0,79 årsverken per sådan enhet, vilka vanligen hyste 1-10 brukningsenheter kring sekelskiftet 1700.

Från 1749 och framåt finns befolkningsstatistiska tabeller att tillgå. De dominerande brukssocknarna Fryksände och Sunne hade år 1749 en befolkning på 1708 respektive 2092 kvinnor och män i åldrarna 15-65 år.¹¹ Eftersom det privilegierade smidet var lika stort vid århundradets mitt som 1766 skulle det innebära att Fryksdalsbrukens direkta behov av bondedagsverken motsvarade ca 10 % av den totala eller 20 % av den manliga arbetskraften i dessa två socknar. Nu fördelar sig givetvis inte denna efterfrågan jämt över

¹¹ Fryksdals och Sunne kyrkoarkiv, befolkningsstatistiska tabeller. Karlsson, 1990 s. 25 utgår i sina kalkyler ifrån att det enbart är männens arbetskraft som står till förfogande för den här typen av arbete. Det är kanske riktigt vad det gäller transporter men enligt landshövdingen Adolph Mörners landskapsbeskrivning från 1762 deltog även gårdarnas kvinnor i vissa moment av kolningsarbetet Mörner, 1952 s. 75. Samma sak hävdar Montelius, 1959 s. 211. om förhållandena vid Säfsnäs bruk. Se också Svensson, 1998 s. 178.

vare sig socknar eller härader. Vi kan säkerligen räkna med att i brukens närhet förbrukade dessa en betydligt större andel av arbetskraften.

Bilaga 2: Tabeller och diagram

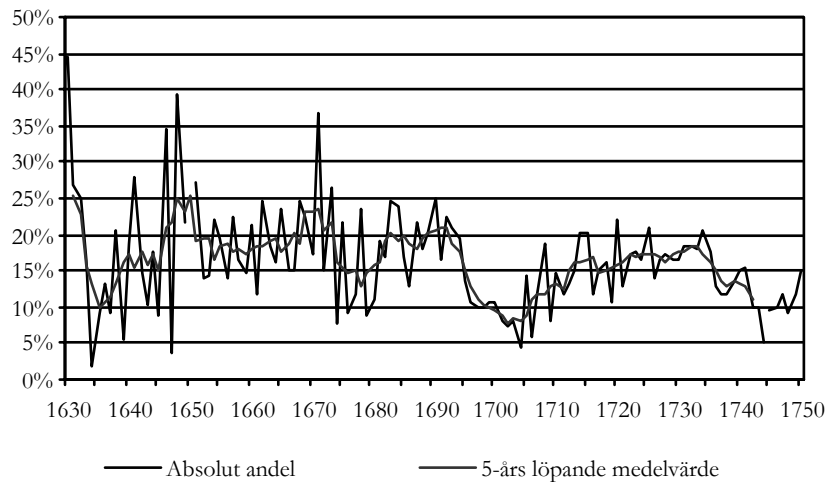
Tabell B.1. 3 023 sambandsmål vid Fryksdals häradsting åren 1630- 1750 fördelade på kategorier i femårsperioder. (1745-50 endast nedre tingslaget)

ÅR	1	2	3	4	5	6	7	Σ
1630-34	1	0	0	16	2	4	2	25
1635-39	7	0	6	2	1	2	3	21
1640-44	9	2	2	11	2	3	1	30
1645-49	3	0	10	24	5	1	2	45
1650-54	4	2	12	31	3	3	1	56
1655-59	5	5	13	28	3	4	5	63
1660-64	7	8	3	37	5	1	3	64
1665-69	9	2	11	42	15	7	2	88
1670-74	20	11	6	53	9	13	4	116
1675-79	12	8	4	28	9	7	6	74
1680-84	15	2	19	43	21	17	6	123
1685-89	6	6	26	47	23	21	7	136
1690-94	17	11	26	61	16	38	4	173
1695-99	10	5	15	35	14	27	2	108
1700-04	13	7	14	22	8	10	2	76
1705-09	21	12	16	30	16	8	10	113
1710-14	26	14	22	36	23	10	10	141
1715-19	34	23	42	28	19	6	7	159
1720-24	55	17	46	70	24	4	6	222
1725-29	42	26	67	73	32	5	11	256
1730-34	59	25	81	90	24	17	11	307
1735-39	36	22	72	51	15	29	4	229
1740-44	26	12	54	46	17	25	8	188
1745-50*	32	14	42	58	15	41	8	210
Summa:	469	234	609	962	321	303	125	3023

Källa Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1740-1750 Gunnar Almqvist manuskript. * endast nedre tingslaget.

Anm. 1) Skiften; 2) Regleringar; 3) Delaktighetstvister; 4) Gränser; 5) Åverkan; 6) Tredska; 7) Övriga ärenden.

Diagram B.1. *Sambävdsmål som andel av samtliga tingsärenden (exkl. uppbud och inteckningar)*

Källa: Almqvist, 1987. 1993. 1998 samt opublicerat manuskript

SUMMARY

Thy Neighbour's Property Property Relations and Market Integration in a Forest District of Central Sweden 1630- 1750. A Study of Institutional Change

This dissertation deals with the property rights of neighbours within villages and other institutions for local interaction. The transformation and development of these relationships in a forest and iron-producing district of central Sweden are investigated for a period of 120 years, between 1630 and 1750. The primary focus of the dissertation is the regulation and privatisation of the access to commonly controlled woodlands and pastures and the reallocation of scattered strips on tilled land. The investigation concerns the development of these institutions, the driving forces behind it and how it affected the peasants' possibilities to control land and natural resources. In agrarian history this discussion has primarily focused on questions concerning common field systems and enclosure movements. The institutional package of common fields does however, not only include the system of open parcelled fields. It frequently also contains features such as common management of work procedures within the village organisation, and common pastures on outlands or meadows. For Swedish conditions in general, and for an area like the one investigated here in particular, the gradually increased regulation and privatisation of commonly controlled outland resources played an important part in the overall process.

In the second half of the 18th and the first half of the 19th centuries, three acts on enclosures transformed the legal framework for changes in these property institutions. This thesis poses the question if, and in that case how, agrarian property relations could adjust to changing circumstances on the local level prior to that through informal adjustment in legal practice and the interpretation of laws in local courts. A legal centralist perspective, which emphasizes the importance of formal institutions, has dominated the understanding of this development. In later years, this has been subject to re-evaluations. Were there enclosures before the enclosure acts? How were they performed? Some studies, concerning

different parts of the country, have showed examples of reallocation of tilled land as well as the division and privatisation of commonly used and accessible outlands before the first enclosure acts in the 1750's. One of my aims with this thesis is to provide a contribution by a systematic local study.

A development of agrarian property rights, from comparably attenuated towards more exclusive and private ones, has been considered one of the most important and crucial aspects of modernisation. Several theoretical models have been suggested to explain and analyse this development. Among them, two not necessarily incompatible, approaches can be identified. The neo-institutional *property rights* approach, which focuses on economising behaviour among individual agents in relation to factors such as transaction costs, relative prices, market integration and contracts. The more sociological or class based *property relations* approach focuses on factors such as power structure, the distribution of wealth, exploitation and social networks. This empirical study is carried out in a critical dialogue with both these theoretical models.

The investigated area is a legal district, *Fryksdals härad* (hundred) in Värmland County. There are primarily two circumstances, which make this area suitable for this type of studies:

- The area has the character of a demographic frontier. It is sparsely populated in the beginning of the period, but then experiences a very rapid expansion, due to migration and population growth. Important factors of this expansion is colonisation on forest land as well as land reclamation
- The establishing of several iron mills, beginning in the 1690's, contributed to a commercialisation of economic relations in general, and an increased scarcity of commonly managed resources such as firewood, timber, charcoal and waterpower.

The rolls of the local court provide the primary sources for the thesis. The court played an important part in the economic life of this local community in early modern Sweden. Less than 20% of all legal cases could be described as criminal ones; the rest were civil cases, mainly economic disputes and regulations. About 32% of all cases concerned property relations inside villages or between neighbouring villages.

Three complementary methods are used to analyse these sources:

- First, the cases have been sorted in different categories to make it possible to calculate how the frequencies of these categories vary during the period.
- Second, some thematic investigations are carried out, where specific types of cases are subjected to a more detailed analysis.
- With the third method, all cases concerning a few villages were sorted out to make it possible to perform micro-studies of property relations.

CHAPTER I is a short introduction to the thesis, and CHAPTER II formulates the theoretical starting point (as outlined above).

The questions at issue are:

- Is it possible to distinguish a pressure for change on the patterns of property rights, which regulates commonly, managed land, scattering of strips and village organisation in the investigated area?

If such a pressure can be distinguished, a number of questions follow:

- Can this pressure be attributed to shifts in relative prices, the demographic development, the degree of market integration or an exogenously given institutional change?
- How was such a pressure managed in the institutional arena? Did real change come about?
- What kind of conflicts arose and how were they handled?
- Who were the active agents in such a process?

CHAPTER III discusses some important elements of early modern Swedish legislation and jurisprudence on regulation of commons, forests, colonisation and land reclamation. A series of Forestry Acts, starting with the one of 1647, regulated the rights over commonly held woodlands. The act imposed many restrictions on the rights of the joint owners to exploit these resources. They were particularly restrictive on commercial use, but less harsh when it came to household use. The Forestry Act also provided an instrument for the individual joint owner to demand a division of the common – even against the will of all the others. This legislation has attracted little

attention in earlier historiography, and we know little about its use in legal practice.

The state's claim to superior rights (*regalrätt*) over untilled land and its ambition to increase the basis of taxation supported colonisation in sparsely populated forest areas. New villages, or isolated farms, could be established on outlands, which by tradition were claimed by older villages. This did not make the colonisers tenants in the English sense of the word. The older villages had no official right to claim any kind of rent. Only the nobility and the state had such a right. According to the jurisprudence of the time, 'peasants cannot tax peasants'. The new villages were taken up in the land register as separate units of taxation. Still, there was an important distinction between the rights of older villages and the rights of what we might call '*detached*' villages (The Swedish concept '*avgärda by*' seems to lack an English equivalent.). This distinction was most obvious in conflicts over the rights to outlands, which the old village and the detached villages originally had held in common. The older village claimed that their rights were stronger, especially regarding the use of land for commercial purposes. When the commons were divided, the 'detached' village claimed equal shares, while the old village was opposed to sharing what they viewed as rightfully theirs. These conflicts between old and detached villages constitute a major source of disputes over the outlands in the investigated court. The legal code (*Kristoffers landslag*) actually had very little to say about this situation. The court could thus make its own interpretation of the just claims of the parties. The new national code of 1734 eventually stated that only the old village had the right to initiate division, and that the 'detached' villages then should receive half the amount of land given to the old village.

Overall, the economic legislation of early modern Sweden was frequently imprecise and contradictory, leaving plenty of room for interpretations by the courts. Peasants had a quite strong position in the local courts in the countryside, where a board consisting of twelve peasants, as representatives of the local community, and a judge (*bäradshövding*), representing state interest and formal legislation, judged together.

The economic conditions of the investigated area are presented in CHAPTER IV, where special attention is given to the demographic development. Population growth was very high in the area already during the first half of the 17th century. During the period as a whole, growth in the investigated area was higher than the average for

Värmland, which means that it exceeded the national average even more. Following the population growth there was a substantial expansion of settlements. This expansion shows itself in part as settlements in the outlands, and in part as an increasing partitioning of existing farms. It was not rare that an old village had 2-5 or sometimes as many as 8, 'detached' villages on land, which they claimed to be theirs.

The immigration from eastern Finland is a famous feature of the 17th century history of the area. Most Finns settled in the vast forests of north and north-eastern *Fryksdal*. Their direct influence on the more central areas, where I have done most of my research, was limited. But the fact that the peasants of the core areas were no longer living in a 'frontier society' might have contributed to the creation of a new awareness of the importance of protecting and formalising the rights to outlands. The technological aspect is highlighted by the fact that the Finns introduced new and efficient forms of swiddening of the forestland. The Swedes also took up this technique as a complement to traditional infield cultivation. Swiddening gave high returns on both work effort and planting seed for those who had sufficient forestland to invest. It seems plausible that this development contributed to a higher demand for this land and made it scarcer.

It may however probably be asserted that in the long run the establishing of the iron mills was the strongest factor causing the high rates of population growth, as the production of bar iron and its demand for labour expanded the means of subsistence in the area. Peasant households as deliverers of charcoal, transportation and other forms of daily work, performed the bulk of the required work effort in the production of iron.

CHAPTER V consists of a micro-study of the village *Spelnäs* and its neighbouring villages. Through this study it becomes evident that a comprehensive transformation of the property relations in and between these villages takes place during the period. But it is also obvious that this is a slow and tedious development, accomplished through many small steps.

First and foremost, there was a gradual division of the commonly controlled outlands (woodlands) so that control was transferred to specific villages. Parallel to this, boundaries between *Spelnäs* and its surroundings as well as the outer boundaries of the old common became better defined. Main features of this development were the

recurrent disputes over the extension and direction of the boundaries and the orders to pay a fine if or when damage was done to a boundary marking.

The villagers of *Spelnäs* were also involved in conflicts concerning the royal claims to property rights on land. This was most frequent in the 1730's and the 1740's, when the forest politics of the state was characterised by the objective to preserve woodland resources for the production of iron, which was an activity much favoured by the state. The focus of these conflicts was mainly the legal restrictions on the rights of the peasants to use their outlands for swiddening.

The division of the common outlands around *Spelnäs* during the investigated period does not go as far as an allotment to individual farms. In fact, this does not happen until the *storskifte* (enclosure act) of 1805. Disputes over the distribution of the yields from the common outland did however occur between the villagers. There were also disputes over how much timber each household could be allowed to fell and sell.

A process of reallocation of scattered strips on infields was initiated in the first half of the 18th century. The pressure of change in this case seems to stem from an increasing subdivision of farms (*hemmanssklyvning*) and land reclamation, phenomena that generated conflicts over property rights and their distribution.

CHAPTER VI consists of a frequency study of the court rolls, which produced the following conclusions:

There was a rapid growth in the number of civil cases the local court had to address. This shows that the court became an increasingly important arena for solving economic disputes and the general regulation of economic activities in the area. The bulk of these cases can be split into three general categories; debt relations, claims concerning kinship and inheritance and finally 'property rights relations between neighbours'. The number of cases of all three kinds grew during the period. It is the last category, cases concerning neighbours and their property, which is treated in this study. It is also the largest category; it constitutes over 42% of the civil cases. In fact, relations between neighbours completely dominate the civil cases during the first half of the 17th century. Between 1632-1638 they amount to over 70%. The pace of this increase became slower later on compared to the development of the civil cases as a whole, but it is still significant. The increase between the first and the last periodical sample is nearly fifteen fold. This should be weighted against an almost five folded growth in the number of inhabitants.

A further division of the cases between neighbours into subcategories shows a historical development. During the 17th century, the common use of outlands and their gradual division and demarcation dominated. In the 18th century, cases, which concerned infields and tilled land, grew in importance. Furthermore, there was a predominance of cases *between* villages in the early period, whereas the disputes and settlements with time tend to take place between households or smaller constellations *within* the villages.

The establishing of bar iron production and its influence on agrarian property relations is investigated in CHAPTER VII.

The rapid expansion in the 1690's meant that the mill owners and their affairs gained a considerable importance in the local court. The phases of establishing and expansion generated conflicts over scarce resources and external effects. Conflicts of this kind arose between parties with interests in the iron mills and the surrounding peasant community as well as within both these groups. The establishing in itself demanded a whole array of deals and transactions that was written down in the court rolls. The impact of the iron mills on existing structures are concluded to have had the following aspects:

The most important influence was the general increase in the scarcity of resources. This primarily concerned wood for charcoal burning and sites for waterpower. Other things being equal, an increase in the scarcity of labour and food must have occurred as well, even though the scarcity of labour was counterbalanced by population growth.

Another quite far-reaching effect can be observed on the internal property relations within villages. The iron mills contributed to a disconnection of the relationship between the individual households' share in infields and village taxes and its property rights in the commons. This happened regardless of whether the mill owners made their acquisitions of rights over woods, production sites and streams through purchases, agreements or privileges from the state.

The possibility for commercial use of the outland commons made common access and management more complicated. The problems could be reduced through more detailed regulations and/or an allotment to smaller units; maybe even individual units. The basic legal principles for this process were however, by no means self-evident, and there were many disputes concerning these matters. The commercialisation emphasised and made the value of these resources obvious and possible to exploit in new ways and it brought about an

increasing division of labour. This undermined earlier arrangements of property rights.

The number of announced transactions in landed property increased sharply between 1690 and 1750, with marked peaks during phases of establishing and expansion of the iron mills. Distributed over the whole of the investigated area, the direct transactions of the iron mills constitute a smaller portion of these announcements. The importance is more apparent in their immediate surroundings. One of the conclusions of this study is that the iron mills also had an indirect impact on the frequency of transactions, through the above-mentioned factors, as well as through their role as large local creditors.

The court rolls indicate that peasants became increasingly indebted to the owners of the iron mills. These debts made the peasants more dependent on monetary incomes. As long as the indebtedness prevailed, it also provided the creditor with exclusive rights to buy charcoal and transportation services from the peasant households. The right of the mill owners to a form of retail trade was probably an additional factor promoting the indebtedness of the peasants.

On the whole, the system of state privileges, which followed the production of iron, was in fact contradictory to individualistic and private property rights regimes. Property rights based on privileges and regulations were more important for the owners of the iron mills than private ownership and free transactions. The peasants were the ones to claim private, individual ownership against the owners of the mills. The mill owners became an additional interested party in the woods and outland resources through their privileges. In a way, the state transferred some of its claims to the mill owners. The demarcation between these claims on property rights and the claims of the peasants remains vaguely defined, in law as well as in legal practice. Meanwhile, the commercial value implied by these rights increased. From the mill owners' point of view, the use of common outlands for charcoal burning was preferred. The division of outlands seems to have facilitated the peasants' struggle to question the mill owners' monopoly on buying, and to gain the right to sell freely the charcoal they produced. In a way, this is privatisation from below, counteracted by the mill owners' society and by the state administration.

In CHAPTER VIII the focus is set on the division and re-regulation of outland resources. All three methods (as described above p. 314) are used for this purpose.

In a frequency study, encompassing the whole period, approximately 3000 cases concerning common use and access were extracted from the court rolls. It is shown that the right of the individual farm to outland resources was a frequent subject of the proceedings. In the beginning of the period the yearly frequency was an average of 4,5. A century later, over 50 such cases were treated each year.

Well over half of the cases concerning outlands resulted in actual new regulations or more specific definitions of the households' property rights (divisions, regulations and demarcations). In my view, these cases reflect a process of institutional transformation, where vaguely defined rights to usufruct, gradually turn in to more of private, exclusive ownership rights. It is also apparent that regulations and orders to pay a fine works as an alternative or as a complement to completed divisions and demarcations.

The 469 cases, which actually resulted in a division of the outlands, have been given special attention in this study. One conclusion is that the possibilities offered by the Forestry Act were frequently used. The study also underlines the evolutionary character of this process, as opposed to a sudden transition from one type of property rights regimes to another. For one thing, it is not possible to conclude that the divisions unambiguously meant that fewer households managed each part of the land, as this division of commons into smaller geographical units coincides, and is partly caused by, an extensive settlement and farm partitioning. Still, it would be an overstatement to say that the divisions were only a matter of maintaining an optimal number of households on each common, because the process contains an increasing number of divisions to individual farms.

The chapter is concluded with a micro study of twelve small villages some of which were actually single farms at the beginning of the study, and which originally kept their outlands as one single common. Over time, the commons were divided both between and within villages. The study gives numerous examples of the complexity and tediousness of these processes. In fact, there seems to be no equilibrium, reflecting the preferences of all interested parties, of the kind that is assumed by neo-institutional theory. The actors' preferences when it comes to property rights regimes reflects specific features as administrative size (*mantal*, which determines the tax burden), the actual size of the farm, the size of the livestock and the farm's geographical relation to resources like timber, hay, and grazing in the forest. An obvious decrease in the number of farms involved in each

common can be observed in the micro study (The same goes for the previously referred study of *Spelnäs* and its neighbours).

In CHAPTER IX, different ways of reallocation within the system of scattered strips is examined. Special attention is given to a local, specific form of reallocation of land, described as *storbyte* in the court rolls.

If these reallocations are to be compared with future reforms of enclosure it is important to assess if they, as a rule, lead to fewer and larger strips per farm. In my material, we can find many examples of the intention to reduce or counteract an increased scattering of strips within a village with the process of a *storbyte*, although this is not the only objective to be found. Having the counterbalancing factor of a growing number of sub-divided farms in mind, it is hard to determine if the long-term result actually was a decreased scattering.

A major factor behind disputes over village organisation and scattering of strips was the large number of new settlements. These frequently brought disturbances to the symmetry between the actual possession of land and the share of each farm in the assessment unit of land (the administrative village). This led to demands on further reallocations, which in turn came in to conflict with other claims, i.e. based on invested labour. The practice of *storbyte* basically appears to have had the function to handle this kind of disputes. The fact that institutionalised practices were developed at this early stage constitutes an important conclusion in itself, even if it is not possible to assess that this decreased the quantitative scattering of strips. In fact, it seems unlikely that a long term and stable allocation and division of land could have been maintained alongside these processes of frequent settlements and partitioning of farms.

In CHAPTER X the thesis is summarised and the main conclusions are drawn.

The empirical results of the study can be summarised as follows:

- During the 120 years prior the formal enclosure acts there was already a gradual redefinition of the institutional arrangements, which regulated commons and striped fields.
- The development begins with and is most obvious on the village commons. Taken together, locally conducted enclosures, regulations of use and access and the enforcement of boundary lines contributed to more individual, exclusive and transferable property rights. There is a clear connection between this development and the increasing scarcity of woodland and

commonly controlled natural resources, which were the results of population growth and the introduction of new forms of swiddening. The one factor that stands out in the sources as a major source of conflicts over the commons is the increasing production for commercial purposes. A major conclusion is that new institutional arrangements were introduced not only to counteract over-exploitation, but also to manage conflicts over the distribution of the yields and the new economic values created by commercialisation.

- The system of scattered strips was subject to continuous transformation and adjustments to changing conditions. Although, when it comes to these specific processes, the sources are less conclusive. There are plenty of examples of reallocations of parcelled strips where the explicit purpose is to reduce the scattering within a village. But there were also cases concerning reallocation where the result was that the division actually increased. Farm subdivision was generally a counter-balancing factor, as it contributed to increased scattering. We can conclude that substantial land reclamation together with farm subdivision generated a need for *flexible* systems of stripped fields.
- The establishing of iron mills had a great but complex impact on the process of gradual privatisation. First, it contributed to an increasing scarcity of outland resources. The mills made the commercial utilisation of these resources possible, and thereby enhanced the external effects of common access. Furthermore, the presence of the mills increased the number of land transactions in the area. The mills did make direct transactions of this kind, but they were most significant as indirect actors, as the providers of credit for other buyers and as beneficiaries from forfeited pledges. For the mill owners, the main purpose of these credit relations was neither to acquire land nor to make profit as moneylenders, but to tie up the neighbouring peasants as suppliers of charcoal and transportation services. Interestingly enough, one can hardly say that the mill owners were consciously pushing towards privatisation, which one might have expected. It is then important to bear in mind that the resource mobilisation within this highly regulated industry was not primarily dependent on market transactions but rather on privileges from the state.

- The relative privatisation of the old village commons can thus to some extent be understood as the peasant reaction against claims on certain property rights to these resources from both the state and the iron mills.

The following points may be made concerning this study's aim to make a theoretical contribution:

The theoretical tools and assumptions of the property rights school can certainly help us understand why common or individual property arrangements are established and reproduced due to different prerequisites. It is also of help when we try to explain why these rights vary in their degree of specification and exclusiveness. By incorporating risk management and transaction costs in the analysis, one can point to the fact that a price-regulated system, based on private property, cannot automatically be assumed to be more efficient than all other conceivable systems of allocation. I consider this an important step, widening the understanding of the economic importance of institutions. Past and present examples of the allocation of resources through families and kinship, village communities, guilds, corporate bureaucracy, the state, collectives or co-operatives as opposed to pure price-regulated markets thus seems much more rational than in the neo-classical blackboard model. Following this, it becomes reasonable to expect that shifts in relative prices, technology and the degree of scarcity could easily undermine institutional arrangements and thereby constitutes a pressure for change. Several findings of this study support these assumptions.

However, the ambition of the property rights school does go further than this. The general aim is to formulate an overarching theory, which explains institutional change as the aggregate result of individual utility maximising behaviour, given certain constraints. This theory assumes that rights over property and other institutional arrangements concerning resource allocation tends to develop and adjust in the direction of Pareto equilibriums. I argue that the empirical findings of this study support a critical standpoint in these matters.

At this point it is sufficient to say that these models assumes free agreements –“transactions” – between actors whose sets of property rights are clearly defined and accepted by all parties. When an actor gives up any of these rights it is done in exchange for new rights, which puts the actor in a situation perceived as more favourable (or at least equal) than the previous. In a model like this there is no room for rivalling rights, stemming from conflicting legal principles.

Moreover, the model cannot be applied to changes where some actors dispose over means of coercion or are supported by them. A process of transformation is inconsistent with the property rights model of transformation if it proves to have distributive effects, *ex post*, and it is reasonable to assume that these were foreseeable, *ex ante*. In cases like these, we cannot assume that the transformation is solely a move towards equilibrium where the arrangements promote an optimum allocation of resources. One thus need to ask in what ways this is affected by the actors' positions in social networks and hierarchies, and their ability to mobilise resources of power and benefit from the legal framework to guard their interests, maintain their rights or vindicate their values. We can undoubtedly find examples of transformations, which can be fitted into the property rights model. Examples of the opposite are however abundant.

The preconditions for a property rights model of change in *Fryksdalen* were quite favourable. There were no clear-cut demarcation lines following class or groups of interests. The State (the rent-taker) certainly had interests to protect, but these had no direct effect on the development of the internal relationships among the peasants. The peasants rather appear to have had a great influence on the process, not the least through their strong position in the local court. Still, there are plenty of factors to contradict such a model of interpretation, especially when it comes to the divisions of the village commons. Despite the difficulties to quantify distributional effects, the numerous disputes show conflicting interests within the peasant group. It seems as if those who possessed comparably small farming units, and therefore only had small claims in a dividing or regulating process, had more to gain from common access and management than their wealthier neighbours.

The property rights model becomes problematic when there are obvious conflicts over the distribution of rights, e.g. between peasants and landlords, which was so often the case in the English enclosures. The same goes for cases where change is imposed from above, and the local farmers have little, if any influence over the process. This has often been the case when exclusive and individual rights are implemented under colonial circumstances.

The property rights perspective certainly has an explanatory value. But applied as a general model for institutional change it must be considered underspecified. The transaction cost analysis developed by property rights theory helps us understand how shifts in relative prices affect the efficiency of resource allocation under

different institutional arrangements. But if one seeks to understand the specific impact of these factors in a process of transformation, one needs to relate and weigh them against other factors. It is particularly important not to ignore the conflicts that emerge around distributive effects and power relations, whether these appear on the individual level or on the social level, as class structures, gender orders, political bureaucracies or hierarchies of status.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Stockholm

Riksarkivet (RA.).

Bergskollegiets arkiv (Ba.).

Bergverksrelationer

Handlingar.

Protokoll.

Harmens register.

K. M:ts brev till Bergskollegiet.

Registratur.

Kammararkivet.

Mantalslängder, Värmland-Närkes län.

Jordeböcker

Espelundaarkivet.

I:87. Beskrifning öfver Frykdahls Härad

Skokloster samlingar

J. Faggots memorial 5/5 1745

Gävle

Lanmäteriverkets forskningsarkiv (Lfa.)

Geometrisk jordebok

Skiftesakter

Karlstad

Värmlandsarkiv (Va.).

Fryksdals nedre häradsrätts arkiv (Frykdals nedre hr.).

Domböcker A I a: vol. 1-15.

Småprotokoll (lästa från mikrofilmer).

Fryksdals övre häradsrätts arkiv (Frykdals övre hr.).

Domböcker A I a: vol. 1-7.

Småprotokoll.

Kykoarkiv:

Fryksände, Lysviks, Sunne, Västra Ämterviks och Östra

Ämterviks socknar.

Befolkningsstatistiska tabeller.

Västra bergmästardömets arkiv (Vba.).

Rättsprotokoll hammarting, bergsting.

Hammarskatts- och smideslängder.

Elektroniska källor

Nationalencyklopedin (NE)

http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i_art_id=351610

Svenska Akademiens ordbok.(SAOB)

<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>

Övriga otryckta källor

Gunnar Almqvist: Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1741-1750 (opublicerat manuskript)

Tryckta källor och litteratur

1734 års lag, (1934) =*Sveriges Rikes Lag Gillad och Antagen på Riksdagen År 1734 (Faksimil av 1780 års upplaga)*. Stockholm, Minnesskrift ägnad 1734-års lag. Del III

Agner, E. (1730). *Geodaesia suecana elle Örtuga delo-bok,....* Stockholm, Historiegraphi regni tryckeri (Hartwig Gercken)

Alchian, A. (1977). *Economic Forces at Work*. Indianapolis, Liberty Press

Alchian, A. & Demsetz, H. (1973) "The Property Rights Paradigm." i *Journal of economic history* 33 (1) s. 16-27

Allen, R. C. (1982) "The Efficiency and Distributional Consequences of Eighteenth Centurys Enclosures." i *Economic journal* 92 (368) s. 937-953

Almqvist, J. E. (1923). *Det processuella förfarandet vid ägotvister. – Studier över jordabalkens 14 och 15 kapitel*. Stockholm, P A Nordstedt & Söner

--- (1934) "Till frågan om skattebondens jordäganderätt under perioden 1719-1789". i *Minnesskrift ägnad 1734 års lag*. Stockholm, Isaac Marcus boktryckeri

--- (1954). *Lagsagor och domsagor i Sverige. Med särskild hänsyn till den judiciella indelningen*. Stockholm, P. A. Nordstedt & Söners förlag

Almqvist, G. (1987). *Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1602-1700*. Ystad, Östra Emterviks hembygdsförening / Värmlands Museum

--- (1993). *Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1701-1725*. Ystad, Eget förlag

--- (1998). *Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1726-1740*. Karlstad, Östra Emterviks hembygdsförening

Almqvist, G., Khilstadius, R., et al. (1969-82). *Domboksutdrag rörande Fryksdals härad 1610-1729, del I-V*. Sunne, Tre-67, Kay Leino

- Anderson, T. & Hill, P. J. (1975) "The Evolution of Property Rights: A Study of the American West." i *Journal of law and economics* 18 (1) s. 163-179
- Andersson, G. (1998). *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*. Uppsala, Historiska institutionen.
- Andrén, F. J. B. (1962). *Om delning av naturnyttighet. Särskilt om att "skäpa skog"*. Stockholm
- Ankarloo, D. (1999). *"Institutions, Whats In a Word? A Critique of the New Institutional Economics*. Lund, Ekonomisk-historiska institutionen
- Aronsson, P. (1992). *Bönder gör politik. – Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680-1850*. Lund, Historiska institutionen
- Arpi, G. (1951). *Den svenska järnhanteringens träkolsförsörjning 1830-1950*. Stockholm
- Arrow, K. J. (1984) "The Property Rights Doctrine and Demand Revelation under Incomplete Information." i *The Economics of Information, Collected Papers of Kenneth J Arrow, Vol. 4*. Cambridge Massachusetts
- Backhouse, R. (1985). *A History of Modern Economic Analysis*. Oxford, Basil Blackwell
- Barzel, Y. (1989). *Economic Analysis of Property Rights*. Cambridge, CUP
- BdP, = *Bondeståndets riksdagsprotokoll (1720-1779). På riksgäldskontorets uppdrag utg av Sten Landahl 1939-1986*. Stockholm
- Becker, L. (1977). *Property Rights. Philosophic Foundations*. Boston, Routledge & Kegan Paul
- Bergman, C. G., (1909) *Studier i svensk servitutsrätt*. Juridiska fakulteten, Uppsala universitet
- Bergsordningar, I., (1736) *Kongl. stadgar, förordningar, privilegier och resolutioner angående justitien och hushållningen wid bergwerken och bruken*. Stockholm
- , (1786) *Kongl. stadgar, förordningar, privilegier och resolutioner angående justitien och hushållningen wid bergwerken och bruken. Första fortsättningen 1736-1756*. Stockholm
- , (1797) *Kongl. stadgar, förordningar, privilegier och resolutioner angående justitien och hushållningen wid bergwerken och bruken. Andra fortsättningen 1757-1791*. Stockholm
- Bhaduri, A. (1991) "Economic power and productive efficiency in traditional agriculture". i *Power and Economic Institutions. Reinterpretations in Economic History*. (red.) Gustafsson, B.
- Bladh, G. (1995). *Finnskogens landskap och människor under fyra sekler. – En studie av natur och samhälle i förändring*. Göteborg
- Bloch, M. (1965). *Feudal society*. London
- Branting, J. G. (1827-29). *Handbok innehållande uppgift af de fläste från äldre tider intill och med år 1825 utkomne svenska författningar;... Vol. I-III*. Stockholm

- Bredfeldt, R. (1994). *Tidigmoderna företagarstrategier. – Järnbrukens ägar- och finansieringsförhållanden under 1600-talet*. Stockholm, Almqvist & Wiksell international
- Brodin, L. (1923). *Fryksdalens herrgårdar och bruk*. Filipstad
- (1948). *En bok om Västra Emtervik*. Arvika
- Bromley, D. W. (1989). *Economic Interests and Institutions: The conceptual foundations of public policy*. New York, Basil Blackwell
- (1991). *Environment and Economy. Property Rights and Public Policy*. Oxford, Blackwell
- , red. (1992). *Making the Commons Work*. San Francisco, ICS Press
- (1994) "The Enclosure Movement Revisited. The South African Commons." i *Journal of Economic Issues* XXVIII:2 s. 357-365
- Bäck, K. (1984). *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden: Centralmaktens och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*. Stockholm, LT Förlag
- Bäärnhielm, M. (1970) "När bönderna blev självägande. Från förhistorien till nya jordabalken." i *Svensk Juristtidning*
- (1983) "Från samfällt bruk till enskilt ägande". i *Om Äganderättens historia. Nordiskt rättshistoriskt symposium*. (red.) Letto-Vannamo, P. Åbo, s. 49-72
- (1984) "Från samfällt bruk till enskilt ägande. Vad lär oss samfälligheternas och allmänningarnas historia om bondens rätt till jorden". i *Om äganderättens historia. Nordiskt rättshistoriskt symposium i Åbo den 1-3/12 1983*. Helsingfors
- (1995) "Vad lagboken berättar". i *Äganderätten i lantbrukets historia*. (red.) Widegren, M. Stockholm, Nordiska museets förlag, s. 17-36
- Carlén, S. (1997). *Staten som marknadens salt. En studie i institutionsbildning, kollektivt handlande och tidig välfärdspolitik på en strategisk varumarknad i övergången mellan merkantilism och liberalism 1720-1862*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International
- Carlson, M. (1915). *Bidrag till utredningen af den värmländska afvittringsfrågan. Med särskild hänsyn till ämnets behandling i 1:a delen af jordundersökningens betänkande. Till värmländska markägares tjänst samlade...* Stockholm
- Carlsson, A. W. (1997). *Med mått mätt. Svenska och utländska mått genom tiderna*. Stockholm, LTs förlag
- Channon, J. (1990) "Regional Variation in the Commune: The Case of Siberia." i *Land Commune and Peasant Community in Russia: Communal Forms in Imperial and Early Soviet Society*. (red.) Barlett, R. London, Macmillan, s. 66-89
- Christensen, A. (1994). *Hemrätt i hyreshuset. En rättsvetenskaplig studie av bostadshyresgästens besittningskydd*. Stockholm, Juristförlaget

- Ciriacy-Wantrup, S. V. & Bishop, R. C. (1975) "Common Property as a Concept in Natural Resource policy." i *Natural Resources Journal* 15 s. 713-727
- Clark, G. (1998) "Common Sense: Common Property Rights, Efficiency and Institutional Change." i *The Journal of Economic History* 58 (1)
- Coase, R. (1937) "The Nature of the Firm." i *Economica* (4) s. 386-405
- (1960) "The Problem of Social Cost." i *The Journal of Law and Economics* s. 1-44
- (1991). *The Institutional Structure of Production (föredrag i samband med nobelprisutdelningen)*. Nobelstiftelsen
- Dahlman, C. J. (1979) "The Problem of Externality." i *Journal of Law and Economics* 22 s. 141-162
- (1980). *The Open Field System and Beyond. – A Property Rights Analysis of an Economic Institution*. Cambridge
- David, P. (1985) "Clio and the economics of QWERTY." i *American Economic Review* 75 s. 332-337
- De Alessi, L. (1980) "The economics of Property rights: A Review of the evidence." i *Research in Law and Economics* s. 1-47
- Demsetz, H. (1967) "Towards a Theory of Property Rights." i *American Economic Review* 57 s. 347-359
- Dobb, M. (1926). *Capitalist Enterprise and social progress*. London, Routledge
- Dovring, F. (1953). *Agrarhistorien*. Stockholm, Almqvist & Wiksell
- Edestam, A. & Sjö Dahl, E. (1980). *Ur Sundals härads domböcker 1613-1699*. Ed, Carl Zakariasson
- (1995). *Ur Sundals härads domböcker 1700-1732*. Färgelanda, Dalslands Fornminnes- och hembygdsförbund
- Eggertsson, T. (1990). *Economic Behaviour and Institutions*. Cambridge
- Elgeskog, V. (1945). *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie*. Stockholm, Lantbruksförbundets tidskrifts A. -B.
- Emilsson, E. Ö. (1996). *Sweden and the European Miracles. Conquest, Growth and Voice: a survey of problems and theories*. Göteborg, Ekonomisk-historiska institutionen
- Enequist, G. (1937). *Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie*. Uppsala
- Eriksson-Treanter, A., (1999) "Den skogen blir nog väl betald ty han är förut utbuggen". *Marknadsintegration och rättsliga konflikter i nordvästra Hälsingland 1830-1870, Licentiatuppsats*. Uppsala, Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Erixon, S. (1960). *Svenska byar utan systematisk reglering. En jämförande historisk undersökning Vol I*. Stockholm, Nordiska museet
- Faggot, J. (1746). *Svenska lantbrukets hinder och hjälp*. Stockholm, Lars Salvius

- Fenoaltea, S. (1991) "Transaction Costs, Whig History and the Common Fields." i *Power and Economic Institutions – Reinterpretations in Economic History*. (red.) Gustafsson, B. Aldershot, s. 107-169
- Flach, W., red. (1909). *Sveriges jordbruk vid 1900-talets början*
- Forsell, O. H. (1851). *Om ägoskillnader*. Uppsala, Wahlström & Co
- Forsman, H. (1928) "Om skifte och annan jorddelning i By: Historisk översikt". i *Svenska lantmäteriet 1628-1928 – Historisk skildring utgiven av sällskapet för utgivandet av lantmäteriets historia*. Stockholm
- Fridén, B. (1991). *På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630-1800*. Göteborg
- Fridlitzius, G. (1979) "Population, Enclosure and Property Rights." i *Economy and History XXII* s. 3-37
- Frykenberg, R. E., red. (1969). *Land Control and Social Structure in Indian History*. Milwaukee, The University of Wisconsin Press
- Furubotn, E. G. & Pejovich, S. (1972) "Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature." i *Journal of Economic Literature* 10 s. 1137-1162
- , red. (1974). *The Economics of Property Rights*. Cambridge
- Furuhagen, B. (1996). *Berusade bönder och bråkiga båtsmän. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*. Stockholm/Stehag, Brutus Östlings bokförlag Symposium
- Furuskog, J. (1924). *De Värmländska järnbruken. Kulturgeografiska studier över den Värmländska järnhanteringen under dess olika utvecklingskedan*. Filipstad, AB Bronellska bokhandeln
- Förarbetena, (1900-1909) =Förarbetena till Sveriges rikets lag 1686-1736, efter offentligt uppdrag utg af Wilhelm Sjögren. Uppsala, Almqvist & Wiksell
- Förs. t. Jordabalk, (1905) =Lagberedningens förslag till Jordabalk. vol. 1-3. Stockholm, P. A. Nordstedt & söner
- Gadd, C.-J. (2000). *Den agrara revolutionen. 1700-1870*. Stockholm, Natur och Kultur/LTs förlag
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge, Polity Press
- Gunnarsson, C. & Rojas, M. (1997). *Tillväxt, stagnation, kaos. En institutionell studie av underutvecklingens orsaker och utvecklingens möjligheter*. Stockholm, SNS Förlag
- Gustafsson, B., red. (1991). *Power and Economic Institutions. Reinterpretations in Economic History*. Aldershot
- (1998) "Some Theoretical Problems of Institutional Economic History." i *Scandinavian Economic History Review XLVI* (2) s. 5-31
- Göransson, S. (1971). *Tomt och teg på Öland. Om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Uppsala, Kulturgeografiska institutionen

- Hafström, G. (1970). *Den svenska fastighetsrättens historia*. Lund
- Hahn, F. (1982) "Reflections on the Invisible Hand." i *Lloyds bank review*
Lloyds bank review (April) s. 1-22
- Hahn, T. (2000). *Property Rights, Ethics and Conflict Resolution. Foundations of the Sami Economy in Sweden*. Uppsala, SLU
- Hann, C. M. (1998) "The Embeddedness of Property". i *Property Relations. Renewing the anthropological tradition*. (red.) Hann, C. M. Cambridge, Cambridge University Press, s. 1-47
- Hannerberg, D. (1941). *Närkes landsbygd 1600-1820. Folkmängd och befolkningsrörelse, åkerbruk och spannmålsproduktion*. Göteborg
- Hanssen, B. (1942) "Jacob Faggot som ekonomisk författare." i *Kungliga lantbruksakademins tidskrift* 81 (1) s. 51-74
- Hardin, G. (1968) "The Tragedy of the Common." i *Science* 162 s. 1243-1248
- (1973). *Exploring New ethics for survival*. Harmondsworth
- (1977). *The Limits of Altruism*. Bloomington
- Hausman, D. M. & McPherson, M. S. (1996). *Economic analysis and moral philosophy*. Cambridge University Press
- (2001). *Ekonomisk teori och moralfilosofi*. Lund, Studentlitteratur
- Heckscher, E. F. (1921) "Den gamla svenska brukslagstiftningens betydelse". i *En bruksbok till Carl Sablin*. Stockholm
- (1935). *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa Vol. I.* Stockholm, Bonniers
- (1936) "Sveriges befolkning från det stora nordiska kriget till tabellverkets början (1720-1750)". i *Ekonomisk-historiska studier*. Stockholm, Bonniers, s. 255-287
- (1944) "Ett kapitel i den svenska jordbesittningens historia. Skatteköpen under 1700-talet." i *Ekonomisk tidskrift* s. 103-123
- (1949). *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa Vol. II.* Stockholm, Bonniers
- (1971). *Svensket arbete och liv. Från medeltiden till nutid*. Stockholm, Bonniers
- Hedin, G. (1754) "Beskrifning Öfver Kråklinge Socken I Neriket." i *Kungl. Vetenskapsakademins handlingar* s. 109-143
- Helmfrid, S. (1961) "The Storskifte, Enskifte and Laga Skifte in Sweden. – General Features." i *Geografiska annaler* XLIII s. 114-129
- Herkepæus, C. (1756). *Historisk och oekonomisk beskrifning öfver Haubo socken uti Tavastland (under inseende av Pebr Kalm)*. Åbo
- Herlitz, L. (1974). *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. Göteborg, Ekonomisk-historiska institutionen
- (1991). *Koppskatten i det äldre tjänstesambället. Mantalskriven befolkning i Skaraborgs län 1699–1767*. Göteborg, Ekonomisk-historiska institutionen

- (1998) "Teorin och institutionerna". i *Mellem Økonomi og Historie*. (red.) Herlitz, L. Ålborg, Aalborg Universitetsforlag, s. 111-127
- Hildebrand, K.-G. (1957). *Fagerstabwekens historia. Bd. 1. Sexton- och sjuttonhundratalet*. Uppsala
- (1987). *Svenskt Järn. sexton- och sjuttonhundratalet. Exportindustri före industrialismen*. Stockholm
- Hodgson, G. M. (1989). *Economic Interests and Institutions. The Conceptual Foundations of Public Policy*. Cambridge Mass., Basil Blackwells
- (1991) "Economic Evolution: Intervention contra Pangloss." i *Journal of Economic Issues* (2) s. 519-533
- , red. (1993a). *The Economics of Institutions*. Aldershot
- (1993b) "Institutional Economics: Surveying the 'Old' and the 'New'." i *Metroeconomica* 44 (1) s. 1-28
- (1999). *Evolution and Institutions. On Evolutionary economics and the evolution of economics*. Cheltenham, Edward Elgar
- Hoebel, E. A. (1966). *Anthropology: The study of Man*. New York, McGraw-Hill
- Honoré, T. (1994) "Ägande". i *Ideer om ägande*. Stockholm, Tiden, s. 63-97
- Hoppe, G. (1983) "Skiftesreformerna och agrarutvecklingen." i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (5)
- (1991) "Svenska jordskiften och samhällsutvecklingen". i *Statens jordbrukspolitik under 200 år*. (red.) Myrdal, J. Stockholm, Nordiska museet, s. 45-54
- Humphries, J. (1980) "Enclosures, Common Rights, and Women: The Proletarianization of Families in the Late Eighteenth Centuries." i *The Journal of Economic History* L (1) s. 17-42
- Ighe, A. (2001) "Manliga förmyndares medborgerliga rättigheter och skyldigheter. – Något om genus som kvalifikation till offentligheten, omkring 1800–1850". i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*. (red.) Florin, S. & Kvarnström, L. Stockholm, Atlas akademi, s. 94-115
- Ignatius, K. (1934) "Häradsnämndens utveckling från Christoffers landslag till 1734 års lags tillkomst enligt finska domböcker". i *Minnesskrift över 1734 års lag vol II*. Stockholm, s. 1055-1070
- Inger, G. (1986). *Svensk rätts historia*. Lund
- Isacson, M. (1979). *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680-1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Uppsala, Ekonomisk-historiska institutionen
- Jansson, U., (1993) *Odling och ödeläggelse i Nordmarks härad. En studie utifrån 1640-talets kartor*. Stockholm, Kulturgeografiska institutionen

- (1998). *Odlingsystem i Vänerområdet. En studie i tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Stockholm
- Jonsson, P. (1989). *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. Landskrona, Bokförlaget Reformatio
- Jordebok, (1952) = *Jordebok för Värmland 1540. Med inledning och kommentar utgiven av Richard Broberg*. I: *Nationen och bemyggen. Skriftserie utgiven av Värmlands nation i Uppsala och föreningen nationen och bemyggen. Vol. IV*.
- Jutikkala, E. (1963). *Bonden i Finland genom tiderna*. Helsingfors
- (1979). *Bonden – Adelsmannen – Kronan. Godspolitik och Jordegendomsförhållanden i Norden 1550–1750*. Lund, Nordisk Ministerråd/Gyldendal/Liber
- Jörberg, L. (1972). *A history of prices in Sweden. Vol. I*. Lund, Gleerup
- Kalstenius, G. & Samuelsson, S. (1939) "En Värmländsk skattebok från 1503." i *Nationen och bemyggen* (2) s. 49-122
- Karlsson, F. (1976). *Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850*. Göteborg, Ekonomisk-historiska institutionen
- Karlsson, P.-A. (1990). *Järnbruken och ständssambället. Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering*. Stockholm
- Knight, J. (1992). *Institutions and Social Conflict*. Cambridge, Cambridge University Press
- Knight, J. & Sened, I. (1995). *Explaining Social Institutions*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- KrLL, (1726) = *Sveriges rikkes lands-lag Som af riksens råd blef öfversedd och förbättrat (1442 och 1608) och nu å nyo andra gången med anmärkingar [av Petter Abrahamsson] upplagd*. Stockholm, Johan Henrik Werner
- Kuylentierna, C. W. U. (1916). *Om rekognitionsskogar och under bruk skatteköpta hemman. Med särskild hänsyn till å desamma förbehållna enskilda rättigheter*. Lund
- Landskapslagar, (1979) = *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutida svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén*. Stockholm, Awe/Gebers
- Larsson, L.-O. (1972). *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsambället 1500-1640*. Lund, Gleerups
- (1983). *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. Studier kring hemmansklyvning, godsbildning och mantalssättning i Sverige 1625—1750*. Höskolan i Växjö
- Linde, L. G. (1888). *Sveriges Ekonomirätt*. Stockholm, P A Nordstedt & Söner
- Lindström, D. & Österberg, E. (1988). *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*. Uppsala, Historiska institutionen

- Linnarud, A., (1992) *Spelnäs/ Spelnästorp. Inventering av en byakästa deponerad på Sunne bemygdsgård samt kommentarer kring några dokument rörande olika aspekter på hemmanets historia*. Sunne, Värmlandsarkiv
- Loit, A. (1979) "När kronans jord blev böndernas. Bördsrättsköpen under Johan III:s tid". i *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*. (red.) Torstendahl, R. & Revera, M. Lund, Studentlitteratur, dist., s. 13-72
- Lundgren, N.-G. (1987). *Kampen om naturresurserna – Ekonomisk utveckling och Institutionell förändring i Luleå älvadal under 700 år*. Stockholm, SNS Förlag
- Makowski, L. (1980) "Perfect Competition, the Profit Criterion, and the Organization of Economic Activity." i *Journal of Economic Theory* 22 s. 222-242
- Marx, K. (1974). *Kapitalet I*. Leipzig, Cavefors
- (1975). [1842] *Debates on the Law on Thefts of Wood. Proceedings of the Sixth Rhine Province Assembly. Third Article. Marx/Engels Collected Works Volume I*. London
- Matsson, A. (1998). *Övre Fryksdalen: Fryksände, Östmark, Vitsand, Lekvattnet, Torsby: historia, släkter, profiler*. Karlstad, Matsonia
- Matthews, R. C. O. (1986) "The Economics of Institutions and the Sources of Growth." i *Economic Journal* 96 (December) s. 903-910
- McCloskey, D. (1975a) "The Economics of Enclosure. –A Market Analysis". i *European Peasants and their Markets. –Essays in Agrarian Economic History*. (red.) Jones, E. L. & Parker, W. L. Princeton, New Jersey
- (1975b) "The Persistence of English Common Fields". i *European Peasants and their Markets. Essays in Agrarian Economic History*. (red.) Jones, E. L. & Parker, W. L. Princeton, N J.
- (1985). *The Applied Theory of Price*. New York, Macmillan
- (1989) "The open fields of England: rent, risk, and the rate of interest, 1300-1815". i *Markets in History. Economic studies of the past*. (red.) Galenson, D. W. Cambridge, Cambridge University Press, s. 5-51
- MELL, (1962) =*Magnus Erikssons landslag i nysvensk tolkning av Å Hombäck och E Wessén*. Stockholm, Rättshistoriska biblioteket 6
- Modée, (1742-1829) =*Utdrag utur alle ifrån den 7 Decemb. 1718 till 1794 års slut utkomne Publique handlingar. (...) utg. af R. Modee. Vol. 1-15*. Stockholm
- Modeer, (1765) =*Samling af Kongl. Förordningar, Resolutioner Bref och andra Stadgar rörande Landtmäteriet och Landskulturen (...) utg. [med anmärkningar] av A Modeer*. Kalmar
- Montelius, S. (1959). *Fagerstabrukens historia Bd V. Arbetare och arbetarförhållanden 1600-1815*. Uppsala
- (1962). *Säfnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1865. Studier i en mellansvensk bruksbygd*. Falun

- Moore, B. J. (1967). *Social Origins of Democracy and Dictatorship. Lords and Peasants in the Making of the Modern World*. London, Allen Lane
- Munktel, H. (1934). *Bergsmans- och bruksförlag intill 1748 års förlagsordning*. Uppsala universitet
- Myrdal, G. (1968). *Asiatiskt drama*. Stockholm, Rabén & Sjögren
- Myrdal, J. (1977) "Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget." i RIG 60 (3) s. 65-76
- (1979) "Hägnadernas historia." i *Bygd och natur* Årsbok s. 97-110
- (1996) "Jordbruk och jordägande. En aspekt av sambandet mellan agrarteknik och samhällsutveckling i äldre medeltid". i *Landbon, ladan och lagen och hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar*. (red.) Perlinge, A. Stockholm, Kungl. skogs- och lantbruksstyrelsen, s. 101-113
- Myrdal, J. & Söderberg, J. (1991). *Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm
- Mörner, A. (1952) "Kort økonomisk Beskrifning öfver Wermeland åhr 1762, utgiven med kommentarer av G. von Shoultz." i *Värmland förr och nu*
- Nationalencyklopedin (1989-1996). *Band 1-20*. Höganäs, Bra böcker
- Neeson, J. M. (1993). *Commoners: common right, enclosure and social change in England 1700-1820*. Cambridge, Cambridge University Press
- Nelson, R. R. & Winter, S. G. (1982). *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge MA, Harvard University Press
- Nilsson, Y. (1950). *Bygd och näringsliv i norra Värmland*. Lund
- Norborg, L.-A. (1968). *Källor till Sveriges historia*. Lund, Gleerups
- Nordin, S. (1999). *Det politiska tänkandets historia*. Lund, Studentlitteratur
- Nordström, O. (1951) "Problem rörande hemmansklyvningen i östra Småland under 1700-talet." i *Svensk Geografisk årsbok* 27 s. 32-40
- (1952). *Relationerna mellan bruk och omland i östra Småland 1750-1900*. Lund
- Norlander, K. (2000). *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser Liljeholmens Stearinfabrik AB 1872-1939*. Göteborg, Ekonomisk-historiska institutionen
- North, D. C. (1977) "Markets and Other Allocation Systems in History: The Challenge of Karl Polanyi." i *Journal of European Economic History*. 6:3 s. 703-716
- (1981). *Structure and Change in Economic History*. New, York, W W Norton & Company
- (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge
- (1993). *Institutionerna, tillväxten och välbståndet*. Stockholm, SNS-Förlag
- North, D. C. & R., T. (1970) "An Economic Theory of the Growth of the Western World." i *The Economic History Review* 22 (1)

- North, D. C. & Thomas, R. (1973). *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge
- Numhauser-Henning, A. (1988). *Rätten till fäderneslandet*. Lund
- Nutzinger, H. G. (1981) "The Economics of Property Rights – A New Paradigm in Social Science". i *Philosophy of Economics*. (red.) Balzer, W., Spohn, W. et al. München, s. 169-190
- OiV., (1923) = *Ortnamnen i Värmlands län Band II, Fryksdals Härad*. Uppsala, Kungl. Ortnamnsskommittén
- Olai, B. (1983). *Storskiftet i Ekebyborna. –Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgöta socken*. Uppsala, Almqvist & Wiksell International
- (1987). "*...till vinnandet av ett redigt storskifte...*" –En komparativ studie av storskiftet i fem härader. Uppsala
- Olander, G. (1950a) "Hemmansklyvningen i Värmland vid mitten av 1700-talet." i *Ekonomisk tidskrift* LII (1) s. 32-42
- (1950b) "Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet." i *Scandia* XX (1) s. 118-126
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons – The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, CUP
- Palgrave, (1987) = *The New Palgrave. A Dictionary of Economics*. London, Macmillan
- Palm, L. A. (2000). *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571-1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571-1751*. Göteborg, Historiska institutionen
- Pasinetti, L. L. (1983). *Structural Change and Economic Growth: a Theoretical Essay on the Dynamics of the Wealth of Nations*. Cambridge
- Pejovich, S. (1972) "Toward an Economic Theory of the Creation of Property Rights." i *Review of Social Economy* 30 (3) s. 309-325
- (1982) "Karl Marx, Property Rights school and the process of social change." i *Kyklos* 35 (3) s. 383-397
- (1990). *The Economics of Property Rights: Towards a theory of Comparative systems*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers
- , red. (1997). *The Economic Foundations of Property Rights. Selected readings*. Cheltenham, Edward Elgar
- Persson, K. G. (1988). *Pre-Industrial Economic Growth. Social Organization and Technological Progress in Europe*. Oxford
- Pettersson, R. (1983). *Laga skifte i Hallands län 1827-1879: Förändringen mellan regeltväng och handlingsfrihet*. Stockholm
- (1987) "Dramat på allmanningen, en tragedi i två versioner". i *Från vida fält. Festskrift till Rolf Adamsson*. (red.) Jonsson, U. & Söderberg, J. Stockholm, Ekonomisk-historiska institutionen

- (1995) "Äganderätten, laga skiftet och skogarnas avtagande". i *Äganderätten i lantbrukets historia*. (red.) Widegren, M. Stockholm, Nordiska museet, s. 130-153
- Polanyi, K. (1957) "The Economy as an Instituted Process". i *Trade and Markets in Early Empires*. (red.) Polanyi, K., Arensberg, C. M. et al. New York, Free Press
- (1989). *Den stora omdaning. Marknadsekonominns uppgång och fall*. Lund, Arkiv
- Prebisch, R. (1950). *The Economic development of Latin America and its Principal Problems*. New York, United Nations, Economic Commission of Latin America
- Pryor, F. M. (1981) "An International Perspective on Land Scattering." i *Explorations in Economic History* 19 (3) s. 296-320
- Raam, P. N. (1670). *Then svenske åkermätningen, ; eller Ortuga deelo book, : item een lijten tractat. Om staaff och råå, och thes beskaffenbeet....*. Strängnäs, Zach. Brockenius
- Rantanen, M. (1997). *Tillväxt i periferin. Befolkning och jordbruk i Södra Österbotten 1750-1890*. Göteborg
- Reeve, A. (1986). *Property*. London, Macmillan Education Ltd
- Rosén, U. (1994). *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780-1880*. Lund, Lund University Press
- Rosengren, L. (2001). *Jord och folk. Om produktiva resurser i västsvensk blandbygd under 1700-talet*. Göteborg, Ekonomisk-historiska institutionen
- Rottneros..., (1982) = *Rottneros ett värmländskt bruks historia*. Karlstad, Press Förlag
- Rydeberg, G. (1985). *Skatteköpen i Örebro län 1701-1809*. Uppsala, Historiska institutionen
- Rydin, H. L. (1855). *Bidrag till Svenska Skogs-Lagstiftningens Historia*. Uppsala, Wahlström & C.
- Samzelius, H. (1915). *Jägeristaten. Anteckningar om svenska väldets skogs- och jaktväsen*. Stockholm
- SAOB, (1898-) = *Svenska Akademiens ordbok*. Svenska Akademin och Språkdata, Göteborgs universitet
- Seebohm, F. (1890). *The English village community examined in its relation to the manorial and tribal system and to the common or open field system of husbandry: An essay in economic history*. London
- Sen, A. (1990) "Food Economics and Entitlement." i *The Political Economy of Hunger. Vol. I; Entitlement and Well-being*. (red.) Dréze, J. & Sen, A. Oxford, Clarendon Press, s. 34-52
- (1995). *Etik och ekonomi*. Stockholm, SNS Förlag
- Sewell, W. H. J. (1980). *Work and revolution in France. The Language of Labour from the Old Regime to 1848*. Cambridge, CUP

- Sharpe, J. A. (1984). *Crime in Early modern England 1550-1750*. London, Longman
- Sjöberg, M. (1993). *Järn och Jord. Bergsmännen på 1700-talet*. Stockholm
- (1996) "Hade jorden ett kön. Något om genuskonstruktioner i det tidigmoderna Sverige." i *Historisk tidskrift* 1996: 3 s. 362-396
- (1997) "Kvinnas sociala underordning – en problematisk historia. Om makt, arv och giftermål i det äldre samhället." i *Scandia* (2)
- (2001). *Kvinnors jord och manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*. Hedemora, Gidlunds
- Sjödahl, E. (1989). *Gamla Steneby II. Gårdarnas historia. Steneby gårdar i äldre tid 1500-, 1600- och 1700-talet*. Munkedal, Steneby hembygdsförening
- Sjögren, W. (1908) "Öfversikt af lagfartsintitutets utveckling. bil. 1". i *Lagberedningens förslag till jordabalk II. Förslag till lagar om köp byte och gåva av fast egendom*. Stockholm, s. 545-563
- Sporrong, U. (1984) "Samhällshistoria genom våra äldre lantmäteriakter. Några reflektioner med utgångspunkt från tidiga radikala jordskiften i Sörmland under 1700-talets förra hälft." i *Ymer* 104 s. 135-146
- Staf, N. (1974). *Ransättersbruken och deras ägare*. Uppsala, Almqvist & Wiksell
- Stenman, L. (1998). *Rätten till land och vatten ur ett svedjefinskt perspektiv*. Karlstad, Högskolan i Karlstad, avdelningen för geografi och turism.
- Stevenson, G. G. (1991). *Common Property Economics. A General Theory and Land Use Applications*. Cambridge, Cambridge University Press
- Sundin, J. (1992). *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*. Stockholm, Nerenius & Santérus
- Svensson, E. (1998). *Människor i utmark*. Lund, Almqvist & Wiksell international
- Söderberg, J. (1990) "En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540-1660." i *Historisk tidskrift* (2) s. 229-258
- Takahashi, K. (1970) "Ett diskussionsbidrag". i *Övergången från feodalism till kapitalism (Ursprungligen i Science and Society 1952)*. Kungälv, Röda Bokförlaget, s. 83-120
- Taussi Sjöberg, M. (1988) "Tinget som social arena". i *Historia nu. 18 umeåforskare om det förflutna*. (red.) Brändström, A., Ericsson, T. et al. Umeå, Historiska institutionen, s. 243-261
- (1996). *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*. Atlantis
- Taussi-Sjöberg, M. (1990) "Staten och tinget under 1600-talet." i *Historisk tidskrift* (2) s. 161-190
- Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class*. New York, Random House

- Thulin, G. (1911). *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan om delningsgrund vid skifte. [Bilaga till kommittébetänkande angående ny skifteslagstiftning.]*. Stockholm, P. A. Nordstedt & Söner
- Umbeck, J. (1981) "Might Makes Rights: A Theory of The Formation and Initial Distribution of Property Rights." i *Economic Inquiry* XIX s. 38-59
- Utterström, G. (1957). *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*. Stockholm, Tiden
- Veblen, T. (1934) "The Beginnings of Ownership". i *Essays in our Changing Order*.
- Werin, L. (1982). *Ekonomi och rättssystem*. Stockholm, Liber
- Westman, K. G. (1927) "Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet. En studie med särskild hänsyn till uppländska domböcker." i *Skrifter utgivna av K. Humanistiska vetenskapsamfundet Uppsala*. 24:18
- Widgren, M. (1993) "Individuellt och kollektivt ägande i bondesamhället". i *Äganderätten i lantbrukets historia*. (red.) Widegren, M. Stockholm, Nordiska museets förlag, s. 5-17
- (1997). *Bysamfällighet och tegskiften i Bohuslän 1300-1750*. Bohusläns museum
- Winberg, C. (1975). *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Göteborg, Historiska institutionen
- (1985). *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapsystem och ståndsprivilegier*. Stockholm
- (1990) "Another route to modern society: The advancement of the Swedish peasantry". i *Agrarian society in History: Essays in honor of Magnus Mörner*. (red.) Lundahl, M. & Svensson, T. London, s. 48-67
- (2000). *Hur Västverige blev västsvenskt*. Göteborg, Humanistiska fakulteten
- Wohlin, N. (1912). *Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de årbundradena*. Stockholm, P. A. Nordstedt & Söner
- Wottle, M. (2000). *Det lilla ägandet. Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720-1810*. Stockholm, Stads- och kommunhistoriska institutet
- Yelling, J. (1977). *Common Field and Enclosure in England 1450-1850*. London, Macmillan
- Ågren, M. (1988) "Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet." i *Historisk tidskrift* (4) s. 481-511
- (1992). *Jord och gäld. – Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650-1850*. Uppsala Universitet
- (1993) "Att ha brukat sedan forna tider. Argument för rätt till egendom i 1600-talets Sverige." i *Äganderätten i lantbrukets historia*. (red.) Widegren, M. Stockholm, Nordiska museet, s. 109-129

- (1997). *Att hävda sin rätt: synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Stockholm, Nerenius & Santerus
- (1999) "Fadern, systemen och brodern. Makt- och rättsförskjutning genom 1800-talets egendomsreformer." i *Historisk tidskrift* (1999:4) s. 683–708
- Åkerman, S. (1967). *Skattereformen 1810. Ett experiment med progressiv inkomstskatt*. Uppsala, Svenska Bokförlaget
- Årstrycket.
- Österberg, E. (1989) "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige." i *Scandia* 55:1 s. 73-95
- Östergren, P. A. (1896). *Twisten om ägande- och nyttjanderätten till skattejord vid pröfningen af lagkommissionens förslag till Sveriges rikets lag hos 1731 och 1734 års ständer*. Lund, Lunds universitet
- (1902). *Till historien om 1734 års lagreform*. Lund, Gleerup

Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet

1. Sture Mårtenson: Agiot under kreditsedelepoken 1789-1802. 1958.
2. Marianne Nilsson: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690-1709. 1962.
3. Rolf Adamson: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800-1884. 1963.
4. Rolf Adamson: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796-1860. 1963.
5. Martin Fritz: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploaterings-tiden 1891-1903. 1965 .
6. Gertrud Wessberg: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. Rolf Adamson: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860. 1966.
8. Sture Martinius: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. Ingemar Nygren: Svensk sparbanksutlåning 1820-1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. Carin Sällström-Nygren: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967
11. Martin Fritz: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883-1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. Martin Fritz: Svensk järnmalmsexport 1883-1913. 1967.
13. Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. Martin Fritz: Kirunagruvornas arbetskraft 1899-1905. Rekrytering och rörlighet. 1969.
15. Jan Kuuse: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910-1965. En indikator på välståndsutvecklingen i Sverige. 1969. (Akademiförlaget).
16. Ingela Elison: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910-1922. 1970.
17. Sture Martinius: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892. 1970.

18. Ingemar Nygren: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820- 1913. 1970
19. Ulf Olsson: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920- 1949. 1970.
20. Jan Kuuse: Från redskap till maskiner. Mekaniserings-spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910. 1970.
21. Sture Martinius: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870. 1970.
22. Ingemar Nygren: Svenska sparbankers medelplacering 1914-1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. Jan Kuuse: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924-1959. 1970.
24. Ulf Olsson: Regionala löneskillnader inom svensk verkstads-industri 1913-1963. 1971.
25. Kent Olsson: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919-1960. 1972.
26. Artur Attman: The Russian and Polish markets in international trade 1500-1650. 1973.
27. Artur Attman: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. Ulf Olsson: Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. 1973.
29. Martin Fritz: German steel and Swedish iron ore 1939-1945. 1974.
30. Ingemar Nygren: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935- 1945. 1974.
31. Lars Herlitz: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.
32. Hugo Kylebäck: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna. 1974. (Rabén & Sjögren).
33. Martin Fritz: Ernst Thiel. Finansman i genombrottstid. 1974.
34. Jan Kuuse: Interaction between agriculture and industry. Case studies of farm mechanisation and industrialisation in Sweden and the United States 1830-1930. 1974.

35. Lars Herlitz: Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770. 1974.
36. Sven-Olof Olsson: German coal and Swedish fuel 1939-1945. 1975.
37. Ulf Olsson: The creation of a modern arms industry. Sweden 1939-1974. 1977.
38. Sverker Jonsson: Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. 1977.
39. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
40. Bertil Andersson: Handel och hantverk i Göteborg. Två företagargrupperns ekonomiska utveckling 1806-1825. 1977.
41. Folke Karlsson: Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850. 1978.
42. Hans Wallentin: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920- talet. 1978.
43. Sverker Jonsson: Annonsbojkotten mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet? 1979.
44. Ingemar Nygren: Riksgäldskontoret 1939-1945. Statlig upplåning för beredskap och räntestabilisering. 1979.
45. Hugo Kylebäck: Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget. 1979.
46. Lars-Åke Engblom: Arbetarpressen i Göteborg. En studie av arbetarpressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890-1965. 1980.
47. Ingemar Nygren: Svensk kreditmarknad 1820-1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling. 1981.
48. Jerker Carlsson: The limits to structural change. A comparative study of foreign direct investment in Liberia and Ghana 1950-1971. 1981. (Nordiska Afrikainstitutet).
49. Lasse Cornell: Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering. 1982.
50. Martin Fritz, Ingemar Nygren, Sven-Olof Olsson, Ulf Olsson: The adaptable nation. Essays in Swedish economy during the Second World War. 1982. (Almqvist & Wiksell International.).
51. Bengt Berglund: Industriarbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet. 1982.

52. Sverker Jonsson: Pressen, reklamen och konkurrensen 1935-1978. 1982.
53. Carl-Johan Gadd: Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860. 1983.
54. Gösta Lext: Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946. 1984.
55. Lasse Cornell: Arbete och arbetsformernas utveckling. 1986.
56. Bengt Berglund: Kampen om jobben. Stålindustrin, facket och löntagarna under 1970-talskrisen. 1987.
57. Christina Johansson: Glasarbetarna 1860-1910. Arbete, levnadsförhållanden och facklig verksamhet vid Kosta och andra glasbruk under industrialismens genombrottsskede. 1988.
58. Urban Herlitz: Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860. Göteborg 1988.
59. Jan Bohlin: Svensk varvsindustri 1920-1975: lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad. 1989.
60. Sven A. Björkenstam: Svenskt skeppsbyggeri under 1800-talet. Marknad och produktion. 1989.
61. Luis Bértola: The manufacturing industry of Uruguay, 1913-1961: a sectoral approach to growth, fluctuations and crisis. (Institute of Latin American Studies, Stockholm University Monograph Nr 20). Göteborg-Stockholm. 1990.
62. Bertil Fridén: På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630-1800. 1991.
63. Lars Herlitz: Koppskatten i det äldre tjänstesamhället. Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767. 1991.
64. Carl-Johan Gadd: Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860. 1991.
65. Mats Bladh: Bostadsförsörjningen 1945-1985. Det industriella byggandets uppgång och fall. 1992. (Statens institut för byggnadsforskning, Gävle).
66. Birgit Karlsson: Handelspolitik eller politisk handling. Sveriges handel med öststaterna 1946-1952. 1992.
67. Jan Jörnmark: Coal and Steel in Western Europe 1945-1993: Innovative Change and Institutional Adaptation. 1993.

68. Torbjörn Mårtensson: Bantågens gång. Järnvägens godstrafik och dess anpassning till näringslivets rumslighet, branschstruktur och transportefterfrågan 1890-1985. 1994.
69. Jón Th. Thór: British Trawlers and Iceland 1919-1976. 1995. (Fiskeri- og Sjöfartsmuseet, Esbjerg).
70. Staffan Sundin: Från bokförlag till mediekoncern. Huset Bonnier 1909-1929. 1996.
71. Ulf Olsson (ed), Business and European Integration since 1800. Regional, National and International perspectives. 1997.
72. Martti Rantanen: Tillväxt i periferin. Befolkning och jordbruk i Södra Österbotten 1750-1890. 1997.
73. Rudolf Tempsch: Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudettyska invandringen till Sverige 1938-1955. 1997.
74. Åke Edén: Hävstången. Agrarkooperativa utvecklingsförsök i Östbengalen/Bangladesh 1860-1984. 1998.
75. Christina Mårtensson: Tjänstebefattning som kan för henne vara passande. Uppkomst och utveckling av könsbundna befattningar vid telegrafverket 1865-1984. 1998.
76. Björn Tropp: Att sätta spaden i jorden. Kommunalpolitiskt handlingsutrymme 1945-1985. 1999.
77. Kerstin Norlander: Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872-1939. 2000.
78. Christina Telasuo: Småstater under internationalisering. Valutamarknadens avreglering i Sverige och Finland på 1980-talet. En studie i institutionell omvandling. 2000.
79. Bengt-Olof Andersson: Den svenska modellens tredje kompromiss. Efterkrigstidens välfärdspolitik med utgångspunkt från industrins kompetenssäkring och skolans reformering. 2000.
80. Berit Larsson: Svenska varor på svenska kölar. Staten, industrialiseringen och linjesjöfartens framväxt i Sverige 1890-1925. 2000.
81. Christina Dalhede: Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 1. Resor och resande i internationella förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag).
82. Christina Dalhede: Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 2. Resor och resande i internationella

- förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag).
83. Christina Dalhede: Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 3. Resor och resande i internationella förbindelser och kulturella intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg och Arboga. Partille-Göteborg 2001. (Warne förlag).
 84. Lage Rosengren: Jord och folk. Om produktiva resurser i västsvensk blandbygd under 1700-talet. 2001.
 85. Carina Gråbacke: Möten med marknaden. Tre svenska fackförbunds agerande under perioden 1945-1976. 2002.
 86. Staffan Granér: Samhävd och rågång. Egendomsrelationer, ägoskiftet och marknadsintegration i en värmländsk skogsbygd 1630-1750. 2002.